ISSN 0131-2561

4

Вітчизна

Проза Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

'91

Козацька церква. 1747 р.

А. НІМЕНКО

Дзвіниця в Седневі

Вітчизна

4
КВІТЕНЬ 1991
Літературно-художній та громадсько-політичний місячник
Засновник Спілка письменників України
Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

2 ТЕРЕН ВІКТОР. Тарасова шапка.

Дебют у «Вітчизні»

8 ЗАРІВНА ТЕОДОЗІЯ. Солов'їний страйк.
14 ДЬОМІН МИКОЛА. Юрба спростовує.
Післяслово до дебютів М. Слабошпицького.

Проза

22 МИХАЙЛЕНКО АНАТОЛІЙ. Пливе мій човен. Повість.
88 ОЛІЙНИК МИКОЛА. Перепілка. Оповідання.
106 ПЕТРОВ ВІКТОР. Романи Куліша.

Публіцистика

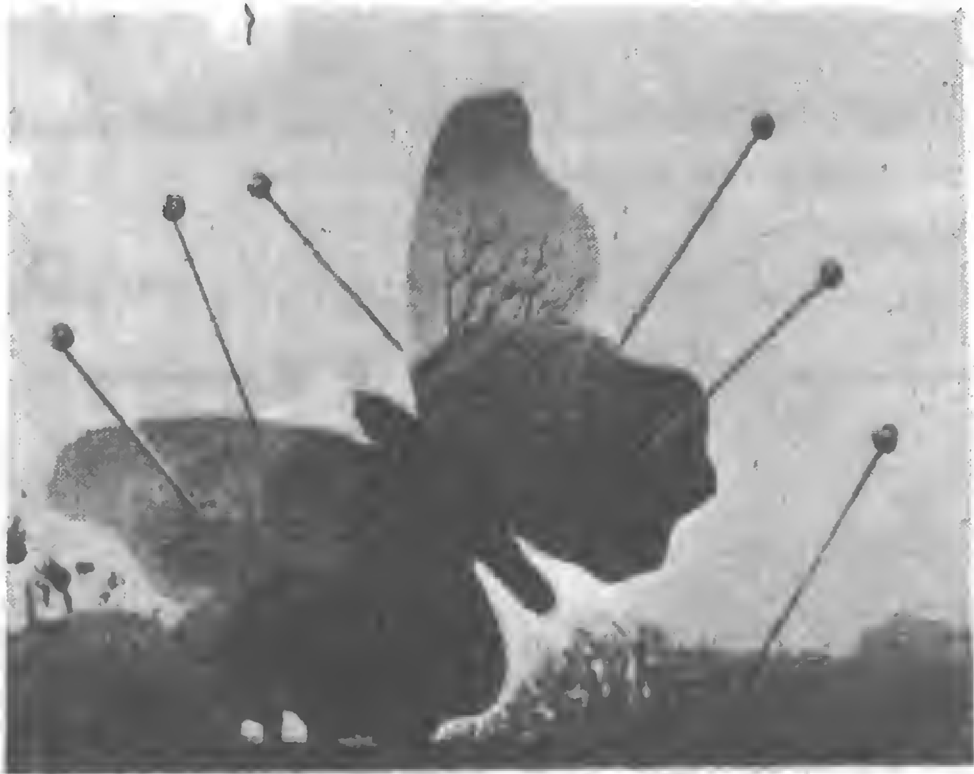
137 *Політика і політики*
КАРПЕНКО ВІТАЛІЙ. «Займіть свої місця...»
157 ЗІНЧЕНКО АРСЕН. «Це влада не від Бога, а від дракона».

Критика

164 ГАЛИЧ ОЛЕКСАНДР. «Непереможно мене тягне до щоденників...»
169 ПЕРЕЯСЛОВ МИКОЛА. Життя з чужого плеча...
172 БРЮХОВЕЦЬКА ЛАРИСА. «Щоб зватися українцями віднині»
177 КОЦЮБА ОЛЕГ. Виток.
181 КУЦЕНКО МИКОЛА. Сповідь про трагічне кохання.
195 *Свята нашого народу*
СКУРАТІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ. «Христос воскрес!» — «Воскресне й Україна!»
199 *Зенітка*
БУТКЕВИЧ В., ОРТИНСЬКИЙ В., ПЛЮВАКО В., СТОРОЖЕНКО П., ДОМЧИН В., СТАРЧЕВСЬКИЙ Б., ШИЯН Г., ПЕРЛЮК О., СУХОРУКОВ Л., ПЕТРОСЮК М., ЯНЧЕНКО А.
207 *Наш виставочний стенд*

ВІКТОР ТЕРЕН

Тарасова шапка

СЛОВА НА ШИБЦІ

Ще трохи стежку потопчу,
А там — у вирій!
І я од вас перелечу
В четвертий вимір.

Там навіть час не той, що тут,—
Густий, як вата.
Піду на світло і зайду
До Бога в хату.

І стану в нього на рядні,
Відчувши трепет.
Висять ікони на стіні —
Автопортрети.

І жар шугне з моїх підошв,
І зважусь, може,
Скажу: «Куди не йшов, я йшов
До тебе, Боже.

І ось мої змигнули дні,
Як ніжний спалах,
Як на надиханім вікні
Слова розтали.

То я дитиною сидів
На підвіконні,
Ти пальчиком моїм водив
По склу холоднім...»

І Бог мої гріхи простить
І ще раз в мирі
Відпустить душу погостить
В земний наш вимір.

Огорне в плоть і почуття,
Як в шовк найтонший,
І довгий шлях мого життя
Іще продовжить —

Аж доки промінь осява
На сивій шибці
Оті написані слова,
Вологі й чисті.

З КАМЕНЮ ДИВИШСЯ

З темної брили з непіддатливої твердої
з каменю вікового з вицвілого фотознімка
дивишся мамо на мене бачиш липень надворі
півні ворота розхитують дрібно цвіте суріпка
листя тече за вітром сліпить відро на криниці
стежка уже на вулиці а ти ще стоїш на ганку
знову твій Ной маленький на золотій погрібниці

небо таке небесне перепливає зранку
що він з собою візьме те наймиліше Богу
це полинове сіно тінь ластівок на картоплі
ці голоси цей спокій хату вербу кривобоку
інше розійдеться хвилею в сонячному потопі
з темної брили вирубаної твердої
з каменю дивишся мамо бачиш людину сиву
і наді мною крила шелеснули як над водою
голуб оливову гілку несе з Лісового масиву [1]

ПЕРЕСЕЛЕННЯ З НАРОДИЧІВ

гукай стара бабо курей а ви кури скликайте своїх черв'ячків
а ви черв'ячки забирайте нірки а ви нірки хапайте
своі грудочки
а ви грудочки туліть докупи город а ти город не забудь
свою бабу —
та й подамося в таврійські степи!
ну ось підігнали состав
не знаю короткий чи довгий а так
три сотні ліктів уздовж п'ятдесят ширина йому
як той самий ковчег

беруть
од кожної твари по парі —
там двійко діток там риба з раком
жаба з пуголовком курка з крашанкою
коти в мішку
та й зразу ж виписують «гробові» —
по кривому гривенику по цукерці з горілкою
кому — гречки в дві жмені
кому — дулю в кишені
а ще й хапає кожен що може —
то качку то гуску
піонерка прапор сховала під блузку
вузлики на руках — тріп-тріп гостренькими вухами —
як білі зайці — ще вскочать в сусідський кошик —
троху-потроху зібралися
от і поїхали як ото одірвали од тіла
а вже як поїхали — криниця ще бігла за поїздом
дуже просилася щоб узяли
порвала сорочку стрічки погубила намисто
а ми їй — не візьмемо сестро ти вже не гнівайсь
і не тому що порочна а тому що стара
там куди їдемо лише «колодці»
то нас засміють
я добирався
в одному вагоні з поліським дощиком
кволенький такий лежав на бочку все спав
під лавкою калюжечка набігла
це з ним таке почало траплятися по ночах
с а м е з т и х п і р
то я її стер потихеньку викинув навіть ганчірку
і вранці коли він прокинувсь
і боязко глянув з-за хмарки
мов визирнув з-під капустинки —
то так вже зрадів засвітився бо думав —
воно вже пройшло оте що у нього с т и д н е
бо геть задражнили хлопці!

[1] Лісовий масив — місце, де розташоване кладовище.

і макова пелюстка плаває в відрі
і все воно з діда та баби
з Води та Вогню

ТАРАСОВА ШАПКА

Ой позичимо в Тараса смушеву шапку
та й підемо з нею по світу по добрих людях
може нам і накидають —
хто слово хто казку
хто бубликів в'язку
хто пана в жупані
хто музики череп'яні
хто дірку для сміху
хто сибірського снігу
хто на пам'ять пісочку
хто нитку на сорочку
висиплемо перед собою та й почнем гратися —
жінки з чоловіками діди з бабами
верби з тополями Дніпро з криницями
хати з лелеками будем співати радіти
а тоді спохопимось —
а де ж наші діти?
наші діти чорнобильські
кози пасуть
а ті кози в пана Бога траву скубуть
а їх Бозя лозинкою та все дітей лає
що на кози не дивляться а в латки гуляють

наші діти в тридцять третім все не наїдяться
геть об'їли кропиву а хай би їм трясця
поїхали ящірки у суд позивати
як немає кропиви де їм переспати?

наші діти козаченьки так було поб'ються
що й донині який прапор все не розберуться
одні кажуть — синьо-жовтий другі — малиновий
«третья молвят: А что дадут! И будьте здоровы»

наша чайка запорозька туркоче як квочка
Москва таки прив'язала її до кілочка
жменька проса перед нею водички налито
встане трохи погребеться та й знову на сито

тече вода з Чорнобиля та й попід горою
хлюпочуться качаточка понад осокою
там Іванко там Оксанка там крутько Остапко
що висипле нашим дітям Тарасова шапка?

ШИРОТА ВИБОРУ

«сім раз відміряй а раз відріж» — ми стільки й міряли
по-варшавському по-московському по-стамбульському
по-ярмарковому
по-п'яному та ще чортзна по-якому —
от і відрізалося —
модрина від ковили море од полонини бук од пшениці
струна од вітру
дивляться не впізнають
бусол — лелеку порожня тайстра — порожню торбу

вікно — вікно село — свою хату хата — село
а зшивали докупи циганською голкою
того ми і досі як ті цигани
то з простягнутою рукою то з танцями та піснями
з чорнобильськими дітьми
гарні чорнобриві очей не відведеш
торгуємося —
купіть для екзотики —
ось воля в дуплі степ на копиті в коня
правда на хвості у сороки
і коли б не зникли так само раптово наче цигани
що невідомо звідки з'являються і невідомо куди ідуть

АСОЦІАЦІЇ

ти не знаєш мій хлопчику
що ялинка буває схожою
на визубні грат в намерзлому інеї
вгорі п'ятикутна зірка

і до батька листи
на запітнілих шибках
підмальовані калачиками
єдині які не читає цензура

і траєкторією викинутої цигарки
ставиться підпис під чиїмось життям

ДІАЛОГ

— Тітко Ганно, а куди це ви
зібрались так рано?
— До сина, куди б то іще,
до сина! Сам він нічого не робить.
Сяде ото під хатою, каже —
озвуся до квітки — й до мене повернеться,
хмарка злетить, як захочу... І сердиться,
коли я не бачу.
— То що він у вас, блаженний?
— Таж правда, блаженний, благость
на нього зійшла! Добрий став, тихий,
бджоли завів — дивиться в дзеркало, чи
не світиться щось навколо голови,—

в одного, що разом був у психушці,
так світилося.

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ДІДЕНКА

Душа одірвалась од тіла
І квилить, як те немовля:
Це хтозна б куди залетіла,
Але не пускає петля.
Розтала б, як хмарка ріденька,
Немов по долині туман...
Немає вже Васі Діденка,
То з кого сміятися нам?
Бо й правда, хіба це не смішно? —
Брудний у подертім плащі,
Було, приставав до заміжніх,

Поеми читав на дощі.
Борщем дармовим не згордує,
Шматками кишені наб'є,
Ірпінських собак погодує —
Хай снідають, доки він є.
Вкладатиме вірші в конверта,
Приколе десяток заяв...
...Земля народила поета,
Але — українська земля.
Така наша доля похмура —
Мотузку над нами трима!
Одні божеволіли в тюрмах,
А іншим і воля — тюрма.
Пошлем навздогінці некролог
У небо, зірками рябе...
Хороним, хороним, хороним —
І друзів, і кожен себе.

СОНЯХИ

Добре мені, як ніколи,
Всяка стекла каламуть...
Як золоті ікони,
Соняхи в полі цвітуть.
   Німб мерехтить пелюстковий,
Я і торкнутись боюсь...
   Втомлений гість випадковий,
   Тихо на них помолюсь.
Може, то осінь зрадлива
Хилить уже на своє
Чи від моєї молитви
Дерево темним стає?

БІЛЬШЕ НІЖ ВСЕ

трохи повір — і собі відміни
ранок запізній і ніч передчасну
літнього часу години прекрасні
що ж переходим на нього з весни
   в шафу повісимо довге пальто
   збудемось довгого заціпеніння
   що ж ми за люди щоб жить без проміння
   в теплий і темний ховатись куток?
нас непочата ріка шерехка
тих що боялися вітру і зради
крові не хочемо хочемо правди
кров спалахне на дівочих щоках
   сукні весільні майдани двори
   стрілки годинників сяють над ними
   стільки надії на літні години! —
   знову цвістимуть слова й прапори
день аж засліпить як білий офсет
гляне сльозою глибока зіниця
рушимо рушим! лише б не спиниться
в о л я с в о б о д а більше ніж все

ДЕБЮТ У "ВІТЧИЗНІ"

Солов'їний страйк

ТЕОДОЗІЯ ЗАРІВНА

БАТУРИН

Село безконечне, як шлях, що зіп'явсь на котурни,
у пелені яблуні яблука дощик спили.
Якби не та слава, хто знав би про тебе, Батурин,
якби не та слава, то де би ми нині були.
Кричи — не докличеш: ковтнула нас братська могила —
сім тисяч хоч знали, за що їх на ніж і на гак,
скипається місяць над рештками замку Кирила,
і тіні катованих косять траву на лугах.
Іронія долі зганяє ядучі отари:
столице, столице, твоя соколина пора —
гуляють братове широко, що ті яничари,—
на листику лану кривавий автограф Петра.
На листику лану пелюсток осиплеться попіл,
і грішник забутий розпачно підкоситься ниць,
і буде кричати по вінця чумної Європи
осмолений голос у сорок козацьких дзвіниць.
Тут нині затишшя. За хащами олово Сейму,
кислиць безпритульних нашестя, асфальт, бур'яни,
хатки проростають із решток поселень веселих
і року уроки проходять молодші сини.
І словом палючим себе нацькуєш проти себе,—
воно вже не бісер, але вже віки не сурма.
Кивне співчутливо зникаюча постать Мазепи,
шукаючи дому, де більмами світить тюрма.
Видіння згортається в попіл найвищої проби,
як сльози у спомин — в канаву впадає вода,
траву ремигає у стійлі прип'ятий автобус,
і пішого шляху пилюка встає молода.

То є, то вмовк — чи змерз і змок
той звук, прибитий при дорозі,—
стиха старий нехитрий вовк
за ріщаками у барлозі.
Прийшлося забувать поля,
бездонний степ і сиві нетрі,
бо ти віднині просто нетріб,
котрому горло дощ залляв.
Чи дощ, чи туга, чи рілля
так важко осіда на груди,
і моторошно звук линя,

якому не страшні вже й люди,—
він тихне, хрипне і кона
на безвиходній людській ноті,
і слабості імла сумна
є духу слабістю — не плоті.
Приїлось патрати зайців,
собак боятись, лігво гріти,
забули, слава Богу, діти,—
є сенс вмирать в порі оцій,
у міжсезоння це тупе,
ліниве, сите і пихате,
коли все спить, свистить, хропе,
встає, лиш воло щоб напхати.
Коли ні осінь, ні зима,
коли ні зірки ще нема,
коли скипається сльоза
і все ніяк не замерза.

Чужа фігурка, жовте тло,—
альбомне фото — сіль до рани:
не пам'ятаю, що було,
та пам'ятаю, що погане.
То потім, згодом, день за днем
свідомість тлітиме, як аркуш:
у німбі горя, ніби в арці,
минуле виведе мене
на плівку хроніки напам'ять.
І рід уздрить крізь порохи,
як з нас, нехитрих і опальних,
життя дубило кожухи.
А фоном — протокол снігів
з відбитками і душ, і пальців,
і обрію безмежні п'яльця,
і вишиті кущі нагі,
й слова — колючі камінці,
на білім чорне — крик пташиний,
самотня заполоч шипшини
й червона крапля на руці.

ВИКЛИК

Очниці на білім — віконниць ошкірені кахлі,
і тіні смугасті, такі перелітні, як птахи:
жнива какофонії, лемент, плачі, вокалізи,
вервечка під брамою, сплакана жінка, валізи...
Розлітана осінь сама себе сплаче і скличе,
і брама кигиче у ніч істерично і звично,
і мордовороти, надійно заглушені спиртом,
щоденне подушне просвердлюють хижо і спито.
Сплять вільні Сенеки під співи і транквілізатор,
з них взято усе вже, в палати нецісарські взято,
сплять гасла на стінках з якогось там ще Гіппократа
і шнур на бантині, спокусник чи ба агітатор.
Спить тихо обслуга, алмази сховавши під вуха,
сплять юні поети — ніхто не продасть, не підслуха,—
і ніч розпускає полотна німі і байдужі,
і, як в божевільні, лиш тенор: «Ой не шуми, луже...»
Малесенький царство, містечко рухомого праху,

земля нетутешня з очима старого монаха —
то символ епохи, котра нам судилась не двічі,
то суд остаточний, високе і праведне віче.
Цей крок поза браму — свідомість росте і холоне,
і місяць ховає лице своє хиже й червоне,
і звук електрички сухим електродом крізь нерви,
мов крик з того світу, котрий ми любили й отвергли.

◘

Козацького маршу пилюка, сльота, оковита.
Обценьки свободи — за ребра хапають ті звуки.
Немов через поле, проскачуть віками копита,
відквітнуть знамена, як свічечки, ніжні і вутлі.
Часи відіспіли і сохнуть на гіллі, як вишні,
пора гайвороння встає над полями, аж чорно.
Пливе у непам'ять козацької музики човен,
хита головою всевишній Георгій: нічого.
Не те пережито.
Відходять полки у минуле,
так дружно відходять з тих душ, де вже й Бога немає.
Один тільки коник і вершник один не зникає:
що, жалько за нами, безсмертний козаче Мамаю?

ПОБУТОВА ПІСЕНЬКА

Це кам'яне гніздо з лицем до телевежі,
що вище від польоту заблудлої пташні:
зіниці, як бійниці, з-під косівських мережив
пильнують пильно обрій, що втік від метушні.
Ув'язнена селючка (за казкою — царівна)
згортає простирадел вітрила й прапори,
боїться землетрусу, розбою і наївно
ще вірить у героя, що визволить з гори.
Втаївши ляк возвишень ще з часу стиглих вишень,
летить униз на ліфті, бо жде її галоп.
А відьма загребуща — кума, що десь з-під Пущі,—
плює в кавову гущу і шле на ню потоп.
І справді, між ремонтів, котрі заллють сусіди,
поміж реалій ринку, регалій і регат
замучують царівну всі комунальні біди
і дятел за стіною, пияк і ренегат.
Між домом і заводом, де варять сталь і воду,
сплакне собі тихенько: навіщо прибрела,—
притиснеться до шиби сухим листочком липи,
тим вигаслим реліктом і літа, і села.
І в кам'яній бійниці відхилить дух фіранки,
зітхне вже спокійніше, зирнувши по кутках,
опустить запобіжник на двох своїх замках
і відпочине серцем до завтрашнього ранку.

ГАЇВКА

Пливуть за океани дні-сніги,
і чаша часу хилиться у літо,
і дріботять з минулого сміхи,
і голоси, лиш тільки захотіти:
«На запасці дрібні фавди, дрібні фавди,
нема, нема в світі правди...»
Війне тополі сірий рукавок,

відкриє скриньки несхололе серце,
і гаївок тоненький голосок,
як крізь забуту платівку, прорветься.
«Нема, нема та й не буде, та й не буде —
розвивайся, сухий дубе».
Під парашут церковці збився луг,
і ми довкола у кривому танці.
З обливаного понеділка вранці
нас вистрелить одвірків пружний лук.
«Ой чи сухий, чи зелений, чи зелений —
седь си, милий, коло мене».
Та цівочка тече не для краси,
мелодії густа гаряча цівка —
то ми життя кладем на голоси,
які нам віддає стара гаївка.

У морі листя по коліна
наш екіпаж загруз і зжовк,
і човен вже пускав коріння,
і вигасав сорочки шовк,
і щось циигансько-старомодне
виводив вітер на гіллі,
і жовтень п'ястуком холодним
сік по душі — по битім склі,
і мілина, ехидна й тиха,
у нас впилася не на днесь,
і теплоти спивала крихти
із наших вицвілих сердець,
і протікала поміж нами,
як магма, сита і густа,
моїми плакала вустами,
твоїми розвела руками
свята прощання простота.

Розпечена черінь безсонних ночей і бездонних,
неначе на вовка, розкладено скрізь прапорці:
чужий чоловік, його доня, подібна на сонях,
зозулька червона сльозою по білій щоці.
Злодійська двоїстість — душею виплачуєш мито,—
ти — квітка для втіхи, ти — простір на лживі слова.
Вчорашня Венеро, призахідним сонцем зігріта,
іще гонорова, приречена вже голова.
Узавтра порветься надії принадливе коло,
і старість раптова впаде, як провісниця бід,
залишишся ти з натюрмортом кухонного столу,
з каплицею тиші і сірим котом у гербі.

ГАЛЧИНСЬКОМУ У СИНЬОМУ КОНВЕРТІ

Пане Ільдефонс, у побуті трохи Константи,
поети справдешні, щоправда, часами й мутанти,
скрипаль і аптекар, і циган, що спродує сапи,
гостюють на каві, частково не давши писати.
Ліхтар, ніби місяць, наповнений сріблом і слухом,
у центрі планети над ганком, оздобленим скупо,
вогнем магнетизму зове неприкаяних тілом,

де скрипнула хвіртка, де скрипка вогнем пролетіла,
де пані Наталя в тарелі приносить морелі,
де мрії безмовно злітають у напрямку стелі,
де світ завмирає від Вашого слова і жесту,
де страйк солов'їний висловлює ноту протесту.
Де ходять у білім і цідять розмову крізь пальці
і дим цигарковий кружляє в шляхетному танці,
де все виростає в сусідстві із Вами, як вежі,
що у забуття відірвати безсмертю належить.
Такий це вже вечір — живий експонат із музею,
і тіні дерев — непорушна стіна Колізею.
І тільки годинник — осіння нав'язлива муха —
як шевчик в підпіллі, все стука, все стука, все стука...
Цей зліпочок раю, здається, застигне навічне,
обдуриться серце, світами шрамоване двічі.
Сія порцеляна, правдива на ній позолота,
лиш тінь незнайома ніяк не відкриє ворота.

ЖІНОЧИЙ ПОРТРЕТ

У неприсутність зору
входиш, як у Бермуди,—
змилуйтесь, о дива!
Жінка-біда-безнадія,
ні людина, ні Будда —
автобус переплива.
Сама у собі затоне,
тягнучи з іншого берега
павутину живу.
Як зайди з давньої ери,
днів перейшлих понтони
тримаються на плаву.
Тиша впаде магічна,
туга, така вже звична,
в спокій перелива.
І тільки звуки з поверхні —
не іскорки електричні,—
так, слова.
Раптом підземним гулом
все сколихне минуле,—
сплив землетрус і згас.
Жінка піде поволі.
З дертої торби долі
в грунт витікає час.

Ця зелень біжить по колу, по колу, по колу, по колу:
березень, червень, серпень, а грудень поставить кому.
Вітер на мить сильніша,— зірве, просушить, підвіша,
а потім знов катеринка, щокроку, щороку зліша.
Дзвени, спіши, круговерте, збирай у мішок пожертви
в шуканні такого світу, який не жадає жерти,
де місяць сипле, бо хоче, пил свій в небесне сито,
де друзі ще не на продаж, ще їх не перекупити.
Де у підпіллі Моцарт, при славі іще Сальєрі,
де син ще пробує мову на золотому папері...
Та моторошно і камінно, крізь світло стуливши крила,
зривається з неба листя уже на свої могили.
І зовсім юна громада плекає бажань савани.

де кулі сліпої траса не гребує і словами,
де після святого лету ловить земля убога,
де вже не віриш в поета, як замолоду у Бога.

Пече мене, пече
минуле і грядуще,
пече моє плече
від тягара найдужче.
Пече веселий такт,
пече шлея і сіті,
пече сибірський тракт,
що стане на тім світі.
Статисти вогняні —
пуантами по приску,—
цей жанр судивсь мені
у поглинальнім блиску.
Такий парад планет
і непомильність дула —
димить мій силует,
як дірка у минуле.

Не починаймо з себе новітню Україну —
фамільні цвинтарі, вспадковані руїни:
вона була до нас і після нас пребуде
як довгий календар пробудно-непробудний.
Як ті сини, що йшли і не питали: — Треба?
Вже їхнє майбуття насипано до неба,
як шал до бунчука, до пісні і до кварти,
як сповідь козака, що сам себе не вартий.
Як очі дітлахів над колосками жита,
як генетичний код-закляття предків: — Жити!
Як ця важка шлея до Кия і від Кия,
як попіл од руки всіх родичів Батия.
Кого там помина ще голос на амвоні,—
вже матері свіча допалює долоні.
Просякнутий святою столикий вольний вітер
і стукає у скроню — від цього не здуріти:
заплутались роки, поняття, букви, дати,
о правди сатано, дозволь тебе обняти,
не спопели очей історії і наших
від приску свояків і вибриків монарших.
Як не згоріть дотла на всіх торгах у храмі:
Тарасові шляхи і генієві рани —
хіба до одиниць йде світло алфавіту,
хіба не пада ниць крамар, що пре по світу,
месія наших днів, бог жадібних і ницих,
і засипа піском живу сльозу криниці?
Десь там на бережку, між раю і руїни,
стоїть моє дитя, ще брунька України.

МИКОЛА ДЬОМІН

Юрба сиростовує

●

Стою за мольбертом і пишу вірші,
раз у раз заглядаючи на палітру свого
відчуття, у чернетку підсвідомості. Звертаюся
до інтуїції серця, до холодного розуму, до
еклектики абсурду, до нерозділеності кохання,
до жадоби життя і невблаганності часу —
до найбільших чинників щирості і найменших
лицедійства. (Хоч і цей перелік не повний)
З єдиною необхідною умовою, що те я роблю
не з егоїстичних намірів...

СЕКУНДА

В шаленім ритмі люди,
Години — то лиш мить.
Секунда б'є у груди
І в скронях стугонить.
Стулився простір в мушлю,
Вже не розгледіть лиць.
Нервові, відчайдушні
Дні спокою зреклись!
В лавині, ритмі, тлумі,—
В тролейбусах, таксі —
Фатальні і безумні
Сьогодні, мабуть, всі!
В суєтнім ритмі жорна
Всі дні на порох труть...
Лиш час тече і горне
І сивину, і ртуть.

ВОЛАННЯ В ПУСТЕЛІ

На відчайдушний бум ідуть пророки,
Щоб відвернути натовп від гонитв.
Вже вкотре у юрби мізерний спокій
І чорне збіжжя правди.
Пом'яни...
Той біль, той жест, слова, що лжею мертві,
І вир байдужістю спотворених облич...
Нам блискавиці, хмарами роздерті,
Чи спокою бажають чи хули.
Що ж залишилось?
Давнє чи знайоме.
Чи безсловесний крайній авангард...
З чим порівняти натовп —
з фальшем втоми,
Довіру серця — з юрмищем Поп-Арт.

ДЕБЮТ У "ВІТЧИЗНІ"

●

Хто не знає про нас, бо у нас лиш зруйновані храми,
Голод наших осель на пекельних обжинках у нас.
Фонограми думок, як каліки, змінились на драми,
Де знекровлений простір і дум почорнілий анфас.

Нам не зміряти гнів,
бо не знали ми й крихти свободи,
Лиш стискали нам горло ГУЛАГу страшні обручі.
Покалічені ми — що зостались без племені й роду,—
У найкращих синів вичахання очима кричить...

Не кажіть нам хули,
що життя з дном подвійним химерність,
Ми таки проросли з бездуховних страшних порожнин.
А чи нас ще спасти?
Бо це ми без хрестів і без мертвих,
До могутнього храму духовність
свою пригорни...

ГОРДИНЯ ЖІНКИ

Жінки ховали зморшки у скрині й шухляди
І забували про них до нового пришестя.
І тільки верстатів десь гупали ляди
Над усім життям, аж здригалося серце.

Вони визнавали квіти фарбовані й штучні,
Та любили вінки запашні і привітні.
Боялись, щоб синів їх хто не потурчив,
І визнавали владу чоловіка свавільну.

Тільки душа розкривалась весною,
як брунька,
З неї всякчас виглядала хвороблива дитина.
Прикрашались долівки лепеховим відлунням,
І на груди схилялась тремтлива хустина.

Лише душа, як наповнена воском божниця,
Плач рушників на святих образах —
наче озим.
Свічка покрає сутінь і радість на лицях,
Бо на свічках засихають материнські сльози...

●

Дівча біжить і ловить мамин сміх,
Воно радіє, що життя без фальші!
Незнаний світе, їй впади до ніг! —
Невже й дерева — натовп у асфальті?

Невже емоції травневої пори,
Чиясь зневіра і проста чуттєвість
Не вбережуть?..
Бо так бринять вітри —
Цинізм і сміх, як чийсь девіз життєвий.

Ріка людей і злива почуттів —
Це відкриття, що не прийдуть раптово.

Це та пора, де в кожному листі
Лиш мамин сміх, що став озоном слова.

Юрба спростовує — найважче від образ —
І розтлумачить ліктями трагічне...
А хто змовчить, а хто навчить добра?—
Сміх мамин, болем вічний.

●

День насічку на пам'яті мав,
але в це не повірив,
І словесна нам патока знову до рота тече!
О, які сурогати й стилет підворітні порфиру —
Чолобитна до етики
й знову застояна честь.
Люфт у серця такий, що лишає лиш слюсар-сантехнік,
З чим прийшов до свого милосердя, мабуть, впорожні.
Іграшкові мушкети у слів —
ті гармати «потєшні» —
Наче маузер, фрази виймаєш з кишені штанів.
Серед тлуму юрби ми хулою завжди безпорадні —
Незруйнований тільки фасад.
А душі інтер'єр?
Ще почуєш подекуди, що безхребетні й бездарні,
Наче десь там у Штатах немає хребта Кордільєр.
Ще яких парафраз не почуєш
з душі підворітні —
Не грішать проти істини вбивчі сатання і лжа.
Та кому тільки душі таких горефраз не підзвітні —
Це не відіо жаху.

ПОЛЮСИ ПРИТЯГАННЯ

Вже дощі запізнились — відбувся анонс,
Кінострічка зміяста мете скатертину.
Що вам плакати, вікна?
Дивіться кіно
І чекайте, чекайте, чекайте невпинно.

Виглядають крізь вікна синів матері,
І планета напружує логіку згоди.
Чи трагічні прем'єри відходять старі,
Чи нові ідеали плекають народи?

За якими законами буде зима?
Щоб не ядерна тільки,— здригаються вікна.
На щедрівки морозу скришилась пітьма —
Десь літак пролетів над пергаментом світла.

На якім перехресті зустрінете тих,
Що прийдуть до сім'ї,
як з морозу колядник.
Полюси притягання — це наші мости,
Як чуття матерів і сповільнені кадри...

МЕДИТАЦІЇ НА ТЕМУ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ДЕБАТІВ

Купив я книжку і розчарувався,—
був би не купив, не мав би навіть

про що згадувати. А так купив книжку
і маю на декілька днів духовного ерзацу —
теле-радіо шоу виборчих кампаній.
Хоч їжа несмачна, та все ж таки
культура чи скульптура — скальп тура,
а може, і шкура — шагрень соцкультури —
парламентські мури — дебати-арбати —
співзвуччя голосів — встав-сів,
встав-сів, сів. Але це ж книгарня —
це ж не буцегарня, що продають, те й береш
чи не береш — твоє діло.
Скільки сузір'їв на небі, ніхто не рахував —
88 чи ні, але всі руки піднімали
(крім демблоку), бо у нас скільки потрібно —
стільки і буде... Ми не зобов'язані...
Ми не зв'язані... Ми зв'язані... в'язні...
Я ж — ні... Їжа смачна... Коли посолиш,
але ж сіль — біла смерть, цукор теж,
без меж... бігме ж...

ПЕРГАМЕНТИ СПЕЦСХОВІВ

Стародавні пергаменти —
Часом напнуті вітрила —
Тільки розпач для подиху, відстані вже не стає...
Дух молитви згубивсь у спецсховах,
де згорнуті крила,
Мабуть, крила богині Паллади й сатира Дом'є.
Книги жевріють ледь, в підземеллях заковані бранці,
Наче звисла щелепа іржавий на дверях замок.
Та ще біло блукають по світу
Летючі Голландці
І ніхто не зумів ще скрутити на в'язах кермо.
Звідки пристарсть зривати
пергамент душі до стриптизу;

Звідки мода шукати катарсис найменших огріх?
Образи фараонів і мумію вичахлу Гізи
Так ніхто з лютих сфінксів Єгипту
Ще не стеріг!

ГОДИННИК

Годинник пам'яті бузковий —
Прозорий образ аскетичний.
Годинник духу празниковий
Завжди реальний і трагічний.

Між Колимою й Соловками —
Між втратами й сердечним болем.
Годинник пам'яті роками
Не міг оте завершить коло.

Веління духу не збороти
Прозорим словом —
він-бо кремінь.
Бузок цвіте від Геродота,
Лиш опадає в рід і плем'я.

Розносить він золотоцвіття
Всеплинним часом до знемоги!
Мене бузок травмує в квітні,
Коли розірвані дороги...

●
В спектрі сліз заблукала остання крапля,
надто солона і надто гірка у слові.
З неї пустка не створиться — створиться мапа
нереалізованих можливостей кольорових...
Незрівнянний і непередбачений світ протесту —
міраж, що впаде на голову зненацька!
Будем міркувати і кодувати збуджені тести
на перфострічці розуму снів жебрацьких.
Чому на вилицях хмар так холодно зблиску?—
ніяких перемін не знає класична корида...
На шпагу язик наколотий, як бик на тріску,—
це і є та непересічна поезії грижа!

РОЗПИС НА КАМЕНІ

Цей розпис гідний бути антикварним,
Бо він з віків, як бронза темних лиць.
Чия ж рука — сучасників-аварів?—
Його палила вщент, до попелищ?
Чия нога топтала велич храмів
І обертала їх в суєтний прах?
Лежить душі широка панорама,
А в середині серця — саркофаг...
Сум темних лиць, і роздум Полуботка,
І плач землі, спустошення від ран...
І пам'ять, і не довга, й не коротка,
Торочиться, як твань років стара.
Чи то вже Русь, чи фема візантійська
І золоті ворота в Цареград?
Чи попіл храмів і земля поліська,
Чи інтер'єр спустошень, чи фасад?
Лиш розпис фресок дзвоном мелодійним
Нагадував дзвіницю забуття —
Княгиня Ольга і реальна дійсність
Вже бавили чорнобильське дитя...

ПРИЧИНА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Амуніція згоди не знає шизофренічних тестів —
Оптичне узагальнення — рух конкістадорів духу.
Глазурування керамічного глечика — політичні меси,
Неможливість існування їх з середини слуху.
Молочні зуби і зубці готичні — конструкція криці —
Негатив сприйняття і залежна точка зору...
Факсимільне видання не зрівняти з обличчям —
Кандидати наук і дисертації голодомору.
Фестивалі розбитих губів на гармонії бійки —
Меценатство існування видатків на хліб музі.
З катапульти слово зривається аортою лійки —
Реформується тільки душа в трансформаторі ГЛУЗДУ!

КАМПАНІЛА

Коли буде падати Пізанська вежа,
напевно, від Пізи аж до Падуї
не буде щасливих людей,
навіть щойно одружених молодят.

Від струсу землі впаде небо.
Від струсу повітря перестануть співати
птахи, бо полетять пір'їни каміння...
У свідомості тих, хто це буде бачити,
вежа декілька разів буде вмерзати
в голубий простір неба
і фіксуватися в нім, як на кіноплівці,—
але це вже потім, коли вона впаде.
Спочатку ніхто нічого не зрозуміє,
підніметься галас у пресі і таке інше...
Потім її розберуть туристи
по камінчику на сувеніри, але я
не хотів би мати такого камінчика...
І взагалі я не люблю таких сувенірів...
І взагалі...
І взагалі є різні проекти
спасіння вежі...

ОБЛИЧЧЯ

Вечірній Київ. Станція метро.
Юрба строката — майже нереальна.
Малі прем'єри і найбільший РОК
У спалахах емоцій театральних.

Життя ефектне — вкотре збився з ніг
Під поглядом байдужим і критичним.
Невже ця ніч позбулась прав своїх
І у свідомості відбивсь сюжет міфічний?

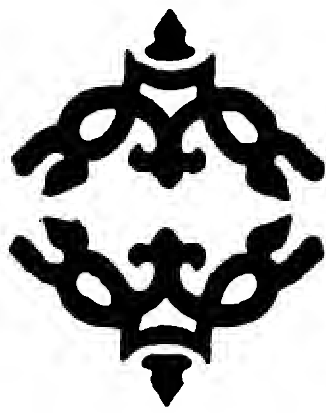
Хто розкрутив цей вічності двигун,
А кажуть, що нема цього мобіле,
...Пер-пе-ту-ум злетіло
врешті з губ,
Він крутиться і не сидить без діла.

І над усім один всеплинний час,
Буденність болю і минущість щастя.
І я дивлюсь: обличчя — частка нас —
Цвітуть і гаснуть.

БЕСТСЕЛЕР

Чекання на трамвайних
чи тролейбусних зупинках або в черзі
не завжди сприяє хорошому настрою.
Буває, зокрема, довідуються, чи є закурити,
чи не потрібно придбати най-найзарубіжнішу
апаратуру і де міститься теле- чи
радіомайстерня і таке інше...
Як на те, я не буваю корисним в таких проблемах,
в таких справах, таким людям. Особливо
не можу порадити їм щось втішне
щодо їхнього способу життя,
щодо світлого вікна книги
і бестселера телевізора —
неможливість існування свідомості
в світі тільки чуттєвого сприймання
(Цікава думка, але, мабуть, спірна).
Бо книга надто світла, щоб її обміняти
на бестселер телеекрана...
...Я безпорадний.

ТВОРИ ТЕОДОЗІЇ ЗАРІВНОЇ ТА МИКОЛИ ДЬОМІНА РОЗГЛЯДАЄ МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

Я нічого, крім сухих анкетних даних, не знаю про цих авторів, але,— гадаю, це дуже важливо,— відчув з їхніх віршів конкретику двох людських біографій. І не просто зовнішньоподієвий момент, а саме біографій духовних, своєрідний самозвіт, хто вони, звідки й чому саме такі, як їм ведеться за нинішньої соціальної ситуації в суспільстві.

Так, це люди того покоління, котре виростало й формувалося серед ідеологічних фетишів, похмура тінь яких лежить на всій нашій історії і чи не на кожній людській долі, але це покоління вже не зважало на ті фетиші, не було в їхньому полоні; воно сприймало їх з іронією, захищаючи нею свою душу від акумульованого ними ідеологічного дурману, який і спричиняє всякі аберації і дальтонізм у сприйманні реального світу, бо ж усе в ньому треба було оцінювати з класового погляду, тобто ставши на голову. Так нас учили, так ми мусили робити, живучи за законами ідеологічної акробатики.

Ми не вміли нормально ходити, а тільки карбуючи крок, тільки «в ногу», тільки «до світлого майбутнього». І мало хто з нас сумнівався в тому, що таке пересування цілком нормальне й природне. Бувало навіть, що ми повчали, як треба ходити, інших, не вміючи робити того до пуття самі.

Теодозія Зарівна і Микола Дьомін з того покоління, яке в цьому розумінні відрізняється від нас. Їм немає ніякої потреби робити нині переоцінки цінностей, духовні ревізії. Вони не вражені такого характеру соціофренічними недугами. Вони вийшли з «міжсезоння пихатого» (слова Теодозії Зарівної) з набагато меншими втратами, аніж ми, старші. В них уже важко уявити «бронзу декларацій», «барабани пафосу» (Б. Олійник), форсованість інтонацій, вони здебільшого розмовні або й одверто чи виклично прозаїчні, як це відчутно з віршів Миколи Дьоміна, аскетичні у формі. Поряд з їхніми рядками все те видається безнадійними літературними реліктами.

Ще років п'ять-шість тому в літературно-критичних статтях гуляв такий вислів: «утома форми». Очевидно, сьогодні те явище можна означити точніше. То була, сказати б, утома світогляду з тоталітарним елементом. Саме така втома й спричиняла художню анемію, знебарвлення слова в поезії, і критика, чутливо вловивши це явище, діагностувала його ось таким евфемізмом. Явище соціально-психологічного плану подавалося як явище суто літературне. І не тому, що так було для критики безпечніше, а тому, що ми всі бачили симптоми хвороби, але не уявляли всієї складності її і першопричин.

Наймолодше літературне покоління, серед якого на сьогодні вже чітко вирізнилися І. Римарук, В. Герасим'юк, О. Забужко, О. Пахльовська, І. Малкович, принесло з собою інший світогляд, і тому в його творах не спостерігаються ті болісні симптоми, якими супроводжується творчість багатьох поетів старших поколінь. Світоглядна криза не зачепила молодих. Для них не стало приголомшливим відкриттям, що цей світ і жорстокий, і дисгармонійний, і скалічений діяннями людини. Одне слово, зовсім не такий, яким він уявлявся тим поетам, що оспівували єднання людини з природою, буреломний ентузіазм мас, яким усе зрозуміло і в яких усе гармонійне, бо вони живуть для майбутнього, кожним подвигом і подихом наближаючи його. Драма ідей і драма людей — свідчення набагато глобальнішої драми. Драми того, що ми називали соціалістичною цивілізацією. А насправді це було тупиком цивілізації, «мертвим часом» історії.

Молоді поети не були в полоні соціальних ілюзій. Вони бачили реальність такою, якою вона є. Тому не поривалися на котурнах до сонця, не зривали голос в оптимістичних вигуках. Їхнє слово, здається, зовсім позбавлене «літературного етикету»; це слово з буднів. Тут не світяться декоративні вогні світлого прийдешнього. Тут стоять «на капремонтах квартали», тут «З дертої торби долі в грунт витікає час» (Теодозія Зарівна), тут «Дух молитви згубивсь у спецсховах», тут владарюють «Фестивалі розбитих губів на гармонії бійки» (М. Дьомін). І це беззаперечно набагато пізнаваніший світ, аніж усі ті ідеологічні лубки й пасторалі, що присипляли наш духовний зір безживністю зображеного, його цілковитою несумісністю з тою «аурою», в якій нам судилося існувати.

В одному з віршів М. Дьомін пише:

Хто не знає про нас,
бо у нас лиш зруйновані храми,
Голод наших осель
на пекельних обжинках у нас.
Фонограми думок, як каліки,
змінились на драми,
Де знекровлений простір
і дум почорнілий анфас.

Незатишно, холодно й моторошно від цього духовного пейзажу, але в ньому скристалізовано конкретні прикмети нашої реальності, відтворено її справжній дух.

До речі, ці рядки можуть бути своєрідним автоепіграфом до всієї добірки поезій М. Дьоміна. В них окреслено одну з найголовніших орбіт авторської думки й особливості його поетичної візії. Здебільшого

гіркоіронічний, він втрачає іронію — здається, в нього вже немає для неї сил,— коли доводиться говорити про багатолітній духовний Чорнобиль в історії нашого народу, складовими якого стали геноцид і етноцид.

Нашу відторгнутість і навіть відчуженість од нашої ж історії болісно відчуває Теодозія Зарівна. Складається враження, що й сама історія, зневірившись у нас, покидає «правнуків поганих» (Т. Шевченко). Гадаю, невипадково в неї вирвалися ось такі рядки:

Часи відіспіли і сохнуть на гіллі,
як вишні,
пора гайвороння встає над полями,
аж чорно.
Пливе у непам'ять козацької музики човен,
хита головою всевишній Георгій: нічого.
Не те пережито.
Відходять полки у минуле,
так дружно відходять з тих душ,
де вже й Бога немає.
Один тільки коник
і вершник один не зникає:
що, жалько за нами,
безсмертний козаче Мамаю?

Це той розірваний зв'язок часів, який робить історію безпритульною, а її народ безбатченком, конгломератом, у якого нібито і є минуле, і нібито нема його, і предківська земля є, а водночас ніби її й нема. Колись про це афористично точно сказав М. Вінграновський: «Ми на Вкраїні хворі Україною, на Україні в пошуках її».

Ці двоє поетів цікаві мені, читачеві, саме як творчі індивідуальності, що закумулювали в своїх творах настрої і погляди покоління, яке донедавна ніби перебувало у внутрішній еміграції чи в неафішованій опозиції до офіційного літературного протоколу й анітрохи не зважало на його табель про ранги чи загальноприйнятий тоді реєстр суспільних цінностей. Вони сприймали все те як грандіозний блеф і знали своє. Ніщо збити їх з того знаття не могло. Вони тільки сьогодні знімають глуху оборону й виходять на наші очі анітрохи не дезорієнтованими, скептичними, сердитими, розчарованими, недовірливими — одне слово, такими, як і були. Вони не романтики, не оптимісти, вони діти з інтернату стагнації, які добре знають, що й почім сьогодні на базарі життя, і відверто, без будь-якого пафосу говорять про те в своїх віршах.

І Теодозія Зарівна, і М. Дьомін видаються мені творчо перспективними поетами. Вони обоє по-своєму сповідальні, хоч і відрізняються одне від одного інтонаційно й строфічною архітектонікою. Зарівна трохи екзальтованіша порівняно з Дьоміним, тематично їй ближчий матеріал із буднів артистичної інтелігенції. Дьомін більше зосереджений на абсурдності ситуацій нашого буття. Але для обох життя — це театр, у якому кожному доводиться грати свої ролі без репетицій і без гриму.

В обох авторів часто зустрічаються, як полюбляє докоряти своїм ровесникам О. Гриценко, «поезії-довжелезії», і вони, хапливо «проковтнувши крапку», безугавно говорять і говорять, не маючи сили зупинитися, хоч тему вірша вже реалізовано і все головне сказано. Гадаю, що це зумовлено не тільки браком досвіду саморедагування, який приходить після кількох серйозних публікацій (ці поети, по суті, лиш починають друкуватися), а й психологічним станом людей, яким довго довелося жити в оточенні важких стін мовчання. Отож і не бачу в цьому великої загрози для цих здібних людей. Їм треба виговоритися. Але — хай це здебільшого лишається в чернетках.

Отже, вони прийшли.

Послухаймо їх.

А. Німенко. Гетьман П. Сагайдачний

АНАТОЛІЙ МИХАЙЛЕНКО

З дальнього кінця вулиці поволі наростає тупіт. Спочатку він схожий на шум весняної зливи по придорожніх споришах, але дужчає і дужчає, ось уже скидається на лопотіння рясного літнього дощу по лопуховому листі, а тепер здається, що йде солдатська колона по команді «вільно».

Приречено, немов його ведуть на бойню, раз за разом трубить бугай Аполлон. Час од часу чути виляск пастухового батога, круте слівце на адресу Зірки чи Лиски, що задумала дременути в город. Дзявкне і ту ж мить жалібно заскавулить чийсь пес — мабуть, вирлоокий пастух Данько вперіщив його батогом, щоб не лякав череду. З перестраханим кудкудаканням розбігаються з вулиці кури; лиш згодом, опинившись у безпеці, обережно озветься півень, збираючи курочок.

Розступись, вулице, череда йде на пасовисько!

А над цими ранковими звуками хрипкуватий голос причинного Данька, неначе лайку, виштовхує з рота ту саму пісеньку, ті самі слова, що й учора, і позавчора...

Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин
И первый маршал в бой нас поведет!

Це сигнал, що й мені годі ніжитись у прохолодній затемненій (щоб мухи не докучали) хаті й чимскоріш відлигувати Яску, доки череда не минула нашого двору.

«Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин...» — чути вже біля подвір'я сусідки тітки Насті. Ніжитись мені залишається зовсім мало. Я встигаю згадати, як наш об'їждчик попереджав Данька, що не йому співати таку пісеньку, ось донесе дільничному міліціонерові товаришеві Мацюні, грозі всіх сіл і хуторів, і той його відправить туди, де й Макар телят не пас. Данько кивав, буцімто зрозумів, атож, зрозумів, бо рушати туди, де Макар телят не пасе, він і ворогові не побажає, краще вже пасти корів у своєму селі, ніж знатись з якимось там Макаром. Обіцяти обіцяв, але що ти

візьмеш з причинного? Наступного ранку вулицею знову виляскував батіг і лунала хрипка пісня:

Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин...

Так у нас починаються літні ранки.

Але тепер зима, і ранки приходять поволі, втомлено, ніби аж згорблено, як мама з колгоспної роботи. До веселого тупоту коров'ячих ратиць, до трубного Аполлонового ревіння і до пісні Данькової ще ой як далеко, тож дедалі частіш я чую материне бідкання: «Хоч би до весни дотягти. Вже й на стіл нема що поставити». На це батько незмінно відповідає: «Не ми одні — перезимуємо».

Мені не зовсім зрозуміло, чому мама весь час бідкається, що, мовляв, нічого ставити на стіл, адже завжди щось подає. Скляночку з молоком. Зварену в лушпинні картоплю. Коржика з вівса. М'якого і теплого, щойно звареного буряка. Затірку. Солодуху... Завжди в мене чимсь напханий живіт, аж бурчить од задоволення.

А весна настане — всю журу з хати вижене. Лобода в діло піде, акацієві квіточки. А який смачний та запашний борщ з молодої кропиви! Аж не віриться, що ту ж саму кропиву, коли вона підростає, в руки страшно взяти, не то їсти — зразу пухирцями обкидає, немов обпалює. А там і паслін дозріє...

Скоріше б весна! Я скучив і за тривожним Аполлоновим ревінням, і за веселим тупотом коров'ячих ратиць, і навіть за Даньковою пісенькою. Де вона забарилась?..

Єдина втіха — брат повернувся з війни.

Усі сільські дядьки та хлопці були «з війни», але я подумати не міг, що брат мій теж звідти. Правда, не з тієї, що Велика Вітчизняна, а з іншої — маленької, далекої і малозрозумілої.

Серед батькових ровесників-фронтовиків він, молодесенький, майже хлопчак, часто намагався розповісти щось таке, чого не знали вони, і починав хвалькувато:

— Ось у нас у маньчжурських пісках було.

Або:

— Ось як ми переходили Великий Хінган...

Ми добре знали Кенігсберг, Будапешт, Варшаву, Прагу, надто Берлін, знали Шпреє, Віслу і Зеєловські висоти. Ці слова разом зі словами «німці», «окупація», «сирота», «вдова» входили в нашу свідомість раніше, ніж слова «школа», «книжка», ніж назви довколишніх сіл та хуторів. Але що таке маньчжурські піски і Великий Хінган?..

Батько неодмінно перебивав:

— Ти б води приніс, Романе.

Чи:

— Дровець оно врубай на розпал... Гній з хліва вичисти.

Завжди знаходив братові роботу, аж надто таку образливу для нього — гній вичищати, і мені ніяк не щастило почути, що ж трапилось у маньчжурських пісках та на Великому Хінгані. А кортіло страх. Сам хотів спитати, околясом та натяками, але брат зневажливо відмахувався: «Відчепись, оно ще молоко на губах не висохло...»

Я ображено облизував губи, не завваживши там і краплі молока.

В мою уяву ввійшли ніби різні війни. Перша поставала з розповідей нашого директора Олександра Яковича. Це був переможний марш наших військ уперед і вперед, сміливі рейди у ворожий тил за «язиками» з неодмінним «Хенде хох!» і «Гітлер капут». Друга ж — з коротких згадок — кров, мертві, застиглі очі, розірвані снарядами людські тіла, смердючі гнійні рани.

Була ще й третя війна — очима брата Романа, якась незрозуміла мішаниця перших двох. У братовій війні начебто були й постріли, і страх смерті, але не було ні крові, ні ран, ні тим паче смертей.

Якій вірити, яка з них справжня, я не знав. Скоріше б дорости до цієї таємниці. Та хоч я ріс, мов тісто на хмелю, але ж і брат не стояв на місці,

втікав та втікав од мене. От уже й мама йому натякає: «Коли вже ти невістку в хату приведеш? Невправки мені одній з трьома чоловіками. Та ще ж якби справжні чоловіки, а то сама назва...»

Коли тато чув ці слова, то жалібно всміхався:

— Чудні ви, жінки, не розбереш вас. Одні нарікають, що в хаті і чоловічого понюху катма, а ти бурчиш, що нас багато.

Я знаю, що мама нарікає не навсправжки, а з прихованою гордістю. В жодній хаті нема стільки чоловіків, як у нашій. Деінде хіба по одному — мої друзі-школярики: Павлик, Вітько, Грицик... А щоб, як у нас, аж троє, то хіба що в Мизів. Усе село каже, що нам, Головкам, пощастило: в кого хтось один на фронт пішов — і той не вернувся, а з нашої хати двоє воювали — батько з німцями, Роман з японцями, і обоє вдома, живісінькі. Правда, батько повернувся з коротшою і прямою безколінною ногою, простріленими легенями (дихав з присвистом, мов продірявлений ковальський міх) і з однією медаллю та вибитим на ній вусатим вождем, а брат — без жодної подряпинки, зате з подякою від командування. Що з них важливіше — медаль чи подяка, я не знав, бо навіть роздивитися не встиг — батько медаль сховав, змусив те саме зробити і Романа.

У нас подія — нова вчителька!

— Добрий день,— лагідно сказала вона на першому уроці. — Сподіваюсь, що ми з вами житимемо в мирі та злагоді. Ви теж цього хочете, так? Будемо як одна сім'я, нічого не ховатимемо одне від одного — ні доброго, ні злого, завжди підтримуватимемо в біді. Це дуже важливо — підтримувати.

Клас дружно, але тихо загудів, наче вітер за шибами вікон.

Так ми зустрічали кожну нову вчительку. Дивились їй просто у вічі, погляди були покірні й віддані, роти міцно стулені, а в грудях у кожного народжувався глухий, мов підземний, гул і заповнював увесь клас. Тільки Павлик не гудів — він заїкався і боявся, що це його видасть. Я пам'ятаю, раніше він не заїкався. Це сталося восени, коли через нашу вулицю втікали на Захід німецькі танки й вантажівки. Ми вибігали за ними аж на толоку, щосили горлаючи вслід:

— Їжте яйця, пийте млеко, бо вже красні недалеко!

Ніхто не звертав уваги, німцям було не до нас. Та одного разу з останньої в колоні вантажівки якийсь німчура застрочив над нашими головами з автомата. Ми плюхнулись у калюжу, перелякані на смерть, і позатуляли очі долонями. Коли гудіння машин подаленіло і притихло, ми обережно розчепірили пальці й подивились услід. Машини ледь видніли. Ми підвелись. Вітько насварився брудним кулаком. Павликові зуби цокотіли, і він, раз по раз гикаючи, плакав. Найхоробрішого з нас, Грицика, вирвало.

З тієї осені Павлик і заїкається. Мати та бабця возили його на далекий хутір до шептухи, але тільки яйця та бараболю дарма віддали — вилити переляк шептуха не зуміла. Казала, якби зразу, то може б. А то задавнилось... Інші радили: ще сильніш треба налякати малого, тоді й минеться. А коли ні, то переросте. Всьому свій час і місце.

Вчителька повела очима, прислухаючись, та нічого не могла зрозуміти. Навіть у вікно стривожено визирнула: чи не вітрюган часом... Але скоро здогадалась. Брови її потяглись до перенісся, на лобі під кучерики лягла рівна зморшка.

— Не розумію... — тихо сказала вона. — Чим я вас устигла образити?

Ага, дійняло!

Підохочений тим, що нова вчителька розгубилася, клас загув ще дружніше. Здавалось, із-за вирубаного німцями колгоспного саду наближались літаки й треба було втікати в поля — от-от почнуть бомбити.

Вчителька ще дужче зніяковіла. Перестрибувала поглядом з одного на другого, ніби шукала співчуття. Та де — тільки підохочувала нас. Одна з дівчаток докірливо і водночас благально зиркала на хлопців: мовляв,

потішились і досить, бачте, яка вона гарна! Та ми знали своє: чим вродливіша вчителька, тим скоріше залишить школу, хоч на кожному уроці запевнятиме, що любить нас, просто жити без нас не може. За зраду попередніх розплачувались нові. Як ось і тепер...

— Коли хочете, щоб я вийшла з класу і перечекала в коридорі, так і скажіть, і я вийду,— намагалась упевненіше говорити вчителька.— Тільки не гудіть, як паровоз,— не стрималась. — Я такої мови не розумію. От коли й мене навчите... Ну, хто візьметься? — І очима, в яких блищали сльози, обвела наші незворушні обличчя. — Може ти? — підійшла до переднього столу, за яким сидів Павлик, і поклала руку йому на плече. — Встань, назви себе і, будь ласка, переклади мені в-вашу д-дивну м-мову,— розхвилювавшись, закінчила вчителька.

Павлик встав, почухав живіт, пошкрябав за вухом і невпевнено проказав, спотикаючись на кожному слові:

— Й-а с-сам н-е р-розумію...

— Боже, яка жорстокість! — стогоном вихопилось з грудей вчительки. Я бачив, як її очі наповнилися сльозами. Коли вони ось-ось мали бризнути на стіл, біля якого переступав з ноги на ногу розгублений Павлик, Надія Іванівна відвернулась і швидко вийшла з класу.

Ми накинулись на Павлика:

— Ти що, не міг промовчати, заїко недорікуватий!

— Й-а н-не з-знав. Й-а н-не х-хотів...

— Він не знав! Він не хотів!.. Мовчав би собі! Тепер іди вибачайся.

— Н-не піду... н-не можу... — захникав Павлик.

Мені стало його шкода. Мені завжди шкода, коли Павлик розгублюється і від того так заїкається, що слова вимовити не може.

— Гаразд,— утішив я приятеля. — Сам піду. Тільки без телячого мекання,— дорікнув класові.

Школу нашу окупанти спалили, коли відступали, і ми навчалися у покинутій ще під час розкуркулювання хаті. Вона була простора: мала сіни посередині і дві кімнати обабіч. У сінях, які Олександр Якович по-городському називав «калідором», було дві грубки. Прибиральниця Маринка, літня, лагідна вдовиця, взимку топила їх соломою та кізяками, але великі класні кімнати таким паливом годі було нагріти, тому хлопці сиділи на уроках у куфайках, шапках, а дівчата в материних вовняних хустках. Щоб щось написати, треба було довго хукати в задубілі, неслухняні пальці, але й це допомагало ненадовго.

У кожній з кімнат навчались по два класи до обіду і стільки ж після обіду. Тільки сьомий — останній, випускний — учився один. Там було багато переростків, про яких директор казав, що їм уже женитись пора. Але нам до сьомого ще ой як далеко.

Треті двері з «калідора» вели в малюсінький закапелок Маринки. Там було найтепліше, бо обидві грубки, якими Маринка намарне намагалась обігріти класні кімнати, нагрівали тільки її закапелок. Уранці та в обід перед заняттями у «калідор» набивалось так тісно, що важко було проштовхатись. Маринка виглядала із свого закапелка, обводила всіх лагідним поглядом і миттю визначала, хто з нас, доки дійшов до школи, найбільше змерз. Висмикувала з товчка чоловік п'ять, затягувала до себе, в теплу тісняву, роззувала і садовила на металеве ліжко, що залишили наші бійці. Я раніш також не раз грівся у Маринки, але тепер ці привілеї не для нас, переростків, і ми зігрівали себе, штовхаючи один одного плечима...

— І щоб мені ні беку, ні меку,— пригрозив я кулаком, виходячи з класу в «калідор».

У порожніх сінях Надія Іванівна стояла спиною до мене і тримала руки на добряче замацаному теплому комині. Мені здалося, що вона гріє змерзлі долоні, як це робили не тільки учні, а й вчителі, і я щиросердо порадив:

— У Маринки можна й роззутись та ноги погріти, коли закоцюбли.

Надія Іванівна поволі повернулась до мене.

— Ти про що? — глянувши кудись над моєю головою, спитала вона. В її очах було стільки сліз та болю, що я розгублено пролепетав:

— Ми завжди гріємось у Маринки... там тепло. І ви можете... Валянці он у вас зовсім тоненькі і без калош.

— Йди до класу,— вона спробувала говорити строго, але з того нічого не вийшло — голос затремтів, і я злякався, що Надія Іванівна знову заплаче. Що я тоді буду з нею робити, сміливець? — Тебе як звати? — Білою хустинкою вчителька ретельно промокнула під очима, сховала її в рукав жакета.

— Максим я, Головків,— пробубонів.

— Я, мабуть, не так повелася, але навіщо ж... ні за що ображати людину? У мене тут немає друзів, нікому захистити. І взагалі ніде немає...

— Я... я не буду,— вражений її довірою, сказав поквапливо. — Їйбогу. Чесне піонерське.

— Й іншим не дозволяй,— попросила вона. — У світі так багато, так багато... — вона не сказала, чого так багато в світі. — Не треба бути жорстоким, Максиме. Я ж іще не зробила класові ні доброго, ні поганого.

Я спробував захистити друзів.

— Ми не жорстокі. Ми просто хотіли... Ми завжди так — погудемо й перестанемо... А вас я не дам в обиду! — випалив я. — Нікому, ніколи!

— От і домовились. Я завжди буду надіятись на тебе, Максиме, гаразд? — І очі її засвітились крізь сльози.

Мені подобалось, що вона назвала мене як дорослого — Максимом. Не можу терпіти отого: Максимко, Максимечко...

— Ми всі будемо за вас! — гаряче пообіцяв я. — У нас гарні хлопці!.. Ви не подумайте погане, Павлик навсправжки заїкається, нас німці налякали... стріляли з автомата...

— Бач, скільки на землі зла. Давайте хоч між собою мирно жити.

Здавалося, вона заспокоювалась, відтавала. Стала до мене боком, а руки знов притулила до теплого комина.

— Я вірю, ми подружимо, у нашому класі такі гарні діти...

— Так і сказала — «у нашому класі».

— Авжеж,— радісно підхопив я і не проминув похвалитись:— Наш клас — ого! Ми й колгоспові допомагаємо, нам справжні трудодні записують. Жаль, торік пусті були трудодні, й по зернині не попало.

— Що трудодні? — ніби заперечила вчителька, хоч я чекав, що вона похвалить. — Треба, щоб зла менше в світі залишилось. Щоб душі в людей кращали...

Я не зовсім зрозумів і тому перепитав:

— А що ж для цього треба?

— Аби я знала,— зітхнула вчителька і враз похопилась: — Давайте нашим класом підготуємо і поставимо п'єсу. Трагедію! — підняла пальця догори. — Великого Шекспіра. Люди дивитимуться і плакатимуть. А сльози омивають душу. Люди наші не тільки голодні, а й темні. Треба нести їм світло. Нехай поплачуть. Сльози і зло несумісні...

Про Шекспіра я чув уперше — хто він? А щодо п'єс, то це клопіт семикласників, нас ще не брали в гурток. От хіба наступного року.

— Щоб люди плакали,— замріяно вела далі вчителька, здавалось, і мене не помічаючи. — Навсправжки. Щоб душу сльозою омивали.

Плакати? Навсправжки? Од якоїсь там п'єси? Це вже занадто. Я набачився материних сліз, досить з мене. А сусідських! Проводжали батьків на війну — плакали. Втікали через село фашисти — плакали. Хати, відступаючи, палили — також плакали. А скільки сліз було, як почали похоронні надходити!.. Пораненого батька привезли в село — всі очі мама виплакала. А коли Роман повернувся...

Невже мало сліз? Невже не омили вони душі наші? Та в них потонути можна.

Треба ставити такі п'єси, щоб люди сміялись. Так я думав. Але не сказав цього, бо Надія Іванівна мене б не почула.

— Сльози очищають од скверни,— не до мене, а сама собі замріяно

казала вона. — У мене є книжка. Я дам тобі почитати, а ти підкажеш, кому яку роль доручити. Ходімо до класу,— впевнено сказала, осмикнула жакет, поправила волосся і стала ще гарнішою.

— А ви надовго до нас? — випалив я запитання, яке почало мучити мене.

— Чи надовго? — чомусь розгубилась вчителька. — Чи надовго?.. — замислено повторила і нічого не відповіла.

Якось у село привезли кіно. Хоч ми були переростки, та пускали нас тільки на ті кінофільми, де не цілуються. Як свята, ждали ми приїзду кіномеханіків з движком та кінопроектором, а тут тобі — зась.

Пообіцяли не йти. Щоб приспати пильність. А ввечері, задовго до того, як у пристосовану під клуб частину колгоспної конюшні (так званий «шалман») почали сходитись люди, ми витягли шибку, що трималась на одному цвяхові, і легко пробрались досередини. Причаїлись за напнутим простирадлом серед погнутих відер, хомутів та посторонків.

Найважче було не видати себе жодним звуком, доки в клуб зайдуть перші глядачі. А далі не ховались, навіть голосно коментували те, що відбувалось на білому простирадлі. Дорослим було не до нас, вони захоплено стежили за солодким життям на екрані, зовсім не схожим на те гірке, яким жили ми.

Треба було ще до напису «Кінець фільму» вибратись з «шалману» через ту саму шибку. Бо після закінчення завклубом, кривий Никифор, який був ще й конюхом та лавочником, зазирав у кожен закуток, під хомути й відра, щоб бува хто не залишив у «шалмані» тліючої самокрутки. Торік наш клуб мало не згорів — хлопці з сьомого класу, ще більші переростки, ніж ми, накурились між хомутами сухого соняшникового листя та й одуріли, а вночі баламкнув дзвін на пожежу.

Пробиралися додому швиденько, щоб першими поперед дорослих вскочити в хату і сховатися під ряднину, буцімто давно спимо. Цього ж разу так гаряче обговорювали кіно («А він їй!.. А вона йому!.. А вони їм!»), що незчулись, як опинились не в своїх хатах, а в густому вишняку, що виріс на місці вирубаного саду, де ми завжди збирались. Про небезпеку згадали, коли вулицею гамірливо пройшли з кіно жінки, дядьки та хлопці, несучи на губах жовті світлячки цигарок, з яких осипались іскри. Ми шугнули врізнобіч, мов наполохані горобці.

Садами і городами, зашпортуючись у спориші й падаючи, я добіг до саду тітки Насті і зупинився перевести дух. Раптом почув чиїсь кроки і завмер, прислухаючись, як калатає серце. Тут і почув притишений, однак досить виразний братів голос.

— Ви дарма так переживаєте,— з не властивою йому запобігливістю казав Роман. — Це ж тільки кіно. А на справжній війні інакше. Ось у нас у маньчжурських пісках було...

До кого це він? Я навіть думки не міг припустити, що з Романом наша нова вчителька. Мало не скрикнув, коли почув знайомий голос Надії Іванівни:

— Я сама розумію, що кіно, але ж душі не накажеш.

— Усі кіна — брехня,— гордовито сказав брат. — Правда тільки в житті.

— Пізно вже, давайте прощатись,— попросила Надія Іванівна.

— Ну що ви, ще й кури не пішли на сідала.

Я мало не пирснув зо сміху: до чого тут кури? Навіть забув, що мені будь-що належало першим бути вдома і прикинутись, ніби сплю. Інакше назавтра Роман неодмінно скаже, щоб чули мама й тато: «А наш Максим уже парубкує».

Вони стояли під осокорами, і так близько до мене, що страшно було ворухнутись. Не слухайте його, Надіє Іванівно, у думці просив я вчительку, наш Роман хвалько, йдіть додому.

Ще трішки — і я не витерплю, необережним рухом або кашлем видам себе. Що тоді буде!

Але й ще чомусь я хотів, щоб учителька скоріш попрощалась з братом та йшла до тітки Насті, в якої квартирувала.

Чому? — сам собі не міг пояснити.

— Що їх тут тримає,— співчутливо зітхнула мама, коли я розповів про Надію Іванівну — яка ж вона гарна та привітна. — Рости швидше, може, за жінку візьмеш, то буде нам своя вчителька. — І виразно поглянула на Романа. Він мовби й не помітив того погляду.

— Вони ж нічого робити не вміють, тільки книжки читають,— сказав зневажливо.

Я червонів хтозна й чого. Таки справді всі вчительки були гарні, я це помічав і соромився цього. І пахли не так, як сільські, й одягнені інакше, ніж наші полільниці та доярки. У сільських завжди темні од сонця обличчя, великі, мов лопати, долоні, вічна втома й жура в очах, а пахне від них потом та фермою.

У кожну вчительку ми дружно закохувались, та скоро так само дружно й забували, щоб незабаром закохатись у нову.

— Хай он Роман,— зніяковіло відповів я, не розуміючи, жартує мама чи справді щось помітила в моїй розповіді.

— Роман наш — галайда,— відмахувалась мати. — Доперебирається, доки одні перебирки й зостануться.

— На два моїх віки наречених вистачить,— безтурботно відмахувався Роман.

У селі йому ніхто не подобався, хоч дівчата були мало не в кожній хаті. Вечорами Роман ходив на сусідські хутори, повертався пізно, а вранці мама не могла добудитись його.

— На роботу пора, лихо ти моє,— бурчала чомусь аж надто мирно. — І коли вже ти оженишся?

— Моя ще в колисці гойдається,— віджартовувався брат, нашвидку змиваючи сон холодною водою.

Мабуть, пішака ходити щовечора на хутори Романові надокучило, бо почав він майструвати самокат. Звідкілясь приніс стару погнуту велосипедну раму і скручені у вісімку два ободи, згодом десь дістав кермо з дзвоником. Мати знала, навіщо йому велосипед — щоб їздити на хутори парубкувати. А на кого він там оком накинув — з нашого села не видно. Ще приведе якесь абищо. Тож коли залишалось роздобути лише втулки та педалі, кудись раптом зникав обід; знаходився обід, мов крізь землю провалювалось рогате кермо з дзвоником. Я здогадувався, що то мамині витівки. І хоч як мені баглося, щоб у нас був справжній велосипед, все ж я хотів, як і мама, аби Роман не їздив на хутори. Наших дівчат ми знали, як свої долоні, тому я сподівався, що з майбутньою Романовою дружиною потоваришуємо, мені вона дозволятиме те, що забороняє мама.

Я прочитав усі п'єси, які були в книжці, та ніяк не міг зрозуміти, чим же вчителька хотіла викликати сльози. Не королями та принцами, від яких у нас і духу не залишилось? Тому не міг зарадити з виконавцями ролей. Мені боязко було в цьому признатись (ось яка віддяка за довіру), і я зволікав, хоч Надія Іванівна іноді запитувала:

— Ну як, прочитав?

— Читаю.

Не знаю, що мене врятувало, та одного разу Надія Іванівна сухо попросила:

— Поверни мені Шекспіра. Справді, краще підготуємо комедію. Людям не потрібні сльози, люди повинні сміятись... Хоч їм і не смішно,— додала сумно.

П'єса, яку директор порадив Надії Іванівні, називалась «В степах України». Я прочитав її за один вечір. Усе в ній було ясно, зрозуміло, а головне — смішно. На правах помічника я міг будь-кого радити на роль Галушки, Часника чи Довгоносика, а собі вибрати найсмішнішу. Я вибрав

Галушку. Він міг розвеселити будь-кого, а мені хотілось, щоб це робив саме я.

Ніхто з нас не вмів грати на гітарі, а цього вимагала п'єса. Коли ж вилучити Довгоносикову гітару, то глядачі будуть сміятись не над Галушкою та Довгоносиком, а над заїкуватим шофером, тобто партійним секретарем. Надія Іванівна суворо сказала, що цього допустити не можна, це, додала вона, може для когось погано кінчитись.

Я пообіцяв принести Романову гітару, яку він по дорозі з Великого Хінгана виміняв за якийсь японський трофей, але брат запротестував: гітара йому дорого далась, у чужі руки не довірить, навіть у мої. Кінчилось тим, що й Романа запросили на репетицію разом з гітарою.

Прослухавши всю репетицію і часто поглядаючи на вчительку, яка червоніла й чомусь опускала очі, ніби Романів погляд випитував у неї якусь таємницю, він раптом заявив:

— Якщо берете гітару, то тільки зі мною.

Отак несподівано Роман одержав найсмішнішу і тому найвдячнішу роль — Довгоносика.

На репетиції ми збирались вечорами, після уроків. Роман виявив несподівані здібності: натхненно бренькав по струнах і щось наспівував, зазираючи в очі Надії Іванівни, хоч за п'єсою йому треба було запопадливо зазирати в очі мені — Галушці, батькові його нареченої Галі, яка любила іншого — Часникового сина Гриця. У самій п'єсі Гриць та Галя грають ще в одній п'єсі, як виявилось, написаній тим же Шекспіром, двох закоханих — Ромео та Джульєтту. Коли дійшло до цього місця, Роман раптом зажадав собі роль Гриця, і Надії Іванівні — Галі.

Мабуть, Роман не все в нашій виставі розумів, бо сказав мені після першої репетиції:

— Ти, Максиме, кроком руш додому, а я тут дещо підучу.

— Я підожду,— охоче запропонував братові, бо й мені не хотілось додому, до голодного столу, до материного бідкання про шматок хліба на вечерю.

— Йди-йди, я можу довго затриматись,— явно хитрував брат.

Вони з Надією Іванівною залишились у Маринчиній комірчині на додаткові репетиції, я ж терпеливо чекав у «калідорі», притулившись до комина і розімлівши од тепла.

Дорогою додому брат насварив мене:

— Ніби я без тебе хати не знайду.

Чим далі, тим неохочіше я залишав їх наодинці для тих додаткових репетицій. Ролі Гриця Надія Іванівна Романові не дала, бо там не треба було грати на гітарі, а сама не стала грати Галю, залишилась суфлером. Брат змирився.

Мама раділа: Роман перестав ходити на хутори, чоботи довше служитимуть.

Мені здавалось, що я мушу бути напоготові, щоб захистити Надію Іванівну від нових образ. Якщо треба, то й від рідного брата. Вона припала до душі всьому класові, а не тільки мені, і всі ми благали Бога, щоб затрималась у нас якомога довше.

Виставу ми показували вночі проти Нового року. Сцени в «шалмані» не було, грали просто на долівці, а позаду повісили темні ковдри, ховаючи ними обшарпаний закапелок з кінською збруєю.

Було холодно, і глядачі та артисти понатягували на себе все, що було тепліше.

Перш ніж забренькати на гітарі, Роман довго хукав і розминав пальці. Надія Іванівна стояли збоку з розгорнутою книжкою в руках і пошепки підказували, коли хтось збивався чи забував. Мабуть, тільки їй і не було холодно — щоки яріли від хвилювання пелюстками маку.

Хоч як ми старались, а ніхто не сміявся. Я спідлоба навіть позиркував у зал — чи не поснули? А може, замерзли?.. Проте пара піднімалась над людськими головами — отже, живі.

Перший сміх прошелестів, коли Галушка, тобто я, допитувався

в шофера, а насправді — партійного секретаря, про калим, а хтось неголосно, але виразно проказав із заднього ряду: «Точно як наш Мацюня...»

Й іншого разу увага припала на мою роль. Я, тобто Галушка, натхненно проголосив у зал: «Що не говоріть, а грошики в кожного є і жизнь у нас цвітуща». Прихованого гумору в цих словах я не розумів, тож і проголосив їх цілком серйозно. Хтось не витримав, гукнув із залу:

— А в нас?

Я розгубився, не знаючи, відповідати на запитання чи пропустити його повз вуха. Зиркнув на вчительку, а вона, бідолашна, аж зажмурила очі. Я підбадьорив її кивком — мовляв, зрозумів, не підведу, і далі казав, звертаючись до Часника:

— Твої люди їдять пампушки з салом? Їдять... Якої жизні ти ще хочеш?

І тут хтось мало не зарепетував:

— Пампушки з салом хочу! Хай навіть без сала!..

Од реготу задзвеніли у вікнах намерзлі шибки.

Я збадьорився: таки ж моя роль смішить напівголодних людей, і старався ще більше.

У другій картині другої дії є така сцена: Галушка сидить на високій драбині і плете з хмизу тин, яким хоче відгородитися од зловредного Часника. Розсердившись, я мусив злізти з драбини і люто кинути її на недобудований тин. Та тільки заворушився, щоб злізти, як драбина посунулась, обдираючи стіну, і я разом з нею гримнувся на купу хмизу. Щабель розпоров мені холошу до живого тіла.

Від розпачу я ладен був провалитись крізь землю, але хуторяни зареготали так дружно, що я зупинився. Що ж тут смішного? Штани розпоров, а вони в мене й на вихідні, і на будні, нога мов опечена... А Надія Іванівна подавала мені знаки: все гаразд, продовжуй далі.

Я зціпив зуби й понуро повторив слідом за нею слова, які вона підказувала.

А хуторяни знову реготали, тепер уже явно з моєї холоші, що від кожного кроку тріпотіла розпоротими половинами.

Після вистави вчителька найбільше дякувала мені за те, що не розгубився в складній ситуації, а ціною холоші і рани на коліні довів роль до кінця. Вона запевняла, що ніхто з глядачів нічого не зрозумів, вони гадали, що мені й належало впасти та розірвати штани, щоб посмішити, а що це я зробив відважно і без будь-якого підстрахування,ще більше їх розвеселило.

— В таку лиху годину розсмішити людей, дати їм хоч краплину щастя — о, то багато важить! — усміхалась очима Надія Іванівна.

Зашити холошу вчителька запросила мене до тітки Насті. Ми йшли всі разом, збуджено обговорюючи нашу виставу, а позаду плентався Роман з гітарою.

Біля сусідської хати Роман теж зупинився, сподіваючись, що вчителька і його запросить, але Надія Іванівна ніби й не помітила, навіть не попрощалась.

У тітки Насті я бував не раз, але тієї кімнати, яку тепер займала вчителька, не впізнав. Дзеркалко, вишиті покривала на ліжку, білі подушки, і скрізь книжки, книжки, книжки...

Надія Іванівна одвернулась, доки я знімав штани, боком підійшла і подала ковдрочку, щоб прикрився, поки зашиватиме. Я тим часом розглядав книжки з такою цікавістю, що Надія Іванівна спитала:

— Ти любиш читати? О, то добре! Бачиш, скільки в мене книжок? Вибирай будь-яку. Коли прочитаєш, візьмеш іншу. Тільки домовимось: ти мені щоразу переказуватимеш зміст, гаразд? А то бувають хитрунці: книжку потримають місяць, а прочитають дві сторінки.

Я здогадався, кого вона мала на увазі: авжеж, нашого Романа. Бо он ту товстезну книжку, яка називається «Даурія», я бачив у брата: ввечері він сідав з нею біля лампи-блимавки, надовго схилявся над однією

сторінкою і закривав книжку, так і не перегорнувши другої. Якось я простяг руку, щоб подивитись, що він читає, але Роман дав мені розмашистого щигля:

— Ще не доріс такі книжки читати.

Я змовчав, хоч мені й дух забивало від цікавості: які ж це — такі?

— І яку ж вибрав? — перепитала вчителька.

На мить зам'явся, а потім рішуче тицьнув пальцем на ту саму «Даурію».

Надія Іванівна зітхнула:

— Ось як закінчиш сім класів, обов'язково прочитаєш. А тепер візьми ось цю. — І подала Островського «Як гартувалася сталь».

За зиму я прочитав багато книжок нашої вчительки, але думав тільки про ту грубезну, з незрозумілою назвою «Даурія» і з нетерпінням чекав свого часу. Тішило одне: отже, Надія Іванівна не збирається нас залишати. Принаймні доки я навчатимусь у сьомому класі.

Коли я приносив додому нову книжку, брат завжди брав її в руки, оглядав з усіх боків, навіть, озирнувшись по боках, чи ніхто не стежить, принюхувався. Книжки Надії Іванівни пахли чимсь незнайомим, хвилюючим, як і все у хатині, де вона оселилась. У цій кімнаті мені було тепер затишніше і тепліше, ніж у закапелку Маринки, а коли сказати правду, то краще, ніж навіть удома.

Книжки розкривали мені дивний світ, у якому було все інакше, ніж у нашому селі, у нашій родині і в сусідніх, у школі. Там жили сильні й щасливі люди, в яких хоч і траплялись якісь труднощі, та вони їх швидко переборювали. А головне — в них було що їсти, і люди не боялись, що знову настане посушливий рік, і що приїдуть уповноважені й усе виметуть з колгоспної комори так, що туди й горобців не заманиш, і що до нового врожаю доведеться перебиватись на затірці та вкрадених мамою з поля і потайки зварених буряках. Я вірив, що десь далеко-далеко від нашого села, може, в Полтаві, може, в Києві, а в Москві напевне, є такі люди і таке життя, як про це пишуть у книжках, і часто в мріях жив недосяжним їхнім життям, наїдався донесхочу пухкого білого хліба.

Я засиджувався над книжками, забуваючи зробити ту роботу, яку мама загадувала на день,— насмикати корові соломи на підстилку, винести з'їдини, витягти з колодязя води. Мама часто випихала мене з-за столу, віднімала книжку й погрожувала:

— Не віддам, доки води не наносиш. — І тихо бурчала: — Ти б за роботу охочіш брався, книжки тебе не нагодують.

А вечорами рано заганяла спати, щоб дарма гасу не палив у блимавці, бо до весни далеко, в крамницю ж кривий Никифор його привезе аж тоді, коли дороги висохнуть і в район можна буде доїхати возом.

Мабуть, читання задурманювало мені голову, бо часто, відірвавшись од книжки, довго не міг збагнути, де я і що зі мною. Чому я не в світлому палаці книжкового життя, а в низенькій хатині з білою памороззю по кутках, із замерзлими шибками, перед гасничкою, яка ледь блимає, ворушачи на стіні мою страшну незграбну тінь?

Життя ніби розділилось надвоє: одне — радісне, щасливе, але воно десь поза нашим селом, за нашими снігами, і друге — сільське, у вічних клопотах про хліб і до хліба, паливо для грубки, у скаргах на безконечну роботу, холодне, непривітне.

Яке ж з них справжнє?

О, як мені хотілося, щоб мамі ночами не крутило руки, щоб батькові легені не свистіли й не хрипіли, щоб Роман нарешті привів до хати молоду дружину, яка б прибрала в нашій оселі так, як Надія Іванівна в колись непривітній, мов льох, кімнаті тітки Насті, щоб завжди був хліб на столі, а не остогидла затірка, від якої в животі жаби квакають.

Я вірив, що Надія Іванівна все може. Та поки що невтолиму жагу іншого життя заповнювали книжки нашої вчительки.

Я бачив, що мої гостини радують Надію Іванівну. Вона веселіла на виду, сміючись, допомагала мені роздягнутися, садовила за стіл, накритий

старою газетою. Батькові раз на тиждень кривий Никифор також привозив з сільради газету, але мені в руки вона не потрапляла. Прочитавши однудві статті й тихо буркнувши: «Хоч і брешуть, а складно»,— батько складав газету четвертинками на цигарки-самокрутки. Мама іноді встигала вихопити, щоб причепити до стіни, над лавою, аби не витирали спинами крейду.

Тож, влаштувавшись за столом у Надії Іванівни, я туди й сюди крутив головою, читаючи або розглядаючи знімки, і мені знову поставало чуже життя.

Ну, чому в нас не так, за які гріхи ми покарані?

Часом я заводив з учителькою розмову, що в нас у селі все не так, як пишуть у книжках, підручниках та газетах, як розповідає Надія Іванівна на уроках. Учителька слухала уважно й насторожено, я чекав, що розвіє мої сумніви, та вона тільки сказала:

— Ось виростеш, сам зрозумієш.

Знову те саме. Мама, батько, вчителька, навіть Роман — усі однаково відповідають: ось виростеш... А самі вони щось розуміють? Може, нашому селу просто не пощастило, далеко воно від Москви і Києва, та прийде сите життя і до нас, неодмінно прийде.

Якщо я аж надто доскіпувався, Надія Іванівна відповідала:

— Питаєш, чого в книжках життя гарніше, ніж у нас в селі? Щоб кожному хотілось кращого. Щоб знали, що можливе інше життя, і тяглися до нього.

І замовкала, ніби спохопившись, що наговорила зайвого.

— Коли так,— не зупинявся я,— то треба ж писати, що й інакше люди живуть. Як-от ми.

— Ось і напиши,— я й не зрозумів, серйозно чи жартома порадила вчителька.

— І напишу,— зухвало пообіцяв я.

— Тільки не забудь згадати, як падав з драбини й останні штанці порвав,— глузливо нагадала Надія Іванівна. — І як од затірки в усього класу животи квакають, мов жаби навесні.

Того разу я повернувся додому раніше, ніж звичайно, несучи в душі образу, і потім цілий тиждень не заходив до Надії Іванівни. Навіщо вона так? Я ж їй вірив... На уроках вона намагалась перехопити мій погляд і прочитати в ньому, чому я раптом замкнувся, але я вперто уникав її очей.

Однак більше тижня витримати було несила, бо тепер оте нове життя, про існування якого довідався з книжок, було чимсь невидимим пов'язане з Надією Іванівною. Я приходив знову просити книжку. І швиденько прощався, боячись, що Надія Іванівна почне розпитувати, чому так довго оминав її оселю, але вона, на щастя, нічого не питала, і все починалось, як було.

Я винахідливо шукав різні причини, щоб заходити до неї якомога частіше, коли ж причини вичерпувались, то запитував маму, чи не треба щось віднести тітці Насті або позичити собі чи попросити підрешіток.

Та Надія Іванівна щораз менше звертала на мене увагу, завдаючи мені неясного, тривожного і щемкого болю. Давала книжку — хоч тут розгортай та читай, хоч з собою забирай,— а сама схилялась над зошитами. За якийсь час спохоплювалась:

— О, ти ще тут, Максиме?

Додому я ніс під пахвою книжку, а в душі нову образу. Я не міг зрозуміти, чому Надія Іванівна так збайдужіла до мене, що з нею сталося.

Ближче до весни вчителька знову задумала поставити в нашому «шалмані» Шекспіра,— дався їй той Шекспір. А в мене до нього серце не лежить. Адже в його драмах зовсім інше життя — і не таке, як у книжках, що я читав, і не таке, як у нашому селі. Треба самому написати п'єсу, вирішив я. Із старих зошитів повиривав недописані сторінки, скріпив дротиком і вгорі на першій вивів: «П'єса про наше життя».

Я так захопився, що на якийсь час ніби забув про Надію Іванівну. Точніше — задля неї й поспішав написати для нашого шкільного гуртка

таку п'єсу, щоб у ній було життя щасливе, радісне, сите і водночас правдиве, знайоме всім нам.

Я ще не знав, як поєднати ситість примарного і грубу реальність справжнього життя, але вірив, що зумію це зробити.

Писав і писав, як тільки вільна хвилина випадала, і мені здавалось, що справжнє життя вливалось у мої рядки.

— Надю,— якимсь жалісливим, зовсім не схожим на його голосом шепотів Роман. — Ну, чому ви така?

— Яка ж? — тихий голос Надії Іванівни.

— Неприступна, як Великий Хінган.

Надія Іванівна тихо засміялась.

— Але ж Великий Хінган ви здолали, Романе? І маньчжурські піски теж.

— Ще й як! — хвалькувато вихопилось у брата. — Від командування маю подяку.

Видно, згадка про подяку надала йому впевненості: на тлі чистого крайнеба я побачив, як Роман подався до Надії Іванівни, може, хотів обняти, і як вона його легенько, але вперто відштовхнула.

— Надю,— знову чужим від хвилювання голосом прошепотів брат, і його тінь наблизилась до вчительки. — Ви мене змучили своєю неприступністю.

— Облиште, самовпевнений Ромео, я ж не давала вам для цього підстав. Ми просто сусіди і друзі. Я вам вдячна, що ви мене з кіно проводжаєте. Ночі такі темні, мені так страшно, бр-р! А з вами спокійно, як за мурованою стіною. Ніхто не набивається в друзі, не освідчується в коханні.

— Надю, але ж я... Мені час женитися.

— Ну й з Богом,— сумно-сумно сказала вчителька.

Я нічого не розумів. Втім, здається, починав розуміти. Він справді її кохає!

Чомусь ніколи мені не спадало на думку, що хтось може покохати Надію Іванівну і назавжди відібрати її в мене. Надія Іванівна несподівано зайняла в моїй душі таке немислимо велике місце, що я нікому б не міг простити, коли б одної миті воно спорожніло. Вона відкрила в мені новий світ, і сама заповнила його собою. Що я без неї? Про кого думатиму? Для кого писатиму свою п'єсу про щастя і правду? Адже коли в неї хтось з'явиться, хай то буде навіть брат Роман, я стану їй непотрібний, як торішній сніг.

Може, гукнути, що я випадково почув їхню розмову і все зрозумів? Або налякати, щоб більше не заманулось перешіптуватися?

Я нічого не міг придумати.

Тим часом Роман простягнув руку до Надії Іванівни, я бачив тіні, що от-от зіллються в одну, і якби в мене опинилась шаблюка, як у Павки Корчагіна, я б навідмаш роз'єднав їх.

— Коли я когось матиму дружиною, то тільки тебе, Надю,— почув схвильований Романів голос.

— Мій любий Ромео,— благання і печаль у голосі Надії Іванівни. — Схаменися, цього не може бути... цього ніколи не буде.

Отак його, отак, нехай не буде такий самовпевнений!

— Чому, Надю? Невже я нелюбий тобі?

— Ти добрий товариш, і сміливий до того ж,— раптом зітхнула.

— Знала б ти, скільки ми гналися пісками за тими японцями, а сонце мов розжарена пательня. Знизу пісок пече, вгорі сонце, а води ніде ні крапелиночки. Япошки тікають і за собою усі колодязі засипають, ані сліду.

— Ти хоч одного японця вбив? — раптом запитала вчителька.

Брат тихо засміявся.

— Я їх і в очі не бачив. Тільки коли здались нам у полон, роздивився, які вони. Люди як люди, тільки очі маленькі й косі. А балакають — мов плачуть.

— За що ж подяка?

— Подяка?.. — чомусь розгубився Роман. — За те, що здолали піски. Так і написано: «За преодоление безводных степей Монголии и форсирование горного хребта Большой Хинган...» От! — І нараз перевів розмову на старе: — Скажи, чому я тобі не подобаюсь?

— Ех, Ромео нерозважливий, нічого ти не зрозумієш.

Знову брат обережно почав випитувати, чому їй не до вподоби, але Надія Іванівна мовчала.

І тоді Роман обхопив її своїми ручищами і притиснув до себе.

— Пусти, Романе, пусти ж бо!.. — задихаючись, шепотіла Надія Іванівна. — Нічого в нас з тобою не вийде, чуєш, не вийде. І не ти, а я, я винна. Та пусти ж бо, навіжений...

— Ти іншого кохаєш?! — Роман відштовхнув її од себе.

Мені здалося, що всі образи, яких я зазнав за все своє життя, разом звалились на мене. Я не витерпів і зірвався з місця. Не думав, почують мене чи ні, не думав, чи кинеться навздогін брат, не думав, як завтра дивитимусь Надії Іванівні в очі.

Геть, скоріше геть звідси!

Дні ставали довші, я і в школі встигав, і вдома з уроками, і в господарстві допомагав. Уже й гас для лампи не потрібен — сиди та пиши, але я забув про свій зшиток.

Ще недавно на нього були всі надії: ось докінчу, замість домашнього завдання чи контрольної роботи підкладу вчительці, нехай прочитає і здивується: ого, написано ще краще від Шекспіра! В того Шекспіра все королі та принци, шури-мури, а в мене наше село, мама, тато, брат, школа і, звичайно, Надія Іванівна. Авжеж, вона впізнає і себе, і мене, не може не впізнати.

А прочитавши, неодмінно запитає: хто ж це так гарно придумав про наше життя? Але я не відгукнуся, хоч вона й поглядатиме в мій бік, я удаватиму, що нічого не знаю. А коли знову запросить до себе по книжки, ось тоді й скажу байдужісінько: між іншим, то я написав.

Уявляв, як вона мене хвалитиме, може, навіть погладить по голові, хоч я не люблю таких пестощів, уже не маленький, але їй дозволю.

Я все дозволю Надії Іванівні.

Та вона ніби втратила до мене будь-який інтерес. Навіть не дивиться так, як раніше. Після хвороби я приніс її книжки в школу — соромився йти додому. Вона взяла, поспитала про здоров'я, як спитала б і Павлика чи Вітька, обіцяла щось новеньке підшукати, коли в мене є час на читання. Бо вже весна, роботи багато, а ще ж і іспити в школі... Невже вона не помітила, як я відповів: «Дякую, уже не треба книжок, мені оно город саджати...»

Чи не бачила, що я зовсім інше думаю, що очі мої благають: «Я хочу... я буду читати! Тільки скажіть — і я знову прийду до вас...»

Чому мені так хотілося прийти до неї додому? Хотілося, і все. Щоб говорила тільки до мене, зверталась тільки до мене. У школі я для неї як усі — як Павлик, Грицик чи Вітько, звичайний переросток, якого треба вчити грамоти, а коли ж приходив додому, то ніби дорослішав, і розмови в нас були не схожі на ті, що в школі. Правда, говорив більше я, але й слухала Надія Іванівна інакше.

Як у мені все змінилось! Ніби подорослішав та помудрішав. І Надія Іванівна теж змінилась. Складка під кучериками більше не розгладжувалась, а в очі хтось ніби влив смуток наших порожніх ланів.

А може, вона не в змозі забути тої образи, що завдав Роман? Тому й очі повні смутку... Ну, певне ж! Наші сільські дівчата ще й раді були б, якби Роман котрусь обняв, та от нікому їх обнімати — скільки тих парубків? Але Надія Іванівна була іншою, з іншого, далекого від нас світу, пречистого і святого. Я не зважувався торкнутись її руки, а Роман, нахаба,— обнімати.

Як довідатись, як запропонувати свою чесну допомогу? Я б завжди її оберігав, кожен крок чатував, сон стеріг, аби лиш смуток щез із її очей.

Додому вертався тільки тоді, коли пересвідчувався, що й вона вже в хаті тітки Насті. Вечорами кілька разів вибігав надвір (вже й мама непокоїлась, чи все гаразд у мене), доки впевнювався, що каганчик за вікном Надії Іванівни згас. Навіть у кіно не ходив, а чекав у вишняку її повернення.

Вишняк під тітчиною хатою, вікно з квітчастими ситцевими фіранками, шмат дороги за тином — цей простір став центром моїх думок і терзань. Ніщо не цікавило мене, тільки б упевнитись, що гасничка в кімнаті Надії Іванівни згасла,— отже, за темними вікнами гаразд.

Засліплений якоюсь невідомою хворобою, гіршою від нежитю, я навіть уваги не надав тому, що на цій моїй території кілька разів зустрічав Романа. Може, йде з гулянки чи від приятеля, а тут чуже вікно світиться, а в чуже вікно завжди охота зазирнути — от і зупинявся на хвильку. Та вікна щільно завішені, не розгледиш, що за ними, лиш інколи коротко змайне тінь — і знову нічого. Я й сам віддав би не знаю що, аби побачити у вікно обличчя Надії Іванівни, і щоб не було тривожної зморшки на її лобі, і щоб очі завжди промінились.

Роман зупиниться на якусь мить, пересвідчився, що щілини у фіранці немає, не підглянеш чужого життя, та й іде далі. Іноді, правда, топтався на місці, ніби землю утрамбовував, затим припалював цигарку, зітхав і човгикав спати. Я чув зі свого сховку у вишняку, як удома він торгав дверима, і знову прикипав очима до темного квадрата вікна з хрестатою рамою.

Якось я знову зауважив на стежці братову постать — високу, трішки сутулу, може, тому, що одвірки в наших оселях низькі, ого скільки разів на день доводиться вклонятися. Гадав, що, як і раніше, він трішки поогинається (вдень п'ятачок витопту знаходив, недогорілі сірники та недопалки на ньому), закурить та й піде собі. Брат же цього разу не поспішав. Більше того, озирався так, ніби збирався щось украсти. Точнісінько так озираємося ми з мамою, коли ходимо на колгоспне поле по буряки чи солому, аж в'язи болять.

Отож брат злодійкувато поозирався, а тоді шась між осокорами до причілкового вікна. Я схаменутись не встиг, як він прилип до шибки. Страх, гнів і безсилля так здушили мені груди, що крикнути не міг.

Роман тим часом тихо пошкрябав по шибці, потім ще раз. Раптом світло вихопило з темряви його обличчя — мабуть, Надія Іванівна відтулила фіранку і піднесла блимавку до вікна. Роман щось беззвучно заворушив губами, поманив пальцем — кликав до себе Надію Іванівну.

Що ж це він замислив?

Світло за вікном враз погасло. Я з острахом подумав: Надія Іванівна загасила блимавку, щоб вийти надвір. Зараз я почую їхню розмову, і, може, мені відкриється таємниця.

Бажав і боявся цього.

Але Роман чекати не схотів. Сердито втоптав цигарку в землю і погупотів додому.

Я почекав, чи часом не засвітиться вікно в Надії Іванівни. Воно зяяло відлякуючою чорнотою, і я нарешті вибрався з вишняку.

В хаті намагався нічого не зачепити, нічим не дзвякнути, щоб не розбудити брата. А він, виявляється, спати й не думав.

— Схоже, що ти перший приведеш поміч у хату,— насмішкувато сказав Роман. — Ото батько з матір'ю зрадіють.

— Буряки з хлопцями носив,— збрехав я.

— Гм, буряки... А де ж ти їх узяв у цю пору?

Лиш тепер збагнув, що брехати треба вміючи і думати слід більше, ніж тоді, коли б казав правду. Правду можна говорити не думаючи, як є, так і кажи. Думати треба, як збрехати, щоб на правду було схоже. От і бовкнув про буряки. Які ж тепер буряки? Ще на Різдво з останніх солодуху зварили, а до нових ого скільки ждати.

Мабуть, снилось мені щось страшне, бо розбудив брат.

— Тебе що, дідько душить? Стогнеш, спати не даєш.

Удень я примудрився пройти під хатою тітки Насті і роздивитися під причілковим вікном. У виямку від Романового черевика стриміла переломлена самокрутка. Не наснилось мені, все було насправді: Роман під вікном, таємниче життя за шибками, пальці, що виманюють Надію Іванівну.

Цигани приїхали!

Звістка миттю облетіла село, і вже незабаром усі ми були на толоці, де й торік стояло самотнє шатро. Але тепер їх було кілька.

Ми стояли на поштивій відстані, нашорошені, мов горобці перед котом, готові будь-якої миті дременути в городи. Але цигани не звертали на нас жодної уваги, видно, давно звикли до зівак. Вони діловито розпрягали маслакуватих коней, знімали з халабуд своє манаття, голосно розмовляли незрозумілою мовою. Репетували діти. Молоді циганки з блискучими брязкальцями на грудях тут же безсоромно розстібали кофточки і тицькали малят головою в пазуху.

Незабаром наша толока, де ми щовечора допасали корів, бо на луках вся трава геть вигоріла до коріння, стала невпізнанною. Кибитки, шатра з якихось обривків брезенту, коні, діти, жінки, лемент... Ось уже задиміло й багаття.

Ще й не влаштувались як слід, а циганки поприв'язували до грудей малят, мов торби, і лаштувались у похід — просити або ворожити. Найстарший серед нас, Грицик, якому б оце вже в сьомому класі навчатись, був і найздогадливіший.

— Хло... — прошепотів він. — Красти йдуть. Їй-богу. Ану гайда наввипередки!

Ми зірвались з місця, мов ворони від пострілу об'їждчикового дробовика, і полопотіли босими ногами вздовж вулиці.

— Цигани! — кричав то один, то другий. — Цигани! Ховайте, хто що має!

Але вулиця була порожня, якраз у полі наспіла робота, лише глухуватий дід Никифор порався в хліві.

Ми бігли вулицею, а біля кожної хати нас меншало. Спершу Вітько шмигнув у свої ворота, потім Павлик щез, а далі й Грицик — наш ватаг — зник. Я й собі шаснув у наше подвір'я. Хат не замикали, хіба в кільце просували лозинку або суху соняшничину, щоб видно було, що вдома нікого немає. Та й що було красти?.. Лозинка стриміла, де треба, таку саму я хутенько приторочив до хлівця й курника. Тепер сховаюсь і стежитиму, щоб не заходились цигани хазяйнувати на нашому подвір'ї.

Стривай, щось забув!.. Як же це сталося? Надію Іванівну не попередив. У неї ж стільки книжок цікавих, а циганки, якщо в хату заберуться, з порожніми руками не вийдуть.

Обережно виглянув на вулицю. З того боку, що від толоки, наближалось кілька циганок. В одних діти були прив'язані на грудях, за іншими бігли слідом, збиваючи пилюку.

Разом з ними в тиху вуличку непомітно входила тривога.

Ще якусь мить подивився і через сад шмигнув до хати тітки Насті.

— Ти чому не стукаєш? — зблідла Надія Іанівна, коли, засапаний, я постав на порозі. Яке вже стукання! І взагалі я ніяк не міг утямити, навіщо треба стукати, коли до когось заходиш. Однак ніхто не защіпає дверей. Хіба коли хто самогон жене, то сінешні двері защіпне і вікна рядниною завісить. І то не від людей, а від об'їждчика. Якби не він, то й ховатись нема від кого, кожен знає, хто якої ночі жене горілку, бо самогонного апарата передають один одному по черзі. Ту смердючку треба було запасати на всі випадки життя. Мама говорила про неї, як і про Яску: «Вона тримає нас на світі». Корова давала і молозиво, і молоко, а бува, й сметану, навіть масло на великі свята, ще й телятко щороку приводила, смішне і карячконоге, яке всю зиму терлося в хаті об стовпця, що тримав стелю, та дзюркотіло тоненькою цівочкою в солому. А як тримає нас на світі горілка, я не розумів. З ніг валила, це я бачив. Батькові мати вряди-

годи в надпиляну гільзу наливала, а Романові не перепадало. «Щоб не розпився, бо лихо буде»,— казала, коли Роман, збираючись у кіно чи на репетицію, просив для сміливості «грамулечку». Ще й натякав, що без сміливості ніколи не приведе поміч у хату.

Зате об'їждчикові, бригадирові-загадувачеві, колгоспному голові та дільничному міліціонерові Мацюні мама наливала щедро й безвідмовно, хоч коли б об'явилися в нас. Навіть з собою часом пляшку давала...

— Вибачте,— швидко пролепетав я слово, якого навчила мене Надія Іванівна. — Цигани йдуть.

— Цигани? Які ще цигани? Де вони тут узялися?

Голос у Надії Іванівни затремтів. Невже вона так злякалась циганів?

— Справді цигани, ти не помилився? — пильно подивилась мені в очі.

— Ще б помилився,— згорда відповів. — Вони й торік стояли, тільки менше їх було.

— А з ними нікого чужого не бачив? — тривожно запитувала Надія Іванівна.

Я знизав плечима.

— Та ви не бійтеся. — Хотів було додати: «Я ж з вами», та посоромився.

— Я й не боюся, звідки ти взяв? — швидко заперечила Надія Іванівна. Зазирнула в дзеркало, поправила волосся. Пальці її тремтіли. Чого б то?

Цигани циганами, а я встиг окинути поглядом кімнату. Давненько тут не був. Якось натякнув, що хотів би щось почитати цікаве, та Надія Іванівна сказала: «Не до читання тепер, іспити. Та й в колгоспі треба помагати. — І сумно-сумно додала: — Ось хіба восени, якщо доживемо...»

— Ну що ж,— стримуючи хвилювання, відповіла Надія Іванівна. — Цигани, то цигани. Нехай заходять, може, щастя наворожать.

А за вікном одна за одною промайнули постаті. Я до шибки. Так і є, циганки: одна з дитям на руках, другу за поділ тримає замурзаний хлопчик чи, може, дівчинка, хіба розбереш.

Надія Іванівна хутенько згорнула зошити і вийшла в кухню. А цигани вже на порозі. І хоч зайшли також без стуку та без усякого там «дозвольте», це чомусь не здивувало Надію Іванівну.

— Заходьте,— відчинила перед ними двері до своєї кімнатчини і якось приречено застигла біля порога, мерзлякувато накриваючи плечі сірою вовняною хусткою.

Одна циганка була молода, друга — змарніла й чорна, мов перепечене яблуко. Вони щось швидко загалакали між собою, шастаючи очима по кімнаті.

— Сюди заходьте,— знову припросила Надія Іванівна. — Розумієте, я тут квартирую, хазяйка в колгоспі на роботі, а без неї нічого не можна чіпати. Зате в моїй кімнаті я хазяйка. Заходьте, заходьте...

Я мовчав, мов потурмак. Ступив з порога, пропускаючи циганок та хлопчика з кудлатою головою. У кімнатчині Надії Іванівни враз стало тісно. Циганки всілися на лавиці й табуреті, а мене вчителька посадила на прикрите барвистою ковдрою ліжко і поклала руку мені на плече.

Циганки зацікавлено обдивлялись кімнату, та ні на столі з книжками й зошитами, ні на швацькій машинці з незрозумілою назвою «Зінгер» погляду не зупинили. А більш у кімнаті нічого не було.

— Вибачайте,— винувато сказала Надія Іванівна, вже спокійніше розглядаючи прибулих,— я тут теж гостя, і почастувати вас не маю чим. Якби знала, може, хоч цукерок спитала б у крамниці для малят. А так, бачте... Книжки, зошити, олівці... А ти до школи ходиш? — раптом запустила руку в густе хлопчикове волосся, та й заплуталася в ньому. — Хоча що це я, яка школа!.. Як же тебе звати?

Хлопчик присмирнів під лагідною рукою Надії Іванівни, мовчки бігав чорними, як тернослив, очима.

— Яків,— сказав швидко, ніби видихнув з ляку.

— О, в циганів діток теж звуть, як і в нас,— якось жалібно всміхнулася Надія Іванівна. — А це ось Максим,— показала на мене. — Він уже четвертий клас кінчає, в нього цього року перші іспити. А ти... Як шкода, що не вчишся. Без науки важко в світі жити.

Видно, циганкам не до душі такі розмови, що вони з того матимуть, балачками самі будь-кого нагодують. Щось по-своєму між собою перемовились, і старша заговорила до Надії Іванівни швидко та наспівно:

— Молода й гарна, позолоти ручку, і я тобі всю правду скажу. Що тебе жде, кого ти любиш і які в тебе діти будуть.

У цей час запхинькало дитя у молодшої, а слідом скривились губи і в Якова. Та я помітив, чого маля заплакало: мати вщипнула сповиток, ось чого. Хитруни, то вони знарошне, щоб розжалобити.

— Книжки вам не потрібні, зошити також,— співчутливо казала Надія Іванівна,— а з платні в мене й копієчки не зосталось. Ось як одержу гроші, тоді й віддячу. То поворожите?

Я з подивом побачив, як учителька простягла руку старшій, а в ту мить, коли хотіла відсмикнути, циганка схопила її обіруч, розправила долоню, погладила й зашепотіла над нею, а тоді голосніш і голосніш:

— Будеш ти довго жити, молода й гарна, в казенному домі, а до тебе буде добиватись трефовий валет. Але ти не відкривай йому свою душу, бо він тебе занапастить. — Циганка зупинилася в найцікавішому місці: — Заплатиш, усю правду скажу?

Надія Іванівна різко відсмикнула руку.

— Досить! — голос її знову здригнувся. — Нагадали мені казенний дім — і досить. А без трефового валета якось обійдусь.

Циганка залопотіла:

— А в казенному домі тебе жде... Знаєш, що тебе жде?

— Досить! — раптом скрикнула Надія Іванівна так, як часом на уроці гримала хіба що на Грицика, та враз же й охолонула. Глибоко зітхнула. — Йдіть собі з Богом. Борг я неодмінно поверну. Ось тільки платню привезуть... Втім, стривайте, давайте я підстрижу вашого Якова, а то його не тільки сільські діти боятимуться, а й собаки проходу не даватимуть.

Циганки перезирнулися, старша кивнула.

Доки молодша заспокоювала галасливе маля, Надія Іванівна взяла ножиці, запустила в закручені патли розчепірену долоню і відчикрижила густе смоляписте пасмо. Малий присмирнів, наполохано увібрав голову в плечі. Схоже було, що ножиці вперше хазяйнували в його волоссі, і він не одразу зрозумів, що з ним роблять. А коли зрозумів і запротестував, тупаючи босими ногами, чорні кільця волосся вже лежали на долівці. Циганчукова голова стала кругленька, немов у ляльки на малюнку, і тепер він здався мені дорослішим, ніж допіру, може, навіть такий, як я.

— От бач, який ти красень,— Надія Іванівна подала йому дзеркало. Яків здивовано розглядав себе, мацав за голову, а циганки весело залопотіли між собою.

— У казенному домі тобі буде краще, ніж у власному,— обнадійливо закінчила ворожбу старша. — Та однак уникай трефового валета, бо в ньому все твоє лихо.

Коли циганки пішли геть, Надія Іванівна роздумливо мовила:

— Казенний дім... казенний дім... О Боже, що ж це я? Звичайно, то школа,— ніби переконувала саму себе. — Та й хата тітки Насті для мене не своя, а чужа. Так, Максиме?

Я не відповів, а запитав сердито:

— Навіщо ви принаджуєте конокрадів? Тепер вони вам спокою не дадуть. Тільки відчують слабинку, то й на голову сядуть. Гнати їх треба брудною мітлою.

— Максиме, навіщо ти так? Вони ж теж люди,— Надія Іванівна підвела на мене сумні, здивовані очі.

— Які ж вони люди, коли обманюють і крадуть.

— Чи й не дивина — крадуть та обманюють. А ти хіба не обманюєш?

— Кого? — наїжачився я. — Кого я обманюю? Ну, кажіть!
— Та хоч би й себе.
— Навіщо мені себе обманювати?
— Ти справді з поля нічого не приносив? І мати твоя? І тітка Настя? — не на жарт накинулась на мене Надія Іванівна.
Я відважно став на свій захист, на захист матері й сусідки.
— А ви доведіть, що ми крадемо? Доведіть! Доведіть!..
— Що ж тут доводити? Влітку носите хліб з току або з поля, восени та зимою буряки та гичку, солому з ожередів,— холодно перерахувала Надія Іванівна. — Хіба не так?
— Беремо, авжеж, але ж то колгоспне. А в людей ніхто й соломинки не візьме.
— Однак чуже, отже — крадене.
— Об'їждчик дозволяє і буряки носити, і солому,— спробував я викрутитися.
Про плату горілкою я змовчав.
— Він не має права це робити,— сказала Надія Іванівна. — Знаю, що за самогон дозволяє брати, отже, сам він справжній злодій. Більший, ніж будь-хто. Бо інші беруть, щоб прожити, а він — щоб випити.
Хотів повторити слова, які чув од батька та матері: не візьмеш — не проживеш. Але чи зрозуміє Надія Іванівна? Дивна вона якась: порівнює нас з циганами. Вони ж не тільки крадуть, а й порчу різну напускають. Як пройдуть селом, так і чекай: у когось лисиця курей поріже, або корова здохне, або вим'я спорожніє... Ні, гнати їх треба, гнати! Не люди вони, а цигани. Невже не розуміє Надія Іванівна?..
— А Яків — непоганий хлопчина. Якби його гарненько викупати та пристойно вдягти, всі дівчатка з твого класу закохались би. Чи не так? — раптом сказала Надія Іванівна.
В мене очі — догори.
— В циганчука? Та ви що?
Я старався вкласти в ці слова якомога більше зневаги й презирства.
— Так, у Якова. А ім'я яке — відважне, мужнє: Яків. Мені здається, ви з ним ровесники і могли б товаришувати.
— З циганчуком? Навіщо це мені?
— Давай запросимо Якова в наш гурток. Цигани справжні артисти, хіба не знаєш?
Я цього не знав. Я знав про циган зовсім інше.
— Ви ось гарненько подивіться по кімнаті, чи ніщо не пропало.
— Що в мене може пропасти? Книжки їм не потрібні, все одно читати не вміють,— скрушно похитала головою Надія Іванівна. — А більш і взяти нічого,— і знову поправила на плечах сіру вовняну хустку.
— Ага, ось! — радісно скрикнув я, помітивши, що на машинці «Зінгер» немає квітчастого покривала. — Машинка була прикрита, а тепер? А тепер? — ще більше радів я.
— Справді,— розгубилась Надія Іванівна і замовкла. — Та ні, я вчора сама його зняла, щоб випрати.
— А от і вкрали, а от і вкрали! Чесне піонерське! Покривало було, я бачив, бачив!
— Усе б лихо в ньому,— вчителька махнула рукою. — Воно мене тільки дратувало. Давно збиралась нове придбати. Хай то буде плата за ворожіння.
— За таке ворожіння треба по шиї гилкою надавати,— не відступав я. — Ви знаєте, що означає казенний дім? От коли в нас минулого року стояли цигани, то тітці Марфі з дальнього кутка теж казенний дім наворожили. І що б ви думали? На п'ять років запроторили тітку. Дільничний Мацюня перейняв з торбинкою колосків, а відкупитись не було чим. От вам і казенний дім. А ви...
— Максиме, досить!
Надія Іванівна різко звелась, підійшла до вікна і відвернулась од мене. Раптом плечі її здригнулися, вона зовсім по-дитячому схлипнула

і шморгнула носом. Так само і я схлипував, коли мене хтось ображав. Але ж я не хотів її образити! Навпаки, хотів захистити, заступити од біди.

Чому воно завжди так буває, що хочеш зробити одне, а виходить зовсім інше?

Що мені зробити, аби Надія Іванівна ніколи-ніколи не плакала і навіть не журилась?

Я забув про циган, про іспити, про літо, яке наближалося, навіть про свою п'єсу, одна думка непокоїла: що з Надією Іванівною? У дорослих завжди якісь складності, ще складніші, ніж контрольні задачі на іспиті, не добереш, з чого вони сміються, за чим плачуть. Але я будь-що повинен повернути її довір'я. Як? Я допишу у свою п'єсу роль для того замурзаного циганчука і зроблю його не злодієм, а порядним хлопчиком. Це втішить Надію Іванівну.

Може, справді в нашому роду була якась крапля циганської крові, бо батька потягло до прибульців.

До війни батько теслярував, ставив по селах та хуторах хати, але який з нього тесля тепер? Вгорі, на даху не може стояти, в голові макітриться. Тому батько влаштувався в сільській кузні за ковалевого помічника. Горно роздмухує, розжарені гачки та крючки загартовує в кориті з водою, а вони шиплять, мов розгнівані гуси.

Пора наставала гаряча, весняна: сапи полільницям поклепай, лопати, ножі для культиватора нагостри,— не встигали вдвох. От батько і «злигався», як сердито казала мама, з циганом. Як це сталось, я не знав, але одного разу батько прийшов додому з високим, чорним, плечистим, із закустраною, як у всіх циган, головою і, запобігаючи перед мамою, сказав, що це Михай, по-нашому Михайло, помічник табірного ватага, що він неабиякий майстер з ковальства, такого у всьому районі, а може, й в області не знайти.

Доки все це батько пояснював і підбадьорливо підморгував до гостя, я спідлоба розглядав цигана. Може, це той самий, якого батько просив вивчити грати на гармонії? Та ні, інший, вищий і з лиця молодший. Може, він так ковалює, як той, торішній, грає на гармонії? Усі вони брехуни, кому хоч паморoки заб'ють. Тільки й знають: «Позолоти ручку...» Та крадуть. Це вміють.

— Сідай, Михаю, зараз узаконимо наш трудовий договір,— припрошував батько, боязко глянувши на матір. — Подай-но, дружинонько, четвертиночку та капусти,— підлещувався. — Чуєш, жінко, Михай ковальству мене навчить. Ти ж знаєш, які з циган беручкі ковалі.

— Уже вчив тебе один грати на гармошці,— сердито нагадала мати.

— Чи не муха тебе вкусила? — нервово засміявся батько. — І в циган такі в'їдливі жінки?

— Ого! — стрепенувся Михай, і кільця заплутаного чуба затанцювали на голові. — Наші ще й не такі. Але ми їх легко усмиряємо. Батіжком з вузликами на кінці.

— Батіжком? — знову нервово засміявся батько. — А слова їх не беруть?

— Що слова! — підморгнув циган. — Батіг їх не завжди вговтує.

— Ану мені, розмахались батогами,— владно прикрикнула мати, відчуваючи свою владу. — Я сама його, кульгавого, так усмирю, що й дорогу додому забуде!

— От бач,— підхопив батько,— гесенська муха і є.

Мати демонстративно, з пристуком, поставила пляшку на стіл, з таким же стуком — кухлика з надпиляної гільзи.

— Пийте, а мені ніколи з вами теревені правити, худоба он не порана.

Батько з Михаєм пригубили раз, а потім батько визирнув за вікно, уздрів біля хліва матір і ще підлив гостеві горілки.

— Будьмо здорові! За дружбу!.. Значить, так, Михаю,— сказав батько, випивши і захрумкавши капустою без хліба,— ти приходиш у кузню раненько, доки нас ще роботою не завалили, і ми з тобою беремось

до діла. Найперше прошу тебе навчити, як коня підкувати. Взимку розчахуються на льоду, і ніхто не вміє. Дожились.

— Це для нас як раз плюнути. А коні є? — поцікавився циган.

Батько насторожився: чи не для того випитує, щоб украсти? І я також насторожився: боявся циган, не лежала до них душа.

— Невже покрали? — насупився батько.

— Запам'ятай, Тимофію, цигани ніколи не крадуть там, де стоять табором. Закон у нас такий. Хто порушить — з табору виженемо. Ти всім так і скажи, хай нас не бояться. Ну, щось там випросити чи поворожити — то інше діло, а коней — ніколи. Отже, по руках?

— Бути по-твоєму, Михаю,— батько налив рештки горілки.

Подивитися, як циган кує коней, прибігли до кузні мало не всі мої приятелі. Звичайно, це я їх оповістив. Глухуватий дід Никифор вивів із стайні найзахланнішого колгоспного коня Фріца. Михай пояснив, що на літо коней не кують, але оскільки на зиму залишатися в нас їхній табір не збирається, а батько хороший чоловік, то будуть учитися тепер.

— Я так навчу, що за сто верстов краще ніхто не зможе,— підхвалював себе циган, готуючи причандалля — цвяхи-вухналі, підкови, молоток і заточуюче шкребло для копит. — Після моєї науки, Тимофію, ходитимеш по селах, куватимеш коней та мене добром згадуватимеш. Роботи до кінця життя вистачить. А сина прилучиш — йому знадобиться,— і окинув нас, дітлахів, поглядом, зупинився на мені. — Твій, Тимофію?

— Мій,— кивнув батько. — Ти ба, вгадав.

— Цигани все знають... Підійди-но ближче,— це до мене. — Дивись пильно. Навчишся — матимеш капшук грошей, і в животі не завжди буде порожньо.

— Що з тих грошей,— зітхнув батько. — От щоб у люди вибився...

Я слухняно підійшов так близько, що чув, як Фріц дихав на мене. Страх до циган зникав, душа поволі відтавала.

Михай ні з сього ні з того вдарив молотком по ковадлу, веселий дзвін вирвався на волю.

Я з несподіванки стрепенувся, але циган мені підморгнув, і я засміявся.

— Не журись, Тимофію,— весело сказав циган,— у нас і грошей катма, і люди нас не люблять, а живемо — не тужимо.

— Та вже таке у вас життя,— згодився батько.

Мої товариші стояли осторонь, насторожені, як горобчики, готові будь-якої миті дременути навтьоки. Павлик, Вітько, Грицик, кілька Мизівських, Мишко-Німчик теж пристав до нас. Загалом з Німчиком ми не водимося, він до школи тільки збирається. Проте в усьому селі йому немає ровесників, от він і липне до нас. Хоч як його відганяй — день-два немає, а тоді знову за нами хвостиком чіпляється.

Мишка-Німчика ми не любимо. Бо — Німчик. Байстрюк і підкидьок. Це не дражнилка, а правда. Грицик розповідав, а він раніше за нас про все знає. Давно це було, може, рік тому, а може, й більше, Мишко увечері підійшов до гурту, коли ми корів допасали на толоці. Став за кілька кроків, пальця в рот засунув і дивиться жалібно на нас білими, ніби вигорілими, очима з-під таких же білястих брів. Насторожено так дивиться, наче жде: проженемо чи ні? Мені здається, що він і народився з цим виразом в очах: проженуть його чи ні? Від усіх йому перепадає. Навіть сільські цуценята ні на кого не дзявкотять, а почують Мишків дух — мало не показяться. Мати казала: «То вони чужого чують»,— але я не розумів, чому він чужий, наш же він, живе за чотири хати від нас, а його мати в одній ланці з моєю і ночами разом ходять до ожередів по солому.

Мишка навіть власна мати сварить. Сам чув: «Де ти взявся на мою голову, безталання моє...»

Батька в нього немає, та це для нас звично, бо батьків більш нема, ніж є. Але в Німчика інше. Грицик-переросток утаємничив нас. Коли в хутір

прийшли німці, буцімто їхньому старшому впала в око Мишкова мати. Тобто вона Мишковою матір'ю ще не була, бо того року, коли війна почалась, тільки заміж вийшла. Чоловіка її разом з усіма війна підмела, а тут і німці в село. Стояли в нас по хатах, а в Мишкової мами — їхній старший. Постояли та й далі поїхали, а через якийсь час Мишкова мати його й народила. Всім сусідкам казала, що це її рідний чоловік живу пам'ять про себе залишив, хай його там куля обмине, а коли Мишко на ноги зіп'явся, то чомусь від людей стала його ховати. Та людина, хоч і мала, не голка, в копиці сіна не сховаєш. Як малим був, то якось обходилось. У поле йшла — в хаті зачиняла. Йдемо, було, ватагою по вулиці або в садках нишпоримо, доки дорослі на роботі, а з їхньої халупини ревисько, ніби там порося ріжуть. Ми й у вікно заглядали: Мишко повзає по соломі, під носом булька, на щоках сльози розмазані. Якось чули: Мишкова мати вернулась, двері в хату відслонила, взяла його на руки й простогнала: «Бог тебе ніяк не прибере...» Пригорнула до грудей і сама дужче за малого заголосила.

Коли ж підріс, то в хаті не сховаєш. Ось тоді й зашепотіли спершу дорослі, а за ними й малеча: «Еге, щось воно не таке в Марфи вродилось. Іван її був чорний, як ворон, та й сама ніби сонцем припечена, а дитя вдалося світленьким, як курчатко. Не інакше, німчик. Не Іван, виходить, пам'ять залишив...»

Дорослі поговорили, попащекували та й забули: подумаєш, велика біда, інших лих повен міх, а в нас, малечі, мов до язиків прилипло: німчик та німчик. Спершу називали Мишком-Німчиком, а тепер просто — Німчик.

Пам'ятаю, батько з матір'ю обговорювали новину.

— Хіба не буває в світі так, щоб батьки чорні, а дитя біле? — співчутливо, ніби захищала сусідку, казала мати.

— А бува, щоб з курячого яйця та каченя вилупилось? — на те батько сердито відповів.

— Зрівняв.

Мати не знала, що далі мовити, а сказати щось на захист подруги по ланці хотілось.

— Ти за таких не заступайся,— батько вже не стримував гніву. — Ми, розумієш, в окопах гибіли, а вони тут з німцями-фашистами шури-мури розводили. Якби я був її Іван, своїми руками задушив би.

— То, може, й добре, що не вернувся, царство йому небесне,— примирливіше сказала мати.

Спуску бідному Німчикові не давали. Когось у чужому саду зловлять, або на колгоспному баштані, чи штани об тин розпанахав до пупа, синця набив,— усе на Німчика звертали. Мені його було жалко, але жалів не в гурті, а як сам залишався та згадував про образи. Коли в гурті — ніскілечки не жалко. Багато було в нас усяких притичин, хтось же мусив бути винуватим. От на Мишка й звертали: то Німчик усе, Німчик.

— Боже, як же йому в світі житиметься,— не раз зітхала мати.

Батько, хоч і не міг простити тітці Марфі зради, зауважував:

— Треба вшиватися звідси світ за очі. Де його ніхто не знає. Інакше заклюють, у землю втопчуть.

Я не розумів таких перемін у батьковому ставленні до Німчика, а ще більше — материного. Чому вона така несправедлива до циганчуків, а в той же час Мишка — «вилупка», «байстрюка», «німецького підкидька» — жаліє?

Отож в одному гуртику стояли сільські та Мишко-Німчик з нами (так і водить світлими очима обабіч, готовий за найменшої небезпеки п'ятами накивати), а в другому — замурзані, непричесані циганчуки, в штанях з довгими забрьоханими холошами,— видно, доношували чужі. І ми, й вони пильно стежили, як мій батько з дядьком Михаєм підковували Фріца. Кінь зрідка іржав, висмикував ногу з міцних батькових рук, безсило махав хвостом, і по спині час від часу проходила легка хвилька.

Фріц не знав підків з того часу, як німці, відступаючи, кинули його

в селі, і тому тремтів, наполохано стріпував гривою, смикав ноги, може, ще б і задніми хвицьнув, якби не забув за покірною колгоспною роботою, як це робиться.

Дядько Михай щось гукнув по-своєму, і від циганського хлоп'ячого гуртика відколовся Яшко й за мить опинився перед конем.

— Кось-кось-кось,— лагідно заговорив і погладив Фріцову морду. Рій мух, що обліпив великі й злякані очі коня, неохоче злетів і загув навколо. Яшко обома руками почухав коневі під шиєю, як, буває, перед доїнням мати чухає Ясочку, і кінь присмирнів, тільки раз за разом блимав вибалушеними очима.

Дядько Михай щось сказав Яшкові, мабуть, похвалив, бо циганчук усміхнувся і ще лагідніше погладив коня, а потім заходився вибирати з гриви старі реп'яхи. Нарешті припав щокою до гриви і щось зашепотів у Фріцове вухо.

Кінь стояв присмирніло, навіть хвостом не махав. Мабуть, Якшо знав якісь слова, вмів заговорювати коней. От би й собі навчитись!

— А ти отак не вмієш,— розгинаючись та витираючи піт на лобі, сказав до мене батько. А потім до циганчука: — Навчи мого Максима, як з конем розмовляти.

Той радісно вихопився:

— Хоч зараз. Я і з собакою вмію говорити. І з деревом. І з місяцем...

Дядько Михай кинув якесь коротке різке слово, і малий замовк. Ніжно гладив Фріцові гриву, і кінь вдячно кивав головою. Я дивився на Яшка, роздумуючи, як же це він розмовляє з деревами та місяцем. Коли б то навчив і мене.

— Навіщо так, Михаю,— дорікнув батько циганові. Видно, він здогадався, що той насварив Яшка за його похвальбу. — Нехай дружать, вони ж діти.

— Ми цигани,— сказав дядько Михай строго.

— А коли цигани, то не люди?

— Ми цигани,— вперто повторив дядько Михай, витираючи руки об штани. — І знатися мусимо тільки з циганами. Нічого гарного не буває, коли ми заводимося з людьми. Тільки погане.

— Це ти дарма, Михаю. Люди є всякі. Та й зрозуміти їх треба, життя не балує.

Батько витяг з кишені кисет, складену гармошкою газету, відірвав квадратик, на цигарки собі й циганові, обережно сипнув тютюну в рівчачок газети.

— У нашому взводі був татарин,— вів далі, прикуривши і випустивши хмару диму,— то ми спали з ним під однією шинелею: його — під бік, моєю вкривались. І з одного казанка не гидували їсти... Правда, рідко було що їсти досита.

Батько зітхнув і далі про татарина не розповідав. І взагалі жодну історію з війни ніколи до кінця не доказував, навіть починав тільки тоді, коли хтось наполягав. Я не розумів, чого батько такий неохочий до воєнних спогадів. Дехто після чарки такого про себе нарозказує, що мало Гітлера в полон не взяв, а батько після випитого ще мовчазніший та похмуріший ставав. Якось я почув зневажливе на його адресу: «А що Тимофієві розказувати, коли в першому ж бою підставив себе під осколки і потім усю війну по госпіталях валявся?». Гнів на батькового кривдника бурхав у моїх грудях, але я не міг його захистити, бо мені теж була незрозуміла затята батькова мовчакуватість. Особливо ж мене обурювали слова: «підставив себе». Це ж що — сам? Навіщо? Мені хотілося, щоб і мій батько був герой, як наш Олександр Якович, який ого скільки фріців з важливими військовими секретами понатягав через передову. Ото б і я розповідав хлопцям. А тим часом сам вигадував для батька різні подвиги на війні, терпляче сподіваючись, що він колись розвіє мої тривожні сумніви...

— Ходи-но сюди, Максиме,— покликав мене батько. — Ось так вам треба жити,— поставив мене поруч з Яшком, а сам присів на колоду,

виставивши вперед безколінну ногу. Переводив погляд то на мене, то на Яшка, й очі його веселіли.

— Михаю, ось поглянь: невже не схожі наші козаки?

Циган похмуро повторив:

— Нам з людьми водитись не можна. З того буває тільки велика біда. Так мені батько заповідав, йому — дід, а я — синові своєму.

— Та вже більшої біди, як війна та голод, не буде,— батько ще раз затягнувся і викинув недопалок у корито з водою, де гартували розпечені ножі, сапи та лопати. — Ви, хлоп'ята, не завжди слухайте старших, а живіть, як вам краще. Ану, візьміться за руки.

Спідлоба поглядаючи один на одного, ми з Яшком подали руки. Не без відрази я стиснув у своїй руці брудну, обсипану ципками Яшкову руку.

— А тепер гайда гуляти,— підштовхнув нас батько у спини, і вже до моїх приятелів: — Дивіться мені, не зобиджайте Яшка, бо штаненята спущу і так відшмагаю кропивою, що сім днів сісти не зможете.

Ми з Надією Іванівною зумисне не помічали одне одного. Проте я ніколи не забував нашої вчительки і часто думав про неї безсонними вечорами, коли й Роман поряд не спав, перевертався з боку на бік, тріщав соломою, зітхав, виходив надвір курити. (Мама в хаті не дозволяла — ще солома спалахне, вона суха, як порох).

— Про що ти думаєш? — спитав я Романа, коли той повернувся після куріння, окутаний їдким запахом тютюнового диму.

— О, а ти чого не спиш? — він у відповідь.

— Гадаєш, що як пройшов через Великий Хінган, то тільки тобі спати не можна?

— Нічого я не думаю,— відвернувся Роман.

Я рідко його зачіпав, бо він завжди розмовляє зі мною як з маленьким. Та сьогодні мені не хотілось мовчати.

— А я з Яшком подружився,— похвалився братові. — З циганчуком дядька Михая, що до нас приходив.

— Яке мені до того діло,— буркнув брат.

— Яшко ж циганчук...

— Слухай, відчепився б ти від мене, га?

— Він хороший,— сказав я. — І все розуміє, як і ми. Але невмиваний.

— То вмий його,— розсердився Роман.

— Якби він знав, який ти бевзь, він би тобі... — я не знаходив дошкульних слів.

— Ти таки добалакаєшся,— брат зашарудів соломою і встав. У темряві натягнув штани, сорочку. — Піду курну пару разів,однак спати не даєш.

— Від тебе й так смердить, мов із димаря.

Щоб не розбудити батьків, які спали в кімнатці-кухоньці, Роман вибрався надвір через розчинене навстіж вікно, зачепився за гілку груші, що росла під вікном, тихо лайнувся. Своїм шарудінням по шибках груша часто не давала мені спати. Видно, коли батько її саджав, то не уявляв, як вона розростеться.

Я почекав, доки братові кроки стихли в саду, тихо, мов миша, слідом вислизнув у вікно.

Надворі було зоряно. Примарне голубувате світло залило сад таємничою повінню. У тій повені я помітив брата. Він стояв під вишнею і раз по раз затягався цигаркою, ніби хотів якомога більше наковтатись диму. Потім плюнув на вогник, кинув цигарку, розтоптав її і покрадьки пішов через сад.

Я здогадався, куди він ішов, і став чекати. Може, сьогодні ми поговоримо з братом, нам давно час це зробити... А про що? Звісно, про Надію Іванівну... І що ж я скажу Романові?

На цьому важкому питанні я й спіткнувся.

На тлі білої сусідської хати я тримав поглядом братову постать, немов

на приділі. Він постояв під вікном якийсь час, видно, не зважуючись постукати, й нарешті рушив назад.

Коли брат залазив у вікно, я вже лежав під нашим спільним рядном.

— Накурився?

— Чого б ото я не спав? — сердито пробурчав брат.

— А ти чого?

— Мені не спиться.

— І мені теж.

— Ну й дарма. Дітям треба спати. Вони уві сні швидше ростуть. Коли хочеш скоріш вирости, треба більше спати. І менше ставити дурних запитань. Ясно?

— Я не хочу рости,— сказав я ображено. — Не хочу бути дорослим, не хочу, чуєш?..

Замовк, довго мовчав, а тоді спитав:

— Я знаю, ти любиш Надію Іванівну. А вона тебе?

Брат з несподіванки аж на лікоть зіперся.

— Хіба ти щось у цьому тямиш?

— Ні,— сказав я,— не тямлю. Але хочу зрозуміти.

— Для цього треба підрости,— насмішкувато мовив брат. — Хоч би для того, щоб про таке запитувати. А ти спати не хочеш. — І одвернувся від мене, стягнувши рядно з моєї спини.

Від долівки через солому тягло прохолодою, проте я не зважився смикнути рядно до себе. Братові важко. Нехай вгамується.

А мені легко?

Ми засиділися біля циганського вогнища. Мені цікаво було слухати чужу говірку, стежити за незрозумілим табірним життям,— незчувся, а вже табір облягався. Ось зосталися лише кілька молодих циган та циганок і ми з Яшком. Циган із смішним гачкуватим носом ліниво бринькав на гітарі, молода довговолоса циганка співала щось бентежне, а в мене від незрозумілого жалю стискалося серце.

Закінчивши пісню, циганка штовхнула мене під бік і підморгнула:

— Скажи, молодий та гарний, а ти б циганку полюбив?

Я почервонів до самих вух. Добре, що того ніхто не бачив, усіх нас відблиски вогню ніби фарбували бронзою.

— Подивись на мене, хіба я погана? — циганка струснула переді мною густо нанизаними монетами. — Ну, скажи, гарна я?

— Аурело, не чіпляйся до дітей,— різко, всіма п'ятьма пальцями бренькнув по струнах горбоносий.

— А от він,— Аурела кивнула на цигана з гітарою,— не любить мене. Він любить коня, якого в нього немає. Я обіцяю йому привести з далекого табуна справжнього огиря, але він мене і після цього не обіцяє любити. Ну, хіба є в тому правда? Скажи, є?

Я згоджуюсь, що правди в тому немає; мені давно час додому, але гітара, багаття, притлумлений гамір у шатрах і дивні слова циганки немов заворожують мене.

Згодом Яшко проводжає мене аж до нашого двору, ми пошепки, наче змовники, прощаємось до завтра, і я навшпиньках підходжу до нашої груші. З її нижньої гілки мені легко забратися на лутку вікна. Я вже схопився за гілку, щоб підважитися й шаснути у вікно, коли раптом побачив дві тіні біля сусідської хати. Між ними жовтим світлячком жевріла цигарка.

Авжеж, то Роман. Надія Іванівна нарешті вийшла до нього? Як я хотів цього! Адже тільки Роман міг затримати її в селі. А може, не хотів?.. Я б допоміг їм зрозуміти одне одного, якби вмів. Та в той же час ненавидів Романа, який віднімав у мене Надію Іванівну.

Як усе складно, як важко розібратись.

От коли б у них пішло на лад, тоді не треба було б боятися, що Надія Іванівна залишить село, школу, мене і я зостанусь без опори, без людини, яка мене розуміє і ставиться як до дорослого. Я звільню їй місце на долівці

біля Романа, а мені й під припічком буде добре. Аби в них було все гаразд. Роман же мучиться без неї, хіба я не бачу, хіба не розумію? Та й мамі поміч потрібна.

І тут же інший голос, чужий і підленький, запитує: отже, зраджуєш Надію Іванівну? Ех ти, лицар! У п'єсі про себе такого понаписував, а на ділі відступник.

Сидітиму отут, у вишняку, доки Роман повернеться. І все йому скажу. Що «все», я не знав, але знав, що сказати щось треба.

Я зручніш умостився на соломі в гніздечку, де ми інколи ховалися з хлопцями від Німчика, і приготувався ждати.

Чи задрімав, чи задумався, але раптом неподалік почув голос.

— Надю, поясни мені нарешті, чому ти така? — благав Роман таким голосом, що спершу я не міг припустити, що він належить завжди впевненому братові.

Куди ж мені подітися? Та думати про це було пізно — Роман та Надія Іванівна зупинилися біля мого кубельця.

— Ну, чому ти мовчиш? Якщо не любиш, я піду геть і ніколи словом тебе не зачеплю. Тільки не муч, скажи правду.

О, що робить з людьми кохання! Який сумирний і покірливий став наш Роман. Немов телятко. А голос? А слова які?

Я принишк і затулив вуха: яка ганьба підслуховувати.

Раптом почув, як Надія Іванівна схлипнула, і зразу дві тіні прихилились одна до одної: Роман голубив її.

— Не треба плакати. Я ж не хотів тебе образити... Присягаюсь, одне в мене на мислі: взяти тебе дружиною.

— Не говори мені про це ніколи.

— Але ж чому? Чому? Може, тебе хтось жде? Скажи, Надієчко, не муч. Якщо навіть ти когось любила, я ніколи словечком не докорю. Але не можу я жити в отакій невідомості.

— А я? — стиха зойкнула Надія Іванівна. — Я можу? Можу?

— Надійко,— тихо й довірливо зашепотів Роман. — У тебе якісь неприємності? З директором не помирились чи ще щось? То скажи мені. Я... я самому Сталінові напишу, я доб'юся правди!

— Сталінові!.. — неначе похлинулась словом Надія Іванівна. І раптом замахала на Романа руками, немов на якусь примару. — Не треба мені нічого, нічого мені не треба. Йди собі з Богом і не руш мене.

Поки розгублений Роман опам'ятовувався, Надія Іванівна зникла за рогом тітчиної хати. Вона втікала? Чому, чому? Роман подався слідом, та пізно. Я бачив, як він стояв біля вікна, може, чекав, коли Надія Іванівна засвітить блимавку, але в хаті не світилось. Видно, вчителька роздягалась у темряві. Або не хотіла, щоб Роман бачив навіть її тінь.

Я теж розгубився, а спохопився аж тоді, коли брат пройшов повз мене додому. Що ж тепер буде? Бігти садом я не міг, почує мене, однак не встигну прослизнути у вікно. Треба почекати, коли до хати зайде Роман, а тоді й самому шурхнути.

Так і зробив.

Роман лежав на долівці горілиць, у штанях і сорочці, як щойно був на вулиці. Він мені не докорив, як завжди,— мовляв, скоріше за нього в хату поміч приведу, а ніби й не помітив мене, сопів важко і сердито.

Я не знав, як його розраяти, що в таких випадках кажуть, та якби й знав, що для нього моя порада? Ну чому в дорослих усе так складно? Чому завжди так виходить, що коли один щось хоче, то другий заперечує? Наскільки легше жилося б у світі, аби в усіх завжди було одне спільне бажання. Тоді б і воєн не було, і об'їждчиків, і дільничних міліціонерів, тоді б і Надія Іванівна так гірко не страждала.

— Сам не знаю, що робити,— тихо, сам до себе проказав Роман. Мене ніби не помічає, я для нього ніхто, краще перемовчати, але щось лихе смикнуло мене за язик.

— Женитись треба, Романе,— сказав я впевненим голосом.

Роман з несподіванки аж зубами заскреготів.

— Що ти тямиш?
— Ти ж запитав.
— Гм, запитав,— похмуро гмикнув брат. — Спав би. Лізеш зі своїми порадами... На губах он молоко не обсохло.
Та навіть ці образливі слова мені не дошкулили. Я здогадувався, що то в ньому говорить не зло, а безпорадність.
Ми довго не засинали. Брат перекидався з боку на бік, ніби йому весь час щось муляло, шурхотів соломою по долівці, вибирався через вікно покурити і знову шелестів соломою.
Засинаючи, я думав про те, що справді слід би написати Сталінові, він наймудріший, усе знає і розуміє, він порадить, як нам жити у світі. Надії Іванівні, Романові, мені...
З думкою про це я й заснув.
Снилось мені, що Сталін особисто прибув у наше село і скрізь наводить лад. Щонайперше — всіх нагодував. Вигнав геть уповноважених, які повивозили в район увесь хліб. Перекрив тітці Насті хату. Зробив так, щоб Павлик не заїкався. Привіз макухи і буряків на солодуху малим Мизенятам, а нам — бурячиння для корови. І, звичайно, хліба, багато-багато хліба, щоб можна було досхочу наїстися. Взув циганчуків, збудував для них хату і повів до школи, щоб навчились читати й писати. Вилікував батькові ногу і зашив рану в легенях. Навозив дрівець до Маринки, щоб узимку було чим обігріти не тільки «калідор», а й обидва класи.
А найголовніше — помирив Романа з Надією Іванівною, висушив сльози в її очах, приголубив і обласкав її.
І мене заодно.
Он яка в нього сила!
Мабуть, уві сні я засміявся від цього нечуваного щастя, бо Роман сердито штовхнув мене під бік:
— Ти так смієшся, ніби жар-птицю за хвоста спіймав.
Мені стало шкода Романа. Адже брат ще нічого не знав.
Хоч де я цього дня ходив і що робив, з ким та про що балакав, потайна усмішка не сходила з моїх губів, а почуття легкості — з серця. Ніхто ж нічого не знає і не здогадується, які ми всі щасливі! Нагодовані. Я приглядався до матері й до батька, зазирав Романові в очі, переймав погляди своїх приятелів, а також і Яшка, намагався знайти в їхніх очах сліди перемін, але все навкруг було як і вчора, позавчора, як багато днів тому.
Та я був певен, що от-от усе переміниться.
Може, люди ще й самі не знають, що вони вже щасливі?
Тільки Надія Іванівна не потрапила мені на очі — от кому я бажав найбільшого щастя. Коли Яску прижену з луків, неодмінно піду до неї. Вже й причину маю: покажу, що написав. Тільки б не поїхала вона з села. Треба скоріше її повідомити, що і в нас вона буде щасливою і нікуди їхати не треба.

З усіх боків наше село обступили поля. Рівні, як стіл, де-не-де пошнуровані лісосмугами, попід якими стелились розбиті возами путівці й дороги. На малюнках у підручниках, на фотознімках у газетах, які раз на тиждень привозив із сільради дід Никифор разом із сіллю, гасом, гнотами та склом до гасових ламп, були й гори, і ліси, але в нас цього не знайти.
Сіль, гноти, гас швидко розкуповували, крім скла до ламп, бо ще ні в кого їх не було, тих ламп, користувались снарядними гільзами, сплющеними з верхнього кінця, куди і вставляли гніт. У Мизів навіть цього не було — блюдце з олією, в яке клали гніт. Світла ледь вистачало, щоб увечері не торохнути лобом об стіну, одвірок чи припічок, але й при такому освітленні я умудрявся читати й писати.
Отже, з усіх боків село оточували поля. Восени сірі й похмурі, взимку білі й веселі, засипані іскристими снігами. Для нас сніг — радість. Та ще коли зверху підмерзне, шкуринкою візьметься. На лижі перетворювалась

будь-яка заваляща дощечка, а найчастіше — розплескана бадилина кукурудзи.

Для матерів сніг — біда. Щоб сліди не виказували, доводилось обходити мало не круг села і вибиратись на єдину втоптану дорогу, а вже нею вертатись додому з в'язкою соломи на плечах. Але цю хитрість знали не тільки наші матері, а й об'їждчик і дільничний Мацюня. Тож якщо їм потрібно було щось «для сугреву», не треба крадіїв підстерігати біля ожереду десь далеко в полі, а просто перейняти на дорозі, що вела до села.

Другим кінцем цієї дороги була далека далина — велике село Максимівка із сільрадою, головою та дільничним Мацюнею. Голова сільради давав довідки та завіряв їх своїм підписом, а верховною владою у селі та на хуторах був наш об'їждчик, а в світі — дільничний Мацюня. Світ і влада для нас починалися і кінчалися в Максимівці.

Дорога розбігалась стежечками по подвір'ях і там щезала, ніби просочувалась у пісок. Другий її кінець через Максимівку вів у сонячну далечінь, про яку ми вчили на уроках і читали в книжках. Там і сонце сяяло інакше, і люди були не схожі на наших, завжди заклопотаних і напівголодних, там і одяг був не такий, як у нас — кирзяки, гумовики та куфайки.

Я вірив, що колись і наше село опиниться на тій дорозі, що веде в сонячну далечінь. Бо недарма кожного першого вересня Олександр Якович вивішує в «калідорі» підновлений, написаний крейдою на червоній матерії плакат — «Спасибі великому Сталіну за щасливе дитинство», а над входом у «шалман» висить ще один: «Під проводом Сталіна — вперед, до перемоги комунізму». Він так зацьвохканий та розмитий дощами, що й не прочитаєш, але ми знаємо напам'ять, що там написано. Першачки вчились читати по складах не по букварях, бо їх не було, а по розвішаних директором гаслах.

Колись і я піду тією дорогою до сяючих вершин... Намагався уявити їх, осяйні вершини й сонячні далі, але, крім звичного сходу сонця, нічого уявити не міг. Перекази і диктанти ми завжди закінчували словами про те, що великий друг дітей і дорослих веде всіх до сяючих вершин, і щоразу в думці я бачив, як аж над ожередом, в якого вискубаний, ніби надгризений бік (не тільки ми з мамою там потрудились), піднімається велика рожева куля. Хто без помилок писав, того хвалив Олександр Якович. Не раз похвала випадала і на мою долю. Я повірив у силу слів і часто навіть перекази про боротьбу зі шкідниками колгоспних полів закінчував вдячними словами на адресу нашого найбільшого друга. Якось зважився прочитати написане матері. Вона уважно вислухала, потім втерла сльозу і сказала: «Боже, як гарно, мов у кіно. Це ти все?»

Я гордо кивнув.

Отака-то сила слів!

З нашою новою вчителькою у мене поперваx вийшов конфуз. Я здав на перевірку домашній переказ і назавтра чекав похвали. Надходила весна, і переказ був щільно наближений до життя: всі діти повинні збирати довгоносика, а для цього згодиться будь-яка посудина — пляшечки з-під чорнила (його в нас не було, писали бузиновим соком), з-під ліків, а також ситра. Зібраних довгоносиків треба висипати на купу, облити гасом і підпалити... Як завжди, наприкінці переказу я вставив заздоровницю на честь нашого великого друга.

І от вчителька поволі розгортає мій зошит. Я переможно поглядаю на сусідів. Зараз вона прочитає мою заздоровницю, відзначить, як вдало я поєднав буденну роботу з великою турботою вождя і вчителя про світле майбутнє всіх дітей.

Та Надія Іванівна нічого з мого зошита не прочитала. Довго мовчала, так довго, що я запідозрив біду і втягнув голову в плечі, ніби хотів сховатись.

— Максим Головко загалом написав грамотно, коли не вважати відсутність двох ком у переліку однорідних предметів, де немає сполучника,— нарешті почала вчителька. — Але ні п'ятірки (я ще глибше втягнув

голову), ні навіть четвірки (я благав Бога, щоб долівка піді мною розверзлась) я йому поставити не можу. И ось чому.

Подивилась на мене, як здалось мені, докірливо.

— Діти, якщо пишете про довгоносиків, ім'я вождя згадувати не треба.

Я зрозумів, що перестарався.

Якийсь час після того мене називали Довгоносиком, а я з сорому уникав зустрічі з Надією Іванівною.

Я чекав, що дорогою з Максимівки колись привезуть щастя і на нашу долю і все у нас стане інакше. Проте час минав, а тією дорогою приїздив у село хіба що Мацюня.

Так було й цього разу, і перший звістку про гостя приніс Павлик.

— Їд-де! М-мацюня! — біг уранці вулицею, а за ним усі вуличанські цуценята.

— Де? Звідки? — запитували наполохані матері, ніби до села вела ще одна дорога.

— З М-максимівки! М-мацюня!

Жінки гарячково метались подвір'ям, щоб сховати з-перед очей, коли на видноті було щось принесене з колгоспного поля.

Ось уже чути, як гуркоче Мацюнина торохтійка. Мотоцикл у нього був низький, ніби розпластаний, з прямими довгими рогами керма. Сам Мацюня називав його «трофейним», а ми — чортопхайкою. Може, тому, що заводився мотоцикл хіба що з буксира. Мацюня забирався на сідло, схоже на величезний лопуховий лист, міцніше підв'язував під бородою картуза, на щось натискував ногою, смикав рукою і гукав нам, дітлахам:

— Ану, штовхніть!

Ми залюбки. Обліплювали мотоцикл, як мухи мед, впирались ногами в землю і щосили пхали. Хто не мав за що вхопитися, пхав один одного у спину. Аби Мацюня швидше забирався геть.

Село принишкло, мов перед грозою: Мацюня їде!.. Кого звістка застала вдома, той на городах і в курниках ховався, завбачливо «замкнувши» хату лозиною чи мотузком. Навіть собаки затихли. Тільки аж на тому, що від поля, кінці вулиці ще чути було Павликів голос:

— Їд-де! Ма-ма-мацюня!..

Можна й не вгадувати, де зупиниться незваний гість,— звичайно ж, біля нової об'їждчикової хати. Вона виросла серед низьких, приземкуватих мазанок, тому високу об'їждчикову хату видно здаля.

Як завше, зачувши гуркіт чортопхайки, об'їждчик вискакував з хати сонний, бо в нього нічна робота — крадіїв ловити, а вдень набирається сили. Продираючи заспані очі, запопадливо спитав, які невідкладні справи привели дільничного на забуте Богом і людьми село, а з міліціонерового вигляду намагався визначити, лихі ті справи чи так собі, терпимі.

— Це ти циганву тут розвів? — грізно спитав Мацюня, і об'їждчик зрозумів: нічого втішного гість не привіз, але й страшного теж. Про циган не треба й запитувати, з дороги видно на толоці шатра, дим від багаття, що ніколи не гасне, поряд спутані коні пасуться.

— Я? Циганву? — скривився об'їждчик. — Товаришу Мацюня, та вони мені самому в печінках сидять.

— Я тобі сьогодні не товариш! — гримнув дільничний. — Я власть!

— Слухаю вас якнайуважніше,— покірно сказав об'їждчик і підсмикнув розстебнуті штани.

— Пхе,— скривився Мацюня. — В якій подобі з властю розмовляєш, гидко дивитись. Хоч би штани застебнув.

— Сю ж хвилину буде зроблено.

Мацюня поволі вибрався з сідла, але двигуна не глушив, бо нікому буде потім штовхнути мотоцикл, а об'їждчик хоч і дебелий дядько, та з трофейною технікою і йому годі впоратись. Тому під безперервне татакання мотоцикла обидва розмовляли так голосно, що і в ближніх хатах чули.

— Хто дозволив поблизу мєстожительства колгоспників дислокацію

сомнітельних лічностей? — грізно кричав дільничний, перегукуючи торохтіння двигуна.

— Дозвольте перепитати, що маєте на мислі?

— Циганву поселив за чиїм указанієм?

— Та вони самі...

— Не корч дурника. Що — самі?

— Приїхали самі. Коней розпрягли... шатра напнули. Ну й живуть собі... Але вони нічого, смирні, жалоб не поступало. Ну, там ходять по селах, ворожать, хто дурний — вірить, хто розумний — утришия жене їх. А так... місця не пересидять, хай живуть.

— Цікаво знать,— суворо перебив Мацюня,— чому це ти їх раптом захищаєш? Чому під своє крило горнеш? Може, золотими монетами підкупили?

— Що ви, товаришу Мацюня? Як могли про таке подумати?

— Одвічай тільки, що питають.

— Зрозумів. Діло таке: якби не цигани, то з полінням буряку чи й впоралися б. Ми їх примусово-добровільно до колгоспної роботи залучили. Один навіть ковалює. Ось так.

— А в Захлюпанці хто ферму обікрав?

— Як так? — злякано, але й не без надії перепитав об'їждчик: слава Богу, не на його території.

— А ось так. І курей, і яйця — все обчистили. Навіть на поклад не залишили.

— Це там, де завптахофермою працює Котигріб?

— Він, а хіба що?

Об'їждчик і зовсім піднісся духом.

— Так хто ж не знає Котигріба? — радісно потер долонею об долоню. — Сам ферму з кумами та сватами пропив, а на циган звернув, хитрюга.

— Ти це облиш,— обірвав Мацюня. — За наклеп можна й тобі дещо пригадати.

— Ну, звісно... я не подумавши...

— То все твої цигани, кожному ясно. Пригрів злодюг! — гримів далі дільничний, але вже мирно. — Що тепер накажеш з ними робити?

— Власть применить,— з готовністю підказав об'їждчик. — Вам власть дана, ви й приміняйте.

— Без цього не обійдеться. А твоя голова де була, коли вони в тебе під носом таборились? Чого не прогнав до дідька лисого? Хабара підсунули, монети золоті, так?

— Та що ви? Щоб я?.. Хіба мене не знаєте? Приїхав з поля, а вони й шатра вже нап'яли. Діти, мов собачата, з голоду скавулять. Рука не піднялась вигнати. Під осінь самі поїдуть. А їхній коваль, знаєте, який мастак. Що без нього й робили б.

— Дався тобі той коваль. Сідай, поїдемо розбиратися.

— Хай поживуть до осені,— обережно радив об'їждчик. — Знаєте, товаришу Мацюня, цигани — опасний народ. Коли їм щось усупереч, так і жди — напустять якусь шкоду. Або корова здохне, або стайня згорить. А вже як одна загориться, то від усього села жужелиця зостанеться. — Об'їждчик раптом змовницьки натякнув: — Може, то й добре, що захлюпанську птахоферму обікрали. На кого б списали?

— Поїхали, розбалакався. Де треба сувору власть применить, буду примінять безпощадно, як до особистого ворога.

Незабаром мотоцикл потяг торохтючу пісню на толоку.

Всі, хто був у таборі, миттю оточили приїжджих. Замурзякані циганчуки навперейми мацали мотоцикл, підставляли під трубу долоню, з якої пострілами випихкував дим, а потім хтось з них затулив її ганчіркою. Мотоцикл зачхав, похлинувся і замовк.

Мацюня ще більше розгнівався.

— За нашим законом,— кричав він до циганок, що стояли з дітьми на

руках,— за крадіжку общественной собственності належить вас усіх до Сибіру відправити.

Циганки дружно загалакали по-своєму, показуючи пальцем на дільничного. Підійшла моя знайома Аурела, метельнула перед Мацюнею брязкальцями на високих грудях.

— Хочеш, багатий і гарний, поворожу, всю правду скажу. Дай руку. Що ж ти боїшся? Поклади золотого в долоню, все про тебе скажу. Дай руку. Що ж ти боїшся? Поклади золотого в долоню, все про тебе скажу. Не даси грошей, дай картуза, гарний та сміливий. Не даєш картуза, я задарма поворожу, я циганка негорда.

Мацюня розгубився од такої напористості. Ще не було такого, щоб його перебивали. Озирнувся на об'їждчика, ніби шукав підмоги, той здвигнув плечем.

— Що зробиш, такий народ. А ви запитуєте, чому власть не примінив. Спробуйте самі.

— І спробую... Хто у вас тут старший? Подать сюди нємедля! Іменем власті буду говорити тільки зі старшим. Ану розступись, капосний народ!

Циганки відступили на крок-два, тільки Аурела, зухвало взявши руки в боки, стояла перед дільничним.

— У тебе, багатий та гарний, попереду казенний дім і зустріч з чирвовою дамою,— звично почала Аурела, насмішкувато граючи очима. — Хочеш, далі скажу?

— Старшого! — кричав дільничний. — А всі інші геть з-перед очей! Бачить вас не бажаю!

Цигани виштовхнули наперед старого з білою бородою і вусами, між якими стриміла чорна люлька.

— Ти будеш старший?

— Я є ватаг,— пихнув люлькою циган.

— Так от, щоб вашого кодла тут у три щота не було. Ясно кажу?

— За що, начальнику? Мій народ бідний і смирний, нікому ніякого зла не чинив.

— За те, що птахоферму обікрали. Ясно кажу?

— Цього не було, начальнику.

— Може, скажеш, що брешу? Який же з тебе ватаг, посивіти встиг, а не знаєш досі, що власть ніколи не бреше. Отут у мене,— ляснув долонею по старій, потертій планшетці, що висіла через плече, як наші школярські торбинки,— тут у мене документ з підписами: у Захлюпанці цигани обчистили птахоферму. Питання будуть?

— Такого не могло бути,— заперечно похитав сивою кучмою старий. — Ми народ чесний.

— Ви чули: цигани — чесний народ? — скривився Мацюня, наче вкусив недостигле яблуко. — Не сміши, діду. Хто ж тоді бреше, як не цигани? Найбрехливіший народ ви, ось хто!

— Ми народ чесний,— знову вперто заявив ватаг. — Ми не крадемо, ми просимо або ворожимо. А це робота, як і всяка інша.

— Ти, трухлявий, старий пень! Слухай, що я тобі кажу: щоб завтра духу вашого тут не було. Даю двадцять чотири години на вакувацію. Ясно кажу?

— Начальнику, пожалій нещасних жінок, дітей,— ватаг обвів поглядом присмирнілих, мовчазних циганок. — Ми чесно ворожимо і чесно просимо. Куди ж нам тепер? Пожалій нас, о великий начальнику. Як тільки журавлі полетять у вирій, ми слідом знімемось.

Ми стояли неподалік, від Мацюниних слів мені під серцем холодила крижинка. Чому він такий невблаганний? Чим завинили перед ним ці нещасні, обірвані люди? Чому їх ніхто не любить, усі бояться і проганяють? Навіть малечу йому не шкода. Коли справді Мацюня прожене, ніколи я не побачу Яшка? Я не міг цього уявити. Потайки сподівався, що ми залишимо Яшка в себе на зиму, разом будемо до школи ходити, уроки вчити, головні ролі в п'єсі грати, а навесні табір знову повернеться, і все буде, як і цього літа.

— Пожалій, начальнику,— просив сивобородий. — Не проганяй нас. Присягаю, що жодної поганої звістки про нас не почуєш. А злодія ми покараємо самі. У нас такий закон: хто порушив циганські звичаї, того самі караємо. Приходь сьогодні ввечері, коли всі зберуться, і ти пересвідчишся, начальнику, як ми караємо своїх. Тільки не проганяй нас. Разом із журавлями самі рушимо за теплом.

Мабуть, це був єдиний випадок, коли Мацюня піддався на умовляння без пляшки з пекучкою. У нас казали, що вгєвтати дільничного може тільки пляшка. Щось у тих циганів є гіпнотичне, якась сила, що навіть Мацюню зупинила.

— Гаразд, увечері приїду,— примирливіше сказав він. — Без мене не починайте... Ану, штовхніть коня, застоявся. — І ми, сільські хлопчаки та циганчуки, дружно та весело попхали мотоцикла, аби скоріше викурити Мацюню звідси.

Звістку про щось незвичайне, що відбудеться в таборі, ми рознесли по селу. Після заходу сонця люди потяглися до табору ще дружніше, ніж у кіно. Молодиці несли малят на руках, старші бігли слідом, ухопившись за спідницю, і всі зупинялись віддалік з непритамованим страхом та цікавістю. Ми зграйкою всілися на траві перед шатрами, сподіваючись на цікаве видовище.

Всі були мовчазні й зосереджені, ніби збирались на колгоспні збори, на яких почуємо найважливіше, що цікавить кожного: що дадуть на трудодень, кого й на скільки оштрафують (за що — завжди знаходилось).

Ми придивлялись, що діється у циган, і нічого незвичайного не помічали. Табір жив звичайним життям. Он голий до пояса циган рубає хмиз для багаття; он стара циганка з довгим розпатланим волоссям, що мало не звисає в казан, помішує якесь вариво; дві молоді циганки, відвернувшись до возів, годують грудьми дітей; з одного шатра чути монотонний плач маляти, з другого — таке саме монотонне скавуління цуцика.

Усе в таборі як завжди, та проте відчувалось, ніби висіла грізна хмара, з якої от-от сяйне блискавка, вдарить грім. Спершу я не міг дібрати, звідки таке відчуття, та потім здогадався: цигани були мовчазні й похмурі, тільки плач маляти і цуцикове скавуління порушували тишу.

Здавалося, цигани когось чекали. Може, свого ватага (щось не видно сивобородого), а може, Мацюню. Ми дослухались, озирались на дорогу, що вела від об'їждчикової хати: чи не озветься чортопхайка? Не озивалась.

Тупіт копит почувся так знагла, що ми переполохано кинулися врозтіч. На повному скаку до багаття підлетів кінь з сивобородим, ватаг легко скочив на землю — й одразу табір ожив: загув, загалалакав, котрась із жінок заплакала, ватаг прикрикнув на неї. Він заглянув в одне шатро, в друге, і звідти до багаття поволі вийшли циганки. Серед них я спостеріг Аурелу. Аж шию витяг, щоб вона мене помітила, та дарма: її очі були опущені.

Циганки стали рядком одна біля одної, як на оглядинах, і ватаг справді раз і вдруге пройшов перед ними, наче прицінюючись. І раптом різко ткнув пужалном в Аурелу. Тепер уже заголосили кілька циганок, щільно обступили Аурелу, хтось обнімав її, інша гладила по голові, ніби заспокоювали.

Ватаг щось скрикнув, і все затихло.

Важка тривога ще нижче нависла над табором. Я нишпорив очима, щоб знайти Яшка, але всі циганчуки поховались у шатрах та під возами, тільки очі злякано блищали з-під відхилених затул та полудрабків.

Еге, слід було раніше розшукати Яшка, може, він би розповів, що діється в таборі.

Нарешті приторохтів чортопхайкою Мацюня з об'їждчиком на задньому сідлі — обидва п'яні мов чопи. Я чекав, що ватаг зі своїм циганським почтом кинеться їм назустріч, але сивобородий навіть очима

не повів, тільки люльку переклав з одного кутка рота в другий. Когось гукнув до себе, щось сказав, гримнув на жінок.

— Що то він?

— А дідько його знає. Аби ж по-нашому говорив, а то ж по-циганському.

Справді, нічого не добереш. Я пошкодував, що в школі вчать німецьку, а не циганську мову. Хоч би словечко зрозуміти.

З шатра вибрався горбоносий, той самий мій знайомий, що колись залицявся біля багаття до Аурели. Він був у блискучій шовковій сорочці, підперезаній широким поясом. Озирнувся спідлоба і почав поволі закасувати рукава. Стара циганка підвела до нього Аурелу. Я ледь упізнавав її. Так змінилась за ці кілька хвилин. Зодягнена в якесь старе чорне шмаття, зате на шиї намиста різного разків десять. Голова покірно схилена на груди, волосся розсипане на плечах.

Ураз, мов постріл, над табором ляснув батіг. То горбоносий. Потім він ляскав ним ще й ще, мовби випробовував свою силу, а з шатер вибирались похмурі, насурмлені цигани і мовчки застигали на місці.

Горбоносий виляскував батогом дедалі гучніше. Мене Яшко також учив, але не виходило, сили не вистачало розмахнутись важким і довгим циганським батогом. На кінці батожища цигани зав'язували вузол, щоб виляск був гучніший, а удар дошкульніший. Я собі мало руку не відірвав, так намахався, однак батожище тільки шипіло, змією вигинаючись у пожухлій від сонця траві. Одного разу нижче спини себе дошкульно влучив, на тому й облишив науку.

Ватаг підійшов до горбоносого, щось швидко заговорив до нього, той закивав: мовляв, розумію, так і зроблю. Аурела тим часом поволі походжала між возами та шатрами і щось казала то одній, то іншій циганці. Ті похмуро слухали, декотрі відвертались і похапки витирали очі.

— Пора починати! — гукнув хтось з гурту дорослих, та на нього зашикали:

— Тримай язика за зубами.

— Тебе б отим батіжком поміж плечей.

— Нехай не крадуть.

— То вона їм зуби замовляє,— сказали про Аурелу.

— Звідки знаєш? Вона й тобі замовляла?

— Коли кажу, значить, знаю.

Я відчував, що затівається щось страшне, немилосердне, жорстоке і тому про всяк випадок витиснувся з гурту, щоб легше було втікати. Так само зробив і дехто з моїх друзів.

Нарешті ватаг узяв батога, якось аж надто уважно роздивився, помацав вузла на кінці батожища, а тоді підняв пужално над головою — я навіть схаменутись не встиг, як він рукою різко смикнув — і небо над нами ніби луснуло навпіл. Затим ватаг повернувся до людей, наче тільки тепер помітив, що за кожним його рухом стежать десятки пар насторожених очей, навіть Мацюня зняв картуза і раз за разом хустиною нервово витирав спітнілу лисину.

— Громадяни, прошу вас ні в що не втручатись. У вас свої закони, а в нас свої,— сказав ватаг і махнув рукою. Тої ж миті над головою знову пролунав виляск. Горбоносий сховав руку з батогом за спину і пильно подивився на Аурелу. Ніби магніт, його погляд потягнув циганку до багаття.

Мене починала тіпати лихоманка. Що зараз буде? Спалахне блискавка і вдарить на наші голови грім? Розверзнеться під табором земля?

Я затулив очі долонями, та проте цікавість перемогла, і я розчепірив пальці, щоб підглянути у шпаринку.

Аурела йшла до горбоносого повільно, гордо піднесла голову догори, розпрямила стан. Брязкальця колючими промінцями виблискували під променями призахідного сонця. Я не відривав од неї погляду, очі починали сльозитись. Аурелині уста всміхались, але усмішка була зовсім інакша,

ніж тоді, біля багаття. Мені здавалось, що її губи тремтять, як і брязкальця на грудях.

Коли вона була кроків за два від горбоносого, той висмикнув руку з-за спини, різко розмахнувся — і батожище з сухим ляскотом обвило Аурелині плечі.

Репнула навпіл блузка, оголивши смагляве тіло, нитка в одному разку не витримала, і на землю посипались блискучі мідяки з дірочками. На них навіть ніхто не глянув.

— О-ах! — зітхнув в одні груди натовп і слідом зітхнув удруге: горбоносий з розмаху поклав батогом другу п'явку на Аурелине плече. І так само знову репнула блузка, і новий разок дірчастих мідяків посипався їй під ноги.

— Гаспид окаянний!.. — почувся наді мною знайомий голос. Я підвів голову і побачив матір.

— Тепер знатиме, як курей красти,— зловтішно проказав Мацюня, чомусь злодійкувато нишпорячи очима пообіч.

— Отак би всім, щоб слухались,— п'яно прогугнявив об'їждчик.

Я ждав, що хтось заступиться за бідолашну Аурелу: кинеться до горбоносого, відніме батога, але всі стояли, мов оглушені громом. Лише в ближньому шатрі верещало дитя і хтось голосно схлипував.

Чому ж вона не втікає? Чому покірно, як віл обуха, жде, доки горбоносий попльовує в долоню, простягує через жменю довге, з тугими вузликами батожище і замахується.

У мене всередині щось смикнулось, я рвонувся, щоб підставити під удар свою спину, та дарма: мати ткнула мою голову собі в пелену і міцно-міцно притисла. У мене в очах усе пішло колесом: вози, шатра, цигани, Аурела, горбоносий, занімілий натовп. Очуняв я від дотику батькової долоні, що лежала на моєму гарячому лобі.

— Слава богу, оклигав,— тихо проказав батько і погладив мого лоба. Я відчув шерехатість його долоні, втягнув носом знайомий запах паленого вугілля й розжареного металу — запах нашої кухні і батькових рук. Розплющив очі — наді мною білим підсиненим крилом висіла стеля нашої хати. Отже, я вдома.

А може, нічого не було, може, наснилось або захворів — од жару таке буває?

— Щоб ніколи не водила його на такі видовища,— похмуро сказав батько, і я зрозумів, що ці слова призначались матері.

— Хіба я водила? — почувся материн голос. — Туди все село збіглось... Моя дитино,— мамина рука лягла на мою голову поряд з батьковою,— не ходи більше туди, тобі не можна таке дивитися.

— Чому ж? — озвався ще й третій голос, і я одразу його впізнав — дільничний Мацюня. — Хай бачить, як у світі водиться, і на вус мотає. Хто б'є, кого б'ють і за що. Хай на все життя запам'ятає, що в житті краще бути тим, хто б'є, аніж тим, кого б'ють. У крайньому разі — збоку дивитися. В-взагалі, Тимофію, народ у нас такий клятий, тільки батогом його й можна виховати.

Батько поправив під моєю головою подушку, потім поклав на лоба холодного мокрого рушника і сів до столу. Я й собі скосував туди очі.

Мацюня розвалився на лаві і витирав піт на голому черепі. Перед ним на столі стояла пляшка. Мама кришила в тарілку цибулю й позирала на мене. Пекучий запах цибулі щипав мені очі, й усе переді мною знову розпливалося від сліз. І від болю теж. Але не від зовнішнього — спини, рук чи сідниці,— від того болю, що змусив мене скулитись цуценям і безгучно плакати, раз за разом хапаючи ротом повітря, мов вивуджена риба. Дрібне тремтіння народжувалося десь усередині і поширювалося по всьому тілу.

Забулькало — то батько наливав горілку. Як завжди, гостеві у склянку, нашу єдину, ще довоєнну, а собі в кухлик від гільзи. Я знав цю батькову хитрість: щоб гість не зауважив, скільки батько налив собі.

— Правильна у циган політика,— випивши і вкинувши пучкою у рот

капусти й цибулі, сказав Мацюня. — Винен чи не винен, а для науки треба добряче відбатожити. Отак би скрізь завести, без зайвих теревенів. Народ не можна розпускати, а то на голову сяде. У циган усе просто: батогом нижче спини, щоб сісти не міг. Тільки так треба народ тримати, Тимофію, тільки так.

Батько мовчить. Чому не заперечує? Невже йому до душі, що говорить дільничний? Скільки ж то батогів треба було побити на наших з мамою спинах за солому, за буряки і бурячиння, за соняхи і кукурудзу, за картоплю, за колоски — за все, завдяки чому живемо?

Мацюня в нас не вперше. Буває, об'їждчик приведе, тихо шепне: «Пригощай, Тимоше, одверни біду». Коли й сам по дорозі заскочить: знає, пригостять, а коли є, то пляшку і в дорогу дадуть. Мати була вічним боржником Мацюні та об'їждчика. «Ти запомни міцно, Тимоше,— казав об'їждчик,— що твоя жінка з казьонного дому ніколи б не виходила, аби не моя доброта. Скільки разів ловив я з краденим, а скільки не зловив, хоч точно знаю, що крала». Батько лише зітхав: «Спасибі, не забуду...»

Одну пляшку Мацюня висушив, як за комір вилив, мати зі сховку четвертинку принесла.

— Ви ж дивіться, товаришу Мацюня, щоб додому справно доїхали,— обережно натякала.

— Не клопочися, мотоцикла в мене — звірюка розумна, сама дорогу знайде.

І тягся до гранчака.

— Ось так цигани! — п'яно мружився й гикав. — Ось так політика! Батогом межи плечі — і вся канітель... А ти знаєш, Тимоше,— схилився до батька і змовницьки зашепотів,— я їхню політику миттю розкусив. На зубок! Захлюпанський завфермою сам курочок порізав, мов хитрий лис, і в Полтаву синові відвіз. Він там базаром завідує. А циган придумали для прикриття. Він хитрий, але і в мене олія в голові не висохла.

— Це ж виходить — задарма бив? — відсунув свого кухлика батько. Зітхнув. — Не по правді це, ох, не по правді. Важкий гріх на душу взяли.

— А я не... гик... віруючий... гик,— засмикався від гикавки Мацюня. — Ні Богові, ні чортові не вірю. Тільки Сталінові.

— За що ж шмагали циганку? Жива ж душа...

— Для устрашенія. У них, у циган, так заведено. Коли підозра падає на весь табір, ватаг вибирає, хто буде відповідати і хто його каратиме. Ось так. Навіщо нам устрявати?

— Може, той горбоносий бив не навсправжки? Вони ж циркачі неабиякі? — з надією спитав батько.

А я аж на лікті звівся. О, як мені хотілося, щоб саме так і було! Є ж на світі фокусники, циркачі, вчителька розповідала, вони хоч що зроблять, як насправді, а виходить, що нічого не було. Може, і в циган так? Влаштували кіно, щоб Мацюня не виганяв їх із села?

Але ж ні — я все бачив. Бачив, бачив! І як замахувався горбоносий, і як здригалась під ударом Аурела, як сипались додолу мідяки. І мені теж боліло. Досі болить...

— Справді, вони циркачі,— засміявся Мацюня. — Але горбоносий лупцював як слід. Молодця! Мені б такого ісполнітеля приговорів. Заробив — получай на місці.

Батько задумливо похитував головою.

— Та ти не журися, Тимоше, вони такі: сьогодні побились, завтра помиряться. У них рани, як у котів, скоро загоюються: язиком лизне — і тільки рубець зостанеться. Авжеж, я знаю.

Батько непомітно вилив горілку зі своєї гільзи Мацюні в гранчак. Сказав:

— Про одне прошу — не чіпайте їх більше. Вони самі поїдуть, як тільки похолодає. Блаженний народ. А блаженних гріх кривдити. Бо й нас потім лихо не мине.

— Не так блаженні, як хитрі.

— Хай кожен живе, як знає. Усіх не примусиш жити, як комусь хочеться.

— Пи-пирядок для всіх од-дин,— понесло п'яного Мацюню. — Я єсть пи-пирядок, мені наган довірено, щоби пи-пирядок був...

Надворі посутеніло. Мати зашаруділа рукою за комином, шукаючи сірники, але батько зупинив: «Не світи, обійдеться...»

Я непомітно вислизнув на вулицю. Перемагаючи млость, яка хитала мною, побрів вулицею за село. А що, як табір уже знявся в дорогу?.. А якщо забили Аурелу до смерті?.. Де Яшко? Чому дядько Михай не прийшов з кузні, не зупинив, не заступився?

Сили повернулись в ослабле тіло, і я навіть побіг, не чуючи під ногами ні будяків, ні засохлих грудок. Найбільше боявся побачити на місці табору витоптане тирловище та недогоріле багаття...

Страх, мов на крилах, виніс мене за село. Скоріше, скоріше! Якщо цигани знялись, то далеко від'їхати не встигли. Я дожену їх і заверну. Скажу, що Мацюня обіцяв їх більше не чіпати. Хай і на той рік приїжджають, і через рік, і ще, і ще...

Вискочив за вулицю і побачив гострі шатра. Від серця одлягло. Зупинився, віддихався. Потім пішов до табору. Було тихо, як ніколи тут не бувало, ніде жодної тіні. Я прислухався. З одного шатра чулося сонне хропіння, в іншому тихенько скімлила дитина.

Зачувши чужого, назустріч вискочив пес Циган, намірився задзявкотіти, але впізнав і довірливо потерся об мою ногу.

«Не журись, Цигане»,— сказав я йому. «Не буду...» — пообіцяв він.

Біля багаття хтось так химерно сидів, ніби один тулуб без голови. Багаття давно догоріло, лиш зрідка вистрілювала іскрою обвуглена гілка. Я примружив очі, щоб роздивитись пильніше, аж сльози мені виступили.

Справді, хтось сидів, низько схиливши голову. Може, дядько Михай? Ось підійду і попрошу, щоб покликав Яшка. Я неодмінно мушу побачити свого друга.

Тінь заворушилась, і я почув тихий жіночий голос:

— Хто там?

Аурела!

— Я, Максим.

Аурела нічого не сказала, не запросила до вогню, як колись бувало. Без запросин сам підійшов і сів поруч на колоду. Аурела схлипувала ривками, глибоко, але тихо, ніби боялась, щоб ніхто не почув. Я обережно торкнувся її плеча, хотів погладити, як іноді мене голубить мати. Циганка здригнулась, ніби я доторкнувся розпеченим залізом.

— Болить?

— Не клопочись, переболить,— зітхнула вона.

Ні, все було навсправжки, і біль людський також був справжній.

Циганський табір зачаївся. Не ходили вулицею циганки, не здіймали пилюку довгими спідницями і не набивались ворожити. Вечорами біля багаття не чулося співу, мовчала гітара. Навіть циганчуків ніде не видно,— та що там циганчуків, пес Циган і той кудись сховався.

Люди обминали табір, наче там був сказ.

Михай, як і раніше, щодня приходив у кузню. Старий сільський коваль Мефодій геть упав на силі, не міг величезним молотом махати, та й малим теж, отож здебільш сидів на старому, подзьобаному, мов його руде од вогню обличчя, віспуватому ковадлі, що вже відслужило сільським ковалям і тепер лежало в кутку, задушливо кашляв, устигаючи між приступами смачно, аж щоки западали, затягтися цигаркою, і командував:

— Тимоше, хіба я так тебе вчив? Та звідки ж у тебе руки ростуть?..

Бідкався, що без нього все в кузні захиріє, скоро й сапу чи косу нікому буде поклепати.

На його буркотіння ніхто уваги не звертав, батько з Михаєм мовчки робили своє діло.

Одного разу циган Михай, присівши на стару, темну од ковальської кіптяви колоду і повагом закурюючи, сам до себе задумливо сказав:

— Ось таке воно, наше життя.

І так само батько, теж присівши і відставивши, ніби чужу, безколінну ногу, мовив:

— Як вовки в лісі, а не люди.

Вони й цигарок не припалювали з одного вогника, як то було раніше. Дядько Михай тицьнув суху галузку в горно, і коли вона затліла, підніс вогник до цигарки. Батько ж витяг сірники з кишені замацьореного ще фронтового галіфе, що давно втратило свій первісний колір і стало брудно-сіре, потрусив коробкою над вухом, ніби перевіряючи, чи є там сірники. Всередині щось зашурхотіло, батько висунув коробку і довго длубався негнучкими пальцями, виловлюючи останню сірничину. Прикурив, ще раз труснув коробкою біля вуха, але звідти не озвався жоден звук, і сердито кинув її в купу залізяччя.

Він не бачив, яким жадібним поглядом я провів політ сірникової коробки. Весь час, доки батько з циганом курили й мовчали, я не зводив з неї очей, благаючи Бога, щоб ніхто не випередив мене. Коробки з-під сірників — цілий скарб. Їх у мене близько десятка, і майже всі з різними наклейками. Коробки у нас, школярів, мов гроші, за них можна виміняти що завгодно.

Якось з наради, аж з району, повернувся наш директор, у більшому класі зібрав учнів та вчителів і сказав: хоч війна закінчилась нашою повною перемогою, та «враг не дремлет», і ми повинні бути пильні, як Павлик Морозов, виявляти замаскованих ворогів, де тільки можна.

— А маскуватись вони вміють! — директор обвів усіх насупленим поглядом. Хто ж це може бути? Вітько, Павлик? А може, Грицик? Або Данько — он чого він придурюється: щоб не розгадали... А якщо Надія Іванівна? Адже вона чужа, звідки прибула — ніхто не знає. Кожному хотілось негайно виявити пильність і знайти хоч невеличкого ворога.

З того й почалося.

Усе, що нам потрапляло до рук: книжки, зошити, клапті газет, плакати, обгортки цукерок, коробки від цигарок і сірників,— ми розглядали згори, знизу і на світло. Кожному хотілось першому виявити замасковане вороже гасло або карикатуру на вождя. У кожній літері, в кожному малюнку нам щось ввижалось. Носили Олександрові Яковичу і просили подивитись на світло, чи не проглядається якась крамола. Олександр Якович ретельно вивчав малюнки та написи і розчаровано зітхав: мабуть, так замаскували, що й не докопаєшся.

Книжок та газет у нас було не так багато, за кілька днів ми їх уважно обстежили, і хоч нічого не знайшли, це не приспало пильності, взялися за сірникові коробки. Малюнки на етикетках були маленькі, ось там, серед хитросплетіння ліній, і могла сховатись крамола. Навіть змагання почалося: хто більше добуде і обстежить коробок. Мені щастило: батько та Роман курили, отже, більше шансів. До батька інколи навідувались знайомі з сусідніх сіл, бували уповноважені, Мацюня,— я не пропускав нагоди запопасти здобич.

Немало надій покладав на циган, адже серед них навіть жінки й діти курили. Ого скільки в них коробок, привезених з далеких країв! Однак виявилося, що навіть сивобородий ватаг припалює люльку за допомогою кресала та гноту.

Отож, улучивши момент, я хутко підібрав викинуту коробку і подався додому. Повертав здобич так і сяк, розглядав малюнок, затуливши ліве око, потім праве, читав напис «Бережіть майно від пожежі» задом наперед,— і все дарма. Часом мені здавалось, що серед плетива й мережок на малюнку я вирізняю щоку, вухо чи вус вождя, то раптом виразно проступала люлька, але чим пильніш придивлявся, то скоріш усе зникало.

Уміють же маскуватись!

Я обминаю Романа, який вирубує дрібний вишняк у садку неподалік

сусідської хати (знаю, чого він там — може, вийде Надія Іванівна), і цілком щиросердо пропоную:

— Може, щось переказати Надії Іванівні?

Брат похмуро кидає:

— Йшов би собі...

Не розуміє, що хочу їм допомогти і не знаю як, досі вважає мене торішнім реп'яхом. Надія Іванівна не виходить до нього ось уже який вечір, хіба що з кіно часом разом ідуть, бо живемо ж поряд, ну, якусь хвилинку й постоять удвох. І все.

Сьогодні я осмілів: будь-що зайду до Надії Іванівни. І причина вагома — покажу своє писання. П'єсу я так і не докінчив, літо й цигани завадили. Був початок, кінцівки виходили самі: про щасливе, безтурботне дитинство, а середина ніби кудись провалилась. Чим її заповнити, не міг придумати. Написав трішки про циган, як вечорами біля багаття вони дружно і весело співають, але відчув: щось не те, не так.

Ну, справді, не писати ж, як горбоносий шмагав батогом Аурелу.

Надія Іванівна гортала якусь книжку, коли я постав на порозі.

— А, це ти?.. — підвела на мене далекі, якісь відчужені очі. — Заходь, що ж ти в порозі застряв?

У голосі я не вчув звичної привітності, що завжди звучала, коли заходив у гості.

— Ну, розповідай, з чим прийшов.

Я відчув, що від зніяковіння починаю червоніти. Ніколи раніш вона не запитувала, з чим прийшов, а просто світилась назустріч. Садовила до столу, гріла чай, часом з якогось схову діставала кілька цукерок, і не якісь там подушечки, а в барвистих обгортках, які я потім непомітно ховав у кишеню.

Віддавати свого зошита мені перехотілось. Чомусь у неї настрій поганий, отже, граматичні помилки визбируватиме, а на зміст не зверне уваги. А що мені помилки? Головне — зміст. Та Надія Іванівна вже побачила зошит, простягла руку.

— Що там, давай.

— П'єса,— промимрив розгублено. — Хотів до Травневих свят упоратись, але не встиг...

— А-а, пам'ятаю,— так само байдуже кивнула.

І — ніякої радості, навіть задоволення. Ніби це не я, а Павлик чи Грицик. Таки не слід було заходити. Хай би восени, як підемо до школи. Може, вона в полі натомилась, змарніла он, очі запали.

Сів на табурет скраєчку, ніби в гостях у чужих людей.

Надія Іванівна розгорнула мій зошит, сумно-сумно всміхнулась і нічого не сказала.

Я стежив очима за сторінками, які вона гортала, і дедалі більше червонів. Ось вона дійшла до того місця, коли у сільську школу прибула нова вчителька — гарна й душевна, в яку одразу закохалися всі хлопчаки переросткового класу. Щоб ніхто не міг нічого відгадати, я переніс дію аж у десятий клас (ну, хіба можна четвертокласникам, навіть переросткам, закохуватись у вчительку!). Мені здавалось, що так я заплутав би навіть досвідчених шпигунів, адже школа в нас була всього лиш семирічна.

Впевненість полишала мене. Звичайно, Надія Іванівна зрозуміє, про яку вчительку йдеться і хто отой відмінник-десятикласник, і про все здогадається. Ех, ретельніше треба було все приховати!

— Запам'ятай,— раптом зупинилась Надія Іванівна і підвела на мене очі. У мене всередині все захолонуло: почне зараз вичитувати.— Запам'ятай, що в слові «волосся» пишеться два «ес», а в слові «підніжжя» — два «же».

Мені відлягло з лівого боку, але підперло з правого: грамотій, не міг у книжку зазирнути.

— І з комами в тебе не все гаразд,— знову дорікнула вчителька.— То після кожного слова їх ставиш, а то зовсім забуваєш.

Ніби диктант перевіряє. Невже їй байдуже все, про що я зізнався

у своєму писанні? Невже не відчуває, чого я чекаю від неї? Сором, ганьба! І втекти ніяк.

Надія Іванівна помітила мою розгубленість і сказала:

— Давай домовимось, Максиме: приходь через день... втім, ліпше через два, а я тим часом уважніше прочитаю. Нічого сьогодні не йде мені в голову. День якийсь такий...

Я швиденько попрощався, рука ледве не смикнула за злощасним зошитом, та вчасно зупинився.

Підленьке бажання дошкулити Надії Іванівні, віддячити за «волосся» та «підніжжя» зупинило на порозі, і я мало не спитав: «Може, щось Романові переказати од вас?» Та промовчав і похвалив себе. Вона не заслужила такої підлості. Нехай і далі буде впевнена, що я ні про що не знаю і не здогадуюсь.

Я виждав аж три дні, й кожен з них був для мене мукою. І зайнятися нічим. У поле нас не брали, щоб затірку не їли, вдома за півдня з усією роботою впорувався. Яску в череду ганяв і з череди на обіднє доїння забирав, трави в лісосмузі для корови нарвав, сухих кізяків на толоці назбирав, а сонце тільки до обіду дійшло. Далі хоч вовком вий. Павлик та Вітько іноді кликали, щоб разом піти до Орчика скупатись, але я не відгукувався, ніби мене вдома не було. Від них мені перепало, що з Яшком водився. Дражнили циганчуком, мовляв, з Яшком злигався, бо й сам циганського роду. І Яшко забув, не приходить. Що ж я йому погане зробив?

Усе, все в мене погано, куди не поткнися.

Звіддалік поглядав на циганський табір, бачив — там життя триває, як і раніше, але ніхто в мій бік і голови не повертав.

Отак і жили — хоч поруч, та ніби в різних кінцях землі.

Нестерпно тягло до Надії Іванівни — тільки б побачити її. У неї на серці якась велика тривога, вона навіть мене уникає, ніби хоче від усіх сховатися, але причину зрозуміти не міг. Може, як інші, хоче виїхати з села? А як же ми з Романом? Ми з братом як без неї житимемо? Винним і себе відчував. Себе і Романа. Чого він не може порозумітися з Надією Іванівною? Чи слів не знаходить, чи їх і не існує?.. Мабуть, найбільше лихо, коли не можеш сказати так, щоб усе було зрозуміло. Все-все!

— Заходь,— без тіні радості зустріла мене Надія Іванівна. — Сідай... Прочитала...

Задумалась, пригладила волосся на скронях, і я з прикрістю згадав, що не знав, як пишеться слово «волосся».

— За грамотність я поставила б тобі четвірку. Загалом помилок менше, ніж я спершу сподівалась... Але що помилки, граматику можна вивчити, коли захочеш. А ось за те, що написав, похвалити не можу.

Неприємний холодок, як буває завжди в таких випадках, залоскотав мені під грудьми. Ех ти! Не слід було пхатися зі своїм недолугим писанням.

Обличчя в Надії Іванівни похмуре, хоч у моєму писанні про такі події йдеться, що обличчя мусило б у посмішці розпливатись.

І тут мені не щастить.

— Давай поговоримо, як дорослі,— роздумливо почала вчителька, і я опустив очі, ніби знав, що зараз почне сварити за невивчений урок. — Я б хотіла, аби ти мене правильно зрозумів, Максиме. Ти вже дорослий. Хочу, щоб запам'ятав, що скажу...

Я так хвилювався, що долівка захиталась піді мною.

— Скажи мені, Максиме,— ти віриш, що все в житті було, як написав?

Я спитав кволим від розпачу голоском:

— А що саме?

— Ну, ось,— погортала сторінки. — Ось хоч би те місце, де ти пишеш, що життя в циган безтурботне й веселе і вони тільки й знають грати на гітарах та пісень співати. Може, мені просто не пощастило, у мене серед циган немає знайомих. А ось ти... ти переконаний у цьому?

Я хотів розповісти, що сам кілька разів чув, як грав на гітарі горбоносий, та переді мною раптом постала інша картина: батіг з вузлом на кінці шматує одяг на Аурелі, а Мацюня задоволено мружить очі.

Вуха мої так почервоніли, що, здавалось, за комір хтось укинув жарину.

Надія Іванівна ніби не помітила мого стану.

— Ти певен, що це правда? — допитувалась.— Ми тут з тобою тільки вдвох, говори, не соромся.

— Ні-і! Але ж... — похмуро протяг я.

— То навіщо ж ти написав?

— Скрізь так пишуть. У книжках, у кіно показують...

— Я не всіх запитую, а тебе. Не треба так писати, Максиме,— якомога лагідніше, та, однак, твердо сказала вчителька. — Так може бути тільки в казці, а ти ж не казку для діток складав, так?

— Не казку...

— Отож. Люди живуть інакше. Ну, наприклад, чим твоя мама завжди заклопотана, ти знаєш?

— Ще б не знати,— зраділо озвався. — Чим грубку натопити, що їсти зварити, де корові соломи взяти. Хіба чимало чим.

— От-от,— швидко зупинила мене вчителька і, як мені здалося, сторожко озирнулась. — Думки в людей набагато простіші — як би тобі дохідливіше пояснити? — буденніші. Про хліб насущний, про паливо на зиму, про одяг...

Поклала руку на мій зошит.

— Не треба вигадувати казок, Максиме, їх і так багато. І взагалі поки що рано тобі таке писати. Тільки не ображайся на мене, я добра тобі хочу.

Я не міг слова видобути з себе, лише понуро кивнув.

— А цей зошит сховай, може, через багато-багато років знайдеш, прочитаєш, згадаєш оцю нашу розмову — і зрозумієш, що нічого поганого я тобі не радила.

— До побачення,— видушив із себе й скоріше за двері. Звернув зі стежки у кущі не дорубаного Романом вишняку, зупинився і пошматував зошит на такі клаптики, що ніхто ніколи не поскладає. Але й цього мені було мало. У сірниковій коробці знайшов сірника, склав гіркою пошматованого зошита й підпалив. Довго дивився, як обвуглюються папірчини, скручуючись, ніби їм боляче, чорніють і спалахують, Та перш ніж щезнути назавжди, написані бузиновим чорнилом слова рожевіли й ворушились, наче хотіли скрикнути од болю, а одже, сподівались, що я їх порятую.

«Казки, казки... — похмуро твердив я собі.— Хіба людям не потрібні казки? Ну й нехай... нехай! А писати я однак буду...»

— Надія Іванівна просила передати,— сказав Роман, подаючи мені загорнуту в газету книжку. Я взяв її, навіть не дивлячись. Обійдусь! Поклав на покуті, де чекали нового навчального року мої підручники. З рук Надії Іванівни більше ніколи нічого не візьму.

Образа вщухала так поволі, як загоюється рана від іржавого цвяха. Іноді мені здавалось, що задарма гніваюсь на вчительку, нічого лихого вона мені не заподіяла. Мабуть, я звик, що вчителі мене завжди хвалять, повірив, що я все можу... Але ж — «казки»... Чому? Адже скрізь так пишуть?

Стривай, Максиме, зупини свої роздуми, Надія Іванівна передала книжку через Романа,— подумай, що це має означати? Вона шукає примирення зі мною і зовсім не надає недавній розмові того смислу, що я. А це означає... а це означає, що вони з Романом... Ну, звичайно ж — зустрічались!

Оце новина! Вони порозумілись! І Надія Іванівна нікуди не поїде! Життя, може, і не таке гарне, як я описав його в своїй «казці», але й не таке погане, як намагалась переконати мене Надія Іванівна. Ось коли вона уникала Романа, не хотіла до нього виходити і брат ходив похмурий, як дощова хмара, то й мені на душі шкреблом шкребло. Отже, життя було

погане. А передала книжку — і мені сонечко з-за хмари визирнуло, і Роман на виду прояснів. Життя гарне! Хай би в них усе пішло на лад. І тоді Надія Іванівна назавжди залишиться в нашій школі, до нас жити переберется. Я перечитаю усі її книжки і, може, з їхньою допомогою зрозумію щось таке, чого ніяк не можу зрозуміти.

Майбутнє відкривалось привабливе й світле, ніби після грозової ночі сходило сонце — вмите, до всіх усміхнене. Навіть про Яшка та циганський табір я думав уже не з таким відчаєм, як досі. Що ж, поїдуть у далекі теплі краї, але зі мною залишиться Надія Іванівна. Навесні цигани знову повернуться, поставлять шатра на тому ж місці, навіть багаття розкладуть на старій випалині.

Веселий і щасливий, я вистрибом побіг зустрічати череду.

Звіддалік уже долинав хрипкий Даньків голос:

Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин
И первый маршал в бой нас поведет!

На вигоні за селом череду чекали Павлик та Вітько. Я підскочив до них блаженно-радісний, сховав руку за спину.

— Ану вгадайте, що в мене у жмені!

Приятелі перезирнулись.

— П-покажи, т-тоді вгадаю,— попросив Павлик.

— Нема дурних, поженились.

— Ну, показуй! — підганяв Вітько, не дочекавшись відповіді. Я розтулив долоню.

— Де взяв? — разом вигукнули приятелі, побачивши на моїй долоні коробку з-під сірників.— Знайшов?

— Еге, знайшов би, якби не підстежив, доки батько всі сірники попалить.

— Я не про те,— відмахнувся Вітько. — Що ти на малюнку знайшов? Не тягни, кажи скоріш.

— Знайшов,— на радощах злукавив я і знову затис коробку в кулаці. — А ви ж як думали?

— Н-не б-брешеш? — недовірливо проказав Павлик. Йому більше за всіх хотілося знайти. Він так старався! Навіть почав ходити, як наш об'їждчик, очима в землю втупившись, ніби чекав, що от-от натрапить на коробку, а на ній!... Усі потім тільки й говоритимуть про Павлика, за пильність директор йому зошитів купить, Надія Іванівна п'ятірки ставитиме, і ніхто не перекривлятиме, як він заїкається. Може, об'їждчик за це навіть борошна випише. Втім, навряд, він скупердяй.

«Це той Павлик, що знайшов...» — шепотітимуть і старші школярі, і найменші.

«Ось який наш Павлик! Справжній Морозов. Навіть на одне ім'я,— казатиме директор. А коли приїде з району інспектор, Павлика до столу викличе і похвалить: — Це він виявив найбільшу пильність. Нагородити його найкращою книжкою... або й двома...»

— Не брешу, була б охота,— сказав я до Павлика і засміявся.— Обманув дурака на чотири кулака.

Павлик ображено засопів. Мені стало шкода приятеля. Я вже помітив за собою: коли в мене все гаразд, мені всіх стає шкода, кожному хочеться щось гарне зробити.

— На, візьми собі,— дав йому коробку. — Назавжди. Без віддачі.

— П-правда? — не вірив Павлик.

— Правда.

Він схопив коробку і заходився уважно розглядати, повертаючи то одним, то другим боком. Вітько також свого носа встромив.

— Ось туто пильніше придивись,— шепотіли заклопотано то один, то другий. — Осьо ще цим боком поверни.

Вони так ретельно розглядали малюночок, що я подумав: а раптом без мене щось знайдуть? І собі прилучився до приятелів.

Наш Грицик любив співати різні пісеньки. Знав їх ого скільки. Сам вигадував, почув од когось — не відаю. Коли дорослі поруч, не хоче співати, і не проси. А в нашому гурті сміливішає. От і цього разу вистрибом біжить до колгоспної комори, в якій цього безхлібного голодного року Мацюня влаштував допр для злодіїв, і виспівує:

Батько в созі, мати в созі,
Діти плачуть при дорозі,
Плачуть вони цілий день,
Заробляють трудодень.

Що таке «соз», я не знаю, а спитати не зважуюсь. Грицик у нас такий: хоч і сам не знає, та коли його спитаєш, то проходу насмішками не дасть.

Зате мені добре відомо, що таке трудодень. Це палички в зашмульганому зошиті нашого бригадира, куди він записує, хто, скільки разів і на яку роботу виходив. Восени на ці палички щось трішки виділять: крихту пшениці, мірку проса, міща соняхів. І ще менше грошей. Батько з матір'ю потім довго й ретельно обговорюють, що на оті трудоднівські гроші купити. А що на них купиш, коли тільки мені одному й пальтечко треба, і валянки на зиму, і чоботи на осінь... А ще ж брат, я вже не кажу про батька й матір — батько он досі носить військове галіфе та гімнастерку. А коли згадували про книжки та зошити, грошей уже не залишалось.

Це так наперед розраховували, а згодом, коли гроші були у батька в руках, виявлялося, що ні чобіт, ні пальтечка й цього разу не купимо: стільки позик та податків назбирувалось, що ми ще й боржниками залишались. «Ось як наступного року заробимо, тоді все купимо»,— тішила нас і себе мати.

Мене весь час кортіло спитати в батьків, що таке «соз», але Грицик нас лякав: «Коли довідається об'їждчик або Мацюня, які пісеньки співаєте, то загримкотите туди, де Макар телят не пас».

Вітько не погодився:

— Чого це я? Може, ти загримкотиш? Не я ж співав, а ти.

— Ха,— зверхньо відповідав Грицик.— А як ти Мацюні розкажеш про мою пісеньку?

— А ось так,— вискакував поперед нашої ватаги Вітько і починав плигати на одній нозі, приспівуючи: — Батько в созі, мати в созі...

— А далі, далі? — недобре примружившн очі, підганяв Грицик.

Вітько доспівував до кінця.

— Мацюні саме це й треба,— згорда спльовував Грицик. — Щоб проспівав. Він тебе за вухо та в комору. Спробуєш відкараскатись. Адже ти співав, ти, ти!..

От хитрий, думав я собі, справді, якщо хтось захоче виказати Мацюні про пісеньку, якої в жодній книжці немає, то сам мусить її проспівати. А якщо проспівав — відповідай.

Саме тому далі нашої ватаги Грицикові пісеньки не розходились. Ми боялись, що грізна кара впаде на наші малі голови, а Грицик, як завжди, викрутиться. Ще й підсміюватиметься з нас: «Отак вам і треба, донощики нещасні».

Цьогорічні жнива були бідні, як ніколи. Зерно і в комору не везли, а напрямки від молотарки в район. Романові не раз доводилось возити хліб у район, то розповідав: перед містечком підводу з хлібом зустрічали босоногі ватаги замурзаних дітей і з криком: «Дайте в жменьку!.. Дайте хоч трішки!» — супроводжували аж до воріт заготзерна. Підвода заїжджала у ворота, біля яких стояв сторож з гвинтівкою, він і відганяв босоногу ватагу.

Про коржики чи пиріжки з нового врожаю ми вже й не мріяли. От коли виконають першу заповідь перед державою, тоді, може, і нам щось перепаде. Якщо й решту зерна не підметуть. Бо ми не держава, ми — село. А держава — це щось далеке, загадкове, велике й святе, їй треба багато хліба.

Хліб зібрали, а ми й коржиками не поласували, знову маторженики з полови та затірка із спільного казана. Одна тепер надія — може,

картопля на городі вродить. Картопля і корівчина виручать. А ми з мамою щось принесемо з колгоспного поля.

Так і живемо — на маторжениках, затірці та надіях.

Під час жнив у багатьох раптом об'явилися родичі з міста. До нас також прибився одноокий чоловік з порожнім солдатським мішечком, схожим на того, з яким повернувся з війни й тато. Довго придивлявся до батька за скромною вечерею: кухлик молока з маторжеником.

— Ну, хіба ж ти не пам'ятаєш мене? Родаки ж ми. Бабця матері моєї дружини твоїй тещі ким доводилась? Пригадай-но, пригадай...

Батько думав, аж брови сходились до перенісся, і крутив головою:

— Хоч убий, не згадаю.

— І ти не пам'ятаєш? — блимав гість єдиним оком на Романа.

Той знизував плечима.

— Бачу, фронту понюхав,— гість кинув оком на виставлену вперед батькову поранену ногу. — Може, ми разом воювали? — радісно схопився за нову рятівну соломинку. — В одній роті?.. Чи полку? Або батальйоні? Ти ж був на Першому Українському фронті, так?

Батько знову покрутив головою.

— Восени сорок першого зі строю вивели в першому ж бою. Назовсім. Он,— кивнув на простягнуту ногу,— пам'ятка.

Гість скрушно зітхнув:

— Мене в сорок третьому тільки призвали.

З тим поволі встав, подякував за молоко та маторженик, розчаровано сказав:

— Я тут дещо прихопив на обмін — може, знадобиться? Розумієш, на сім душ — три пайки. Хоч зуби клади на полицю,— сумно-сумно всміхнувся.

Але мати вже лагідно випроваджувала гостя з хати. Який обмін, у самих нічого немає. Підкріпився — і за те спасибі скажи. В інших і цього не подали б,— голодний рік, сердего, не тільки у вас по городах, а й у нас.

До Грицика приїздили тітка з дядьком аж з Полтави, теж щось на обмін привозили. Якось він дав нам справжню цукерку в барвистій обгортці, а що вже солодка — вмить у роті танула. За обгортку мало не побились.

Гості поїхали, а наступного дня Грицик біг попереду нашої ватаги й наспівував:

Висить Сталін на стіні,
Нема хліба на столі,
Він показує рукою,
Куди їхать за мукою.

Пісенька сподобалась: усе так, портрет на стіні, а в засіках порожньо.

— Грицику, навчи й мене,— прошу.

Той ніби не чує. Підбадьорений такою увагою до себе, виспівує та вистрибує далі:

У колгоспі добре жить,
Один робить, п'ять лежить.
Доробилися до того,
Що не стало в нас нічого.
Нема хліба, нема сала,
Тільки кіна та вистави!..

І тут здогад сяйнув мені в голові: чи не з міста привозять Грицикові такі пісеньки? Сам він навряд чи міг би скласти, і взагалі у нас таких пісень ніхто не знає, та й співати ніколи.

Я боявся сказати про свій здогад не тільки Грицику, а й комусь із хлопців. Ану посваряться з Грициком та й донесуть об'їждчикові, щоб насолити, а той, звісно, Мацюні все скаже. От і спитають Грицика, де набрався таких пісеньок, у порожній коморі замкнуть.

Грицикова пісенька причепилася, мов реп'ях. Та чи треба її галасувати на всю вулицю? Якби красти дозволялось, то ніхто не боявся б ні об'їждчика, ні Мацюні. Слід би розпитати Надію Іванівну. І про соз заодно.

Вчителька здивувалась:

— А чому раптом згадав про соз?

— Діти плакали в созі, а їм за це писали трудодні, так? А в нас? — випалив я ні з сього ні з того, ніби це Надія Іванівна була винувата, що ми плакали за трудодні, на які так мало давали грошей, що й на книжки та олівці не вистачало. — А в нашому колгоспі хоч плач, хоч скач — ніхто палички не запише.

— Максиме, що з тобою сталося? Де ти набрався таких слів? — очі вчительки розширились. — Та ти розумієш... ти розумієш?..

Довго добирала, як дохідливіше мені пояснити, та, мабуть, не змогла.

— Ти також співав такі пісеньки?

Я кивнув.

— От що, Максиме: благаю тебе — забудь їх. Викинь з голови. За такі пісеньки посадять під замок у порожню комору надовше, ніж за крадені буряки. Навіщо вони тобі? Є ж гарні пісні — про неозору нашу країну, про щасливе дитинство, радісне життя. Хіба того мало? І друзям своїм передай моє прохання. А втім, нікому не треба казати, що це я...

— Але ж чому? Коли я інакше написав, ви сказали, що то казочки. А тепер...

Надія Іванівна явно розгубилась. І не знайшла іншого, як сказати:

— Ось підростеш і все зрозумієш.

— Я вже дорослий!

Чому завжди так: тільки про щось хочеш довідатись, одна й та ж відповідь — ще малий, ось коли підростеш?..

— За таку пісеньку,— пильно подивилась мені в очі Надія Іванівна,— когось із вас... — Поправилась: — Когось із нас можуть у в'язницю посадити. Або того, хто співав, або того, хто слухав, або того, хто не доніс, куди треба. Тобто мене. Ось так. Ти ж не хочеш, щоб я опинилась у коморі без сухарика і без води?

Мене аж пересмикнуло.

— Отож найкраще нам з тобою мовчати.

Мовчати?.. Скільки я чув це слово! Мовчати, що вчора через вікно лазив дивитися кіно; мовчати, чому не вивчив урок; мовчати, що мама з поля принесла пригорщу зерна... Все мовчи, мовчи, мовчи! Навіщо дорослі понавигадували стільки заборон?

Сльози запікались мені в очах.

Яшко в кіно не ходив ніколи і не уявляв, що це таке. Взагалі ніхто з циган до нашого клубу не зазирав. Попервах, правда, прийшло кілька молодих циган. Грошей у них не було чи, може, не хотіли витрачатись, тож заплатили за вхід курячими яйцями. Серед наших парубків та півпарубків одразу гомін: «Де вони їх взяли, курей же в них немає? Не інакше, вкрали. Злодюги, конокради! І куди той Мацюня дивиться?» Цигани все те чули і тільки очима настороженo по боках водили. Пахло бійкою. Що вони могли вдіяти, як їх троє, а сільських — повен «шалман».

Коли кіномеханік у черговий раз міняв частину і в залі загорілось світло, всі побачили, що лава, де сиділи цигани, порожня. Втекли. Розчаровані парубки й півпарубки після кіно між собою побились, аби не пропав марно войовничий запал.

Більше цигани в кіно не потикались. У них щовечора своє «кіно»: співають біля багаття так тоскно, ніби за чимсь тужать, або сваряться так голосно, що на всіх сільських кутках чути.

Цього вечора і я не пішов у кіно, за компанію з Яшком. Вирішив поговорити з ним про його життя. Він же багато їздив, багато бачив — невже скрізь так? Не може бути, десь живуть по-іншому — але як, як?

У не дорубаному Романом молоденькому вишняку я давно влаштував потайне кубельце: настелив гілок, зверху притрусив сіном. Тут же зберігав і сірникові коробки, інтерес до яких упав, бо нікому нічого не пощастило знайти, але викидати було шкода — так старався, збираючи.

Балакали-галакали з Яшком, аж чуємо — з кіно люди повертаються.

Ось стежкою попід тином покульгав батько, а за ним і мати. Пора й мені додому. Та подумалось: коли вже я спізнився, то нехай уже й Роман додому повернеться, тоді і я через вікно шасну — брат завжди на ніч відчиняє, щоб не було душно спати.

Раптом дві тіні зупинились на стежці за вишняком. Я схопив Яшкову руку і стиснув, що означало: ані звуку!

— Уже пізно, йтиму додому,— почув я голос Надії Іванівни. — Тітка Настя бозна-що подумає.

— Нехай думає,— з викликом відповів Роман. — Тільки я тебе не відпущу, доки не пообіцяєш, що восени одружимось.

Я бачив, як Надія Іванівна простягла вперед руку, мабуть, хотіла погладити брата по щоці, і примружив очі, щоб нічого не бачити. Але ж у мене були вуха, і вони все чули.

— Ти скажи, скажи,— наполягав Роман,— чи можу я сподіватися?

Надія Іванівна прихилилась до Романових грудей.

— О, як у тебе серце б'ється,— мовила стиха. — Ще вискочить. Хто тоді відповідатиме? Я й без цього грішна... Ну, годі, час прощатися.

— А я не відпущу, доки не даси відповіді. Ти щось приховуєш від мене. Коли справді любиш, то нічого одне від одного не треба ховати. Відкрийся і тобі стане легше.

— Мені нема чого приховувати.

— По голосу чую і так бачу. Ти взагалі про себе нічого мені не розповідала.

— А що розповідати...

— Своїх я усіх знаю з пелюшок, а ти ж... чужа.

Надія Іванівна різко відсторонила Романа.

— Так, чужа, чужа! — видихнула з гіркотою.— Цигани он теж чужі, але ти ж не випитуєш, де їздили, звідки приїхали. І мене не запитуй. Пообіцяй, що ніколи, ніколи!..

— Ніколи, ніколи,— машинально повторив брат і зупинився, мабуть, збагнувши, що легко дав обіцянку, якої важко дотриматись.— Не розумію, адже я тобі не ворог...

— Ворог народу... — якось нервово засміялась Надія Іванівна, наче заплакала.— Слухай, Ромцю, я зараз тебе спитаю про щось дуже дивне, але ти сприймай серйозно, гаразд?

— Ну?..

Надія Іванівна роздумувала. Довго мовчала. Роман чекав.

Я кивнув Яшкові, що блимав на мене білками очей: мовляв, будемо тихенько вибиратися, щоб не побачили нас, а то ще подумають, що підслуховуємо. Яшко заперечно крутнув головою, мабуть, йому цікаво було слухати, а я насварився на нього кулаком. Поглядом показав, куди в сад, а там на город, ще й пальцем ткнув: спершу я, а ти за мною. Яшко кивнув.

Я вже хотів підводитися, коли ж почув Надію Іванівну:

— Ти впевнений, що любиш мене?

Мені здалося, що її голос тремтів од хвилювання.

— Як ти смієш не вірити? — з образою випалив Роман.

— А коли б раптом... — продовжила Надія Іванівна.— Припустимо... хтось би тобі сказав, що я ворог народу. Що б ти зробив? Повідомив би директора? Чи побіг до Мацюні? Відцурався б, сказав, що знати мене не знаєш, уперше бачиш, так?

— Я б тому писок розквасив, хто посмів би вигадати таку нісенітницю,— погрозливо заявив Роман таким тоном, ніби цієї ж хвилини мав од когось захищати Надію Іванівну. Через хвильку додав: — Але не треба так жартувати, ми люди маленькі.

— Це не жарти, Романе,— застерегла Надія Іванівна.

Я мимоволі схопив Яшка за руку, ніби благав у нього допомоги. Розумів, що нам стрімголов треба втікати звідси, ми чинимо підло, ганебно, підслуховуючи чужі розмови, але якась сила тримала мене.

Надія Іванівна зітхнула глибоко, на повні груди.

— Не можу тобі нічого пообіцяти... І взагалі, Ромцю, я хочу їхати з села,— закінчила сумно-сумно. — Так буде краще.

У мене всередині все обірвалось, я знову так стиснув Яшкову руку, що він од болю висмикнув її.

— Куди? Навіщо? — мало не накинувся на неї Роман. — Ми одружимось, ти в нас житимеш. Не сподобається, у райцентр подамося. Або в Полтаву. Я собі де хоч роботу знайду, в мене ж руки молоді.

— Не можу, Ромцю,— перебила Надія Іванівна. — Я того й сторонилась тебе, щоб... думала, мине час — і ти все забудеш. Гарних дівчат хоч греблю гати, вибирай яку хочеш. Навіщо я тобі? Чужа, приблудна.

— Ніхто мені не потрібен. Тільки ти,— швидко сказав Роман.

— Вірю, мій рідний, вірю... Та не можемо бути разом. Я сама у всьому винна, рашіне треба було розрубати цей вузол та й поїхати світ за очі. Але я не могла... мені так важко. Я ще нікого не кохала, тільки тебе. Тепер мусимо розлучитись. Лишень не проси ні про що і не запитуй, просто інакше не можу.

— Надійко, я нічого не розумію. Чим я завинив, чому ти така жорстока до мене?

— Боже, як мені тебе шкода. І себе теж... Ми з тобою ні в чому не винні, Ромцю, ні я, ні ти. Доля така... важка доля.

— У пісні он співається: ковалі свого щастя,— вихопилось у Романа.

— Облиш, не треба... У нас один коваль, який усім кує однакове щастя. Не запитуючи, чи хочеш його мати. Отож мені й викував таке, що не можу я бути з тобою, мій любий Романе. Повір мені, але я мушу звідси їхати.

— Їхати... Куди? Чому? — не розумів Роман. І я теж нічого не розумів. Яке лихо мучить Надію Іванівну? Я хоч зараз готовий був кинутися на допомогу, захищати її, боронити, та не знав, од кого і від чого. Ні, хай хоч що про мене подумають Надія Іванівна, Роман, Яшко, але я не піду звідси, доки не довідаюсь правди.

— Ніколи тобі цього не скажу,— стримано відповіла Надія Іванівна.

— Я тебе скрізь знайду. Від мене не сховаєшся,— уперто пообіцяв Роман.

Я розгубився: говорять вони серйозно чи жартують, усе це насправді відбувається чи сниться мені? Обережно випростав ногу, що вже заніміла, щипнув її і не відчув болю. Ну й нехай, терпітиму. Надії Іванівні та Романові болить устократ сильніше. Хто ж винен у тому, що вони люблять одне одного, але не можуть бути разом? Про якого коваля згадувала Надія Іванівна? Чи можемо Роман та я бути щасливими, якщо поїде Надія Іванівна? Я не уявляю без неї свого майбутнього. Яка ж таємниця в неї на душі, яка прірва розверзлась між братом та Надією Іванівною?

Я мушу це знати, мушу!

— Надійко, благаю: поясни мені все. Я нічого не розумію.

Я чекав відповіді так само нетерпеливо, як і Роман.

Надія Іванівна зітхнула:

— Якщо ти присягнеш ніколи й ніде мене не шукати...

Брат помовчав. А я б і не роздумував, ні за яку таємницю не відпустив би Надію Іванівну з села.

— Складна задачка...— роздумливо мовив Роман.

— Розв'язуй, Ромцю, я за тебе не можу. У мене своїх нерозв'язаних повен міх.

— Може, без обіцянок? Може, якось інакше вирішимо?

— Ех, Ромцю, Ромцю, без нас усе давним-давно вирішено. Тож слухай. Я вірю тобі, вірю, що всі слова тут і вмруть.

Мабуть, таємниця, про яку хотіла розповісти Надія Іванівна, була великою, бо вона головою туди-сюди повела, щоб пересвідчитись, чи нема когось поблизу. І я зрозумів, що стаю свідком великої, може, найбільшої таїни в моєму житті, і все, що допіру мені боліло і тривожило душу, ніщо в порівнянні з тим, що тривожитиме відтепер.

Я заціпенів од напруження.

Надія Іванівна говорила тихо, ніби роздумувала:

— Село наше було велике й гарне, з церквою на горі, ставком у долині. Мама вчителювала, а тато працював на цукроварні інженером.

Примовкла, певно, зважуючи, чи не дарма довірилась чужій людині. А коли б довідалась, що і я все чую?

Я не знав, як би вона тоді повелася, але не слухати не міг. Як не міг і втекти, щоб не чути нічого. Таємниця входила в мою душу мимоволі.

— І що ж? — поквапив брат.

— Мені було десять років, коли... Я теж хотіла стати вчителькою, як мама, з дитинства себе ніким іншим не уявляла. Ніколи не забуду, як одного дня мама прийшла зі школи бліда мов смерть. Я ні про що не запитувала її. У нас удома так було заведено: коли хтось стривожений, то інший не докучає розпитуванням — якщо треба, сам усе скажеш... Того вечора тато довго не повертався з роботи. Я не дочекалась його, лягла спати. Мама сиділа над зошитами. Була якраз осінь, до заводу звідусіль звозили буряки, в тата роботи вистачало. Мабуть, затримався... З цією думкою і заснула. Коли ж вранці прокинулась, то побачила, що мама так само сидить над зошитами, як і ввечері. Тільки змарніла, аж чорна, ніби постаріла за ніч. На скронях у неї я побачила першу сивину. А була ж вона така молода.

Голос у Надії Іванівни мов осіння павутинка: от-от перерветься від хвилювання. І тоді я теж не витримаю.

— Я спитала, чому тато пішов на завод, не поцілувавши мене, як те завжди робив, а мама раптом заплакала. Безголосо, мовчки, німо, лише плечі затремтіли. «Забрали нашого тата...» — простогнала мама. Спершу я подумала, що з ним на заводі сталось якесь лихо і забрали до лікарні. Незадовго перед цим механікові відірвало руку... Я теж заплакала, але не як мама, а вголос. Вона підійшла, пригорнула мене до грудей. «І плакати нам не можна, дитинко. Батька забрали як ворога народу, шпигуна і диверсанта...» Ось так. Ми довго ждали, сподівались, що тато скоро повернеться, що то помилка, все з'ясується і його відпустять, бо який же він диверсант і ворог. Мама навіть до райцентру їздила, щоб щось довідатись, але там їй сказали, що батька кудись відправили, а куди, ніхто не знав або сказати не хотіли. Потім мама їздила шукати батька ще безліч разів і поверталась ні з чим. А нас тим часом із заводської квартири виселили, і ми ледь знайшли в селі притулок. Згодом маму звільнили зі школи, і вона ледве влаштувалась на цукроварні обліковцем буряків. Далі й з обліковця вигнали, сказали, буцімто роботу, де потрібен точний облік, не можуть довірити дружині ворога народу. Пішла мама працювати на кагатне поле, буряки в купи громадила, мила їх. На мене і в школі, і в селі пальцями показували: «З ворожого кубла. Нищити таких треба. До нігтя, як паразитів...» Мама все сприймала мужньо і мене вчила триматись. «Не вір, дитино,— казала,— твій тато — порядна людина. Скоро все з'ясується, і його відпустять...» Я вірила. Мама десятки листів по всіх усюдах розіслала, прохаючи усе з'ясувати і відпустити нашого тата. Жодної відповіді. Мабуть, мама відчула, що наближається і її час, бо не раз напучувала мене: «Коли й зі мною щось станетья, дитинко, не залишайся тут, не буде тобі життя. Втікай звідси, може, загубишся між людьми, виживеш. Тільки нічого нікому про мене та про батька не розказуй. І сама забудь. Не було в тебе ні батька, ні матері, ти сирота. Інакше пропадеш». Мама і плакати вже не могла — сліз бракувало.

Надія Іванівна перевела подих. Ми з Яшком також.

— Забрали маму через рік, також восени. Я тоді вже навчалась у десятому класі. Після цього взяла вузлика, який був завжди напоготові, потайки забралась у товарний вагон — до цукроварні підходила вузькоколійка, забирали цукор. Ледве не задубіла, доки доїхали до якоїсь станції. Там перебралась на товарняк, навіть не поцікавившись, куди він іде. И отак ще й ще... На одному вокзалі прочитала оголошення, що на шахту в Донбас добровольці потрібні, зважилась. Мене записали... Стала шахти будувати. Працювала як віл, мене помітили, не раз нагороджували. Там

стала комсомолкою. А згодом педучилище закінчила. Потім війна. В госпіталі працювала... Тепер тобі все відомо. Можеш Мацюні сповіщати.

— Люба моя,— зворушено промовив Роман і пригорнув Надію Іванівну до грудей.

Мабуть, і в Яшка нога затерпла, бо він заворушився, сіно під ним сухо зашелестіло.

— Там хтось є,— злякано прошепотіла Надія Іванівна. Я вщипнув Яшка за руку: якраз тепер бракувало, щоб нас виявили.

— Тобі здається... — заспокоїв Роман. — Скільки ж ти лиха натерпілась,— промовив із жалем.

— Страшно, Романе, бо кожного доводиться підозрювати, весь час здається, що хтось за мною стежить і скоро заявить: ось де переховується дочка ворогів народу. І мене заберуть, як забрали маму й тата. Я навіть тебе попервах боялася.

Я дещо починав розуміти, хоча не кумекав іще більше. Про ворогів народу нам розповідали на уроках. Але ж то були справжні вороги, які прагнули звернути нашу країну зі шляху до світлого майбутнього, а такими ворогами батька й матір нашої вчительки, тим паче її саму уявити не міг. Вона ж он яка розумна, душевна. Хіба можуть батьки такої дочки бути ворогами?

На якусь мить я позаздрив Яшкові: нічого не розуміє, отже, йому простіше в світі жити. А мене несподіване одкровення вчительки віднині мучитиме, як власне лихо.

— Тепер ти розумієш, чому я не можу бути твоєю дружиною,— погаслим голосом проказала Надія Іванівна.— Надовго в жодній школі не затримувалась. А раптом мене шукають? Увесь час од когось втікаю і втікаю. Влаштовувалась ось у таких селах, як ваше, щоб од світу далі й начальства менше. Повір, нелегко щоразу починати заново, але ж я... я хочу жити. Зрозумій, Ромцю, я не можу бути тобі ярмом... і взагалі мені на роду написано поневірятись, як отим циганам. Віриш, якось навіть хотіла пристати до циган. Серед них мене ніхто ніколи не знайшов би. Грамоти б навчала їхніх дітей. Але подивилась на себе в дзеркало — ну, яка ж я циганка?

— Ото вигадала — до циган. Та хіба їм краще живеться? Ніхто їх не любить, усі проганяють...

— У людей свого нещастя багато, от вони й хочуть на циган хоч трішки звалити, щоб легше було.

Я скоса глянув на Яшка. Хіба я щось прагнув на нього звалити? Яшко не зрозумів мого погляду.

— Я тебе нікому не віддам. Ти будеш завжди зі мною.

— Дурнику мій дорогий, від людей не сховаєшся. Мамин вузлик я досі вожу з собою, там завжди чиста білизна й панчохи. Мама й хустку вовняну вив'язала... На Колимі та Соловках холодно, от і зігріватиме мене, про минуле нагадуватиме...

Надія Іванівна тихо плакала, Роман невміло заспокоював:

— Коли ж не хочеш у нас лишатися, до іншого села переберешся, тільки щоб не дуже далеко. Я велосипед зрихтую, щовечора їздитиму до тебе.

— А далі що? — сумно спитала Надія Іванівна.

— Далі? — розгубився Роман. — Далі одружимось.

— Ти так нічого й не зрозумів. Я мушу їхати звідси так далеко, що й мотоцикл тобі не допоможе...

Два протилежні почуття змагаються в моїй душі. Я боюся, що Мацюня або хтось інший про все довідається і тоді навіть мамина горілка не зарадить. Отже, краще буде, коли Надія Іванівна поїде звідси, і далі так само мандруючи, не знаючи ні спокою, ні затишку? З другого боку — як же ми житимемо без неї? Що мене в школу тягтиме, до кого я по книжки ходитиму? Світ без Надії Іванівни втратить решту своїх кольорів. Залишиться тільки один — чорний колір тривоги.

Чому я такий малий і невмілий, чому нічого не можу змінити в цьому складному світі?

— Чим тобі допомогти, скажи, і я все зроблю? — наполягав Роман.

— Нічим ти мені не допоможеш, Ромцю, та й нема в світі людини, яка б могла.

— Хочеш, я йому напишу? — хоробро спитав брат.

— Кому? — стрепенулась Надія Іванівна.

— Йому,— повторив брат.

— Кому він допоміг, кому? — мало не заплакала Надія Іванівна.

Про кого це вона так? — з жахом подумав я, і від страху під грудьми мені засмоктало. Невже — про *нього*? Та як вони можуть! Хіба не знають, що *він*... що завдяки *йому*!..

Від хвилювання і страху я не знаходив слів. А коли це дійде до Мацюні? І взагалі таке ні думати, ні говорити не можна. Чому вони такі необережні? Добре, що саме я почув оті слова про *нього*, а якби хтось інший? Яшко? Але Яшко, здається, нічого не второпав. От і добре. А я могила, нікому ні словечка.

Роман теж розгубився.

— Як то — кому? Всім нам допомагає. Усьому світові. Всім людям допомагає, про всіх дбає.

— Ви тут живете, як у лісі, вас не чіпають, то й думаєте, що скрізь так. На нашій цукроварні ще тоді двох директорів забрали, партійного секретаря, бухгалтера...

— Забрали, значить, заслужили,— холодно перебив Роман. — Знаєш, скільки ворогів повсюди розвелося.

— Мій батько ворог? І мама? Так? Так?! — мало не в істериці закричала Надія Іванівна, та враз притихла. — А я ж хто — дочка ворогів? Чого ж ти зі мною стоїш? Сватати хочеш? А якщо я тебе за петельки та на Колиму? Бо й ти ворог, якщо твоя дружина — дочка ворогів. Я прокажена, чуєш, до мене торкатися небезпечно. І все це завдяки *йому, йому*, ясно?

— Стривай, стривай... Якась нісенітниця. Гітлерівській машині хто хребта зламав? А японцям?

— Тільки не кажи, що *він*. Я по собі знаю: найкраще, що *він* робить, це сиріт по світу пускає,— з болем вихопилось у Надії Іванівни.

— Може, не будемо про це? — обережно запропонував брат, і я його похвалив: справді, не треба.

— От як! Спершу ти випитав у мене все, а тепер — «не будемо»? Забудемо, так? Можеш забувати, тобі це легко зробити. У тебе є своя хата, мати жива й здорова, батько хоч і покалічений, але живий вернувся. З усіх боків щасливий. А я нічого того не маю, з дитинства тільки страхом живу, все втікаю, щоб ніхто не знайшов. Думаєш, легко? Я дітей люблю, і вони мене теж. А весь час доводиться кидати їх. Вони вважають мене зрадницею. Ось і ваш Максимко...

Я аж подався вперед, щоб нічого не пропустити. Згадала й мене, згадала.

— Тягнеться до мене, такий цікавий, допитливий хлопчик, а я його від себе відштовхую, бо однак доведеться розлучатися. Живу, мов надвоє розділена: дітям одне в голову втовкмачую, а в самої на душі зовсім інше... Тепер ти все знаєш про мене. Можеш передати хоч Мацюні, хоч у район,— глухо, ніби приречено сказала Надія Іванівна. — Я до всього готова. Та сьогодні мені полегшало на душі: хоч одній людині сказала про свою біду. Що ж, нехай забирають. Уже сили немає ждати щохвилини, що хтось по мою душу прийде.

— Як ти смієш? Я люблю тебе і ніколи не залишу в біді.

— Намовчалась я за довгі роки досита. З кожного села, з кожного хутора писала *йому* листи, благала все перевірити про моїх тата й маму.

— І що ж?

— Я ж зворотної адреси не вказувала.

— То куди б же *він* відповідав? — спитав брат.— От бачиш, *йому* просто не було куди відповідати.

— Хай відпустять, ото буде найкраща відповідь.

Перемовчали, а я від нетерпіння мало нігті не гриз.

— Тепер ти знаєш про мене все. Роби, як серце підказує, як сумління велить.

— І зроблю! — сказав брат і урочисто додав: — Прошу стати моєю дружиною.

— Після всього, що почув? Не будеш каятися?

Роман пропустив запитання мимо вух.

— Хочеш, зараз підемо до нас і я вдома об'явлю, що привів дружину? Мама давно чекає помочі. І батько зрадіє... Максим також,— згадав і він про моє існування. Та я не ображаюся, йшлося про надто серйозні речі, щоб при цьому згадувати мене.

— Смішний... — мовила Надія Іванівна.— Я подумаю, гаразд? Тільки мовчи,— затулила Романові рота долонею, мабуть, він хотів заперечити. — Я мушу все ретельно зважити,— наполягала вона, але голос звучав так, ніби Надія Іванівна все вирішила, а Романові обіцяє подумати, щоб не наполягав.

— Гаразд,— згодився брат.

— Але не підганяй мене, я сама скажу.

— Не буду. Я терпеливий, ось побачиш.

— Ти добрий... ти найкращий,— стиха зронила Надія Іванівна.— А тепер поцілуй мене,— несподівано холодним голосом попросила вона. Брат з готовністю чоломкнув її в губи.

— Ще раз,— попросила Надія Іванівна.

Мені здалося, що вони прощаються назавжди.

— Буду йти, Ромцю. Чуєш, яка холодна в мене рука?

— І чомусь тремтить,— озвався Роман.

— Заморозив зовсім...

— Дивно... Мені ж як у печі.

— Прощавай!

— До завтра, Надієчко.

— Прощавай,— чомусь уперто повторила Надія Іванівна.

Рвучко висмикнула свою руку з братової; промайнула тінь на білій стіні, потім рипнули двері. Роман стежив за вікном — чи не спалахне світло. А може, хотів щось сказати навздогінці, щось останнє, найважливіше. Та світло у вікні не спалахнуло. «Жди! — подумки крикнув я братові.— Не відходь усю ніч! Ніколи не залишай Надію Іванівну! Хіба не бачиш, що вона беззахисна?..»

Брат не чув мого голосу. Постояв ще трішки на стежці, закурив і швидко пішов до хати, обережно, мов запалену свічку, несучи в жмені вогник цигарки.

Коли його кроки затихли, ми з Яшком ледве встали — так затерпли ноги.

Розпитувати Яшка про життя в далеких краях, де бували їхні кибитки, я вже не хотів, свого було аж занадто.

— Г-гайда, хлопці, М-мизу б-бити! — закричав Павлик нам у двір, і я миттю опинився на вулиці.— Б-бігом!

Нічого не пояснюючи, схопив мене за руку і смикнув за собою.

Довгі холоші старих недоношених братових штанів не давали бігти, і я зупинився, щоб їх підкотити, а доки закасував, устиг подумати: «А за що його бити?» У Мизів було багато хлопців і дівчат, але всі або старші за мене, або молодші. Батько їхній за німців трохи служив старостою, а коли наші повернулись, його зразу ж забрали на фронт. Так і повоювати не встиг — убили. Мизи одержали таку самісіньку похоронку, як і на інших убитих на війні, але голосили найсильніше, мабуть, тому, що їх було найбільше. Проте мало кого це розжалобило: не треба було старостувати.

Тепер про старостування дядька Мизи ніхто не згадував ні добре, ні погано. Комусь же треба було старостувати. А то знайшли б такого лютого, як наш об'їждчик, або такого хитрого, як Мацюня, чи краще було б? Та я чув, як у гніві або розпачі мати не раз називала малих мизенят старостами. Тому десь глибоко в мені звила гніздечко неприязнь до мизівських дітей. Чи не тому ми так дружно зібрались, почувши клич: «Гайда бити Мизу!»

Вігли вулицею, і в кожен двір хтось із нас гукав ці слова, гурт поповнювався, голі порепані п'ятки миготіли метеликами.

— С-слухай, П-павлику,— задихаючись, на бігу звернувся я до приятеля. Балакаючи з ним, часто заїкався не тільки я, а й інші. Чомусь так виходило, що коли довго розмовляєш із заїкою, то й сам починаєш заїкатися.— М-може, з-за Яшком з-забіжимо?

— Д-дався т-тобі той Яшко. Це не циганське діло,— відмахнувся Павлик.

З Яшком ми ще міцніше подружили після тої ночі, і часто вечорами, напасуючи теличку за табором, я розповідав йому прочитані книжки. Яшко слухав уважно, але часто мотав головою, стріпуючи кучериками, що швидко відросли після першої стрижки. Казав: «Нє, то все не так...» Я гарячкував, доводив, що брехні друкованими літерами не буває, це олівцем чи ручкою можна що завгодно написати, а друкованим словом — ні. Але Яшко так само відмахувався: «Нє, не буває так». Часом я не стримувався і обзивав його невірою-замурзякою. Ми схоплювались на ноги один проти одного, мов підкинуті пружиною, і, як сусідські півні, ставали один перед одним, стискали кулаки. Проте почати бійку першим ніхто не наважувався. Коли Яшко аж надто допікав мені своїм «нє», я казав, що це вони, цигани, тільки те й роблять, що людям брешуть, а в книжках усе правда, бо їх же не цигани пишуть. Яшко понуро вставав і йшов до табору. Днів зо два після цього ми з ним не бачились, і хоч як тягло до табору, я стримував себе. Увечері швиденько заганяв телицю додому, щоб Яшко не здогадався про моє бажання помиритись.

Мир наставав непомітно, сам собою. Увечері Яшко підходив до нашого багаття, яке ми тепер щовечора розкладали на толоці, як і цигани, сідав і мовчки слухав наші розмови. А далі так виходило, що коли всі швиденько гнали своїх корів по домівках, ми залишались удвох.

— Ти не знаєш, чому хлопці йдуть геть, коли я з тобою? — запитував Яшко.

Я не міг відповісти, бо не думав про це ніколи. Мені з ним цікаво, а їм ні, от і все. Прочитані книжки своїм приятелям я вже не раз переказував, часто й від себе щось додаючи. Наш доскіпливий Грицик двічі спіймав мене на вигадці: «Стривай, Максиме, минулого разу ти інакше розказував». — «То була інша книжка»,— намагався виправдатись, хоч і відчував, що в голові в мене всякого-різного напхано стільки, що не одразу добереш, де що лежить. «Книжка та сама,— авторитетно запевняв Грицик.— Ти просто нас дуриш. Недарма з циганчуком водишся».

Яшко ж усе вислуховував мовчки, хоч і не вірив.

Ми сварились і мирились мало не щодня. Я іноді присягав собі, що ноги моєї не буде біля їхнього табору, скоріше б кінчалось літо, тоді осінь та дощі вигнали б їх від нас. Але через день і не помічав, що ноги самі приводили до табору, і я жалів, що кликав осінь з дощами...

Отож ми лопотіли босоніж попід табором до бригадного подвір'я. Я скоса поглядав на шатра: чи не промайне десь закустрана Яшкова голова? Та де, мабуть, він на далеких хуторах. Чому він ніколи мені не розповідає, де був, що бачив? Мені ж цікаво, бо я далі нашого села не ходив і не уявляю, який світ за нашими полями, як там живуть, що роблять, про що мріють дорослі й малеча.

Тільки одного разу, коли ми з Яшком знову засперечались про книжку, яку я переповідав хлопцям, він сердито кинув: «Походив би по світу, скільки я, не вигадував би всяку брехню». — «То навіщо ж ти слухаєш?» — «Бо красиво...» — з несподіваною мрійливістю відповів

Яшко. Овва, та я теж часто так думаю! Отже, є у нас щось спільне з Яшком.

Невже він знову десь на хуторах? Порожньо в таборі. Лиш дві старі циганки колотять у казані якусь мішанину на вечерю, а ще одна стоїть на колінах і роздмухує багаття...

Найслабший з нас, Вітько, вхоркується перший.

— Ох, зупиніться, серце мало не вискочить.

Мені теж груди розриває, і Павликові, може, й Грицикові, але ніхто не хоче здаватись першим. Тепер же, почувши Вітьків стогін, ми дружно зупиняємось і разом падаємо на гарячу землю з покрученим, пожовклим від спеки споришем.

— Хоч розкажи, що там сталось. Куди біжимо? — відсапуючись, просить Грицик. Павлик від захвату ще більше заїкається.

— Ивана М-мизу п-посадили у к-комору. Об'їждчик з х-хлібом з-за-с-стукав, Мацюню п-покликав. Н-ну, М-мацюня з-запроторив у к-комору. З-замість т-тюряги. Н-на перший р-раз на п'ять д-днів і н-ночей. А хто п-поряд йде, щоб кинув у вікно к-камінь чи ги-ги-грудку.

Он воно що! Один зітхає, другий сміється. «Так йому й треба, старості!» У мене ж зникає бажання бити Мизу, чомусь шкода його стає. Згадую, як бідкалась мати: «Що вже у нас із трьох їдців аж два робітники, і то голодно, а в них же на одного робітника п'ятеро їдців...» Вона мала на увазі, що тільки їхня мати працює, а решта роти роззявляють, як голодні пташенята в гнізді. Проте це не так, старші Мизенята теж заробляли, як і я, як і Грицик, як і всі ми. Коли кукурудза була маленька, ми рачкували між рядками та визбирували бур'ян, щоб не задушив кукурудзу. З того була подвійна користь: нам і колгоспові. Бур'яни вирвеш — мішок ними натопчеш для Яски. Паличок-трудоднів і нам скількись там записували, тільки ж невідомо, чи щось на них видадуть цього літа. Згоріло все в полі. Мати приходила з роботи щоразу засмученіша: «Набідуємось і цього року...» — «Світ великий,— заспокоював батько. — В нас недорід, а десь вродило, то поможуть». — «Жди, блаженний,— ще більше хмурнішала мати. — Насиплять у мішок, на плечі піддадуть, ще й у спину підштовхнуть». Батько махав рукою і заходжувався лаштувати самокрутку.

Почувши про комору і про те, що кожен мусить кинути у вікно до Мизи грудку землі, я згадав батькові слова: «Що ж це за закон такий, щоб грудками живу людину закидати!» Трапилось те після зборів, а ми, як велося, вештались поруч. Збори проводили в тіні під стайнею, бо була страшнюща спека. Для об'їждчика та Мацюні лаву винесли. Говорив об'їждчик, а Мацюня тільки хитав головою, покивуючи чорним козирком, як ворон носом.

— Товар-риші! — гукав об'їждчик. — Як просить передати товариш Мацюня,— дільничний кивнув,— міжнародна обстановка на даний момент напружена до краю, і хто візьме хоч жменю хліба, хоч один колосок, я вже не кажу про соняшники, просо, буряки та інші технічні й зернові культури, буде вважатись класовим ворогом. — Мацюня дзьобнув чорним козирком. — Кара таким жорстока. З двох наших комор одну виділяємо під допр для утримання злочинців. Однак хліба немає, хай комора задарма не гуляє...

Ті комори були приземкуваті й ніби череваті, складені не з саману, як будують у нас, а з дерева — хтось таку моду привіз із тих країв, куди втікали від розкуркулювання. Скільки багатства могло вміститись у коморах! Пшениця насіннєва, соняшникова олія, просо, бочки з квашеною капустою, огірками, висіли вінки цибулі і часнику, восени гарбузи горою... Та вже друге літо комори стояли з вибитими віконцями, і їх не склили, дошками не забивали, бо й тепер хліба не було. От і обрав Мацюня одну з комор замість тюрми. Та чи ніхто на краденому не попадався, чи добре сторожували збіжжя, чи вже й красти не було чого або відкуплялися впіймані, проте комора довго стояла порожня.

Якось Мацюня привіз на візку двох чоловіків із зв'язаними назад руками і замкнув у нашій коморі. Сам же такий присуд виніс: щоб кожен,

хто проходить біля комори, кинув у вікно каменюку. Мій батько запротестував:

— Ми тих людей уперше бачимо, в чому їх вина — не знаємо. Навіщо ж задурно мордувати?

— То небезпечні злодії,— сказав Мацюня, схилившись до батька, ніби хотів, щоб ніхто не чув. — Їм би в районі відсиджуватись, а може, й далі, так місця вже немає. Пишатися треба, Тимофію, що нам довіряють, а ти воду каламутиш.

Ми з хлопцями теж ходили дивитись на злодіїв, але не побачили. Віконця-бійниці високо вгорі, круг комори ходить придуркуватий Данько, наспівуючи всім набридлу пісню і відганяючи всіх, хто збирався підійти.

— Хліба не кидайте,— до кожного гукав Данько. — Маторжеників теж! Тільки каміння та грудки дозволяється.

Привізних злодіїв, охлялих так, що одного з них попідруки виводили, Мацюня через кілька днів спровадив у район, мабуть, там місце звільнилось, і наша комора якийсь час стояла порожня.

Вечорами, пригнавши череду, Данько огинався біля комори, як і раніш, хоч об'їждчик попередив, що за ті дні, коли комора порожня, трудоднів йому не писатиме.

І ось ми опинились перед коморою і зупинились. Що ж нам тепер робити? Звичайно, оте старостине зілля нашого співчуття не варте, але ж грудки мусили кидати у вікно не тому, що Йванів батько був старостою, а що Йван крав зерно. І взагалі — чи мали ми право карати?

Мудрий наш Грицик перший знайшов вихід:

— Я не буду, а ви як хочте. Подивитися ж подивлюсь, а щоб кидати, то навіщо це мені.

— А я буду,— рішуче заявив Вітько. — Той Іван мені колись за яблука... мало вуха не повідривав.

— Згадав,— перебив Володько-семикласник. — Може, і я когось колись віддухопелив, так за це мене камінням по голові, еге?

— Н-не за це, а що к-крав.

— Я цього не бачив,— твердо мовив Володько. — Коли ти бачив, кидай скільки хочеш, твоє діло.

— Я т-теж не б-бачив,— замугикав Павлик. — Але ж в-він, той М-миза, з-злодій, а їх треба ка-ка-карати.

Я аж здригнувся, почувши ті слова, Миза такий же злодій, як моя мати, як тітка Настя, інші сусіди. Ні, не буду я кидати, не буду!

Проте сказав зовсім не те, що думав:

— Я теж вважаю, що це не наше діло.

— Але ж об'їждчик звелів,— нагадав Павлик.

От воно що: йому звелів об'їждчик. Коли ми не виконаємо наказу, той вирішить, що Павлик нам нічого не переказав. І тоді покарає Павлика.

— Зробимо так,— розважливо, як і належить старшому, вирішив Грицик. — Назбираємо грудок, але м'яких, щоб до вікна не долітали і розсипались. Якщо запишуть по трудодню — кинемо. — І зовсім як дорослий додав: — Хоч трудоднями ситий не будеш, та й за плечима їх не носити.

Ми швиденько зводимось, прямуємо на ріллю, набираємо грудок повні кишені, а вони, висушені сонцем, не тримаються купи, розсипаються на порох.

Зупиняємось звіддалік од комори. Данько, який куняв у холодку під коморою, помічає нас і враз схоплюється. Ніби ми прийшли перевірити, чи не заснув на посту.

— Ну що? — з чорної порожнини в давно не голеному обличчі виривається хрипкий голос.

— Будемо кидати.

— Ось ти, ти й ти,— Данько тицькає на мене, Павлика та Грицика брудним жовтим пальцем,— в оте вікно кидайте, а ти і ти,— показує на інших,— у друге. Щоб Мизі нікуди було сховатись. Щоб нікуди було

сховатись! — моторошно кричить і пританцьовує Данько. — Проклятий злодюга, так тобі й треба! Хлібця захотів! Може, і сала принести? Землею тобі рота набити, злодюго!.. Ну, що ж ви заклякли? Беріться скоріш за діло, і геть звідси, щоб і духу вашого не було.

Від гніву хтозна на кого чи з жалю до Мизи я так у кишені стискаю грудки, що пересохла земля кришиться на порох. Сльози набігають на очі. Мов через залиту дощем шибку бачу, як Павлик, Вітько, Грицик по черзі підбігають до вікна, як замахуються, жбурляючи грудки, як згори опадає сірий порох. Тільки Володько стоїть оддалік і сам до себе каже, немов виправдується:

— І звідси докину... Я й звідси докину...

Однак кидати не поспішає.

Мабуть, Миза чув наші голоси, знав, що його жде, і сховався десь у куток, проте грудка не долетіла до вікна. Миза осмілів, підтягнувся на руках до віконця і виглянув. Я стояв якраз навпроти. І наші очі зустрілись.

— Що, немає Данька? — швидко спитав Миза, нишпорячи очима довкола. — Максиме, сходи-но хутенько до мене додому та попроси, щоб щось на зуб принесли. Хоч сухарика вівсяного. Другий день у роті рісочки не мав. — Стишив голос: — А щоб Данько пустив, хай віддадуть йому мої шкарбани. Ті, що я з ремісничого училища приніс. За все життя не зносить.

У Білухівці, де була МТС, Іван учився на тракториста, там йому дали штани з цупкої темної матерії і шкарбани — тверді, немов бляшані, які він узував тільки тоді, коли починались заморозки,— беріг.

Не думаю, що Данько нічого не почув чи не зрозумів. Взагалі не такий він придуркуватий, як удає. «Тепер придуркуватому,— казав якось батько,— легше прожити. Що з того Данька спитаєш? У допра посадять, то ще й подякує, бо там про харч не треба думати, якусь баланду завжди дадуть. Удома ж і баланди нема».

— Ну, чого стовбичиш? — раптом просичав за моїм плечем Даньків голос. — Бігом марш-марш!

— Куди? — я з ляку аж голову в плечі втягнув.

— За шкарбанами, хіба не чув? — І Данько підморгнув.

Мені хотілось принести голодному Мизі хоч маторженика, але гнів на Данька переважив. Ні, не носити тобі шкарбанів!

— Зараз... біжу вже,— сказав, дивлячись йому в очі й поволі задкуючи. А потім шаснув рукою у кишеню, де лежала потеруха від грудок, набрав повну жменю і жбурнув просто в білкуваті вирячені Данькові очі. Він крикнув, схопився руками за обличчя, закрутився на місці й зарепетував.

Якусь мить я стояв, немов остовпілий. Знав, що мерщій треба втікати, але ноги ніби вросли в землю.

Лиш коли Данько протер очі і з диким ревінням кинувся просто себе, мене здуло вітром так легко, немов кульбабу.

І понесло за село...

Додому не повертався до ночі. Яску нашу допасав на толоці Грицик. З того користі ніякої, трава давно висохла й пожухла, коров'ячі ратиці втоптали її у порох. Та однаково корів тримали на вигоні, бо матері повертались з роботи пізно, а вдома голодна худоба ревла так, що серце краялось.

Я сховався у вишняку. Від страху дрібно цокотіли зуби. Чув, як мама кілька разів гукнула у двір: «Макси-име, де ти?» Це для годиться. Знаю, що не шукатиме. Хоч як довго затримувався, ніхто ніколи мене не шукав. Де я подінусь? Мама зоставляла для мене на столі кухлик вечірнього молока з сухим вівсяним коржиком, і всі лягали спати.

Може, постукати до Надії Іванівни? Але вікно у неї темне: мабуть, натомилась біля молотарки, спить. Як і всі вчителі, вона тепер щодня ходить на роботу в поле і рано лягає спати, бо завтра вставати вдосвіта.

Брат увесь час насуплений, як ніч; бувало, знаходив сховану мамою

для об'їждчика пляшку і нахильці ковтав кілька разів, а мені погрожував: «Скажеш — начувайся». Ну, чого б це я казав? Я ж розумію, що йому важко. Навпаки, коли вдома нікого не було, я знаходив іншу пляшку, яку мама ховала в макітру з квасолею (на той випадок, якщо одна об'їждчикові чи Мацюні не зарадить), і доливав надпиту. Може, Роман навіть радів, що пропажа непомітна. Горілка, чув од старших, здатна притлумити біль. Мабуть, того в нас і п'ють, що всім болить.

Я полохливо озирався на кожен шерех, на кожні кроки на вулиці, витріщав очі, аж сльозились. А раптом Данько шукає мене? Не подарує ж. А ще більше боявся об'їждчика та Мацюню. Що буде, коли наскочать? Ніщо не врятує. Навіть найсильніша з усіх рятувальниць — горілка.

Де ж перебути ніч? У Вітька, Грицика? Дарма, об'їждчик усюди знайде. Нюх у нього, казали в селі, як у мисливського собаки. Торік восени він приїхав на своєму коні Шпіоні просто до нас у двір, сплигнув з сідла і сказав матері, що вийшла назустріч з хати:

— Показуй, де буряки.

— Які буряки? — сполотніла мати.

— Ніби не знаєш,— смикнув правим віком об'їждчик. — Ті, що вчора вночі принесла.

— Бога побійся,— забідкалась мати. — Хоч би ж один бурячок взяла.

За кілька днів до цього мизівський найменший, Колько-клоп, чуючи таку самісіньку розмову своєї матері з об'їждчиком, здивовано закричав: «Мамо, хіба ти забула, буряки ж он у хліві під з'їдинами».

«Ось бачиш,— весело сказав їй об'їждчик. — Справжнісінький Павлик Морозов росте. Нумо веди та показуй, де мати буряки сховала».

Я згадав це, але мені було не до сміху. Мама теж ходила з мішком по буряки. Чи встигла їх сховати? Може, порізала та кинула у бідон, де набиралась злої сили закваска? Про бідон об'їждчик знає, як знає про все на світі. Принюхається у хаті, хитро скаже: «Про мою долю не забудь»,— і їде далі. Що в бідоні — то вже ніби не кража. Кража — цілі буряки.

— Що, будемо шукати? — грізно запитує об'їждчик. — Але кара буде подвійна. Чистосердечне признання пом'якшує...

Він знав усі схови, від нього нічого не втаїш. Коли схоче, з-під землі знайде. Як шкода, що батька немає, досі в кузні. Батька об'їждчик хоч і не боявся, але в його присутності все ж стримувався.

— Я це можу миттю,— пригрозив і попхався в корівничок.

Мати заступила дорогу:

— Мішок бурячиння принесла. Може, й цього не заробила?! — пішла вона у наступ. — Не можна, так?

— Можна, але з дозволу.

— Якого ще дозволу? Я його сіяла, рачкувала над кожною стеблинкою, я його викопувала й чистила, то невже для телиці гріх узяти?

— Для колгоспних корів потрібне.

— Так воно ж гниє у полі. Скоро одна кваша залишиться.

— Гниє, а не руш! Попривикали всі на краденому жити. Пусти,— відштовхнув він матір з порога.

Звичайно ж, у яслах були й ціленькі буряки. Не знаю, як би все закінчилося, та прикульгав батько.

— Здоровий будь, Никифоровичу! — із силуваною посмішкою привітав об'їждчика. — Що ж це за гість такий, що й до хати не заходить? Ходімо, ходімо, Никифоровичу.

Добре, що в кухлику від гільзи не видно, скільки налито... Згодом об'їждчик подивився на порожню пляшку і сказав: «На сьогодні капець, Тимофію. Тільки скажи своїй благовірній, хай не бреше мені. Я чувствительний. Я під землею чую...»

«Мабуть, піду до Яшка»,— вирішив я. Попід осокорами, щоб, коли когось зустріну, мерщій шелеснути в сади, прокрався вулицею й опинився на толоці. Попереду в темряві світлою плямою виднілось пригасле циганське багаття, біля нього рухались тіні. Долинав бренькіт гітари і тихий, із щемним протягом спів. Я тихо підкрався, та однак мене видав

собака, заскавулів, вибіг назустріч, обнюхав, мабуть, упізнав і замовк. Як добре, що мене люблять собаки.

Тіні біля багаття заворушились, і я почув чоловічий голос:

— Гей там! Якщо добра людина, сідай до нашого багаття.

Я підійшов до вогню. Навколо нього примостилось троє парубків і Аурела. Вона перервала спів і допитливо подивилась у мій бік.

— Який тебе клопіт тривожить, мій соколе? — звичним голосом ворожки звернулась до мене. — Яке лихо вигнало тебе в ніч? Зігрій тіло, зігрій душу, а я тим часом тобі поворожу, усю правду скажу. А буде в тебе чим позолотити руку, парубче?

— Облиш, Аурело,— перебив чоловік. — Не бачиш: ще дитя.

Я витягся мало не навшпиньки, щоб виглядати дорослішим. Як хотілось, щоб вона мені сказала всю правду. Що буде з нами, з Надією Іванівною, з братом Романом? Зі мною?..

— Ближче, малий, до вогню,— припросив циган. Червонясті відблиски вигравали на його обличчі, і воно здавалось то темним, як земля, то коричневим, немов розжарений метал у горні. — Аурело, не треба розпитувати нашого нічного гостя про його лихо-біду, і ти мовчи, хлопче. Мовчи і дивись на вогонь, а можна й на зірки в небі. Скоро знайдеш спокій, благодать опуститься на твою душу. Це я тобі кажу, а я знаю, що кажу. Немає у світі багатших людей, ніж цигани, запам'ятай назавжди, хлопче, їм ніколи нічого не шкода. Коли схочеш бути багатим, приходь у циганський табір. Бо тільки в нас цілу ніч вогонь горить. Зірки й місяць завжди з нами. Цього для нас досить. А якщо людина має більше, то вона нещасна. Бо кожен, хто щось має, хоче мати його більше, ще більше і ще більше, а потім і сам незчується, як стане невільником свого бажання. А невільна людина не може бути ні багатою, ні щасливою.

Так він говорив, і мова його, і голос, здавалося, линули до мене чи не з самого неба, і душа моя відтавала та мліла — у захваті чи страхові, не відаю. Мені хотілось підняти очі й глянути в небо, на зорі та на місяць, але я боявся, щоб не розігнати чари. Я знаю, що там, у небі, крім сонця, зірок, місяця та хмар, є велика влада над кожним з нас. Я чув колись, як уночі мати піднімала голову в небо і шепотіла: «Не знаю, Боже, чи чуєш мене, але коли ти десь є, не можеш не почути моєї молитви, ти відвернеш од наших дітей страждання, зробиш так, щоб не мерли вони з голоду, як було в страшному тридцять третьому...»

— Аурело, дай нашому гостеві печену картоплину і накрий чимось його плечі, щоб не змерз,— попросив циган, і дівчина паличкою хутко видлубала з жару дві картоплинки. Одну дала мені, другу сама розламала. Від її духу у мене замакітрилося в голові.

Розворушені іскри піднялися в небо і швидко розтанули.

Картопля обпікала пучки, губи і ясна, але я запихався нею, здавалося, що нічого смачнішого ніколи не їв. Подумав, що слід би розпитати, як вони її печуть, аби потім здивувати своїх приятелів, коли вродить картопля, а ми будемо випасати корів на толоці і пекти її в жару.

— Смачно? — ласкаво спитала циганка.

— Ще б пак! І як вона у вас вийшла така смачна?

— Від голоду, хлопче,— сказав циган. Аурела схилилась до мене, задихала у вухо:

— Ти хороший, ти добрий, тому всю правду задарма скажу,— стишила голос і зашепотіла таємничо, а в мене від передчуття невідомого солодко стислося серце. — Коли хочеш від душі пригостити добру людину, все з твоїх рук буде смачне. Запам'ятай наш циганський секрет.

— Чому ж люди не люблять циган? — спитав я здивовано. Мигцем впорався з картоплиною і тепер скоса поглядав на багаття, де, мабуть, умлівала в жару ще не одна,— і де вони її роздобули?

— Люди тільки себе люблять,— спохмурніла Аурела. — Вони хочуть знати про себе правду, але бояться її. Тому вони не люблять нас, коли ми їм кажемо правду. Хочуть знати, але не люблять, бо правда буває не такою, як вони сподіваються. От ми й брешемо, аби тільки їм догодити.

— Аурело,— докірливо озвався циган і ліниво бренькнув на струні,— не мороч хлопцеві голову.

— Якщо тобі не можу, то хоч цьому пригожому парубкові спробую,— як виляск Данькового батога вночі, раптом голосно засміялась циганка, і знову задихала мені у вухо: — Слухай, парубче, ти вже когось любив?

Я ледве стримався, щоб не відсахнутись. Ще що вигадала! Ну, маму люблю, батька, звичайно, Романа... а ще... а ще... Я навіть у думці не міг назвати ім'я. Та й чи любов то? Що я в цьому розумію? Я тільки одне знаю: мені здається, що сонце світить лагідніш, і вітер дихає ласкавіше, і сад шелестить таємничіше, і зірки в нічному небі здаються досяжними, ближчими, коли думаю про неї.

Аурела вловила мій мимовільний жест і тихо засміялась:

— От бачиш, і ти не любиш циган, бо я про тебе всю правду знаю. Знаю, знаю,— притримала мене за руку. Я поривався встати: а раптом справді знає? Знає, про кого я щойно подумав, чиє ім'я мені світить у душу, мов циганське багаття вночі. — Тебе відштовхнула дівчина, яку кохаєш, ось чого тужно на душі, бо не знаєш, куди подітися, і тому тут опинився. Правда, правда, не заперечуй, просто не хочеш признатися, бо й ти, як усі люди, боїшся правди про себе. Та мені можеш довіритись. Я все про тебе знаю. Я знаю, де твоя хата, які в тебе мати та батько... Так-так, я все знаю про тебе, навіть що ти любиш читати книжки.

Аурела говорила правду. Вона все про мене знала.

Тим часом циган встав, позазирав під воза, де сторожко дрімав собака, перевірив, чи надійно прив'язані до полудрабків коні, а потім пірнув у чорну пащу ближнього шатра. Другий сидів, схилившись бородою на груди, й щось роздумував. Відблиски згасаючого багаття час від часу освітлювали його нерухоме обличчя. Мені стало боязко. Що, як Аурела захоче сказати про мене всю правду? Мені й хотілося цього, а боявся ще більше. Що ж вона знає про Надію Іванівну? Про Романа?.. З нетерпінням і страхом чекав, що ось зараз циганка почне своє ворожіння, проте Аурела мовчала. Може, не розуміла, що саме я хочу знати і чого боюся.

Затула ближнього шатра загойдалась, і вогонь на мить висвітлив сонного, в розстебнутій сорочці навипуск дядька Михая.

— О, Максим прийшов у гості, а хазяї сплять,— сказав, позіхаючи і кошлаючи волосся на голові. — Що ж, заходь, ляжеш поруч з Яшком, а вранці розберемось.

Він узяв мене за руку і завів у шатро. Аурела на прощання змахнула рукою: «Приходь і завтра, парубче». Якийсь час Михай тримав затулу, щоб я міг розгледітись у шатрі. На соломі, де-не-де прикритій якимсь дрантям, покотом спали впереміж малі й дорослі. Пахло чимсь чужим, дражливим. Хтось весело похропував, хтось постогнував уві сні.

— Хоч тісно, та не завізно,— легенько підштовхнув мене Михай. — Он там і лаштуйся. — Незабаром я опинився біля Яшка. Я б його й не впізнав, якби не волосся колечками, як у юного Пушкіна на малюнку. Треба не забути сказати йому завтра, що він схожий на юного Пушкіна.

Засинаючи, я встиг подумати: а чи знає Яшко, хто такий Пушкін? Адже не вміє ні читати, ні писати. Зате верхи на коні гасає без сідла і стремен, навіть без вуздечки,— куди мені братися.

Снилось мені, що я пливу у човні по нашому Орчику. Човен плине тихо, ледь погойдується, а я ніяк не можу згадати, де його взяв. Адже на нашій річечці ніколи ніяких човнів не було, а нинішнього жаркого літа води в Орчику горобцеві по коліна... Ось човен опиняється на Поповій ямі, колись найглибшому і небезпечному закруті, де вода як у млиновому колесі: кинь палицю, закрутить і затягне в чорну глибину. Навіть дорослі там боялись купатися.

Човна поволі починає розкручувати, а потім швидше, швидше, наче тріску. Мені стає страшно, я хочу закричати, але голосу немає. А якась невидима сила то зупиняє човна, то знову чимдуж розкручує, і уві сні,

а може, наяву, я чую голос Михая: «Перетомився малий. Мабуть, сонце голову напекло, от і звалив його сон». — «Може, нездужає?» — стривожений голос батька. Де він узявся? «Не клопочися, Тимофію. Його в нас печеною картоплею почастували, циганських бувальщин наслухався, та й заснув. Думаю, не буду будити, бо перший сон найсолодший, а вже згодом віднесу додому. А тут і ти...»

Мого човна знову загойдало, як дитячу колиску.

— Бери, та обережно, щоб не прокинувся малий. — Михай піднімає мене з човна і передає в батькові руки. Я здогадуюсь про це, адже батькові руки знайомо пахнуть тютюном і металевою окалиною. Лиш на мить розтуляю важкі повіки, щоб переконатись, де я і що зі мною. Бачу бліду пляму батькового обличчя, і мене знову загойдала Попова яма, немов заколисувала.

Звідкілясь здаля чую батьків голос:

— Спасибі, Михаю. Пропав хлопець, ми й не знали, що думати.

— Немає за що дякувати.

— До завтра бувай!

— Здоровий будь! У кузні зустрінемось.

І знову наді мною пропливають темні верби, небо, й зорі, і місяць, кудись мене несе, несе мого човна...

Вранці мати поторсала за бік.

— Ми з батьком йдемо на роботу, а ти ж не проспи корову в череду гнати. Я молока з картопляничком залишила, поснідаєш.

Розтуляю очі. Наді мною біла, з легкою просинню стеля нашої хати, під боками солома і кожух, що пахне старим козлом, поруч зім'ята Романова подушка... Як же це? А багаття в циганському таборі? А спів під гітару, зорі в небі і загадковий, насторожуючий шепіт Аурели? Яшкова голова, схожа на голову юного Пушкіна; човен на Орчику, верби і Попова яма? Де вони?

Мені хочеться знову відчути, як човен несе мене по Орчику, я стуляю очі, вони легко злипаються. Але немає човна, немає верб, немає Орчика. Натомість сердито гуде поїзд, ніби погрожуючи, і що дивно — поїзд віддаляється, а гудок, навпаки, дужчає.

У тому поїзді виїздить із села Надія Іванівна.

Я ніколи не бачив справжнього поїзда, тільки в кіно та на малюнках, але ж кому не відомо, що він ходить не по грунтовці і тим паче не по наших польових путівцях. Цей же поїзд прямує в поле просто з нашої вулиці.

Він гуркоче і пихкає парою, а у вікні нерухомо застигла наша вчителька. Я хочу змахнути їй рукою, але Надія Іванівна байдуже ковзнула по мені поглядом, ніби бачить уперше.

«Я не хочу, щоб ви їхали! — прагну закричати щодуху. — Забудьте ту страшну ніч, ви нічого не розповідали Романові, ми з Яшком нічого не чули, і все буде, як було раніше!»

Проте в мене голосу немає, я онімів. Поїзд уже десь за селом, ось-ось зникне за лісосмугою,— і разом з ним відпливає од мене все радісне й світле, що було в житті.

Тільки ж чому поїзд гуде дедалі сильніше, та ще й знайомим людським голосом?..

Тим часом вулицею уже марширують війська з маршалом в орденах і золотих погонах попереду. Збоку на тачанці рухається чавунний Сталін, благословляючи війська піднятою рукою і всміхаючись у вуса.

Війська тупотять, співаючи знайомим голосом:

Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин
И первый маршал в бой нас поведет!..

«Стривай! — нагло вривається в сон несподівана здогадка. — Та це ж вирлоокий Данько виспівує, женучи корів на тирло, а реве зовсім не паровоз, а бик Аполлон. Це ж тільки сон, і ніякий поїзд не відвозить од нас Надію Іванівну, і не марширують війська...»

Радість була така неосяжна, що я навіть забув: мені ж належало відлигати і вигнати на вулицю нашу Яску. Я схопився, мов з пращі вистрілений. Квапливо протер очі, вискочив у двір.

Останні корови, минаючи нашу хату, метляли цупкими, в сухих кізяках хвостами, відганяючи уїдливу мушву. За ними плуганив вирлоокий Данько. Холоші закасані вище колін, ноги по щиколотки пшакають у пилюку, а він весело помахує батогом та раз за разом виляскує ним. Хоч і не так лунко, як цигани, однак схоже на постріл.

— Виг-ганяй! — звично кричав у двір Данько і знову виспівував ті самі слова: «Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин...» Далі він пісні не знав.

— Я миттю! — гукаю у його спину, тісно обтягнуту полотняною сорочкою, де-не-де роздертою, наче від удару батога.

Він на мене нуль уваги. Ніколи не зупиниться і не почекає. Теж мені коров'ячий маршал. Що ж, сам пожену на тирло.

Матері та батька давно немає, Романа теж. На столі кухлик, до половини з молоком, прикритий тонким шматком вівсяника. Я не доторкуюсь ні до вівсяника, ні до молока. Їсти не хочеться, а тривога не полишає серце. Мабуть, сон ще тримає мене в своїх липких обіймах.

А може, не снився поїзд, може, поїхала Надія Іванівна, не у поїзді, звичайно?

Виганяючи корову, кілька разів скоса зиркаю на сусідську хату, проте нічого не помічаю. Та й що мало відбутися, якби Надія Іванівна поїхала? От коли б у хату зазирнути та побачити, чи лежать на столі її книжки та зошити.

Череда вже на тирлі. Данько хазяйновито обходить своє господарство, певно, лаштується гнати в балку, там вогко і корови ще можуть знайти якусь травинку. Зупиняюся здаля, боюся підходити до Данька. Я завжди його десятою дорогою обминаю. А надто після того, як сипнув йому порохом межи очі... Отож зупинився на відстані більшій, ніж він міг би докинути бича. Батогом не дістане нізащо. Я прудкий. Звик, як заєць, утікати від найменшого шереху. Та сьогодні мені вкрай треба спитати в Данька. Авжеж, про те саме. Сон сном, звісно, ніякого поїзда не було, але ж сон щось провіщає. Так часом мама каже сусідкам, коли їй щось насниться. Може, Надія Іванівна виїхала раненько, щоб ніхто не бачив, бо ж розповідала Романові, що завжди виїздить несподівано. І нової адреси не залишала — не знає, де зупиниться.

Коли б що сталось, Данько б помітив. Але як його запитати? І взагалі треба далі від нього триматись. Он він наближається — поволі, ніби знехотя, грається батогом, посміхається, показуючи руді зуби.

— Ти знаєш... — звіддаля каже до мене так мирно, наче ми з ним приятелі, а потім швидко кінчає: — За те, що пізно пригнав корову, належить додатковий обід. Штрафа така... Та ти не бійся.

Я знаю Данькову «добрість» і задки відступаю, залишаючи між нами безпечну відстань.

— Що тобі треба? — запитую насторожено.

— Підійди, то й скажу. Не буду ж кричати, щоб і Мацюня почув.

У ту мить, коли в мене з посвистом летить Даньків бич, я уже мчу стрімголов до села.

Зупиняюсь, коли серце мало не вискакує з грудей, і озираюсь: Данько й не гнався за мною. Від тирла чути виляск батога — так пастух піднімає знесилених корів, що повлягались довкіл.

До хутора вертаюсь, накинувши добрячого гака, бо мені край треба пройти повз циганський табір. Зумисне йду повільно, щоб роздивитись, чи немає де Яшка. Дві старі циганки пораються біля вогню — варять їсти. Незвичайний запах циганської їжі лоскоче ніздрі. Молода циганка сидить на возі, звісивши босі ноги, і тицькає у сповиток груди. Я відвертаюсь: яка безсоромна, досі мене за малого вважає.

Яшка ніде не видно. Мабуть, з матір'ю подався на далекі хутори, тепер повернеться пізно ввечері. А мені так хочеться спитати в нього: що він

думає про те, що ми вночі почули? Може, нічого й не було, а мені наснилось? Як паровоз із Надією Іванівною у вікні.

До обіду робота в мене звична. Нарвати мішок бур'яну в колгоспній кукурудзі і назбирати на толоці сухих кізяків,— зимою вони порятують нас від холоду. Десь там — або в міжряддях кукурудзи, або на толоці — зустріну й своїх приятелів, у них така сама робота.

Он і мішок лежить напоготові. Мені б скоріше за город, у колгоспну кукурудзу, бо вже й так багато часу згаяв, та ноги не слухаються, очі так і нишпорять по сусідському подвір'ї. Ні, до обіду в мене й терпець лусне. Треба щось робити, доки є час, зупинити, рятувати Надію Іванівну... Раптом устриножую думку: рятувати? Від кого? Од пильного директора, від безжалісного Мацюні? Але ж вони нічого не знають про Надію Іванівну. Виходить, рятувати треба... від мене самого, тобто щоб я нікому не виказав того, що знаю про Надію Іванівну.

І несподівано відчув таку важку відповідальність, що мало не пригнувся під її тягарем. Навіть забув про образу. «Ти не пиши, не треба...» Може, Надія Іванівна згарячу так сказала, не вчитавшись у моє писання. Я ж хотів як краще.

Думка незабаром перескочила на Романа. Чи втримає таємницю?

А якщо Мацюня з наганом підступить: «Розповідай усе, що знаєш про вчительку. Чому не заявив, що вона дочка ворогів народу? Може, шпигунку пригріли на хуторі? Відповідай, інакше й тебе відвеземо у вагоні з вікном навхрест туди, де Макар телят не пас».

Ні, чекати не можна! — збагнув я. Тепер дорога кожна година.

У мене була книжка Надії Іванівни, та сама «Даурія». Читання мені не йшло — і складно написано, і часу немає. Ось і є причина.

З недописаного зошита вирвав невеличку чисту смужечку, знайшов ручку. Бузина висохла, крапнув води. Акуратно вивів: «І все одно я буду писати...» Це щоб знала, що її слова мене не зіб'ють. Для підтвердження серйозності своїх намірів додав: «Буду, буду, буду!» Хай знає, що я впертий.

Перечитав. Виходило переконливо, навіть погрозливо.

В обід віднесу книжку. Простежу, коли повернеться додому Надія Іванівна, і віддам тільки їй у руки.

Дивився на аркушик, та слова розпливалися — багато-багато різних думок перекидалося в голосі. Як зробити, щоб Надія Іванівна здогадалась: мовляв, я все знаю, на мене можна покластися! У неї є надійна підтримка.

Серед безлічі думок одна здалася мені надійною. Швиденько, тремтячи від нетерпіння, я заліз під ліжко, де лежав братів чемодан. На щастя, він був не замкнений. Ось чорний пакет, у якому брат тримав свої армійські фотографії. Нашвидку переглянув їх. Яку ж узяти? Може, оцю, де Роман із своїм другом-солдатом? Надія Іванівна ще раз переконалася б, що не помилилась у виборі. Але до чого тут його друг?.. І я одібрав фотознімок, де брат зображений один. У гімнастерці, солдатському галіфе, в чоботях. Обличчя строге, напружене. Якби він знав, що саме цей знімок я покладу в «Даурію» для Надії Іванівни, то всміхнувся б, коли його фотографували, але ж брат цього не знав. Ще недавно я й сам нічого не знав і не розумів.

Я похвалив себе: гарно придумав! Надія Іванівна побачить у книжці мою записку та братів знімок — і зрозуміє: мені відомо про їхні зустрічі і взаємини, я нескілечки не гніваюсь, навпаки, хай розраховує і на мою допомогу. Я зроблю, що зможу, аби їй було добре. Все зроблю! Навіть неможливе. Якби в цю хвилину треба було довести, на що я здатний, аби захистити нашу вчительку!

Чому так повільно плине час? Коли вже той Данько прижене череду на обід?.. Сьогодні, неодмінно сьогодні, доки Надія Іванівна ще нічого не встигла зробити, я передам їй листа з братовим фотознімком. І вона здогадається, що в неї є надійний захист.

Ось і мати прийшла з роботи. Отже, тітка Настя також удома. Я ще раз перевірив, чи лежать на місці записки та братове фото, засунув книжку за

пояс під сорочку і через сад пішов до сусідської хати. А тітка Настя з дійницею на порозі.

— Драстуйте! Надія Іванівна вдома?

— Ще немає, а тобі чого?

— От... приніс.

— Поклади на стіл.

Я розчиняю знайомі фільончасті двері. Все тут, як і завжди. На сплетеній з лози, потемнілій від старості етажерці книжки, зошити, і книжки лежать також на столі. На ліжку гіркою викладені білі подушки. Ледь уловимий знайомий запах.

Усе, як завжди, але чому мені так тривожно? Чому відчуття, що мусить щось статися, не полишає мене?

Поклав книжку на стіл так, щоб Надія Іванівна одразу її помітила, ще раз оглянув кімнату. Скільки разів тут бував. Скільки книжок перечитав з отієї гірки на етажерці. Скільки думав про людину, яка живе в цій кімнаті.

Дивно все в світі.

Жив-був звичайний сільський школярик, інтереси його обертались навколо звичного — як вивчити уроки, що поїсти, щоб у животі не бурчало, в чому восени та взимку до школи ходити, де олівці та зошити дістати, як матері допомогти буряків та соломи принести, щоб на об'їждчика не напоротися, як прожити день до вечора. Такими ж клопотами жили всі його приятелі. Та от з'явилась нова людина — і все змінилось. Світ став не одновимірний, не зітканий тільки з клопотів, тривог і страху, а багатобарвний та багатоголосий. І в той же час ще більше тривоги в тому світі оселилось. Тільки відтепер тривоги в малому школярику билися інакші, відмінні од тих, якими жили його брат, батьки, приятелі, все село.

От що може зробити одна людина, коли вона добра: весь світ перемінила...

Якийсь час не можу відірвати погляду від етажерки з книжками, од столу, прибраного ліжка. Як тут охайно, затишно, навіть пахтить інакше, ніж у наших хатах.

Раптом здалось, що я ніби прощаюсь з кімнатою Надії Іванівни, її книжками, білою гіркою подушок, і я стрімголов вискочив геть. Із свого подвір'я стежив, коли Надія Іванівна повернеться з поля, але так і не встежив. А може, вона прийшла поза городами, так часом буває. Мабуть, уже вдома. Звичайно, одразу помітила «Даурію» на столі й здивовано спитала тітку Настю: «А книжка звідки?» — «Максим, наш сусіда, приніс». — «Невже встиг прочитати?» — похвально подумає про мене. Книжку я не прочитав. Але це вже діло десяте. Попереду ціле життя, встигну. Тепер важливо інше не пропустити. Бо, може, це інше і є головне в моєму житті.

Уявляю, як вона гортає аркуші, і раптом з-за палітурки білим птахом вилітає аркушик, а за ним братова фотографія. Спершу вона читає мою обіцянку, мою присягу, мій заповіт. «А я буду писати! Буду, буду, буду!» Лагідно всміхається і думає: «Мабуть, я помилилась. Максим — упертий хлопець. Він обов'язково свого досягне. Хай щастить йому...»

Саме так вона й подумає, просто не може подумати інакше.

Потім переведе погляд на знімок. Хоч там брат суворий і неприступний, ніби стоїть на бойовому посту, вона його впізнає. Переверне фото: чи нема якогось напису? Але на звороті чисто. І здогадається, що то моя робота. Що я все-все про неї знаю. Що є у неї надійний захист. І нікуди не поїде. Думати про це облишить.

А в обід наступного дня тітка Настя принесла до нас плетений кошик з книжками.

— Надія Іванівна просила передати,— похмуро мовила сусідка.

Серце моє піднялось високо-високо і боляче впало.

— Де вона?! — зойкнув я від болю, бо серце моє розлетілось на друзки.

— Та вже, мабуть, далеко.

— Де? — закричав я, похлинаючись.
— Хіба знаю,— розвела руками тітка Настя.
Мати переливала з відра в глечик щойно видоєне молоко, таке запашне, що аж млосно було.
Як же це сталося?
Кого гукати на поміч?
Хто мені допоможе?
— Коли вона поїхала? — накинувся на тітку Настю. — Коли, коли? Чого ви мовчите? Куди, чим?
— Ще вчора після обіду. З молоковозом. Просила до сьогоднішнього обіду нікому не казати. А куди, хіба я знаю. Пригорнулась до мене, поцілувала, мов рідну неньку, та й заплакала. І я не стрималась,— сусідка схлипнула й тернула фартухом під очима. — Душевна була, гріх казати, і мені з нею легше жилось.
— Як же ви могли, тітко? — ледь стримуючи сльози, дорікав я сусідці. — Навіть не спитали! Вона ж вас, як рідну, шанувала. А вам усе байдуже.
— Чому це? — схлипнула тітка. — Я її теж за дочку мала. Що зробиш, коли Бог дав їй мандрівну долю. Хай щастить їй доїхати, куди намірилась.
Я кулею до дверей — треба розшукати Романа, розповісти йому, нехай доганяє, шукає, повертає назад. Може, встигне... Та в порозі зупинився. Як же встигнеш, коли вона ще вчора поїхала? Увечері була на станції (від нас туди добрих двадцять кілометрів), а там сіла на поїзд.
Де, в якій стороні шукати?
Недарма мені снився поїзд, ох, недарма!..
Мовчки підняв кошика, заніс у другу кімнату, поставив на лаву. Зверху лежала «Даурія». Мабуть, є в цьому якийсь смисл, щось думала Надія Іванівна, кладучи отак ту книжку, яку недавно їй повернув. Отже, знайшла мою записку і братову фотокартку.
І раптом страшний здогад пройняв мені думку, аж пальці ослабли, і книжка випала з рук.
Як же я міг, як же міг!
Вона ж не тільки здогадалась, що мені відомо про їхні стосунки з братом, вона здогадалась, що я знаю *все*. І про її матір та батька, і про причину того, чому вона не може стати братові дружиною, а мусить знову все кидати і мандрувати в світі.
Вона зрозуміла, що я все знаю, і тому так поспішливо виїхала.
Вона злякалась мене!
Що ж це за світ такий немилостивий і заплутаний, коли дві рідні душі не розуміють одна одну!
У ці хвилини я так багато відчув і зрозумів, що мусив би подорослішати на десятки років.
Поволі взяв з кошика книжку, розгорнув на першій сторінці. Я вже твердо знав, що там щось мусить бути для мене. Неодмінно.
Справді, між сторінками книжки лежала складена вдвоє сторінка із зошита. Знайомий, акуратно схилений набік почерк.
«Ти вже дорослий, ти все знаєш і зрозумієш мене правильно. Мабуть, я в тобі помилилась. Ти пиши. Тільки правду. Братові передай, хай не гнівається. Я не маю права зав'язувати йому світ чорною пов'язкою. Хай хоч один із нас буде щасливий. Якщо хочете мені добра, не розшукуйте мене. А цього листа одразу спаліть — благаю і вірю».
От і все.
Ні підпису, ні імені, ні прізвища.
Тільки білий аркушик з акуратно виведеними словами.

Уже котрий день я живу немов причинний. Тіло ніби хтось відділив од душі, від серця і думок. Воно саме собою рухається, лягає спати і поспішає вигнати Яску в череду, ще коли могутнє ревіння Аполлона ледь доноситься, а Данькової пісні й не чути; тіло йде рвати бур'ян для корови і збирати

кізяки на зиму, ввечері допасує на вигоні корову, хоч траву там давно повидзьобували до чорної землі. А в голосі одні й ті ж думки. Про Надію Іванівну. Де вона зараз? Невже в світі немає такої сили, яка б зупинила її в тій безконечній дорозі тривог і страху, безперервній утечі, захистила б, пожаліла зневірену душу? Я шукаю відповіді і не знаходжу. Де її знайти? В кого спитати, з ким порадитись? Брат Роман зробився мов потурмак: і вдень мовчить, і вночі мовчить, і вранці мовчить. Я прочитав йому прощального листа Надії Іванівни, признався, що чув їхню розмову, і про фотокартку розповів, і він накинувся на мене: «Це ти! Ти в усьому винен!» Аркушик ми розірвали на дрібні шматочки і спалили. Попілець Роман розтер у жмені й розвіяв у саду. Я гадав, що коли свідок мого болю щезне, то й сам біль хоч трішки втишиться. Та помилився. Боліло ще дужче, і я вже здогадувався, що так буде довго-довго, а може, й вічно.

Після того, як брат гнівно кинув мені: «Це ти! Ти у всьому винен!» — ми з ним майже не розмовляли. Так, я винен. Але й він теж. Усі ми винні. Тільки ні я, ні мій брат справжньої своєї провини ще не знаємо.

Книжки я акуратно склав на лаві, більше не доторкався до них. Мені здавалось, що їм болітиме. А відтак болітиме Надії Іванівні. Мов доторк до рани.

Свого велосипеда, яким Роман збирався їздити до Надії Іванівни, він потрощив обухом. Тепер вечорами разом з батьком та дядьком Михаєм лагодили в кузні погнуті раму та ободи. Дивак, невже сподівається полагодити і наздогнати Надію Іванівну? Немає такого велосипеда. Нічим і ніколи не здоженеш те, що минуло. Воно живе лише в пам'яті. Та на серці — пекучим рубцем. Біль може притлумити тільки час.

На нього, на лікаря-час, я й сподівався.

Мати в таких випадках каже: «Одна біда самотиною не ходить — другу за собою водить». У гіркій правоті цих слів я незабаром переконався.

Засліплений своєю бідою, зовсім забув про Яшка. Мати іноді нагадувала, що він прибігав, запитував мене.

Бачити Яшка мені не хотілось. Він був єдиною людиною, яка знала мої таємниці. З тієї нічної розмови Романа з Надією Іванівною Яшко мало що второпав, отож розпитував би мене, а відповідати я не міг. Не міг навіть називати вголос ім'я нашої вчительки. Надто свіжа рана. От хіба згодом... А коли ж буде оте згодом? Літо закінчилось. З першим холодом циганський табір зніметься з насидженого місця і подасться услід за теплом. Де воно ховається? В Африці? Невже аж туди заберуться? Мабуть, там завжди тепло й гарно, можна взимку ласувати яблуками з чужих садів і купатися в теплій річці... Потайки я заздрив Яшкові. Все життя в теплих краях. Мабуть, того й засмаг до чорноти, що його обціловує тільки гаряче літнє сонце. Мої ж руки, ноги, груди, спина протягом зими вибілюються, як молоко. Попроситися б і собі в циганський табір, податися з ними не знати куди.

Я бачив, що й циганам нелегко живеться, на них кожен своє зло зганяє, та й самі себе карають нещадно. Мабуть, для того, щоб навчитися переносити будь-яку кривду од людей. Та цигани шмагають тіло. Хоч це й боляче, та воно швидко заростає і все забувається. Але душу?..

Душу шмагати вміємо тільки ми.

— Таке лихо,— зітхнувши, сказав увечері батько, коли всі поприходили з роботи. Обвів поглядом наше сімейство, ніби в кожного просив допомоги чи поради. — Завтра вночі з хуторів прийдуть громити циган.

— Циган? — вихопилось у мене. — За що?

— Одна біда самотиною не ходить,— повторила мати своє звичне.

Батько ще раз пильно глянув на мене, ніби зважуючи, чи гідний я серйозної розмови. Перевів погляд на Романа. Відтоді, як поїхала Надія Іванівна, брат став неговіркий, на виду змарнів, ніби причепилась якась хвороба. Мати занепокоєно запитувала, що з ним. За столом на маторже-

ник більше підсовувала Романові, затірки наливала в миску щедріше, а він, бувало, й за ложку не брався.

— Буцімто до Мацюні скаржитися ходили з хуторів. Цигани обкрадають, треба їх вигнати. Чує моє серце — біда буде. Велика біда. Чому вони отаборились у наших краях, де люди злі, як оси? Земля ж он яка велика.

— Люди скрізь однакові,— печально докинула мати.

А я ж мріяв, що й на те літо прикотять до нас разом з теплом циганські кибитки, а в одній з них Яшко. Змужнілий, уже майже дорослий. Скільки б він нарозповідав усякого-різного! Де їздив, що бачив і чув, як люди живуть.

Невже не буде й цього?

Усі надії валяться й руйнуються під натиском не відомої мені сили.

— Ти гадаєш, справді розкидають табір? — обережно спитала мати. — Може, тільки налякати хочуть?

— Хутірським що? Є на кого своє горе вивернути.

— Може, вони не крали, а тільки видурювали? — з нетривкою надією допитувалась мати. — На те ж вони й цигани.

— Може, й так,— похмуро відказав батько. — Але це нічого не міняє. Треба попередити. Думаю, об'їждчик стежить, аби хтось не доніс циганам недобру вістку,— вів далі батько. — Та й не з руки мені туди кульгати, ходу мою і за селом почують. А от Максимко може... Не забоїшся вночі у табір піти?

— Забоюсь? — хоробро вихопився я і примовк. Отже, гірку вість у табір мушу передати я. Цебто самому розлучити нас з Яшком, і, мабуть, назавжди. — Не побоюся,— трохи згаслим голосом відповів.

— Молодець. Як споночіє, тоді й гайнеш. Знайдеш дядька Михая і скажеш йому, щоб хутенько прийшов до мене. Та так, аби жодна жива душа ні його, ні тебе не бачила... Я в саду підожду.

Заледве дочекався, доки стемніло.

Нарешті батько вийшов надвір, задер голову в небо. Чорна безмежна попона була густо всіяна срібними цвяшками. Я теж люблю дивитися в небо і щоразу думаю про те саме. Десь там є планета, схожа на нашу Землю, і серед багатьох людей є схожий на мене хлопчик, є й на Павлика схожий, і на Вітька, і на Надію Іванівну теж схожа дівчина. Але до них мені ще далі, ніж до тієї Надії Іванівни, яку я знав.

Небо здавалось велетенським таємничим дзеркалом, у якому відбито наше життя.

А що думає батько, задерши голову в небо?

— Невже серед тих зірок є ще одна Земля і там люди живуть так же гірко, як і ми? — сам себе замислено запитав батько.

— Як і ми?.. — повторив і я. Виходить, ми думали про одне й те ж.

Батько не відповів. Сказав інше:

— Я ждатиму он там,— кивнув на вкопану під грушею лаву. — Забачить цигарку — нехай іде.

Я подався не вулицею, а через город. Аж до обрію темніло поле. Там далеко бовваніли ожереди соломи — наша надія на тепло в хаті, на їжу для Яски.

Тихенько, мов кіт на м'яких лапах, пройшов межею городів і колгоспного поля. Жоден собака не гавкнув, навіть Циган. Звідси вночі табору не видно, лиш кволі іскри змигують над багаттям, що не згасає, тліє ціле літо. Це воно колись притягало мене до чужого, незнаного життя, у далекі, заманливі світи. Притягло й не відпускає... І ось тепер мушу сам усе зруйнувати.

Вже чути знайому мішанину запахів — попелу, кінського гною, старої збруї; запах табору став для мене звичним.

Циганського скарбу ніхто не охороняє — ну, що в них можна вкрасти, крім дешевого намиста,— але завжди хтось сидить біля багаття. От і цього разу я наткнувся на парочку. Тихо покликав. Циганка щось швидко заторохтіла по-своєму, а циган невдоволено озвався до мене:

— Що тобі тут треба?

— Покличте дядька Михая,— я вклав у свій голос усю, скільки було, впевненість.

Незабаром із шатра, покректуючи, вибрався сонний дядько Михай. Розгрібаючи двома п'ятірнями кучми на голові, він хрипким голосом спитав:

— Кому я знадобився так рано? Чи так пізно?.. А, це ти, Максиме? — І враз насторожився. — Кажи, чого прийшов.

— Ходімо зі мною,— сказав я твердо, як міг. Циган не протестував, мабуть, зачув тривогу в моєму голосі.

— Ось тільки штани натягну та пояса візьму. Який же то циган без штанів і пояса,— пожартував невесело.

Щоб ні на кого не натрапити на вулиці, я повів його також поза городами. Циган крокував мовчки, ступав обережно, нечутно. Циганам те не дивовижа, мусили вміти ходити крадькома і ні про що не запитувати.

Та от я побачив темні обриси нашої хати. Щоб не помилитись, пильніше приглянувся до зубчатих верхівок тополь, що позначали вулицю. Саме по тополях ми з мамою впізнавали нашу хату, коли несли вночі щось із колгоспного поля. Так, це було наше подвір'я, його видавала велика зазубрина в ряді тополь. Ніби вирваний зуб. То батько з Романом спиляли дві найвищі тополі: щоб хлів для поросяти зладнати, колись же буде в нас порося.

Батько чекав нас.

— Спасибі, Максиме, а тепер кроком руш під рядюжку,— звелів ніби аж сердито.

Ось цього і не буде, тату! Може, зараз вирішиться доля мого друга і всього табору, а я — спати? Нізащо!

Я знову з гіркотою подумав, що все руйную власними руками. Робиш одне, а виходить зовсім інше. Намагався допомогти Надії Іванівні, вийшло все навпаки. Допомагаєш урятувати від погрому циганський табір — і залишишся без приятеля Яшка.

Я огинався, не поспішав іти, слухаючи, про що перешіптувались батько та циган. Може, вони знайдуть спосіб утихомирити Мацюню й хуторян?

Та дуже скоро батько і дядько Михай встали з лави. Потисли один одному руки.

— Спасибі, я цього не забуду,— сказав циган. — Дасть Бог, колись знову зустрінемось.

— Доброї дороги,— відповів батько.

Я не встиг відскочити, батько наткнувся на мене. Міцно взяв за руку. Від нього гостро пахло тютюновим димом, а рука була тверда і вогка.

— Ось так і живемо... — сумно проказав батько.

Михай пішов тією самою стежкою — поза городами. Батько якийсь час дивився йому вслід, а потім смикнув мене за руку.

— Ходімо, і нам з тобою пора спати.

Я легенько спробував висмикнути руку, але батько не відпустив, отак, за руку, і завів мене до хати.

Довго я не міг заснути. Прислухаюся: чи не риплять вози, не гавкають собаки? А ніч, як на лихо, випала така тиха, що навіть не чути було, як ангели в небі шурхотять крилами.

Що це, мені знову сниться той самий сон? Чи це вже не сон, а ява? Голосом, що розтинає душу, реве паровозний гудок, пихкає ядучим димом, а дорогою, що веде в сільраду, з неї — у райцентр, а з нього — далі й далі, в усі світи,— тією дорогою віддаляється поїзд. Відвозить уже не нашу вчительку,— з-за вагонного вікна, навхрест перекресленого рамою, виглядають смагляве Яшкове обличчя з кучериками, як у Пушкіна, насуплений дядько Михай, засмучена Аурела.

Услід за поїздом, обминаючи колію, глибоко вибиту в сухій дорозі

паровозними колесами, на чолі з маршалом у золотих погонах марширують солдати в касках і дружно співають:

Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин
И первый маршал в бой нас поведет!..

Несподівано пісня обривається, натомість лунає Даньків голос:

— Ти к-куди в огород прешся, шльондра! Дороги для тебе немає! Я ось тебе напоумлю!

Батіг вистрілював, немов гвинтівка, а за цим знову чулася та сама пісня.

Схоплююсь немов ужалений. Знову проспав! Не череду з Даньком проспав, то дрібниця.

Підсмикнув штанці і, навіть не зазирнувши до корівника, звідки, натягнувши налигача, дивилась на мене великими благальними очима Яска, помчав за село. На безпечній відстані обминув Данька, який гнав корів на тирло, попетляв між коровами, щоб якась рогом не шабатнула чи не мазнула по щоках забабраним хвостом.

Слідом репетував Данько:

— Гей ти, пранцюватий! А де ваша здохляка? Сам на тирло поженеш.

Я навіть не озирнувся. Минув останню хату, останній сад — і чистий голубий світ відкрився переді мною.

Невже не сон?!

Дивився на те місце, де ще вчора стриміли верхами циганські шатра, стояли вози, по-домашньому мирно в'юнився у небо голубуватий димок — нічого цього не бачив.

Кілька разів кліпнув очима, щоб зігнати пекучу сльозу, простір у моїх очах захитався, розплився, ніби я дивився у розмите осіннім дощем вікно.

Порожньо, ніде нікого.

Тернув долонею під носом, разом зітхнув, схлипнув і поволі побрів перед себе. Череда обігнала мене, чиясь корова дихнула в потилицю, потім лизнула за вухом, я відмахнувся од неї, немов від мухи.

Нема, нічого нема...

Данько поряд ляснув батогом, аж луна вдарила у небо, але й на нього я не звернув уваги. Тільки краєчком думка зачепилась: ось зараз він мені віддячить за Мизу. Ну й нехай! Більшого болю, ніж я вже зазнав, ніхто й ніколи не завдасть. Данько ще раз ляснув, а потім схопив пальцями за те вухо, що його щойно лизнула корова, хотів смикнути, але вухо було вогке од коров'ячого язика і вислизнуло, як масний вареник із пальців. Тоді Данько вчепився за моє вухо не пучками, а нігтями — вони в нього були довгі, як у кота, мабуть, зроду не зрізав. Та й тепер я не відчував болю.

— Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин! — заволав Данько у вухо таким голосом, що перетинки мало не луснули. — А твої цигани — тю-тю! Туди їм і дорога!

Видно, якась корова намірилась у шкоду, бо пастух грубо вилаявся, відпустив моє вухо й пообіцяв:

— Ми ще з тобою побалакаємо.

Отут стояли табором цигани. Витоптана до чорної землі толока, сліди від коліс, дірки од паколів, на яких ставили шатра, перетовчена на порох солома, шматки якогось лахміття, кінські горіхи завбільшки як м'ячі для гри в гилки.

І більше нічого. Нічогісінько...

Я блукав серед вимерлого токовища, намагаючись знайти сліди од Яшкового шатра. Невже він не зоставив мені жодного знаку? Якусь галузинку, папірчину, шматок батога. Я б знав, що він також думав про мене, надіявся, що колись зустрінемось.

Нічого немає, жодного знаку. Тільки витоптана земля, порох та сміття.

Сльози душили мене. Я по-справжньому ще ніколи не плакав. Не від болю, коли хтось побив чи образив,— то діло звичне,— а від болю, який усередині.

Мов сновида, підступив до покинутого багаття. Десь там, у купі попелу та недогорілого хмизу, жив, не вмирав вогонь, бо над попелищем здіймався вгору і хитався, мов безсилий, тонкий димок.

Я підібрав недогорілу галузину, присів навпочіпки на тому ж місці, де сидів, коли вперше потрапив у табір, і почав роздмухувати теплий попіл, щоб визволити вогник. Ось зблиснуло кілька жаринок. Я дмухнув ще — і звідкілясь знизу, ніби з самої землі, вистрибнув маленький пломінчик і весело затанцював над чорною купою. Дурненький, ну, чого тобі так весело? Тебе покинули твої господарі, яких ти обігрівав і годував, зігрівав їм тіло й душу, давав розраду. Я трішки посиджу біля тебе і теж назавжди покину. Залишиться на землі тільки чорний слід. Мов чорна рана.

І більш нічого.

Дві сльозини з моїх очей одна за одною впали на вогник і сердито зашипіли, ніби на когось гнівались, але після цього вогник затанцював ще веселіше.

Я довго чекав, поки він стомиться і сяде поруч зі мною перепочити.

Коли вогник погас і залишився тільки гарячий жар, я схопив одну жарину в руку. Мені потрібен був такий біль, який би пересилив біль у душі. Та навіть не відчув, як пекло в долоню,— душа боліла стократ сильніше...

А. Німенко. Гетьман Б. Хмельницький

Наглою смертю полеглим жінкам України

Доля однієї моєї односельчанки варта, аби про неї розповісти. Захоплені осудом сваволі, що на десятиріччя очорнила сторінки нашого буття, ми кинулися до біографій великих, ніби в них сфокусовані біль і трагедія культівщини. І мовби не вони, принаймні чимало з них, не мають розділити вину за скоєне. Прості ж смертні, ім'я котрим легіони, лишаються безвісними — ні могили їм, ані знаку на отчій землі. Наче не було їх, наче не з'являлися на цей світ у любові до нього, спраглі творити на його лоні добро.

Десь під Карагандою, в пустельній отій землі, дотлівають кості Григорія (Гриня) Кайстренка, однокласника й однодумця, і хай слова ці будуть епітафією на неіснуючій його могилі.

Він так любив життя, землю і все на ній суще! Далеке, давнє і сьогочасне. Знав стільки пісень і легенд, переказів та повір'їв, що викликав подив: коли і звідки навчився того? Умів так володіти словом, що то осявало воно ніжністю та супокійністю, то охмарювало гнівом та зненавистю... Який був би нині учений! Історик, філолог, знавець народного побуту. Як пригодилася б його одержимість тепер, в часи відродження, що їх так жадав, пророкував, прагнув...

Певне, саме цього, любові та беззавітності, і збоялися новітні лойоли, коли за доносом запороданця схопили і запроторили юнака у край далекий, чужинський. І померкло хлопцеві сонце придніпровських погожих днин, і змовкли йому соловейки, перестали кувати сиві зозулі, висохли джерела в глибоких байраках. Матірне слово замінила йому чужинська табірна лайка, рідну домівку — прогнилі барачні нари, запахущі трави та вишневий садок — перекотиполе і карагач...

І він не витримав. Вони не знесли наруги. Сотні, тисячі. Волелюбство проросло непокорою. ...Уночі, коли, змордовані, поснули, по них, по їхніх оселях пройшлися танки. Ніщо живе не вибралось. Мир настав і благодать. Жодного сліду. Навіть у пекельних реєстрах. Не було та й по всьому. Тільки вітер котить барханами сухе колюччя. Та хіба засіріє в пісках занесена вороном кістка.

О рідна земле! За шеломянем єси. Згадай про них і заступи. І спом'яни на суді праведнім. На великім згуку людськім.

Грім канонади вже долинав до Вільхівки, коли Ольгу Романюк покликали до школи. Прибіг по неї сусідський хлопчина, що саме, казав, опинився там з хлопцями.

— Олько,— захекано кинув через паркан,— тебе до директора.

— Не знаєш чого?

— Звідкіль мені знати. Сказала — одна нога тут, друга там. Я й прибіг.

Було недвечір'я, пора, коли по хазяйству клопіт, Оля ще трохи попоралась, діждалась матері з поля, перевдяглася в літнє легеньке платтячко і поспішила. «Чого такої пори?— бентежилась думкою.— Удень бачились, ніхто нічого...»

В директорській сиділи двоє — господар, Юрій Андрійович, і незнайомий. Переступив поріг, зупинився.

— Проходь, Олю, проходь,— запросив директор.— Ось товариш...— Він глянув на гостя, певне, не знаючи, як його відрекомендувати, але той промовчав, тільки права щока його неприродно сіпнулася, і докінчив:— Словом, хочуть з тобою поговорити. Даруйте,— це вже незнайомцеві,— я на хвилину.— І щільно причинив за собою двері.

Коли зосталися удвох, чоловік,якого вона — збігло на гадку!— десь таки бачила, запросив Олю сісти, дістав «біломорину», припалив. І поки він це робив, Оля краєм ока встигла роздивитись його: утомлене, землистого кольору обличчя, ріденькі білясті брови, залисини, що рідкочуб'ям переходили в «польку»... Нічого особливого. Ото й тільки — щока сіпається, мабуть, нервове. І невідомо, чого йому од неї забракло.

— Ви мене знаєте, Ольго?— після чергової затяжки запитав незнайомець.

Дівчина стенула плечима.

— Здається, ні.

В голосі її відчулось вагання, і гість перепитав:

— Напевно чи може?..

— Таки не знаю,— ствердила.

— От і гаразд,— тихо прозвучало у відповідь. Той, кому зараз належала вона, знову глибоко затягнувся, додав:— Слухайте мене уважно. Фашистська Німеччина віроломно напала на нашу країну, героїчний опір червоноармійців поки неспроможний зупинити ворога, фронт наближається. Цілком можливо...— Незнайомий, зауважила, мав звичку недоказувати. Зараз, примовкнувши, він пильно дивився на неї, чекав, що скаже, проте Ольга сиділа незворушно. Вона вже чула ці слова. І не раз.— Як гадаєте, можливо чи ні?

— Але що саме?— дратливо запитала дівчина.— І взагалі... Мені незрозуміла ця балачка.

— От і гаразд,— удруге сказав співрозмовник.— Не гарячіться. Як ви дивитесь?..— Він знову витримав паузу.— Словом, є думка залишити вас у підпіллі.

Бентегу змінило розчарування. Ольга не приховувала його, нерозуміюче блукала поглядом по кімнаті.

— Тут, у Вільхівці...— долинало немов крізь сон.

— Як це? Чия думка? Що маю робити?..— Раптом наче прорвало її.— Та й хто ви, звідки мене знаєте?

Лице його пересмикнулося, незнайомець підвівся, одразу ж сів.

— Давайте з кінця, добре?— сказав.— Рекомендують вас школа, тобто дирекція, і райком комсомолу. Я працівник обкому, уповноважений по вашому району. А звати мене... з метою конспірації будемо користуватися псевдонімами: я — Диригент, ви... Як би ви хотіли назватися? Оберіть самі собі псевдо.

— Але я не знаю.— Сум'яття опанувало дівчину.— Я не готова. Що маю робити?— Чим більше з'являлося запитань, тим непевніше, незатишніше почувалося їй у цьому знайомому до дрібниць кабінеті.

— Хто ж із нас готовий?— мовби пожалів чоловік.— Війна віроломна. Будемо вчитися перемагати. Читали ж, напевне, «Як гартувалася сталь»? От і... Та й ми, старші, поруч.— Сказавши головне, представник ніби заспокоївся, голос його ствердів.— Вам треба буде увійти в довір'я до німців.

— Яким чином?
— Давайте разом і обміркуємо. Дівчина ви примітна, вродлива...
— Цебто... що?!
— Не гарячіться, не гарячіться. Підете до них на службу.
— Я?! Комсомолка?.. Та хто це вигадав? Завтра ж піду до райкому. Це непорозуміння.
— Ніякого непорозуміння. Запевняю вас. І не треба нікуди ходити. Так, ви комсомолка, активістка, це всі знають. Знають і те, що батька вашого репресовано як...— Певно, він хотів сказати «як ворога народу», але стримався, гримаса знову пересмикнула йому лице.— Словом, ви вступили до комсомолу, аби вдати, що відмовились від батька, насправді ж поділяєте його погляди, весь цей час почувалися незаслужено скривдженою...
— Але які погляди?— обуренням дихали її слова.— Батько ні в чому не винен. Він простий колгоспний бухгалтер. Який він ворог?
— Це, Ольго, питання не нашої компетенції. Не будемо його торкатися. Мова про те, яку легенду ви запропонуєте німцям. На нашу думку, така найбільш підходить. Вас покривджено, ви ображені, трапилася можливість відомстити, і ви готові...
— Ні до чого я не готова.— Ольга очікувально поглядала на двері, благала подумки, аби вони розчинилися і зайшов Юрій Андрійович, але того не було, її кидало в млость, хотілося встати, розігнати цей сон, цей кошмар.
Диригент з силою розтер у попільниці цигарку, дістав нову, однак не припалював.
— Ви що ж, волієте зостатися під окупантом, працювати на нього? Звання комсомольця зобов'язує вас... Чи, може, ви справді?
В голосі забриніли досі не відомі нотки. Ольга знітилась, нараз перед нею постало те жаске, непоправне... Тоді так само було надвечір'я, хіба що осіннє, вітряне, батько повернулися з міста, частували гостинцем, до подвір'я під'їхала крита, без віконець машина, двоє зайшли до них, звеліли всім сидіти на місці, перерили все в хаті, в коморі...
— Відповідайте.
— Краще на фронт,— глухо мовила Ольга.— Благаю вас, краще на фронт. Потрібні ж там медичні сестри, нас готували, навіть посвідки видали.
— Мова про тил. Земля повинна горіти під ногами у ворога. Бути бійцем невидимого фронту — не менша честь. Вітчизна довіряє вам, покладає на вас надії.— Голос зазвучав утаємничено.— Та про вас легенди ходитимуть.
— А люди... люди що скажуть? Як дивитимуся їм у вічі?.. Молю вас.
— Ми не на сватанні. Хочу, не хочу... Куди Вітчизна наказує, туди мусимо йти.— Він глянув у вікно, що вже бралося легенькими вечоровими сутінками, зрештою припалив цигарку.— Отже...— натиснув кулаком на стіл.— Домовилися. Зв'язок через директора, Юрія Андрійовича. Прийдуть німці, днів за кілька, ніби мимохідь, завернете до комендатури — і все, як домовились. Спочатку вам не повірять, можуть провокувати, але то для форми, люди їм потрібні. Головне — витримка. Спокій і витримка. Довго німець на нашій землі не затримається. Може, й не доведеться ризикувати.

Два вогні обпекли Ольгу. Згадка про батька, що прозвучала погрозою, надламала її. Зрозуміла: сперечатися даремно, хтось розпорядився її долею, змінити рішення неможливо. Єдина надія справді на тимчасовість ворога. Може, обійдеться, не доведеться грати ганебної ролі. Утихомирювало й те, що все-таки поруч будуть свої, Юрій Андрійович, він не дасть скривдити, коли що.
— То яка буде кличка?— допевнявся Диригент.
— Перепілка,— мовила зопалу.— Нехай буде Перепілка.
— От і гаразд,— вдоволений, підвівся співрозмовник. — І ще одне,—

затримав її, що надалася було випурхнути з кімнати.— Про нашу розмову нікому ні гу-гу.

— Навіть Юрію Андрійовичу?

— Навіть йому. Вас знайдуть, коли треба. Головне — витримка.

Як вона любила ті перепілки! Хто зозулі, хто соловейків, а їй перепілки. Напроти обійстя, за річкою, лежало поле, щоліта вигойдувалися на ньому пшениці та жита, і щоліта десь там жила перепілка. Цілий день не вгавала то в одному кінці, то, гляди, аж ген в другому, і все кликала: «Пить падьом», «Пить падьом»...

— І чого вона, мамо, не спить, не спочиває?

— Така в неї вдача. Так на роду їй написано.

Якось таки вислідила птаху: маленька, рябенька. А така невсипуща! Дня їй бракувало, чи як, що, бувало, й увечері хававкала. Станеш ото на згірку, місяць тобі прямісінько в очі, холодком знизу тягне,— вона ж своєї. «Діточок скликає — мусить не спати. То попоїсти їм, то попити»...

Слухала, чарувалася.

Авжеж, «у всякого своя доля...» Ось і вона, Олька, прийшла у цей світ,— що ж їй уготовано? Школа, заміжжя, материнство? Але ж не тільки в цьому життя. Певне, є щось вартісніше, вище. Тягне її до вчительства. Як Марія Василівна, Юрій Андрійович... Що може бути благородніше, ніж сіяти розумне, добре, вічне? Вона піде тим сівачем, простим сівачем. Піде тою неозорою нивою, кидатиме золоті зерна — нехай сходять, рясніють,— будитиме, тривожитиме душі, аби не оспали, не зчерствіли до чийогось горя, чиєсь біди.

Перепілка.

...Їй і не довелося шукати нагоди, аби зайти до комендатури. За тиждень-півтора, коли стрілянина віддаленіла, відкотилась на схід, а у Вільхівцях заснувалася «нова влада», їх, молодих, повістками покликали до біржі на реєстрацію. Писарював на ній свій-таки, односелець, недавній колгоспний обліковець, який усіх знав, про кожного міг усе сказати. Крутився на біржі й німчик, низенький, опецькуватий, в тісному армійському строї сірого кольору, неохайний. «Обозник» — охрестили його дядьки. Солдат зазирав до списку, звіряв з повістками, а більше цікавився живим товаром. «Гут, гут»,— шкірив маленькі рясні зубенята, коли біля столу ставали наступні бранка чи бранець.

Коли підійшла черга Олі і вона, зодягнена вستареньке, тицьнула повістку, недавній обліковець зміряв її примруженим поглядом, єхидно кинув:

— Куди це так вирядилась?

— Не на весілля ж кликали.

— Мо, й поталанить,— засміявсь писарчук.— Чим не жених? — кивнув на солдата.

— Пишіть уже,— мовила з серцем.

— А ти не дуже, не дуже. А то... знаємо ваших.

— Знаєте, то й знайте,— відрізала Ольга.

Суперечка, певне, привернула увагу солдата, він миттю підлетів до столу.

— Вас?

Невпокійний погляд прикипів до Ольги.

— О-о!..

Якусь мить солдат німотно дивився на дівчину, затим осмикнув збрижений на боках френч, підтягнув черевце.

— Шпрехен зі дойч?

«Ось і настав твій час, Ольго»,— подумала. Ледь осміхнулася куточками уст, кивнула.

— О-о,— ошкірився солдат.— Зер гут, зер гут. Бітте.— Він відвів її, потуплену, знічену, вбік під здивованими поглядами односельців, з його слів Ольга зрозуміла, що їй належить з'явитися до комендатури, до самого

пана Штольца, який матиме з нею бесіду, який захистить фрау... е-е... Романьюк, який...

Додому повернулася городами, поза людськими очима. Не радували ні розливи квіток в берегах, що ними завсігди милувалася, ні пташиний щебет, ні буйна зелень городини — їхня з матір'ю гордість... Як тепер жити?.. Чужинець приголубив її, і вона здалася. Як бути?.. Усе ж свідоме, хоча й невелике життя сповідувала чесність, у школі її ставили за взірець, а нині?..

Гаразд, матері не було вдома, замкнулася, аби ніхто не зайшов, упала на ліжко, виплакалась до знемоги, до пустоти. Чому мовчить Юрій Андрійович? Хоч би обізвався, утішив... Чому не подає знаку той, Диригент?.. Де він?.. Кляла і себе, і день, коли зустрілися. Треба було впертися, наполягти на своєму. Що їй зробили б?

— Чого це ти наче неприкаяна?— допевнялася потім мати.— Чи не болить що?

— Голова щось...

— Голова,— скрушно мовила мати.— Що люди он кажуть. Правда чи ні? З супостатом лигаєшся. Совісті не маєш. Як з людьми житимеш?— І хусткою до очей.

Ой, мамо, мамо! Не крайте душі. Коли вже ви не повірили, то що ж люди.

— То я так. Ні з ким не лигаюся. Так треба. Не вірте. Нікому не вірте. Навіть мені.

— Чи тебе наврочено? Чи що з тобою?

Так і проплакала вечір.

Не світили, не вечеряли, ніхто не заходив, ніхто не виходив з Романюкового двору. Наче раптом потонув у безвість, провалився в ізвори.

Наступної днини була в комендатурі.

Штольц зустрів з розумінням. Стрункий, випещений, з тих, хто посідає тилові місця не без чиєїсь руки. Після недовгих формальностей, перебираючи тонкими, чутливими пальцями ланцюжок з єдиним на ньому ключиком од машини, сказав:

— Ми, звичайно, вам не віримо. Надто одверто, фрау Ольго! Але важливий сам прецедент: комсомолка добровільно іде служити окупаційній владі.— Говорив неспішно, смакуючи слова.— Завтра про ваш вчинок знатиме весь район, ми постараємось. Не пошкодуєте?— Посмішка грала на його красивих устах.

— Мені шкодувати ні за чим,— сумовито мовила Ольга, дивуючись переконливості своїх слів.— З колишньою владою у мене особливі рахунки, ви їх знаєте. В евакуацію, до якої нас кликали, я не поїхала. Так що відступати нікуди.

— Гаразд,— сказав Штольц.— Усе правильно. Легенда зовні не викликає сумніву. Але момент: ви не тільки були в комсомолі, ви були активістка, член комсомольського... е-е... бюро. Хто вас змушував до такої діяльності? Могли просто рахуватися в комсомолі, й годі. Отже, у вас переконання, глибока віра.

Ольга заперечливо повертіла головою.

— Пан не знає тонкощів нашої системи. Мене змушували відректися від батька, ворога народу, я на це не пішла,— мусила ж компенсувати свою незговірливість.

— Браво, фрау,— великодушно засміявся Штольц.— Ви прекрасно засвоїли науку ваших вчителів. Дочка, аби не відмовлятися від ворога-батька, виявляє політичну активність. Браво. Але затямте: у нас досить засобів, щоб перевірити щирість вашої заяви. Наприклад... — Комендант перестав гратися ланцюжком, на мить зосередив на ньому погляд.— Наприклад, завтра на мітингу ви звернетеся до своїх земляків із закликом не чинити опору новій владі, не уникати реєстрації на поїздку до рейху... Ферштейн?

Ольга мовчки кивнула. Перед нею миттю постав майдан, де завжди відбувалися святкові мітинги, десятки звернутих до неї поглядів... Німих, злісних поглядів...

— Не чую,— зауважив Штольц.— Ви зрозуміли, про що йдеться?

— Так,— мовила Ольга.— Коли це украй потрібно.

— Ваше вагання можна сприйняти як небажання співробітничати,— заявив комендант.

— Як ви не розумієте?!— обурилася Ольга — поклала за найкраще вдатися до такого захисту.— Я дівчина, жінка. Ніколи не виступала в такій ролі... Вам аби зганьбити людину. А я хочу бути чесною. Чесною навіть в такій ситуації.

— О ля-ля!— прицмокнув Штольц.— Як це по-вашому: і вівці ситі, і сіно ціле.— Він рішуче підвівся.— Слухайте мене уважно: або ви завтра виступите, або перша підете на шибеницю. Як диверсантка. Ферштейн?.. А тепер ідіть. За вами приїдуть. І не думайте жартувати, наше око всевидюще.

Вийшла мов очманіла. В коридорі дихнуло затхлістю, Ольгу занудило. Хапкома зачерпнула з відра, що стояло на табуретці в закутку, ковтнула жадібно. Ніби одлягло, проте відчуття бридкого, мерзенного не полишало. Так було, пригадала, тоді, як уперше переступила цей поріг, несучи батькові передачу. Одну-єдину, бо назавтра його вивезли, більше вони про нього не чули.

Нараз так захотілося когось зустріти! Когось із товаришів, яких уникала, перед ким почувалася винною... Зайти до Юрія Андрійовича? Але ж чи можна, чи не видасть і себе, і його...

Село неначе вимерло. Бувало ж, стільки люду вештається біля криниць, установ, а це... хто справді подався в евакуацію, утік невідь-куди, хто на роботах — колгосп не розпущено, переінакшено тільки в «громадське господарство»; чимало ж, відала, односельців просто таяться по хатах, по домівках, аби не потрапляти фріцам на очі.

Так і не наважилась завернути до школи. Поникала центром і з тим подалася додому. Ішла вулицею, під потаємними, відчувала, поглядами з-за парканів. «Невже всі одразу повірили? Невже те, що робила досі, могло викликати сумнів?» Прикро було і гірко. Хотілося гукнути: «Люди! Не вірте!.. Я своя... ваша!» Крикнути на весь голос, так, щоб здригнулося довкілля, щоб почули земля і небо, що вона не винна, це лиш облуда.

На розі, біля громадської криниці, стояли кілька жінок — хто з повними, хто з порожніми відрами. Обіпершись на цямрини, цибатів тут і Коляка, поліцай. Широке галіфе з зафарбованими міліцейськими стьожками в прошвах, того ж строю піджак, чорна пов'язка на рукаві. На плечі, ніби непотріб, рушниця. Щось мирно розказував. Це було незвично: недавній сторож райвідділу міліції Коляка з усім завзяттям взявся за насадження нової влади. «Батько не батько, мати не мати, а заробив — дати»,— таку вигадав собі приказку. Коляку обходили, мовби чуму, зустріч з ним не віщувала нічого доброго.

— А ось і наша агітаторка,— єхидно кинув на Ольжин «добридень».

Жінки промовчали.

— Про що, пак, ви?

— Ще й прикидається. Корчить із себе. Послухаємо, що заспіваєш завтра на сході.

Кров забухкала дівчині в скронях. Не хотілося вступати в суперечку, однак розуміла — мовчання не на її користь.

— Чиє б, дядьку, мичало, а ваше мовчало,— сказала сумирно Ольга.— Не вашого розуму діло.

— А казав сліпий: побачимо.— Звиклому до збиткування, Коляці вочевидь хотілося з когось познущатися.— Мене ж, бачу, клянете, то чого маю язик утягувати? Я що, дурний, неосвічений, по допрах ошивався, а ось вам комсомолочка, писана торба, з якою носилися.

Хто з молодиць одступом пішов, хто заскрипів коловоротом,— їй належало одмагатися самій. Звикай, звикай, наказувала подумки.

Нині перепадатиме тобі з усіх боків. Злість збурювала. Раніше навіть не стала б сперечатися з якимось покидьком, а нині... Леле! Це ж, виходить, в одній з ним упряжці. Кому-бо — і як?! як?!— поясниш?

— Ото, Миколо, що заробляєш, те й маєш,— сказала незлобливо Текля, немолода, підстаркувата тітка, яку всі на кутку звали Теклюня.— Злодійкував, то й нарікали. Нині не дивуйся, коли хто й плюне услід. Оце тобі хоч сердься, хоч ні. А дівчини не чіпай, вона тобі нерівня. І людям ще поганого не зробила.— Жінка підважила відра, звично кинула коромисло на плече.— Підемо, Олько,— мовила.— Нічого тобі тут стовбичити.

Бувають на селі люди, кому, як кажуть, усе сходить з рук. Вони й повчати можуть, навіть налаяти. І — диво — злоби на них не мають. Так й Текля. Навіть Коляці заціпило од її мови. Висповідала, й не заперечиш.

Поліцай нетерпляче поправив рушницю, ніби вона йому раптом замуляла. Іншого разу, може, й огрів би нею, принаймні пригрозив, а зараз — ні, наче заворожено. Тільки скреготнув зубами.

— На сходку щоб!.. Там побалакаєм.

Ольга впритул підступила до поліцая, процідила крізь зуби, аби чув тільки він:

— Хочеш черпака на плечах носити, заціпся. Одне слово Штольцу і... ферштейн?— Вона бридливо скривилася і, не чекаючи відповіді, пішла.

Автор аж ніяк не має наміру втомлювати читача докладним описом подій, що випали на воєнну долю вільхівців. Нічого в подіях тих особливого. Лихо є лихо. В одних більше, у других менше. Чи навпаки. Страх смерті й реальна смерть однаковою мірою вичатовували що окупантів, що окупованих. Гомо сапієнс удосконалювався на здирстві, гнобленні, вбивстві. Хвалена цивілізація нараз обернулася зворотним боком, явила світові жаскі химери своєї первісності. Наче наочно доводячи, що людство таки справді вийшло із джунглів дикунства.

Ольга жила мов на Голгофі. Розп'яття могло відбутися з дня на день. З одного боку її цвяхуватимуть свої, односельці (нахвалялися розправитися з комендантською хвойдою), з другого — Штольц із командою. Вже натякав: яким лиш чином партизани, ці червоні бандити, попереджають їхні заходи? Звідки дізнаються?

Яка її роль? Ніби мізерія, папери. Та й то суто цивільні, грифовані веде отой дрібнозубий Хельмут, що запримітив її першого дня. Ну, ще, може, витлумачить щось якій тітці чи якому дядькові — Штольц їх не терпить, намагається одразу до неї спихнути.

Талан, отже, звичайний. Уготований прислужниці. Та в тім-то й лихо, що закладено в тобі, жінко, відмітні якості. Робота, мовляв, роботою, а лежить на тобі, голубко, ще й інший хрест. Маєш утішати.

Штольц набридав. Розмови, натяки. А це вже в гості напрошується. Вареників, каже, закортіло, то чом би матері твоїй не зготувати?

Довелося таки частувати. Куди подінешся? Не вдома, одначе. Зладнала якось та й приперла макітерку. Нате, жеріть... В самої ж серце обкипало кров'ю. Кого улещує? Перед ким запобігає?

Одного вечора Штольц наказав сідати в авто.

— Далеко поїдемо?— запитала байдуже, хоч у душі похололо.

— Провідаєм батюшку, отця Харитона. Йому буде приємне твоє товариство.

— Звідки така впевненість, пане Штольц?

— Інтуїція. Комсомол стільки залив церковникам за шкуру сала, що присутність колишньої активістки збудить його краще за всяку агітацію. Чи не так?— Був у доброму гуморі, що останнім часом траплялося рідко.

Згадала: недавно Штольц казав, що слід зважити на прохання віруючих, відкрити церкву. Знає, по якій струні вдарити! Богомільних у Вільхівцях чимало, поголос про чуйного коменданта одразу піде доокіл.

Церківка, вважай куткова. Село велике, витягнулося аж ген понад

річкою,— люди й ставили собі ближче. Була головна, у центрі, то її розібрали. Ольга ще пам'ятає, як знімали дзвони, як падали вони з глухим стогоном,— куткова ж зосталася. Маленька, старенька, з побитою іржею бляхою — грибочком зачаїлася серед крислатих лип. На подвір'ї паслися кози, кілька дітлахів грали в цурпалки. Забачивши машину та офіцера-німця, вони зацікавлено уставилися на одвідачів.

— Ком,— покликав Штольц одного з хлопчаків і, коли той опасливо підійшов, звелів покликати отця Харитона.

— А він поїхав,— сказав хлопець.— Тут стояла підвода, вони й поїхали. Може, в Личаки, це недалеко.— Малий почав був розказувати, де саме те село та як до нього дістатися, однак Штольц рішучим жестом перепинив його.

— Можеш іти,— сказала пастушкові Ольга, і той дременув до товариства, що вичікувально стежило за перемовами.— Сільська безпосередність,— додала Ольга.— У нас так заведено: розказати і показати.

— Розказати й показати,— повторив її слова Штольц.— І спрямувати до партизанів?

— Пан комендант уже й дітей остерігається?

— Знаємо цих дітей...— з притиском вичавив німець.— Невідомо що вони можуть утнути. І не вдавайте з себе наївної.

Ольга стенула плечима.

— Нічого, скоро ми їм покажемо, де раки зимують,— дивлячись на пастушків, що хапкома виганяли з обійстя кіз, домовив комендант.

Ольга насторожилась: провокує, вивіряє?

Павутина бабиного літа утрапила Штольцові на перенісся, і він безпорадно намагався її зняти.

— Давайте я,— осміхнулася Ольга. Її запобігливість розгладила гримасу, що застигла була на комендантовім обличчі.

— Добре,— сказав,— поїдемо звідси.

Коли вибралися з тісного провулка, Штольц повернув за село.

— Вас іст дас?— грайливо поцікавилась Ольга, хоч саму охопило бентежжя.

— Відпочинемо трохи,— сказав Штольц.

— Але в мене захворіла мама.

— Нічого. Це недовго.

Хвилину мовчали, кожен виважуючи свій настрій.

— Чому ви затихли?— настійно запитав Штольц.

— Що говорити? Я поділяю вашу осторогу,— поверталася до попередньої розмови.

— Облиште!— рішуче обірвав її.— Нічого ви не поділяєте. Але гаразд. Не будемо про це. Принаймні зараз.— Рука, що досі нервово стискала кермо, лягла Ользі на коліно.

Нервовий тик пройняв дівчину. Першим пориванням було тікати геть в село, в поля, до лісу. Там свої, там Юрій Андрійович... Однак сказано: до всього бути готовою. До всього? Навіть такого? О, де він, де той загадковий Диригент, хто так знеобачки розпорядився її долею? Чому зоставив напризволяще?

— Пане Штольц,— мовила трепетно,— ваше становище не дає підстав для сваволля. Я у вас на службі, але не в прислужництві. Сподіваюся, різниця вам зрозуміла.

— До чого ви, жінки, одноманітні!— усміхнувся на її слова.

— Не знаю, вам видніше.

— Гадаєте, хтось повірить у вашу чесність?

— Для мене досить власної віри. Ви просто втомилися, пане Штольц. Вас мучить манія переслідування.

— Хіба не так?— зиркнув, зупиняючись на обочині.— Хіба не чигає на мене смерть? Навіть ви боїтеся своїх односельців. Боїтеся або вдаєте, що боїтеся, насправді ж... Він не довів думки до кінця, очевидно, це було припущення в її, Ольжиній, приналежності до місцевого підпілля, про що натякав.

— Боюся,— зізналася Ольга.— Сьогодні ви є, завтра вас нема, а мені жити.

— Поїдете з нами.

— Даруйте, але це несерйозно.

Штольц хвилину сидів незворушно, відречено, затим скрушно похитав головою:

— Правду кажете.

— Але прошу вас, поїхали,— заблагала Ольга.— Мама справді захворіла, маю допомогти.

Комендант перевів не неї важкий погляд, повагом увімкнув запалення.

Тієї ночі до неї прийшли. Збуджена денними пригодами, Ольга ледь задрімала, коли запільне вікно, обіч якого стояло її ліжко, злегка забриніло. Стук умовний. Хапцем накинула плаття, хустку-обпиначку, навшпиньки подалася до дверей.

— Хто там?— сонно запитала мати.

— Спіть, мамо. Я зараз.

Мати застогнала, завертілася, старенький лежак жалібно заскрипів під нею.

Посланець був свій, колишній фізрук школи Павло Федорович. На початку війни пішов до армії, вважалося, що на фронті, а він осьдечки. Ольгу кинуло в жар — знала: небайдужа йому, не раз напрошувався в провожаті.

— Як ти тут, Олечко?— зашепотів, коли відчинила і він опинився в сінях.

— Як горох при дорозі,— сказала зопалу.— Передайте Юрію Андрійовичу, що я далі не можу.— Вона розповіла про сьогоднішній випадок, мовляв, невідомо, чим це скінчиться.— Ви там гуртом, усі свої, а я що?..— Хотіла запитати про Диригента, але стрималась, замість чого додала:— Чому сидите, чого очікуєте?

Коли скінчилась злива її обурень, юнак розповів, що ні, вони не сидять, діють, от тільки далі, на залізниці, тут їм не з руки, тут їхня база, проте вони не дадуть в обиду вільхівців.

— А я чого тутечки нидію?— крізь сльози вела своєї Ольга.— Аби людям очі муляти, матері та й собі серце краяти? Як мені — хтось там думає? Хвойдою он уже називають.

Заспокоював, казав — усім і всюди нині несолодко, обоє розуміли вагу тих слів, як і те, що іншого не дано, іншого не придумати.

— Що ж Перепілка велить передати командирові?— запитав нарешті Павло.— Скарги і все? Що заміряються фашисти?

Спохватилася: справді-бо, кому потрібне її невдоволення? Довкола он скільки лиха, крові і сліз.

— Скажіть, Штольц нахваляється. Схоже, каральну акцію готують.

— Спасибі за вістку. Зустрінемо як належить,— сказав Павло.— А ти... бережи себе, Олечко.— І пригорнув у темряві навмання.

Світ такий дивний. Страшний і дивний. Не знаєш, де ти в ньому, яким боком він до тебе раптом обернеться.

А невдовзі звалилося лихо. Вість про нього ніхто не приносив — приповзла ніби сама по собі. Загинув Юрій Андрійович! Нагально! Безглуздо! Поверталися буцім з тривалого завдання, а в таборі тим часом помінявся пароль... По них і вдарили. Свої, кревні. Іншим нічого, а він як ішов перший, так і звалився.

Була зима, сніги кучугурилися — на вулицях, полях, на городах. Ольга уявила, як лежав він, колишній директор, єдиний, кому могла звірятися,— лежав, і сніг червонився під ним. «... Як упав же він з коня, та й на білий сніг...» Цілу ніч плакала, на ранок розболілася голова. На службу не пішла — не могла бачити Штольца, його посіпак. Як же тепер, міркувала, чи знає хто про того Диригента? Чи має вона право відкритися

Павлові Федоровичу... Павлові? І де він, той чоловік?.. Чому ні разу не заявився?.. Запитання поставали тісним рядом. Їй, недосвідченій, важко було знайти на них відповідь: ситуація непередбачена, вимагала самостійних дій. Ольга поклала собі віддатися на волю долі. Спокій і витримка. А що мала робити? Велено слухатися — буде слухатись. Кожному, кажуть, своє. Всякому нести свій хрест. До болю, правда, прикро, що так, саме так обійшлося з нею життя. Гадалося ж, мріялось...

Війна. Де їй кінець? Казалося ж: на його, ворога, території, коли нападе. Своєї — жодної п'яді. А вийшло? Брати і сестри!..

Не каяття! Тим паче зневіра. Людині властиво думати, вона зіставляє, сподівається, втрачає надію і знову до неї вертається. Життя! Стане ж колись воно до норми. Не навічно ж ця каторга. Страждають, гинуть не в ім'я ж гіршого. Визоріє і їхня доля, очиститься од скверни. «Враг будет разбит!» Не вірити йому — святотатство. Вождь і учитель! Іменем його святиться кожен крок. Та і Юрій Андрійович був тієї ж думки. Лихо тимчасове, зітруть його, зімнуть, і настане день волі, торжества, воскресіння. Вони зберуться тоді на майдані, гуртома пом'януть загиблих, і вона, Ольга, на радість матері, всім, хто бачить її отаку, стане і скаже: я ваша, люди, не вірте облуді — її накинула на мене війна. І вони усміхнуться їй, бо то буде день великої радості.

Став же він, той день, для Ольги судним. Справді погнали фашиста — добивали в його лігвищі, справді, вернувся мир, живі клопоталися мирським, тільки їй того не випало.

Вільхівці були визволені у вересні. Ольга ще пождала в надії, що до неї ж таки навідаються, коли не сам Диригент, то хтось звідти, однак нічого того не сталося, і вона, в розчаруванні і розпачі, гнана відвертою зневагою односельців, подалася до недалекого міста. Доля ніби усміхнулася їй, звела з добрими людьми, які наполягли, аби йшла вчитися, — вузи саме оголосили припізнілий прийом. «Чом би й не так,— міркувала.— Навчання — моя давня мрія». За тиждень-півтора була студенткою педагогічного, чим, якось навідавшись, і порадувала згорьовану матір. «Слава богу, донечко, слава богу».

Та недарма мовиться: унадилось лихо — відчиняй ворота. Під Новий рік, на Різдво, коли, гнана непевними чутками, стара Романючка стала на порозі студентського гуртожитку, комендант його зажадав, аби ішла геть, тут не місце різним фашистським прихвосням. Світ потемнів у очах матері. Вийшла, присіла немічна в скверику, але й там дістало її всевидяще око гуртожитського цербера. «Забирайся відціль, бо й сама опинишся там, де дочка»,— пригрозив, і вона мусила піти, так і не довідавшись, де ж, зрештою, Ольга. В інституті, куди звернулася, сказали, що нічого невідомо, нехай жде...

А Ольга тим часом сиділа перед слідчим, який розпинав її за співробітництво з окупантами, не зважав на пояснення.

— Знаємо вас!— скрикував.— Зараз ви патріоти, а тоді чому не пішла в партизани? Добре було роз'їжджати на машинах? Народ гибів, а вона з німцями ніжилась.

Ольга плакала, посилалася на Юрія Андрійовича, Павла.

— А де вони, де? Отож-бо. Мертвий не свідок.

Тоді вона поклала відкрити йому таємницю — про Диригента. Мовляв, дала обітницю мовчати, коли ж справа набирає такого повороту, мусить розказати. Слідчий вислухав, кілька днів її не чіпали, Ольга гнітилася в переповненій камері, куди не проникав навіть промінець сонця, бо містилася в підвалі, глибокім і вогкім; зрештою її викликали, і той самий мучитель заявив, що ніякого Диригента в списках не значиться, що все то вигадка, намагання уникнути відповідальності за скоєне.

— Прийом відомий,— додав.— Краще розкажи чесно, визнай вину, то й покара буде менша.

Першим бажанням Ольги було покінчити з життям, обірвати його і тим покласти край ганебності, знущанням, приниженням, яким піддава-

ли її щодня й щогодини невідь за що. Вона твердо поклала вчинити саме так, іншої ради не бачила. Шукала тільки нагоди. І можливості. Виявляється, навіть піти з життя людина за існуючих обставин не може. В камері не дадуть, там десятки очей: дорогою на допит так само («Руки за спину! Голову опустити!»), попереду тебе і ззаду конвоїр; згубного трунку не роздобути. А як же праглося смерті! Їй, котра так любила життя, так на нього надіялась. Перепілці. Пташці польового роздолля, вільній і невсипущій.

Якось Ольга спробувала кинутися в простір між сходами, але зачепилась, її схопили, притисли обличчям до стіни, так — захекані, розлютовані — стояли вони кілька хвилин, і хтось говорив пошепки:

— Дурепа. Устигнеш на той світ.— Гаразд, того ніхто не бачив, не прибігли на поміч, а конвой додав: — Вважай, тобі пощастило, доповідати не буду.

Хотіла обернутися, сказати непроханому рятівникові, що даремно, однаково вчинить замислене, проте їй наказали мовчати, іти вперед.

Тої ночі оголосили вирок: п'ять років виправно-трудових таборів. Без суду і слідства... А наступної взяли на етап. Був кінець жовтня, холодало, Ольга щулилась у благенькому піджачку, намагалася іти в середині колони, де затишніше. Місто іще додивлялося передсвітанкові сни, глухо човгали об остуджений брук десятки ніг, а їй все вчувалася перепілка. А може, то був далекий плач матері по своїй одиначці. Нічний плач, як і пташиний, котрий чують не всі — лишень діти.

По тривалому снуванню залізницями «широкої й неосяжної», серед багатства озер, полів і рік, після нудних стоянок на запасних коліях, у тупиках, коли треба було пропускати ешелони з фронту й на фронт. Їх зрештою допровадили до місця призначення. Ще в дорозі, з холодних, брудних «телятників» озираючи то ліси і переліски, що так нагадували рідні краї, то голі — приволзькі — степи, зрозуміли, що, на щастя, везуть їх не на північ, не до білих ведмедів, а таки на південь, десь до Середньої Азії. Серця затеплілі надією, бо те, що розповідали про Соловки, Воркуту, Сибір, дихало холодною смертю. Гадалося, хоч замерзати не доведеться. Як уже буде, а в теплі таки ж легше.

Ольга і дослухалася тих розмов, і байдужіла до них. Все для неї втратило свій зміст і свій сенс. Перспектива одна: смерть. Нема їй місця на світі, який відвернувся від неї. Зганьбив, а тоді відвернувся.

Днями лежала мовчки на нарах, утупившись у вогку од дихання стелю вагона. Спала не спала, марила. За що така покара? Од кого? Перед ким так завинила?.. Бували дні, коли все ставало нестерпним: ритмічне постукування коліс, брудний, смердючий од людських екскрементів, що стояли тут же, у діжці, вагон, розмови, суха пайкова їжа. Десь бувають аварії, катастрофи, десятки жертв — чому, чому з ними, із нею такого не станеться?! Мало ще катувань? Мало ганьби? Хтось не наситився?..

— Ти, дитино, не мовчи,— говорила їй літня гуцулка.— Од мовчання усяке лихо душевне. Гадаєш, мені, нам осьо не марудно? Ая! А що вдієш, маємо терпіть, перетерпіти.— І розказувала, як їх, селючок, схопили гуртома — і на етап.— Двайцять штири години — і щоб духу не чути. А за віщо, скажіте? Що не відаю, де муж? Так я його не посилала ні до армії, ні до партизанки. Самі взяли, самі й знайте.

Їх було чимало таких, либонь, цілий вагон. Ольга втрапила до них, певне, випадком. Хоча — який випадок?! Запхнули, де була щілина, і всенький клопіт. Жінки трималися дружно, і Ольга врешті зрозуміла, що їй поталанило (чи не отой «конвоїр» постарався), бо серед інших таке коїться — не приведи Господи. І вбивства — заради якогось майна. І віднімання пайки, й знущання. Надто з них, «контриків». Карних, бандюг, наче зумисне нацьковували на них, і ті аж із шкури пнулися.

Під кінець дороги Ользі мовби відлягло, полегшало. Поділений біль — півболю. Гуцулки раяли не вбиватися — мине ж колись оце лихо, всевишній зглянеться і покарає винних. Кепкувала в душі з людської

наївності, а потай не гнала надії. Справді ж бо, не може так бути, щоби людина страждала ні за що, ні про що.

— Ти, доню, теє...— сказала їй гуцулка, коли звеліли приготуватись до висадки,— на ось мою лахманину, накинь як-небудь та й хустку насунь... Врода твоя примітна, то аби... у них це просто. Бережися. І нехай тебе Бог береже.

Ой, гуцулко, гуцулко!.. Чи ти відчувала, чи ти віщувала.

На вахті, коли приймали колону в'язнів, Ольгу і ще кількох жінок таки запримітили, веліли одійти вбік. З годину, поки тривала процедура, топталися на снігу, Ольга промерзла, не чула стерплих у туфлях ніг; затим — у полушубку, валянцях і армійській шапці — конвоїр наказав іти за ним, і вони посунули слідом.

— Ну, бабульки,— щебетав конвоїр,— вважайте, вам повезло. На харчеблок велено. Там недавно був шмон, декого в БУР запроторили — красти надумали, курви, на їхнє місце підете.

Їх розмістили в окремій секції жіночого барака, цілий вечір ніхто до них не заходив, жінки уперше за довгу дорогу давали собі лад. Ольга ледве відтерла задубілі на холоді ноги, з жахом думала, як буде далі,— боса ж, роззута! Товариство гуцулок, їхня розрада ніби відігнали чорні думки про самогубство,— треба жити, вижити в цьому пеклі, навіть усупереч неласкавій долі.

На світанку до них влетіли.

— Підйом! Досить ніжитись. Кожній стояти біля своєї постелі.

Ходили, видивлялися, наче на торзі. А вони ж — хто устиг накинути сукню, хто ні, соромливо тиснулися до нар, щулились, аби, здавалося, поменшати, знітитись, зникнути з-перед хижих очей.

— Хохлушки що нада!— сито іржали наглядачі.

— Цимес.

— Ану виходь, виходь,— присікався до Ольги блатар.— Давай на світло боже.— Од нього віяло морозом, холодом, пика його світилася од самовдоволення.— У нас не сховаєшся.— Майже силоміць витягнув її насередину секції в коротенькій літній сорочці, що ледь прикривала ще не спиті дівочі груди, а внизу оголяла повнуваті рожеві коліна.

Якусь мить і наглядачі, і жінки зачаровано дивилися на Ольгу, дивувалися досконалості її форм, дівчина нітилась під тими поглядами, мимохіть затулялася, вона ладна була провалитися крізь землю.

— Оце подаруночок,— прицмокнув наглядач, обходячи Ольгу кругобіч.— Як, хлопці?

— На банку[1] потягне.

— Не менше. Повезло начальнику на іменини.

— Всім одягнутися й на харчоблок. Негайно!— наказали.— А ти,— до Ольги,— будь на місці.

— Ти приготуйся на всяк випадок,— шкірились.

Жінки хутко зникли, наказавши дівчині, коли що, покликати — харчоблок поруч, і Ольга зосталася ні жива ні мертва. Що робити? Вдатися до того, замисленого? Але — ні. Ні й ні! Жити! Вона хоче жити, так просто не позбавить себе цього блага... Якась не відома раніше впертість нараз опанувала її, веліла не піддаватись, і Ольга в розпачі поклалась на неї.

...А перепілка плакала — і як же тужно!— в голубих снігах зауральських.

Другого чи третього дня Ольга подала касацію-скаргу на неправедний суд і обернулась на чекання.

Вона й не запідозрювала, що ненавидить опецькуватих. А саме таким виявися той, до кого її привели,— широколиций, з товстими масними губами й розпливчатим носом. Начальних харчоблоку.

[1] Жаргонне, табірне: на пляшку.

ли її щодня й щогодини невідь за що. Вона твердо поклала вчинити саме так, іншої ради не бачила. Шукала тільки нагоди. І можливості. Виявляється, навіть піти з життя людина за існуючих обставин не може. В камері не дадуть, там десятки очей: дорогою на допит так само («Руки за спину! Голову опустити!»), попереду тебе і ззаду конвоїр; згубного трунку не роздобути. А як же праглося смерті! Їй, котра так любила життя, так на нього надіялась. Перепілці. Пташці польового роздолля, вільній і невсипущій.

Якось Ольга спробувала кинутися в простір між сходами, але зачепилась, її схопили, притисли обличчям до стіни, так — захекані, розлютовані — стояли вони кілька хвилин, і хтось говорив пошепки:

— Дурепа. Устигнеш на той світ.— Гаразд, того ніхто не бачив, не прибігли на поміч, а конвой додав: — Вважай, тобі пощастило, доповідати не буду.

Хотіла обернутися, сказати непроханому рятівникові, що даремно, однаково вчинить замислене, проте їй наказали мовчати, іти вперед.

Тої ночі оголосили вирок: п'ять років виправно-трудових таборів. Без суду і слідства... А наступної взяли на етап. Був кінець жовтня, холодало, Ольга щулилась у благенькому піджачку, намагалася іти в середині колони, де затишніше. Місто іще додивлялося передсвітанкові сни, глухо човгали об остуджений брук десятки ніг, а їй все вчувалася перепілка. А може, то був далекий плач матері по своїй одиначці. Нічний плач, як і пташиний, котрий чують не всі — лишень діти.

По тривалому снуванню залізницями «широкої й неосяжної», серед багатства озер, полів і рік, після нудних стоянок на запасних коліях, у тупиках, коли треба було пропускати ешелони з фронту й на фронт. Їх зрештою допровадили до місця призначення. Ще в дорозі, з холодних, брудних «телятників» озираючи то ліси і переліски, що так нагадували рідні краї, то голі — приволзькі — степи, зрозуміли, що, на щастя, везуть їх не на північ, не до білих ведмедів, а таки на південь, десь до Середньої Азії. Серця затепліли надією, бо те, що розповідали про Соловки, Воркуту, Сибір, дихало холодною смертю. Гадалося, хоч замерзати не доведеться. Як уже буде, а в теплі таки ж легше.

Ольга і дослухалася тих розмов, і байдужіла до них. Все для неї втратило свій зміст і свій сенс. Перспектива одна: смерть. Нема їй місця на світі, який відвернувся від неї. Зганьбив, а тоді відвернувся.

Днями лежала мовчки на нарах, утупившись у вогку од дихання стелю вагона. Спала не спала, марила. За що така покара? Од кого? Перед ким так завинила?.. Бували дні, коли все ставало нестерпним: ритмічне постукування коліс, брудний, смердючий од людських екскрементів, що стояли тут же, у діжці, вагон, розмови, суха пайкова їжа. Десь бувають аварії, катастрофи, десятки жертв — чому, чому з ними, із нею такого не станеться?! Мало ще катувань? Мало ганьби? Хтось не наситився?..

— Ти, дитино, не мовчи,— говорила їй літня гуцулка.— Од мовчання усяке лихо душевне. Гадаєш, мені, нам осьо не марудно? Ая! А що вдієш, маємо терпіть, перетерпіти.— І розказувала, як їх, селючок, схопили гуртома — і на етап.— Двайцять штири години — і щоб духу не чути. А за віщо, скажіте? Що не відаю, де муж? Так я його не посилала ні до армії, ні до партизанки. Самі взяли, самі й знайте.

Їх було чимало таких, либонь, цілий вагон. Ольга втрапила до них, певне, випадком. Хоча — який випадок?! Запхнули, де була щілина, і всенький клопіт. Жінки трималися дружно, і Ольга врешті зрозуміла, що їй поталанило (чи не отой «конвоїр» постарався), бо серед інших таке коїться — не приведи Господи. І вбивства — заради якогось майна. І віднімання пайки, й знущання. Надто з них, «контриків». Карних, бандюг, наче зумисне нацьковували на них, і ті аж із шкури пнулися.

Під кінець дороги Ользі мовби відлягло, полегшало. Поділений біль — півболю. Гуцулки раяли не вбиватися — мине ж колись оце лихо, всевишній зглянеться і покарає винних. Кепкувала в душі з людської

наївності, а потай не гнала надії. Справді ж бо, не може так бути, щоби людина страждала ні за що, ні про що.

— Ти, доню, теє...— сказала їй гуцулка, коли звеліли приготуватись до висадки,— на ось мою лахманину, накинь як-небудь та й хустку насунь... Врода твоя примітна, то аби... у них це просто. Бережися. І нехай тебе Бог береже.

Ой, гуцулко, гуцулко!.. Чи ти відчувала, чи ти віщувала.

На вахті, коли приймали колону в'язнів, Ольгу і ще кількох жінок таки запримітили, веліли одійти вбік. З годину, поки тривала процедура, топталися на снігу, Ольга промерзла, не чула стерплих у туфлях ніг; затим — у полушубку, валянцях і армійській шапці — конвоїр наказав іти за ним, і вони посунули слідом.

— Ну, бабульки,— щебетав конвоїр,— вважайте, вам повезло. На харчеблок велено. Там недавно був шмон, декого в БУР запроторили — красти надумали, курви, на їхнє місце підете.

Їх розмістили в окремій секції жіночого барака, цілий вечір ніхто до них не заходив, жінки уперше за довгу дорогу давали собі лад. Ольга ледве відтерла задубілі на холоді ноги, з жахом думала, як буде далі,— боса ж, роззута! Товариство гуцулок, їхня розрада ніби відігнали чорні думки про самогубство,— треба жити, вижити в цьому пеклі, навіть усупереч неласкавій долі.

На світанку до них влетіли.

— Підйом! Досить ніжитись. Кожній стояти біля своєї постелі.

Ходили, видивлялися, наче на торзі. А вони ж — хто устиг накинути сукню, хто ні, соромливо тиснулися до нар, щулились, аби, здавалося, поменшати, знітитись, зникнути з-перед хижих очей.

— Хохлушки що нада!— сито іржали наглядачі.

— Цимес.

— Ану виходь, виходь,— присікався до Ольги блатар.— Давай на світло боже.— Од нього віяло морозом, холодом, пика його світилася од самовдоволення.— У нас не сховаєшся.— Майже силоміць витягнув її насередину секції в коротенькій літній сорочці, що ледь прикривала ще не спиті дівочі груди, а внизу оголяла повнуваті рожеві коліна.

Якусь мить і наглядачі, і жінки зачаровано дивилися на Ольгу, дивувалися досконалості її форм, дівчина нітилась під тими поглядами, мимохіть затулялася, вона ладна була провалитися крізь землю.

— Оце подаруночок,— прицмокнув наглядач, обходячи Ольгу кругобіч.— Як, хлопці?

— На банку[1] потягне.

— Не менше. Повезло начальнику на іменини.

— Всім одягнутися й на харчоблок. Негайно!— наказали.— А ти,— до Ольги,— будь на місці.

— Ти приготуйся на всяк випадок,— шкірились.

Жінки хутко зникли, наказавши дівчині, коли що, покликати — харчоблок поруч, і Ольга зосталася ні жива ні мертва. Що робити? Вдатися до того, замисленого? Але — ні. Ні й ні! Жити! Вона хоче жити, так просто не позбавить себе цього блага... Якась не відома раніше впертість нараз опанувала її, веліла не піддаватись, і Ольга в розпачі поклалась на неї.

...А перепілка плакала — і як же тужно!— в голубих снігах зауральських.

Другого чи третього дня Ольга подала касацію-скаргу на неправедний суд і обернулась на чекання.

Вона й не запідозрювала, що ненавидить опецькуватих. А саме таким виявився той, до кого її привели,— широколиций, з товстими масними губами й розпливчатим носом. Начальник харчоблоку.

[1] Жаргонне, табірне: на пляшку.

— Сідай,— кинув на обшарпану, у плямах кушетку, ніби вони були давні знайомі.— Хавать хочеш?.. Ні? Зря. У нас жратва на першому плані.— Маленькі пронизливі очі свердлили Ольгу, вона шарілася, тремтячими пальцями обсмикувала подол короткої сукні.— Не бійсь,— застерігав.— Будеш слухняна, все піде як по маслу. Незчуєшся, коли й строк мине. В тебе скільки? П'ятьорка? Політична? Ну, на все є поправка. Як це: щастя в наших руках, еге?— Кривлячись в усмішці, підступив упритул, руки стовбурчили без того широченні кишені галіфе. — Сьогодні в мене день народження. Ми проведемо його вдвох, втямила?— Помітивши, що дівчина здригнулася, додав:— Не бійся, ніхто сюди не зайде. Я тут цар і бог.— Короткі волохаті руки потяглися до Ольги, вона зіскочила на рівні.

— Ні-ні!

Щось подібне до сміху вихопилося із рота опецькуватого, в очах його зблиснув запал. Схоже було, поведінка жертви викликала в нього ще більшу хіть.

— Не треба, не треба,— промовив єхидно, заганяючи жертву в куток,— Я ж сказав: цар тут і бог... Ніхто не взнає...

— Ви не смієте!

Вони стояли один проти одного, розбурхані, задихані, наче після гону. Дівчина хаотично шукала виходу. Нагадувала загнане звірятко, котрому не лишається нічого, як кинутися на переслідувача й або врятуватися, або вмерти. І вона, не роздумуючи, рвонулася, відіпхнула отетерілого гвалтівника, сіпнула двері, застукала в них щосили.

— Приб'ю, суко,— засичав опецьок і кинувся на жертву.

Ольга закричала несамовито, загамселила у двері ногами. По той бік загомоніли.

— Ну, курво, згадаєш мене,— процідив крізь зуби начальник.

За спробу нападу,— а страктували саме так,— п'ятнадцять діб карцеру. Тісна — ні сісти, ні лягти — камера без опалення, двісті грамів хліба-сурогату, кварта води. Без прогулянок, без провітрювання. Параша... До всього зненависть, лють...

Ольга, на диво, знесла покару без особливих мук. Здавалося, це саме те, чого жадала,— смерть. Ще трохи, і сили вичахнуть зовсім, вона перетвориться на байдужу істотку, яка розтане, розчиниться в повітрі, у просторі, і ніхто ніколи не знатиме навіть, де її слід. Тому по відбутті карцеру постановила собі продовжити голодовку, мотивуючи вчинок: а) несправедливістю суду, б) знущанням адміністрації, в) ненормальними умовами. Котрогось дня начальниця жіночої колони попередила, що коли не припинить голодування, дістане додатковий строк, проте затялася. Не знані досі сили додавали їй майже напівсвідомої впертості, і Ольга, час од часу впадаючи в непритомність, сприймала те як рятунок. Не буде поїхньому! Хоч тут наполяже, поведеться, як велить совість, сумління, серце... Тоді взялися годувати її силоміць. Двоє гевалів уранці і ввечері зв'язували невільниці ноги й руки, запихали до стравоходу шланг і вливали через нього розріджену їжу. Здавалося, ось-ось розірветься шлунок, почуття ж голоду не минало. Щоправда, сили потроху припливали, свідомість прояснювалася,— врешті-решт стало очевидно, що й цей крок до бажаного не приведе. Ольга змирилася. Тимчасово — вважала. Зрозуміла, що система гноблення і знущань тут відпрацьована досконало, з урахуванням усіх можливих відхилень і випадковостей.

Працювала на різних роботах. Табір при будівництві хімкомбінату, жіноча колона мала окремий об'єкт — котельню. Щоранку під конвоєм їх випускали, увечері, ледь тягнучи ноги, поверталися в зону, благословенну після цілоденного гибіння на холоді обитель, де хоч якийсь затишок.

Самотужки тягали цеглу, розчин, дрібні металеві конструкції. Ношами, тачками, просто волоком. Часто без рукавиць або ж у драних, крізь які виднілося тіло. При дотику з залізом пальці прикипали, зоставляли по собі плівочки шкіри, бралися виразками. На скарги одна відповідь: на фронті ще трудніше, а в нас той же фронт, тільки трудовий.

Так, *там* іще війна. Хоча й по той бік, на території ворога, а вмирають, гинуть — у стужу, негоду, свинцевому шквалі. Ольга подумки поверталася до рідних місць, до матері, од якої жодної вістки, хоча й написала їй поміж тими своїми митарствами. Поверталася, і гарячий щем неправди, несправедливості обпікав, здавалося, скам'яніле серце. Як же химерно влаштоване воно, життя! Чому й навіщо в ньому стільки зла? Хтось за те мав відповідати чи все іде самочинно?.. Де та людина, що нагально трапилася на її дорозі й занапастила? Чому, зрештою, мовчать на апеляцію?

Зауважила: подібне — думки, міркування — приходить до неї в години просвітку, решта ж часу минає в якімсь хаотичнім чіплянні за життя чи за те, що звалося колись життям. Інстинкт? Либонь. Прагнення не замерзнути, не заразитися, не збезсиліти... Надто не потрапити в команду доходяг, звідки щодня вивозять десятки спотворених голодом трупів. Поки не знала, не бачила, все здавалось простіше.

Намагалася розв'язати суперечності, знайти їм пояснення і щораз опинялася в глухому куті. Зрештою зупинилась на гадці: а може, весна? Може, оці легкі подуви одтеплили в ній давнє, що колись так будило, володіло ними, молодими, зеленими.

Сонце тішило теплом, ласкою, і вона, Ольга піддалася пестощам, присіла у закутку. Напарниця сама одійшла, цегли, яку вони подавали, мулярам не бракувало,— чому не скористатися бодай хвилинною нагодою. Кругом капотіло, сніг осідав на очах, ось-ось його не стане зовсім,— пора воскресіння, пробудження. Як вона її любила там, удома! «А вже весна, а вже красна, із стріх вода капле...» Перша мурава на проталинах, сіро-голубі котики, терпкий вербовий дух, що проймав, здавалося, до кінчиків пальців... Що вони, дітлахи, тоді витворяли! До посиніння, до кашлю, до ломоти в грудях. Їх наче вихором видувало із хат, носило по берегах, по байраках, і годі було батькам вгомонити. Перший пролісок, перша щавлина... Студениця із джерельця, що вибилося десь із-під снігу... А там журавлині, гусині ключі, од яких небо аж гомоніло, надто вночі. І мрії, мрії... «Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне...»

Аж осміхнулася. Було чи тільки привиділось? Може, із казки, що її щовечора розпочинала мати, та так і не кінчала, утомлена. «Гуси, гуси, гусенята, візьміть мене...»

— Ось ти де, зараза!— раптом почулося ззаду.

Ольга не встигла обернутися, як статурна жінка-бригадир накинулася на неї, звалила і почала штурхати.

— Я тебе навчу, як робити. Філонить надумала?

Ольга зіщулилась, відкотилася і встала.

— Я на хвилину. Напарниця пішла в туалет.

— Давно за тобою стежу,— люттю бризкала бригадир.— Додаткового строку закортіло? Так поклопочу.

Не чекаючи кінця погрозам і лайці, Ольга посунула до роботи.

— Норму хто за тебе гнатиме?— лунало услід.— Бригаду на голодний пайок хочеш посадити? Контра недобита.

Симуляція, невиконання норми — найперше табірне звинувачення. Покара — биття. Чим і як — залежало од характеру, настрою бригадира. Він почувався повним господарем. Од нього та його свити залежали характеристика, зменшення (чи, навпаки, збільшення) строку, періодичність побачень, одержання посилок і таке інше. Викликати гнів бригадира — означало поставити себе під удар.

Того дня довелося знести ще одну кривду. По вечері, коли Ольга виходила з їдальні, де не взявся харчоблоківський начальник.

— Ну, як?— запитав, привітавшись.

Ольга промовчала.

— Не передумала?

Нили руки, гуло в голові («Од виснаження»,— сказали якось бувалі), поболювало в боці, куди стусонула її бригадирка.

— Ішли б ви своєю дорогою,— мовила сумирно.

— А як вона рядом?— Щось наче змінилося в його поведінці. Якась мовби лагідність, журливість. «Хоче розжалобити? Пограти на нервах?»— От ти не віриш,— вів далі,— мені тебе жалко.

— Пожалів вовк кобилу.

— Не можу без тебе, повір.— Схопив за руку, Ольга сіпнулася, відсторонилась — таким бридким здався той дотик.

— Ось відстаньте,— сказала рішуче.— Ваших зальотів тільки й бракувало.

— Я клопотався, коли була в карцері.

— Авжеж! А хто туди запроторив?

— Сама винна. Крик, гам. Та й розлютила тоді, хотів же по-доброму. Чому ти мені не віриш? Я одинак... У житті всяко трапляється, Ольго.— Чи не вперше назвав її по імені, те зворушило.— Поклопочу, аби зменшили строк. Чуєш? Повір: не підведу.

Серце калатало: що це? Освідчення? Він, оцей кровопивець, освідчується їй? Доле, доле! Тоді, у Вільхівцях, Штольц, нині цей... Хто ж вона, зрештою, лялька? Чому кожен вважає за можливе лізти їй у душу?

— Дайте мені спокій,— заблагала.— Сама справлюся. Ви бридкі, осоружні і не ставайте на моїй дорозі, вона чесна, я сама обрала її, сама здолаю.— Ольгу прорвало, слова вихоплювалися хаотично, дівчина не стримувала їх.— Чи, по-вашому, як ув'язнена, то ніщо, не людина, все з нею можна?

Мовчав, важко дихав, вдивлявся у землю. Зсутеніло, по зоні мало хто вештався, Ольга притулилася до стіни, плакала. Безсилля і лють, несправедливість і безвихідь взяли у ній верх, і даремно було намагатися стримати їх, дати їм лад. Майбутнє, що кілька літ тому вимальовувалося світлим, ясним, тепер померкло, потемніло, обернулося гірким розчаруванням. І образою. На кого — не знала. Либонь, на тих, хто провіщав і зрадив. Та коли б тільки зрадив — звинуватив у гріхах неіснуючих. Загнав за колючий дріт — на муки й знущання, на вірну погибель.

— Даремно ти так. Я з добрими намірами.

— З добрими?! І отоді — з добрими?— Він раптом постав винуватцем усіх її бід, минулих і навіть майбутніх, Ольга ладна була бодай словами зганьбити, знищити його, стерти зі світу.— Ви упир, що у вас може бути людське? Ненавиджу!— Вона втрачала самоконтроль, голос її тремтів, зривався.— Геть од мене! Геть!

Харчоблоківець люто вилаявся і шмигнув у затінок. Навіть йому лячними стали жіночі сльози, жіночий гнів.

Ноші після дощу намокли, були важкі, Ольга ледве тримала їх. Та руки ще півбіди,— ноги, ноги стали мовби чужі. Ступаєш ними, а вони підкошуються, здається, ось-ось зламаються. Саме піднімалася трапом на третій поверх, як відчула: не здужає зрушити кирзяки. Стала.

— Що тобі?— запитала напарниця.

— Ой, не знаю. Ноги як ватяні.— Прихилилася до поручнів.

— Та постав носилки!

Нагнулася, аби не кинути, і вклякла. Голова запаморочилась, світ потемнів, занудило. Ще почула, як звалилися, застукотіли по дошках цеглини, хтось вилаявся... Опритомніла на землі, на тих самих ношах. Кілька жінок бідкалися над нею.

— Що зі мною?

— А ось бригадир, зараз скаже.

Жінки примовкли.

— Знову ця кобила?— крізь гупання у скронях почувся знайомий голос.

— Вона знепритомніла. Кров горлом пішла. Он гляньте — на бушлаті.

Тільки тепер Ольга зрозуміла, звідки нудотний присмак у роті.

— Однесіть у санчасть. І без шухеру, тихо.
— Але ж наша санчасть на ремонті.
— Валяйте в чоловічу. Та носилки не забудьте, благочестиві курви.
Лікар, із вільнонайманих, довго вислуховував Ольгу, розпитував, чим хворіла раніше, зрештою сказав:
— У вас, голубко, туберкульоз. Сухоти. До того ж скоротечні.
— Що це означає?
— Посилене харчування, не перевтомлюватись, остерігатися простуди,— уникав прямої відповіді.— Молода ж іще,— додав співчутливо.— В молодому віці особливо небезпечно. Ось ще: є в мене трохи фтивазиду, випишу тобі. Найкраще, звичайно, було б звільнення, домашні умови. Ти здалеку?
Ольга не відповіла. Скупі сльозини поволі скотилися по її змарнілому обличчю.
— Ну, ну,— застеріг.— Не треба так. Намагайся не нервуватись. Спробую поговорити з начальством.
— Запитайте про касацію,— мовила Ольга.— Я давно написала, я нічого злого не зробила. Благаю вас, лікарю, нагадайте їм.
Тиждень-два минули в очікуванні. Ольга трепетно ждала кожної зустрічі з лікарем, але той на її німе запитання тільки розводив руками. Говорив, довів до відома, далі його компетенція обривається. «Потерпи, дочко, скоро війні кінець, можлива амністія...»
Терпіла і — танула. Сили спливали, тіло немічніло, ставало чужим, неслухняним. Навідався був і харчоблоківець, потай передав харчі, та Ольга навідріз одмовилася їх прийняти. Бракувало ще цієї ганьби!
Якогось дня, коли полегшало і вона вийшла надвір прогулятися, її розшукали.
— Оце так зустріч,— гугнявив, підступаючи, цибатий чоловік, з ув'язнених.— Нарошно не придумаєш. Що, не впізнала?
Господи! Коляка!.. Ольга ніби й зраділа, й розчарувалася, почуття огиди пройняло її.
— Чого ж, упізнала.
— Я давно тебе тут запримітив,— вів далі чоловік,— та все сумнівався. Знітилася дуже. Чахотка? Погана штука.— Дивився на землячку так само зачудовано, вірячи ніби й не вірячи власним очам.— Чув, що заштопали тебе. Скільки ж дали?
— Скільки не є — всі мої,— сухо відповіла Ольга.
— Казав тобі — не заривайся. Дуже вже круто брала.
— На яких ти роботах? Чи й тут прислуговуєш?
Думала, образиться, та Коляка лиш осміхнувся:
— Стопником у больниці. Все ж легше.
— Авжеж. Ти, здається, не перевтомлювався.
— А що я? Не дурніший за інших. Усяк шукає, де краще.
Ольга втомилася стояти, присіла на лавиці.
— Що вони з тобою зробили?!— мовив Коляка.— Красуня ж була.— В голосі його пробилося співчуття.
Вона мовчала, важко схиливши голову. Нежданa стріча збудила думки, чуття, боялася, аби не напав кашель,— останнім часом діймав її, виривав нутрощі, спричиняв кровотечу.
— Не ятри душі,— заблагала зрештою.— Без того терпцю нема.
— Та я хіба... Ти того, може, чим помогти треба? Кажи, коли що. Он моя робота,— кинув на котельню.— Земляки як не є. На світі всяко, бачиш, буває.
— Нічого мені не треба. Хіба от що: як помру, поховай по-людському. Упроси кого, скажи, рідня, може, вволять...
— Що ти, що ти?— сказав подивовано.
— Хоча навряд,— не зважаючи на його слова, сама ж і заперечила Ольга.— Скинуть у гуртову яму, зрівняють, і все.
Помовчали.
— То я піду,— мовив Коляка.— Не сердься. Прости.

Наче передсмертне. Звичай у людей — перед смертю просити прощення... Доле! За віщо ж так?! Останні, можливо, слова — і до кого, кому? Посіпаці проклятому?.. Це ж як треба нагрішити, щоб отака віддяка?!

Її затрясло, прорвало нудотним кашлем. На хусточці, якою закривалася, тамувала той вибух, заяріли червоні плями. Ольга знепритомніла.

Справді, по страждених днях і роках була Перемога, на табірній вахті, обабіч масивних залізних воріт, кілька днів майоріли прапори, в'язням дали позачерговий вихідний, підпилий стрілець із спостережної вежі «ненароком» поранив так само нетверезого вурка, який ніби наблизився до заборонної зони, декому засвітила амністія. Декому, в тому числі й Ользі. Її викликав уповноважений НКВС, сказав, що касаційну скаргу розглянуто, знайдено можливим скоротити термін ув'язнення. Насправді ж, міркувала, її відпускали вмирати. Як безнадійно хвору. Такі випадки траплялися раніше, а тут ще нагода.

— Ну от,— тішився лікар,— я ж казав. Є в тебе трохи талану, є. Дома оклигаєш. Молочко, масельце... Відпочинеш по-людському. Добре б санаторій.

Слухала, раділа й не раділа, скрушно кивала головою. Яке масельце? Який санаторій?.. Хто її там жде, таку ось, тюремницю... Усе ж збиралася: латалась, пайку недоїдала — на сухарі сушила... Жінки — оті, що разом їхали, гуцулки (по-тутешньому вже «бандерівки»), котрих трохи вціліло, зібрали грошенят, давали адреси — може, трапиться бувати, то... Прийшов і Коляка, нічого не приніс, попросив тільки поклонитися рідним, а більше нікому ні гу-гу. Не об'являвся лише харчблоківець, ходили чутки — перепився на Перемогу, наскандалив, потрапив у барак посиленого режиму.

І ось настав він, день Правди, день звільнення. Ольгу вивели за вахту — іди на всі чотири вітри.

— Однаково здохне десь по дорозі,— почула позаду насмішливе.

Не обернулася, не дорікнула,— будьте ви тут неладні!

Осінній вітер колько бив у обличчя, куталась, аби не вдихати його, холодного, стужного, не викликати смертельного кашлю.

Човгала важкими величезними чунями краєм уторованого битняку — старчиха не старчиха, перекотиполе. На плечі пошита із старої спідниці торбина, на грудях під туго зав'язаною хусткою-обпиначкою «вольная», попереду пустота, невідомість. Іди в неї, до неї, і нехай щастить тобі на страдній путі...

До Вільхівців дісталися за кілька місяців. Перед новоріччям. Де потягом, де попутною. По дорозі, аби не охляти зовсім, зупинялася, прислужувала: то прибиральницею в залізничному буфеті, то на молочній фермі мила посуд, прала хустя, то ще десь, де бракувало рук.

До села зумисне приплелася увечері. Якась спасенна душа підібрала її на битняку, підвезла од станції, край Вільхівців подякувала водієві, манівцями, здавна знаними стежками поплентала до двору. Ішла, а серце калатало, рвалося поперед, душа кипіла сум'яттям, споминами, згадками. Це ж отут, осьдечки, на оцих ось вільготах, вони виростали, міцніли, пробували крилята, аби піднестися, зринути до своїх зірок, зір; звідси мрії їхні летіли в рожеву манливість, щоби десь там поєднатися, злитися з уселюдським, ім'я якому Життя... З оцих піль, городів, левад, берегів... І з садків, що, бачся, пожурились без ошатного свого вбрання, і з обійсть, оторочених дуплястими вербами, і з потаємних, лиш їм одним знаних куточків, кутків, де перше зітхання, трепетно мовлене слово признання... Якої ж треба було моці, щоб ураз, вмить поруйнувала цей вирій, цей тихий рай, розметала його по світах — по галасвітах?! Гай-гай, люде! Скільки по тобі топтано, як тебе ярмлено, а й досі мовби щойно зродився.

Спіткнулася об щось припорошене сніговицею, впала, довго не могла

звестися, заплакала. Якась псина з недалекого двору надбігла, принюхалась, заскавуліла жалібно, певне, холодно їй було, самітньо,— Ольга здригнулася, зібралась на силі. Отак-о... Вставай! Уперед, курво табірна. Уміла грішити, умій і спокутувать. Іншого тобі не дано. Нема тобі прощення вовіки-віків.

Замлоїло, запаморочилось, гаразд, поруч стирчала соняшничина,— схопилась за неї. Чи од падіння, раптового струсу, чи з остуди кров забилася в горлі, нарешті вирвалась. Сніг зачервонився, псина кинулася злизувати плями, очікувально поглядаючи на жінку. Отако! Хоч собаці на радість...

Спиралася на нетривкий, пересохлий на вітрах костурець, ішла, кров значила ту путь, услід їй зраділий плівся собака. Отако!..

Ледь вибралася на подвір'я. Сили триматися на ногах вже не було. Присіла на стовбурі — еге, це ж, либонь, груша-дичка, що росла на межі, хтось зрубав, мабуть, задля дров. Глянула — де мала стояти хата, ніби світиться, блимає вогник. Ждуть... Ждіте, ждіть, мамо... Я хутко, лишень перепочину... І ти тут?— обізвалась до пса. Спасибі, провів... Зараз підемо, підемо... Тільки пере... Кров билася, звідки й бралася. Ніколи стільки не було...

Однак ніби легше. І потепліло неначе. Прилягти хочеться...

Раптом десь близько — так близько!— ударила перепілка. Пить падьом!.. Пить падьом!.. Спасибі, рідна. Я зараз. Ось тільки...

А перепілка плакала, плакала, не було їй угаву. Десь, певне, забарилася, недогледіла, розбіглися її пташенята, кликати не докликатись.

От і все.

Урослий цупким дерном приземистий горбочок на вільхівському цвинтарі, хрест з металевих труб, на привареній дощечці напис: «Ольга Романюк». Дати — народження, смерті, додане кимсь: «Перепілка».

І все. Тільки тиша — цвинтарна тиша! Біла німотність снігів узимку, буяння зелені в літі. Та ще хіба здаленілий, одтиснутий людським гамором плач перепілки. Так жалко їй, так хочеться небозі вернути своїх діточок до рідного дому.

А. Німенко. Гетьман Павло Полуботко.

ВІКТОР ПЕТРОВ

РОМАНИ КУЛІША

Віктор Петров був великим знавцем культури так званої миколаївської епохи на Україні. Він писав про Т. Шевченка, М. Костомарова, про П. Куліша найбільше (згадати хоча б його грунтовну монографію «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки», 1929 р.). Очевидно, недаремно ним так пильно цікавився, бо й сам був «Кулішевого духу», мав у собі немало й від авантюрника. Але не про це зараз ідеться, а про одну з його найкращих книжок, яка й до сьогодні зберегла наукове й естетичне значення...

Отже, перед тобою, читачу, буде захоплююче читання, одна з цікавих спроб розібратись у духовному світі й у міру його пізнати, одного з найвизначніших й найсуперечливіших, найскладніших діячів української культури XIX століття,— відсилаю тебе на труд спробувати його збагнути.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

Розділ I
ЛІТО РОКУ 1856-ГО

1.

Роман Куліша з Милорадовичівною, Марком Вовчком, Глібовою, Ганною Рентель,— ті Кулішеві романи, що про них ми маємо певні відомості, припадають на другу половину 50-х і на початок 60-х років, на час від року 1856-го до року 1862-го.

Кулішеві було вже тоді 38—43 роки... Отже, його романи — це романи зрілої, літньої людини, якій уже під сорок і за сорок, яка в своїй громадській і літературній діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й найпринадніші мрії молодих літ, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному, особистому житті гостро і гірко починає відчувати сердечну зів'ялість, хандрливу втому, дражливу й знервовану байдужість.

Усе в житті, в почуттях, в пізнаннях здається пізнаним, відчутим і нецікавим; усі думки продуманими, усі книжки прочитаними. Дні минають за днями все непомітніше, одноманітніше й швидше. Життєва путь стомлює, як проста путь без цілі: порожня просторінь, безкраїй обрій,

* Друкується за книжкою з «Бібліотеки історичних повістей та романів» кооперативного видавництва «Рух» у 1930 р.

блискучо відполірована площина без тіней, бездоганна геометрична конструкція. Картон, лак, дерево, вапно, скло.

До кохання примішується почуття гіркості, навмисності, примушености, надто гіркої гіркости, тієї гіркости, що викликає підозру в щирості й отруює почуття. Серце спустошене, почуття озлиднене. Почуття не так переживається, як конструюється, з безпосереднього переживання обертаючись в логічну схему. І що гіркіш відчуто цю спустошеність серця і порожнечу душі, то пристрасніш сподіванка знайти оновлення в молодому дівочому коханні!..

В своєму самотньому чернечому кабінеті, заваленому інкунабулами, Фавст, упевнившись в суєтній нікчемності пізнань, мріє про Маргариту, про живе життя серця; але в полоні попільного тліну зотліли почуття, і кохання дівчини він купує, продавши душу дияволові.

Отак-о й на всіх «фавстівських» Кулішевих романах лежать прикмети трагічного й похмурого, нерадісного й тяжкого безочарування прикмети зневір'я, сумніву, хитань, спустошености, втоми, непевності, зотлілих оксамитів і вицвілих саєтів, осінніх скарг, вечірніх життєвих присмерків.

Після севастопольської катастрофи й смерті Миколи I, коли політична й громадська обстанова набули сприятливих форм і з Куліша була знята заборона друкуватись, він на початку року 1856-го (лютий) переїхав до Петербурга й там оселився, енергійну літературну й видавничу діяльність розвинувши.

Розвинути свою діяльність Куліш зміг у тій мірі, в якій він одержував з України грошову допомогу від великих землевласників-поміщиків, переважно Тарновського й Галагана. Користуючись з цієї допомоги, Куліш видав «Записки о Южной Руси», «Чорну Раду», «Проповіді» Гречулевича, «Граматку» й інше, всі ті книжки, що їх видання означає перші етапи й досягнення в історії українського громадського руху 50-х років.

Тепер, за кращих громадських обставин, він на деякий час кидає проголошувати як панацею од усіх суспільних і особистих зол «ідею хуторянства», що до неї він завсігди повертався, коли скрутні зовнішні умови не давали підстав розраховувати на будь-що ліпше.

Тепер оселяється він у великому місті і замість того, щоб копатись у власному садку в Зарозі, садити на хуторі липи, яблуні й вишні, сіяти гречку й жито, купувати волів і сваритись з кріпаками, дбає про організацію друкарні, купівлю машин, налагодження збуту виданих книжок, утворення українського культурного ринку й широкого культурного споживання.

Фраза, сказана в Кулішевому листі 2 серпня 1856 р.: «Тепер мене прив'язано матеріально й морально до Петербурга,а душа моя прагне на Україну за поетичною поживою!» — надзвичайно влучно виявляє відношення Куліша до України після того, як він осівся в Петербурзі.

Куліш працював з ентузіазмом.

Він був великий працівник, бездоганний робітник.

Він міг робити по 14 годин на добу, він працював над силу, згинаючи над столом своє тіло, створене жити на свіжому повітрі, на хуторі серед лісів і степів. Перевантажуючи себе працею, він працював без спочинку й перерв, він поєднував у собі упертість фанатичного писаки з безкорисною працездатністю, вартою великих учених, і з інстинктивною ретельністю бджоли чи майстра.

Час у Куліша був розподілений, як у старого німця.

Він видав твори й листи Гоголя, й до нього щодня носили 3—4 аркуші коректу із друкарень; разом з тим він друкував «Чорну Раду» українською мовою та другий том «Записок о Южной Руси». «Русская Беседа» надсилала йому коректи «Чорної Ради» російською мовою; до того ж він улаштував власну друкарню, готував до друку дві книжки, що ними мала дебютувати його друкарня, укладав величезний збірник народних пісень, клопотався з'єднати в один два словники української мови, переробляв

написаний у Тулі роман «Шукачі щастя», вів величезне листування, розсилав передплатникам свої видання, возився з небожем Гоголя Трушковським, що збожеволів, готувався до подорожі по Європі, помічав у різних книгах місця, що їх для нього виписувано, мусив ходити по впливових особах в цензурних справах та інше, та інше...

Та, попри всю Кулішеву енергію, напружену ентузіастичну діяльність, і він знав тягар кімнатної самотності, втому, відчай, ледарство, нудьгу, той прикрий настрій ніякової й тяжкої розгубленості, коли бажана праця здається прикрим примусом і небажаним обов'язком, а всі люди навколо нього ницими й низькими дурнями, людцями, що псують йому життя своїм безглуздим втручанням.

Вищою з приступних життєвих утіх здавалась йому можливість: нічого не роблячи, лежати в блаженній напівдрімоті на канапі.

— У мене,— казав Куліш про себе,— безодня хохлацького ледарства, і полежати на боці, нічого не роблячи, для мене найвтішніша з насолод.

Він скаржиться на сум і самоту, повторюючи рядки поета:

Под бурями судьбы жестокой
Увял лавровый мой венец,
Живу печальный, одинокий
И жду, придет ли мой конец!..

— Небагато,— казав про себе Куліш,— небагато проводять таке самотнє життя, як я, і небагато так сумують...

2.

При перших прикметах душевної зів'ялості Куліша охопила тривога, сумніви й вагання.

Обертаючись назад і оглядаючи минулі роки, він із жалем впевнявся, що життя його було вбоге, злиденне й нерадісне.

Року 1856-го, наближаючись до 40 років життя, він уперше відчув, що молодість відходить, що роки минають і що в життєвих буденних турботах і піклуваннях не все ще взято, що можна було від життя взяти. Він відчував, що на бенкет буття він прийшов як стороння особа, як непрошений гість, що його обминули на тому бенкеті, і, стомлений ранньою втомою, ще не дійшовши до вечора свого життя, він похапливо поспішає випити все, що лишилося недопите.

Солдат і вождь, пророк неслави, звитяжець у боротьбі з собою, і він переміг себе і не переміг життя,— чи зробив він що-небудь?

Він приніс в офіру Україні, нації, поневоленому селянству себе, своє життя, свою особисту долю. Мучаючись, він пройшов по цій мученицькій землі, але чи не безплідна була ця офіра, чи не даремні були його сподіванки? Він важив на терезах життя свої офіри й недосягнене щастя і, схоплений нудьгою, з гірким сумом впевнявся, підбиваючи підсумки, що він ще не жив...

— Не жив і не кохав!..

— Убога жизнь не задовольнила моєї згаги кохання!..

— Треба поспішати, бо чи ж багато цього в мене віку, що стоїть на межі із пониклою старістю?!

З такими настроями їхав тридцятисемилітній Куліш улітку року 1856-го на Україну.

Маршрут літньої мандрівки року 1856-го був звичайний для Куліша: з Петербурга, через Москву й Тулу, спочатку до Мик. Дан. Білозерського в хутір Миколаїв (3 серпня [1]), а потім у Мотронівку. З Мотронівки, де він прожив декілька днів, Куліш поїхав у Линовицю, щоб одвідати там графа Сергія де Бальмена, який тоді малював ілюстрації до Кулішевої «Орисі».

[1] Мик. Дан. Білозерський — брат у других Олександри Михайлівни, дружини Кулішевої, близький приятель Гоголя, що знав його ще з ліцейських років і листувався з ним протягом 30—40-х років.

Від де Бальмена він поїхав до Тарновського й Галагана, потім на Лубенщину, на хутір Заріг, а звідтіля, через Черкаси, на Чигиринщину в Олександрівку до Грабовського і тоді, заїхавши й погостювавши в Києві, Куліш повернувся назад до Петербурга.

На Україну Куліш їхав не тільки для того, щоб спочити, але й разом з тим щоб набратись поетичних вражень, свіжого запасу творчих спостережень. Куліш мав намір «усюди повештаться, усячини наслухаться, доброго розуму набраться».

Літо 1856-го року Куліш прожив, їздячи від одного поміщика до другого.

— Життя моє циганське,— писав Куліш,— вештаюсь по селах, та й годі (14/VIII 56).

3.

Маня де Бальмен захопила Куліша своєю простотою, молодістю, м'якістю, своїм розумом, господарністю, душевним спокоєм, діяльною, повною життя вдачею.

Молода й хороша! Така мила, така проста й природна!

Кулішеві надзвичайно сподобалась ця дівчинка з засмаленими руками в бланжевому простенькому довгому вбранні, якого вона ще не призвичаїлась носити.

— Чудесна дівчина! — каже Куліш про Маню де Бальмен.

Йому подобався її вигляд, тон, поводження. Він милувався з її чорнобривої молодості, смішливої, жвавої свіжості. Усе в ній було таке тихе, гармонійне й прозоро-ясне.

Він гуляє з нею, катається на човні, ходить по селу й саду, просиджує з нею довго вночі коло ставка при місячному сяйві, слухає її сміх, її розмови про курей, корів, про господарчі дрібниці, про себе, батьків, селян.

Ніколи ще Куліш не був такий щасливий, ніколи ще не сприймав природи, аж до каміння, аж до травинки, повніш і глибше. Природа розкрилася йому в усій пишновеличності золота й синяви.

Чи думав Куліш, їхавши до Линовиці, що звідсіля так близько до неба, що в Линовиці, мов у раю? А Маня, як та Орися, має то там, то сям по господі і всю господу скрашає: у неї ані хвилини не минає без діяльної любові, без праці, і все ж її веселість, її душевна легкість при цьому не кидають її.

Дома тішить малу дитину, свого малого братика, одвідує хворих селян, миє й шиє, грає на фортепіано, підрублює хусточки для Куліша. Він умовляється з нею, що вона пошиє для нього чумацьку сорочку, гаптовану шовками. А сам переписує для неї «невольницькі» вірші Шевченкові.

Гостювання в гр. де Бальменів насичене атмосферою Шевченкових віршів. Враження од сільської природи єднається з враженням од поезій Шевченкових. Кожен новий день, що його перебуває Куліш у де Бальменів, приносить із собою нову думку про поета.

Заглибившись у сільський спокій, віддавшись цілком споглядандю спокою, Куліш раз у раз згадує про Маню де Бальмен, вивчає її, аналізує її переживання, занотовує її настрої, що їх він зумів викликати в неї своїми розмовами.

Та Куліш надто серйозний і надто методичний, щоб думати про жарти й флірт! Замість фліртувати, він вивчає дівчину. Він використовує нагоду для уважних спостережень. Він експериментує. До дівчини він підходив як експериментатор, як дослідник.

Так він ставився до всіх жінок, що з ними йому траплялося зустрічатись у житті, так само він поставився і до Мані де Бальмен.

...Місяць, ніч, став! Вода в ставу тремтить місячним золотим сяйвом, і в темних тінях за ставом на селі чути дівочі співи.

Він і вона!

Куліш і 16-літня дівчинка!

— Вчора я довго сидів з нею над водою при сяйві місяця і розмовляв

про різні речі. Вона ще зовсім не розвинена, та на душі в неї так тихо, як у дитини. Хотілося б мені вгадати її прийдешнє! Мені здається, що, попри всю свою простоту й добродушність, вона стане згодом хитрою й нещирою жінкою, почне пускать пил у вічі, використає всі свої ресурси, щоб досягнути будь-якого становища в суспільстві, і вийде з неї така звичайна жінка, яких ми бачимо на кожнім кроці. Цю думку я грунтую на різних обставинах життя і на рівності її вдачі щодо пристрастей. Вона нічим не зацікавилася досі; ніщо в природі чи в світі мистецтв не справило на неї великого враження. Нема в неї елементу поетичного, що один виносить нас на поверхню з безодні життєвої пошлості. Тому без допомоги якої-небудь міцної душі, що ввійшла б з нею в щільні стосунки, вона невідмінно поступиться перед плином життя, що її оточує. І тому нічого буде взяти від Мані, окрім прекрасного образу загиблих надій.

Ми не маємо підстав сумніватись у щирості Куліша, але навряд чи можна знати ще одного письменника з таким педагогічним і моралізаторським нахилом. Мріючи про простоту, він, проте, сам ніколи не вмів бути простим. Варт йому було стрінути гарненьку дівчинку й просидіти з нею декілька годин увечері при місяці на березі ставка, як він починає вірити в своє призначення врятувати цю дівчину від пошлості оточення, допомогти їй зберегти «прекрасний образ здійснених надій».

Це ж він і є та «міцна душа», що його покликано врятувати 16-літніх дівчат од пошлості оточення... Куліш інакше й не уявляє своїх стосунків з дівчиною чи жінкою, як тільки щоб «урятувати» й «виховувати». Його еротика педагогічна. З нього був педагог не тільки у взаєминах з Манею де Бальмен, Рентель, але навіть і з Марком Вовчком та Глібовою.

— Приємно,— каже Куліш,— поливати рослини, що тільки розвиваються й обіцяють квіти й плоди. Передчуваючи близькість своєї відставки з життя, я знаходжу втіху в тому, що за моєю участю життя розквітло розкішніш.

Мала цілковиту рацію В. С. Аксакова, коли писала про Куліша:

— В ньому багато вчительських способів і якийсь старовинний методизм у висловах, манері й навіть в думках, а тим часом почувається пристрасна натура.

4.

З Линовиці від де Бальменів Куліш поїхав у Качанівку до Тарновських. Тут, у Качанівці, він знайшов відповідну аудиторію, що охоче слухала його моралізаторські й сентиментально-ідилічні навчання.

В Качанівці Куліш — метр. Він проповідує себе, проголошуючи як гасло ім'я Квітки. Квітчина Маруся служить йому засобом викликати сльози й зворушити чутливість тих щирих сердець, що, незважаючи на можний жорж-зандизм, ще перебували в принадній владі сентиментальних традицій.

Отоді в Тарновських, повернувшись із Сокиринець від Галагана до Качанівки, Куліш зазнайомився з двома калюжинськими панночками Милорадовичівнами.

У листі до дружини з 29 серпня року 1856 Куліш писав:

— У Тарновських прожив я, вернувшись із Сокиринець, днів зо два. Приїхали туди дві панночки Милорадовичівни, котрих застав я в Сокиринцях. Гарнії панночки! Знають рідну мову й співають рідних пісень. Познакомивсь я з ними добре і, здається, надовго, бо душі щирі й простії. Старша обіщала положить на ноти всі пісні, які знає; а музикантка вона дуже добра. Гаг[2] знає їх, розпитай, то побачиш, як буде хвалить.

Калюжинці — невеличке село в 30 верстах від Прилуки в надзвичай-

[2] Андрій Миколайович Маркевич, добрий знайомий Кулішів, син відомого історика України Миколи Маркевича.

но гарній мальовничій місцевості. Калюжинці майже зливаються (дві верстви) із Сокиринцями, родовим маєтком Галаганів, центром українофільського лівобережного панства.

Хто тільки з українських письменників середини XIX століття не бував у Григорія Галагана в Сокиринцях, як і в Тарновських у Качанівці? Колись Шевченко в повісті «Музикант» з великим захопленням згадував про цю частину Прилуччини, а Куліш чи не тут шукав собі разом з етнографічними матеріалами і ліричних емоцій для першої збірки «Досвітки»?

І от саме тут, у цьому куті Прилуччини, у безпосередньому сусідстві своїх гарних знайомих і свояків Галаганів, жили дрібні поміщики Милорадовичі. У родині одного з них, Григорія Івановича Милорадовича (1800—1868), Куліш звернув увагу на двох дівчат Олександру та Марію. Гр. Ів. Милорадович був типовим дрібномаєтковим поміщиком; він мав тільки 88 «душ» кріпацьких і майже все життя поневірявся армійським офіцером.

Олександра Милорадовичівна головою стояла вище від звичайної поміщицької панночки середини XIX ст. Напівукраїнка, напівфранцуженка,— мати її була француженка з Швейцарії: Куліш двічі в своїх листах згадує Швейцарію як «рідну країну» Олександри Григорівни,— вона поєднувала в собі властивості українки й вдачу француженки.

Прегарна, блискуча красуня, ставна й граціозна Олександра Григорівна замолоду дуже веселу, життєрадісну вдачу мала і визначалася своєю добротою і веселістю. «Божественною красою», «гарною дівчиною», «панною між паннами» і всякими іншими голубливими епітетами визначає Куліш степову вроду калюжинської панночки.

Від матері вона перейняла барвисте шумування, жваву рухливість, блискучу й тонку гру мінливого настрою, деяку експансивність, рішучість, сміливість. Від матері ж вона перейняла й свої чудові вокальні здібності,— вона грала на арфі й мала видатний голос, рідкісне своєю красою й силою драматичне сопрано. З великим захопленням виконувала вона численні українські пісні.

Уже літньою жінкою, 55—56-ти років, вона ще співала й співала добре. Марко Лукич Кропивницький розповідав, що українські пісні вона співала знаменито.

5.

Отже, в Качанівці у Тарновського 22—23 серпня року 1856-го Куліш познайомився з цією Милорадовичівною: таке ще свіже, таке молоде!.. Погостювавши днів зо два в Качанівці, Куліш повернувся до Линовиці, але в де Бальменів здалось йому нудно, як нудно було і в Сокиринцях і в Качанівці. Панське порожнє життя йому не подобалось і стомлювало.

— В Линовиці,— казав Куліш,— жить не хочеться, в Сокиринцях тяжко й нудно, а в Качанівці також порожнеча життя й нудьга.

Куліша стомлювала офіційна й натягнена церемонність панського життя, умовність випадкових у своїй етикетній завченості слів і фраз, що в них одягали пани-господарі своє до нього, як до гостя, ставлення.

6.

В другій половині 50-х років в особистому житті Куліша був критичний час, коли в його родинних взаєминах сталася глибока розколина.

Дев'ятилітній шлюб з Олександрою Михайлівною Білозерською остогид і приївся. В буденній мізерній метушні звичайних господарських клопотів кохання до дружини розтануло й непомітно зникло. Почуття охололо, здрібніло, загубилося в хатньому безладді невлаштованого й непевного Кулішевого побуту і вицвіло в безбарвній і нудній байдужості щоденних повторених розмов, слів, рухів.

но гарній мальовничій місцевості. Калюжинці майже зливаються (дві верстви) із Сокиринцями, родовим маєтком Галаганів, центром українофільського лівобережного панства.

Хто тільки з українських письменників середини XIX століття не бував у Григорія Галагана в Сокиринцях, як і в Тарновських у Качанівці? Колись Шевченко в повісті «Музикант» з великим захопленням згадував про цю частину Прилуччини, а Куліш чи не тут шукав собі разом з етнографічними матеріалами і ліричних емоцій для першої збірки «Досвітки»?

І от саме тут, у цьому куті Прилуччини, у безпосередньому сусідстві своїх гарних знайомих і свояків Галаганів, жили дрібні поміщики Милорадовичі. У родині одного з них, Григорія Івановича Милорадовича (1800—1868), Куліш звернув увагу на двох дівчат Олександру та Марію. Гр. Ів. Милорадович був типовим дрібномаєтковим поміщиком; він мав тільки 88 «душ» кріпацьких і майже все життя поневірявся армійським офіцером.

Олександра Милорадовичівна головою стояла вище від звичайної поміщицької панночки середини XIX ст. Напівукраїнка, напівфранцуженка,— мати її була француженка з Швейцарії: Куліш двічі в своїх листах згадує Швейцарію як «рідну країну» Олександри Григорівни,— вона поєднувала в собі властивості українки й вдачу француженки.

Прегарна, блискуча красуня, ставна й граціозна Олександра Григорівна замолоду дуже веселу, життєрадісну вдачу мала і визначалася своєю добротою і веселістю. «Божественною красою», «гарною дівчиною», «панною між паннами» і всякими іншими голубливими епітетами визначає Куліш степову вроду калюжинської панночки.

Від матері вона перейняла барвисте шумування, жваву рухливість, блискучу й тонку гру мінливого настрою, деяку експансивність, рішучість, сміливість. Від матері ж вона перейняла й свої чудові вокальні здібності,— вона грала на арфі й мала видатний голос, рідкісне своєю красою й силою драматичне сопрано. З великим захопленням виконувала вона численні українські пісні.

Уже літньою жінкою, 55—56-ти років, вона ще співала й співала добре. Марко Лукич Кропивницький розповідав, що українські пісні вона співала знаменито.

5.

Отже, в Качанівці у Тарновського 22—23 серпня року 1856-го Куліш познайомився з цією Милорадовичівною: таке ще свіже, таке молоде!.. Погостювавши днів зо два в Качанівці, Куліш повернувся до Линовиці, але в де Бальменів здалось йому нудно, як нудно було і в Сокиринцях і в Качанівці. Панське порожнє життя йому не подобалось і стомлювало.

— В Линовиці,— казав Куліш,— жить не хочеться, в Сокиринцях тяжко й нудно, а в Качанівці також порожнеча життя й нудьга.

Куліша стомлювала офіційна й натягнена церемонність панського життя, умовність випадкових у своїй етикетній завченості слів і фраз, що в них одягали пани-господарі своє до нього, як до гостя, ставлення.

6.

В другій половині 50-х років в особистому житті Куліша був критичний час, коли в його родинних взаєминах сталася глибока розколина.

Дев'ятилітній шлюб з Олександрою Михайлівною Білозерською остогид і приївся. В буденній мізерній метушні звичайних господарських клопотів кохання до дружини розтануло й непомітно зникло. Почуття охололо, здрібніло, загубилося в хатньому безладді невлаштованого й непевного Кулішевого побуту і вицвіло в безбарвній і нудній байдужості щоденних повторених розмов, слів, рухів.

З Олександри Михайлівни була дбайлива господиня й самовіддана жінка. Вона пишалася зі своїх господарських здібностей. Вставши ще вдосвіта, вона бігла на Сінний базар, щоб купити дешевше риби, курку чи картоплі. Кожна копійка була в неї вирахувана і кожен гріш злічений.

Микола Іванович Костомаров, розбірливий і вередливий гастроном, з особливою приємністю смакував гриби, що їх готувала Олександра Михайлівна, а Тарас Григорович Шевченко дуже полюбляв у Кулішів мариновану корюшку.

Не дурно ж для Олександри Михайлівни в її родині було ім'я в Діккенсовій манері:

— Хозяйственные способности!..

Та поцілунок, з'єднаний з розмовою про базар, ніжність, поділена з скаргами на Варку, що не наготувала сорочок, та ще й нагрубіянила, брудна кофточка, неприбране волосся, старомодний капелюх, невміння одягнутись, товсті руки, великі пальці,— все це дратувало. Навіть чутлива самовідданість Олександри Михайлівни, її смиренна покора здавались прикрими й небажаними.

У Куліша виразно накреслився погляд на Олександру Михайлівну як на малоосвічену й неохайну жінку. Він зневажав її: нелюба дружина, що її загнано на кухню і що для неї нічого не лишилось, окрім сварок і суперечок із куховаркою, базару, плити, виторгуваної копійки, обідів, ходіння навшпиньках, коли працює чоловік, щоб не дратувати й не заважати йому.

Холодність Куліша до Олександри Михайлівни виявлялась усе виразніш і виразніш.

Є різні жінки: деякі, побачивши розхолодження, змагаються, протестують, сперечаються; деякі шукають інших зв'язків і нового почуття, деякі мовчки примушують себе звикнути до становища нелюбої жінки,— Олександра Михайлівна належала до числа останніх... Що виразніше рік у рік позначалася ця відчуженість, то з більшою покорою приймала її Олександра Михайлівна.

Вона не протестувала. Вона мовчки ховала всередині себе свій біль, свої страждання, свою непотрібність, свою загнаність в господарчі дрібниці, злиденні кухонні суперечки. Вона змагалась сама з собою. Вона намагалась прийняти свою долю нелюбої жінки, нічого не бачити, не чути, не помічати, бути глухою й сліпою до всього, на всю жовчну роздратованість чоловіка відповідати м'яко й покірно. В своїх родинних взаєминах, загострених, двозначних і хистких вона культивувала смирність. Її не люблять, хай так,— вона на холодну нелюбовність відповість любов'ю. Ніщо не може змінитися в світі, коли її кохання лишиться незмінним.

Вона перемагала себе. Примушувала себе. Приймала в свідомості свою долю, але підсвідомо, заховано, мовчки, всупереч самій собі заперечувала, протестувала, пручалась. Прийнятий біль виявлявся в хворобі й через хворобу.

Олександра Михайлівна захворіла.

Слабування, що почалося взимку року 1854—1855-го і особливо наступного року 1855—1856-го, коли Куліші жили в Києві, згодом набуло хронічного характеру.

— Дружині моїй все гірш,— писав Куліш до Тарновського 15 грудня 1855.

— Саша дуже хвора,— повідомляв Куліш Мик. Дан. Білозерського 27 січня року 1856-го. — Не встає з ліжка, нічого не їсть і спить мало від різних болів. Коло неї ходить найкращий медик у Києві Мерінг. Сашина хвороба — розплата за багато горя, що вона зазнала в житті. Лікар каже за нерви, що досі є «камень преткновенія» для людського розуму.

Нервова хвороба Олександри Михайлівни доходила до найвищого ступеня, межуючи з божевіллям. В хворобі своїй вона перекидала столи, вибігала взимку роздягнена на вулицю й бігла світ за очі.

— Зі мною,— писав тоді ж таки 15 грудня Куліш під враженням

тяжкої жіночої хвороби,— такий жах робиться, що можу захворіти або ж збожеволіти.

Мерінг допоміг Олександрі Михайлівні, але не вилікував, і наприкінці року 1856 в Петербурзі вона захворіла знов. 25 грудня 1856 року Куліш писав до Плетньова:

— Моя Олександра все гірш і гірш. Життя знищило її, зберігши мене. Я, слава богу, цілком здужаю й працюю дуже багато, не втомлюючись. Коли в мене й є щось хворе, так це серце. В ньому стільки перегорнулося різних почуттів, що я дивуюсь, як ще воно існує.

Хвороба Олександри Михайлівни була оберненою стороною її родинного розходження. Байдуже ставлення чоловіка викликало в Олександрі Михайлівні почуття непотрібності.

— Я не потрібна нікому! — казала Олександра Михайлівна.

Вона відчувала всю тяготу родинних взаємин і скаржилася:

— Важко бути тягарем!

Вона захворіла, коли побачила, що любов зникла, що на неї Пантелеймон Олександрович перестав звертати будь-яку увагу, перестав нею цікавитися, почав уникати її товариства і призвичаївся обходитись без неї якнайкраще.

— Я не знаю, як я не збожеволіла! — казала вона, описуючи своє тодішнє становище й свої взаємини з чоловіком. — Та краще бути божевільною, як уявляти весь тягар своїх взаємин.

Року 1856-го ця родинна розколина Кулішева вже набула досить реальних контурів. У Куліша виразно оформилася думка, що йому потрібна не така жінка, як Олександра Михайлівна, доброчинна дружина й дбайлива господиня, але кінець кінцем надто вже дріб'язкова й нецікава. Ця «пекущаяся о многом» Марта, малописьменна й малоосвічена, викликала в ньому нудьгу. Попільна й байдужа, безрадісна втома отруїла їхні спільні дні, слова, зустрічі, колишню любов, ніжність, бажання.

Він почав мріяти про «іншу», про «Марію», про живе кохання, відживлене почуття, що надихнуло б його, освіжило, подвигнуло б на нові праці і розкрило б перед ним нові обрії. Він говорив про ненасичену згагу кохання, про своє переповнене серце, про «жажду душі своєї любить те, що справді єсть високе і вдохновительне на світі».

З хронологічного збігу цих двох подій: знайомства з Олександрою Милорадовичівною і розхолодження з Ганною Барвінок — О. Дорошкевич хоче зробити той висновок, що між цими подіями є певний логічний зв'язок. Чи обережніше: Олександра Григорівна,— зазначає Дорошкевич,— могла оформити те розходження між Кулішами, яке почалося раніше, але тяглося з певними перервами аж до початку 60-х років.

Може, краще буде висловитись ще обережніше: калюжинська панночка оформила не розходження між Кулішами, а лише конкретизувала Кулішеве шукання «Марії», протиставленої прозаїчній «Марті». Захопившись Милорадовичівною, Куліш не мав жодного наміру розходитися з Олександрою Михайлівною. Він мріяв про «Марію», але хотів зберегти для себе й «Марту»,— сполучити двох!

На питання: «Чи можна кохати двох?» — він давав позитивну відповідь. Отже, ініціативу в розходженні брала на себе Олександра Михайлівна.

Прийнятий, приголомшений, в душевне підпілля загнаний, покірний гіркий біль довів її до того, що розлучитись, роз'їхатись стало за єдиний вихід із цього становища. І в січні року 1857-го вони роз'їхались.

Куліш лишився в Петербурзі, а Олександра Михайлівна поїхала на Україну, щоб оселитись на батьківщині в Мотронівці. Від'їзд Олександри Михайлівни на Україну в січні року 1857-го буцімто через хворобу — це була, власне, розлука, що її неминучу потребу відчували надто виразно й чоловік, і жінка. Від'їжджаючи на Україну, Олександра Михайлівна кидала свого чоловіка, рвала з ним.

В своєму «Щоденникові» Віра Аксакова змалювала враження від Олександри Михайлівни, коли та проїздом на Україну в січні року 1857-го

спинилась на декілька днів у Москві і була з візитою в родині С. Т. Аксакова.

Своєю щирістю й самовідданістю Олександра Михайлівна справила якнайкраще враження на Віру Аксакову. Дивувало тільки чудне ставлення Куліша до своєї дружини, його попередження, пробачення, нарікання, думки про неї.

Віра Сергіївна відразу схопила справжню суть неналагоджених і загострених родинних взаємин Кулішів: зневажливу холодність Пантелеймона Олександровича й покірну відокремленість Кулішевої, що проростала в нервову хворобу. Аксакова не може втриматись, щоб не сказати про Куліша: «Чудна людина».

12 січня 1857-го В. Аксакова з Москви писала до своєї сестри в других М. Г. Карташевської:

— Субота. 12 січня, 1857. На цьому тижні з'явився цілком несподівано Куліш, другого дня привіз до нас свою дружину, про яку так багато попереджав, кажучи, що вона не одержала особливої освіти і т. і. І взагалі так дивно висловлювався, що примушував нас не знать що гадати. Чудна людина! І що ж? Його дружина — це надзвичайно мила, простодушна жінка, прекрасний тип української жінки, що повна некорисливої любові, відданості й саможертви і доходить навіть до самоприниження. Приміром, вона тепер їде на Україну тільки через те, що боїться зв'язати чоловіка своєю хворобою, наважується розлучитись із ним, не поїде навіть, може, за кордон (Куліш збирався тоді їхати за кордон), боючись, що заважатиме йому там милуватися з усього, що він міг би. Розуміється, почасти це дійшло до хворобливих розмірів, ця боязкість бути тягарем для будь-кого в своїй хворобі, але це зрозуміло. У неї дуже попсовані нерви, і вдача її надто вразлива,— вона живо відчуває все поетичне, мистецьке (як і весь народ), а тепер вона навіть не здібна спокійно радіти з чогось у цьому роді.

Розділ II
ЛЕСЯ МИЛОРАДОВИЧІВНА

1.

4 вересня 1857. Куліш із хутора Баївщини написав першого листа до Олександри Милорадовичівни, додержаного в стилі чемно-офіційного, церемонного звертання:

«Вельможна панно Александро Григорівно!

За Ваші пісні інший чоловік оддав би, може, й душу. Не дивуйтесь же, що я з великою радістю довідався од Вас, що Вам буде не противна моя послуга книжками. На сей раз посилаю Вам тільки два романи Вальтера Скотта та комедії Мольєра, бо в хуторі в мене не знайшлось по Вас нічого більше. З Києва пришлю Вам іще дещо, а з московської землі знов дещо пришлю.

Прошу ж Вас, ясна панно, прийнять од мене сі подарунки як пучок квіток левадних; бо, далебі, не маю в себе такої дорогої вещі, котору смів би я рівноважити із Вашими піснями.

Щирою душею прихильний і до послуг готовий П. Куліш.

1856, вересня 4, хутір Баївщина».

Цього листа він писав під свіжими чарами Лесиного голосу, гарної її вроди, любої її розмови.

Ще бриніли йому в пам'яті згуки її співів, ще бачив він струнку поставу, ніжний овал обличчя, легку рожевість щік, милу радісність, блискучі очі.

— Великої праці мені стояв маленький листок до Вас із Черкас,— згадував згодом Куліш.

На цілий довгий і складний роман могло вистачити одного маленького рядка: «За ваші пісні інший чоловік віддав би, може, й душу!..» Усі ускладненості романічних ситуацій переховувались, як у зерні, в цій короткій фразі.

Ніщо не може так зближати, як спів, як гнучкий і міцний голос, що просякає всередину людини, що створює ілюзію, ніби співати й чути, то є одне, ніби між співачкою й слухачем зникає відмежованість простороні, зникає довічна двоїстість двох відокремлених істот.

— Я співала тебе, а твої мелодії це я,— могла б сказати Милорадовичівна Кулішеві, коли б вона захотіла процитувати слова однієї з «Музичних новел» Е. Т. А. Гофмана.

Роман Куліша з Милорадовичівною це й є історія того, як «душу» віддано за співи.

У листі до Милорадовичівни Куліш писав:

— Наслухавшись Ваших пісень, я довго не міг прийти в себе за великим душевним восторгом.

І ще:

— Посівши рідну пісню од рідної дівочої душі, зараз помолодшаєш, і процвіте серце райською радістю.

В коханні захоплюватись багато важить! Роблячи перші кроки, Куліш свої любовні розрахунки побудував на спробах захопити захопленням. Усі почуття, усі враження він замкнув у піднесеній екзальтованості, в палкому ентузіазмі незмінного захоплення.

З листа в лист усе підкресленіш і виразніш у різних варіаціях він говорив про пісенну обдарованість Милорадовичівни, про враження й вплив, що справляють на нього її співи.

З приємною ніяковістю й збудженою насолодою слухала Милорадовичівна, коли їй говорили про її вроду, про її вдачу, про чари її голосу. Їй приємно було впевнитись, що враження від неї, від її вроди й вдачі та від її співів розгорнули в цілу метафізичну систему, а закоханість до неї тлумачили як «небесне пісенне наїтіє».

— Повіяло на мене,— казав Куліш Милорадовичівні,— од Вас, од Ваших пісень благодатним наїтієм.

— Боже! Що б то була за жизнь моя, коли б од часу до часу моя понура голова не квітчалась весняними квітами! Коли б серце моє не трепетало свіжою, весняною силою! А ніщо більш не вдіє цих чарів надо мною, як рідна пісня. Так як ангел Господень сходить у купіль Силоамськую і возмущає воду і робиться вода зцілющою, так і небесний дух рідної поезії завітає іноді в мою душу і возмутить її до самої глибини і дає їй дивную силу проганяти усяку неміч і всяке зло, которе її облягає.

— Сестро моя по піснях! — називав Куліш Милорадовичівну.

Їхній роман має всі прикмети «пісенного», «мелійного» роману. В добу панування романтики «пісенні романи» зовсім не рідка річ. Може, для тих часів навіть трохи банальна. Кінець кінцем, хіба ж роман Новаліса «Г. ф.-Офтердінген» не є такий літературний зразок «співочої» романічної історії, хіба історія кохання Тургенєва й Поліни Віардо не така сама історія кохання, здійсненого в спів? Так само, як і кохання Аліни й Костомарова.

«Гайнріх фон-Офтердінген». Новаліса був євангелією тих часів, звідкіля прихильники романтизму широко черпали матеріал для своїх думок, почуттів і настроїв.

Отже, все, що Куліш каже про пісню, про квіти, про душу дівочу — душу пісні, він повторює, наслідуючи романтиків. Блакитна квітка як символ коханої дівчини і кохана дівчина як символ пісні — головна тема новалісівського «Гайнріха фон-Офтердінгена». Романтична блакитна квітка — мелійний пісенний символ.

Пісня — для Куліша — скарбниця духу народного. Пісня становить душу народу. Починаючи від Максимовича й Гоголя і до Лесі Українки мелійне, пісенне сприймання народу й нації було улюбленою концепцією української громадської думки.

Цієї теми мелійного переродження людини й нації Куліш багато разів торкався в своєму листуванні з Милорадовичівною.

Слова Кулішеві, звернені до Милорадовичівни, показують, що важив колись цей пісенний етнографізм у житті людей середини минулого століття. Пісню ототожнено з коханням, пісню тлумачено як джерело народного життя. Слова визнання, звернені до коханої дівчини, говорять за враження, що його справляє пісня на людину.

— Знаєте, що було моїм путеводним пламенником? — запитує Куліш, звертаючись до Милорадовичівни і відповідає: — Рідна поезія!.. Нехай же ганить її хто як хоче; вона на віки пребуде святинею душі моєї. І всяка душа щира нею сохраниться од упадку, нею підніметься вгору і заквітчається райськими квітками. Тим-то радію серцем за Вас,— каже Куліш Милорадовичівні,— що Вам дався цей скарб і що Ви родичка по красоті душевній з тими пророчими душами, которі нам цей скарб заповідали.

«Дух пісні», ототожнений з «духом нації» і сприйнятий як «образ дівчини», цю тріадичну послідовність романтичної символіки Куліш виразно накреслює в листі до Милорадовичівни з 28 квітня року 1859-го.

— Коли я думаю про свою знищену панами батьківщину, то замість неї в моїй душі з'являється тільки милий, з ласкавою до мене посмішкою Ваш образ. Коли б він затьмарився для мене через Ваше відчуження, тоді Україна уявлялася б мені масою густої темряви.

2.

Куліш у своєму романі з Милорадовичівною не задовольняється з індивідуальних переживань, що важать для даної людини, їй зрозумілі, для неї тільки принадні. Його почуття не належить до категорії інтимних настроїв. Він заперечуватиме індивідуальну замкненість почуття задля його вселюдськості.

Куліш не покохав би Милорадовичівни, коли б вона не знала рідної мови, не співала рідних пісень, коли б не була вона небагата панночка, що на жизнь народну дивиться зблизька.

Милорадовичівну Куліш намагається виховати як національно свідому дівчину-українку. Він радить їй почати студіювати українську історію: «Присядьте Ви вдвох із Вашою сестрою до історії рідного краю: попрочитуйте всячину, що про неї написано, порозбирайте молодим розумом, чи воно так, чи ні, і що там правда, а що помилка; посписуйте собі для впам'ятання деякі случаї, імена, роки,— так як студенти перед екзаментами, щоб таки добре знать історію свого краю, так як усяка воспитана полька знає свою історію. Бо треба полькам честь оддать, що вони найученіші між нашими дамами. А послі оглянетесь і на сусідськії історії; розберіть московську історію, що вона таке, і польську, а далі і німецьких царств.

У нього пісенний романтичний підхід до кохання поєднувався, коли хочете, з громадським. Він стверджує кохання тільки з погляду соціальної виправданості цього почуття. Тільки те, мовляв, кохання є справжнє кохання, що може принести користь нації.

Коханець і коханка для Куліша — синоніми громадянина й громадянки. Він звертатиме увагу на громадську чинність почуття. В коханні він нетхуватиме «біологізмом»,— тільки соціальний момент може щось важити в його очах.

Долю особисту людини він розглядає з погляду суспільного її призначення. Людина не має права улаштовувати своє життя як своє, не має права дбати про себе задля себе. Колективне «ми» вище над індивідуалістичне «я».

Отже, тому й розійшлися так різко Куліш і Костомаров у своїх порадах, коли року 1858-го довідалися, що Шевченко, повернувшись із заслання, збирається одружитись.

Куліш був резонер, а тому іноді й прихильник абстракції; він був те, що звуть — ідеолог, людина системи й розрахунків, людина формул і тез.

Ставлення до Шевченка Куліш укладає в формулу: Шевченко — великий поет і, як великий поет, він повинен не про себе дбати, а про вічне і в жертву вічному свою життєву улаштованість приносити.

— Засмутив ти мене, брате,— пише Куліш до Шевченка в листі з 14 лютого року 1858-го,— сказавши, що хочеш одружитись; негарну ти пору вибрав; не вийшов на простий шлях... А в мене була така думка, щоб тебе за гряницю спровадити і щоб ти ширше по світу поглянув. Ся думка була в мене і в 1847 годі,— так тоді Микола не дав доброго діла вчинити, а тепер, мабуть, якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане на твоїй дорозі. А небагато тобі й треба, щоб вчинитись великим поетом на всі вічні роки.

Ось принцип розв'язання питань: віки й народи!.. Шевченкове призначення — «вчинитись великим поетом на всі вічні роки». Звідси й треба, за Кулішем, виходити, роблячи той чи інший крок у житті.

Костомаров звичайний і простий: Шевченко для нього людина, що їй ніщо людське не чуже. Він розуміє, чого варта мрія про спокій у душі натомленого блуканнями вигнанця.

— Хоть би на старості літ, після такої глибокої, гіркої коновки лиха, трохи одпочити душею,— ось Костомаров із своєю доброзичливою й добросусідською порадою. — Далебі, дуже добре зробив би ти, мій друже єдиний, коли б оженився.

Отеє homo sum не властиве Кулішеві. Він не визнає людських, надто людських слабкостей. Закохатись, тому що закохатись, бо кожна, мовляв, людина кохає,— це для Куліша свідоцтво ганебної мізерності, жалю гідної зради самого себе.

Кохати за вроду, за душу, за людське, бо того вимагає життєва природна потреба,— то є пусте, ніщо. Кохання як чисте, природне, інстинктивне почуття, родинне життя як затишний притулок для натомленого мандрівника — все це для Куліша не існує.

— Ви,— звертається Куліш до Милорадовичівни,— душа жива, котра прийшла в мир на те, щоб послужити, а не на те, щоб їй послужили...

Куліш підкреслив ще слово: послужити!.. Вихованець свого службового віку, коли всі суспільні взаємини грунтувалися на «службі», він і на кохання, на жінку, на її призначення в житті дивився як на «службу». Так само й Гоголь дивився на призначення письменника.

Кохати — служити. Кохати — виконувати громадський обов'язок, обов'язок перед громадою, народом, нацією. Кохання може бути виправдане тільки як висока й відповідальна зобов'язаність. Отже, в соціальній зобов'язаності почуття Куліш шукає ствердження для своїх взаємин із Милорадовичівною.

Кохання не є особиста справа людини, і коли він, Куліш, вартий, щоб його кохали, то це не тому, що він гарна людина, що він кохає, а тому, що він людина громадського призначення.

Багато сторінок у своїх листах присвятив Куліш, щоб переконати Милорадовичівну, що то її святий громадський, національний обов'язок покохати його, оцінити діло його життя, обрії накресленого перед ним вищого призначення, зважити тягар його месіаністичної покликаності.

Він підкреслює, що в її особі він саме й знайшов ту дружню душу, якої він так довго й уперто протягом свого життя шукав і яка своїм самовідданим коханням може допомогти йому виконати його долю громадського діяча, ватажка, що дбає про відродження нації, визволителя пригніченого селянства.

Куліш з охотою прибирається в убрання давньоєврейського пророка, «віщателя», що його «послано пророкувати воскресеніє мертвих і будить сонних». В образі якогось містичного привиду він малює перед здивованою калюжинською панночкою себе як Пророка, Визволителя нації, Прометея, Месію, Себе з великої літери.

З урочистою пишновеличністю він проголошує:

— Ми тії люди, которі кращі од інших.

Він не каже, він віщає:

— Слухайте! Слухайте! Слухайте! Слухайте і не занедбайте мого слова!

У нього жести мітингового оратора, баптистського мандрівного проповідника, мова сектанта, що звик політичні гасла поєднувати з біблійними цитатами.

Він хоче впевнити панночку, що він вища натура, людина високої добірності, божественного призначення, єдиний серед багатьох.

Він хоче імпонувати дівчині своєю високою вселюдською місією поета й пророка: провідника нації, що мусить вивести свій народ з ворожого, чужонаціонального Єгипту, з національної неволі. З його ім'ям зв'язано «перевороти царств» і майбутню долю України.

Куліш дивився на себе як на визволителя нації.

— Що робити, коли земляки забули читать по-своєму? Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько (лист до М. В. Юзефовича. Березень, 1857).

В листі до Милорадовичівни він писав:

— Погляньте оком духовним у грядущії часи, чи не буде мати учити сина добру і благородству по книжках моїх? Чи не зродять вони красоту помислів і діяній у молодих душах дівочих і юнацьких на користь мирові?

— Нехай воно (серце),— пише Куліш до Милорадовичівни,— явиться Вам у тому сні, который находить на чоловіка серед людського гомону, і шепче Вам про красоту душевних одному Богу відомих подвигів (3/IV 1857).

Він звертається до Милорадовичівни з пишновеличними тирадами. Він намагається викликати в дівчини патетичні почуття, намагається надихнути її на офіру, на подвиг.

Листи його цілком замикаються в цьому апостольському проповіданні віри в націю та її визволення.

«Живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москвич по-московськи; тільки наш брат українець носить навиворот свою одежу. Підбита, бачте, московською китайкою, або німецькою, чи французькою матерією, то що вже лице проти підбою!» «Чужоземці і рідній землі, чужоземці і всюди, де не появляться». «Оце ж нашому вікові судилось Божого світу дождатись. Проходить ніч, настає ранок, і розпізнаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома на Вкраїні».

— Скажіте ж,— звертається Куліш до Милорадовичівни,— чи не возвеселиться дух Вам і чи не возхвалите Ви Бога, що повіяло на мене од Вас, од Ваших пісень і речей, благодатним наїтієм і що частина Вашого духовного существа перейшла через творящую силу душі моєї в іспочник животворящий води грудящого (18/II 1857).

Так писали любовні листи в 50-х роках минулого століття!

Поети уподоблювали себе старозавітним пророкам і титанам з античної міфології, а дівчатка, закохані в поетів, раділи й дякували Богові, що їхня врода приємна й втішна поетові і через поета й вони стають причетними до високої офіри на користь вселюдства.

З листа в лист повторює Куліш ті самі думки про свою обраність і обраність Милорадовичівни, про їхню спільну творчу путь.

— А хто найперший урозуміє Божу волю, той буде людина над людьми. До таких до істот,— додає Куліш, звертаючись до Милорадовичівни,— і Вас я причисляю, дарма що Ви, може, небагато дечого дівочим розумом постигаєте. Тут найперва річ — серце щире, й якийсь голос із душевної глибини, который велить чоловікові йти вгору; а розум — слуга того голосу!

Дехто, певне, закине Кулішеві претензійність його любовного листування?! Дарма! Всі способи хороші, коли дівчина гарненька і коли коханцеві вже 38 років і він почуває, що життя відходить, коли не відійшло зовсім, а згаги кохання ще не насичено.

3.

На перший погляд, до чого любовне листування й ця національно-соціальна патетика? Що це? — любовна незграбність чи примітивізм різночинця, який вбився в люди й намагається до ладу й не до ладу говорити штучними вченими фразами, своє мужикофільство обертаючи в навмисну позу?

Мабуть, ні те, ні те, а може, і те, і те, а до того ж ще й романтичне протиставлення поета як вищої натури філістерам і міщанству.

Тема офіри, тема жертовності — одна з основних моментів Кулішевого самоусвідомлення.

Він плекає надію, що його «великі муки сердечні» обернені будуть на «велике діло», «негибнуще для потомства».

— Нехай Бог прийме страданія мої і інших щирих душ у жертву угодную і просвітить світом своїм Україну,— зносить молитву Куліш!

Думка про жертву завжди володіла Кулішем.

— Мале було б те діло,— каже Куліш,— коли б його можна малими жертвами іскупити.

В листі з 22 лютого 1859-го Куліш виразно пише, підкреслюючи трагічне самоосвідомлення своєї особи:

— Великі муки душу мою облягають,— я б Вам розказав, щоб і Ви знали, які бувають муки на світі. Бо Ви небагато од своїх сусід можете про таке довідатись. Я Вам показав би не ту трагедію, котору на театрі іграють, а ту, що й пером не спишеш, а хіба живим словом,— любій душі, як мати дитині, перекажеш.

Він рівняє себе з Байроном і цитує його слова. Для нього в світі не лишилося нічого, окрім мертвого пустельного ніщо.

— Бажаю смерті з щирої душі,— пише Куліш,— більш мені нічого бажати. Байрон перед смертю сказав: «Єсть у мене дороге на світі, та рад я, що вмираю!» Так і я сказав би, кінчаючись. От до чого доживсь я із своїм серцем гарячим, із своєю німотою душевною із своїми високими помислами. Не дай Вам Боже,— додає Куліш,— зійти на мою дорогу, лучче виходьте заміж, і живіть попросту, нікому зла не чинячи. Карається, мабуть, чоловік за те, що піднімається або хоче піднятись вище своїх братій. Згадайте легенду про Прометея, що йому було за той вогонь, которого він добув з неба.

Шлях Кулішів життєвий — шлях офір, страждань, Прометеєвої титанічної рокованості. І коли б вона, кохана дівчина, зійшла на той шлях,— то і на неї чекала б та сама доля: загибель.

Куліш говорить не про щастя, а про трагедію. Коли він і ошукував дівчину,— то манив він її не примарою щастя, а мрією самоофірних страждань. Трагедія, офіра, страждання — от тематика його роману з Милорадовичівною. Перед Кулішем носилися трагічні постаті давньоєврейських пророків, Прометея, Байрона. Згадка за Прометея не була випадковою, не була побіжним словом, що його кинуто ненароком, ні,— це було виявом широкої програми життєвої акції і разом з тим виразом внутрішньої його істотності. Таким себе відчував Куліш.

Куліш на Україні мав репутацію небезпечної людини.

Улітку року 1857-го серед українського панства пронесли чутку, ніби Куліша заслали в ті віддалені місця, де «козам роги правлять».

— Не інако цю видумку земляки видумали,— зазначає Куліш,— як по желанію сердець своїх.

Не без уїдливої саркастичної іронії Куліш у листі до Милорадовичівни викладає думки, що їх висловлювали на Україні пани й панії, застерігаючи молодь:

— От, бачте, дітки! Ми вам казали: не йдіть слідом за Кулішем. За те його й лихо постигло, що не в своє діло мішався. Уже ж таки наші предсідателі палат, та міністри, та сенатори розумніші од якого-небудь губернського секретаря; то вони й знають, що кому треба думать і як

чувствовать. Видумав Куліш якусь національність! Мужиків первими гражданами українськими оглашає! Пророкує, що знов колись так повиганяють перевертнів із України, як колись Вишневецьких, Пісочинських, Киселів і інших! А щоб він цього не дождав! Уже нащо мала гадинка кліщ, та й того з овечої шкури не вирвеш, а то б оце нас повиривать із України!

— О, бодай його з його божевільною головою! Що в самого катма ніякої батьківщини, що сам живе трудовою копійкою, то й нас на той же лід хоче посадити. Слава богу, наші діди своєї здобичі не прозівали: знали вони, де зимують раки. За те їм од нас честь і слава. А вони з Шевченком не знають, що плещуть. Та ще й пророкують, ледачі сини ледачих батьків:

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у Чорне море
Дітей ваших, і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати,
І дим хмарами заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами.

— Отже, поки це настане, то таких, як ви, багато ще опиниться там, де козам роги правлять.

Отже, Куліш — бунтівник, що для нього мужики — первії граждани України, носій національної ідеї, проповідник нової гайдамаччини, повтореної в XIX столітті «ребелії хлопської» XVII ст., коли було знищено великопанство-недоляшків. Голота з такими ж голотними ідеалами «трудової копійки», загальної трудової рівності. У своїй і панській уяві Куліш ототожнюється з Шевченком, і бунтівничі революційні рядки Шевченкового «Дружнього посланія і мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Украйні і не в Украйні...» наводяться як однодумці.

Куліш зневажав реальність як поет і як громадянин. Філософську і ліричну негацію дійсності він поєднував із політичною й соціальною.

4.

Прометеїстична піднесеність, освідомлення себе як вищої, обраної натури, холоднувата самотня ізольованість — це є метода не тільки громадської акції Куліша, а й життєвого його світовідчування й ставлення до жінок. Він однаковий і в 40-х роках, і в 50-х, однаковий в своїх стосунках з Милорадовичівною року 1857-го і з Олександрою Михайлівною Білозерською. Закоханий в Олександру Білозерську, він напередодні шлюбу, ще шлюбу не взявши, уже передчуває в своїх родинних взаєминах прийдешню неминучу холодність, відчуженість, відокремленість.

Дарма, що 3 лютого 1847 р. Куліш у своєму щоденнику висловлює певність: «Вдача її (Олександри Михайлівни) обіцяє мені спокій на все життя»,— тут же поруч, після цього вислову певності, він записує рядки, що в тій певності примушують сумніватися: «Єдину чорну тінь на моїй душі лишає каяття, що ображав декілька разів її, і матусю її, й її братів»...

13 лютого, за місяць перед шлюбом 26 грудня р. 1846-го Куліш записує до щоденника: «Розумію, як багато моя дружина повинна мати глузду, щоб назавжди зберегти цю прихильність»,— і в листі до П. О. Плетньова він знов повторює цю думку, що жінці, яка його кохає, треба багато докласти зусиль, щоб він «не охолонув до неї». А 13 лютого 1847-го занотовує: «Одного разу незрівнянний мій П. О. (Плетньов) сказав: «Жінок створено на те, щоб зробити нас Сократами». Справді, ніколи в житті я не мав так багато влади над своєю прикрістю, як після того, коли одружився. Дріб'язковість жіночих бажань і незадоволення з того в дивний спосіб обертають мою душу до ідеалу високого терпіння. Іноді мовчати для мене — справжня втіха, особливо коли згадаєш, що,

втручаючись у дрібні суперечки з жінками, ставиш себе на одну з ними дошку».

Він пишається з того, що стоїть вище за жіночу дріб'язковість, що він не стоїть на одній дошці з жінками.

Він кається, що ображав свою наречену, але чого варте це каяття, коли в його уяві майбутнє шлюбне життя вже наперед викликає в нього згадку про Сократа й Ксантипу?!

Справді, треба було мати винятково покірну й надто витриману вдачу Олександри Михайлівни, і треба було їй самовіддано кохати чоловіка, щоб отой-о мудрий Сократ-Куліш не зробив із неї Ксантипи. В кожнім разі, у нього вистачило упертості вдачі, щоб довести свою дружину до такого стану, коли вона, в нестямі й розпачі, роздягнена, тікала взимку на вулицю світ за очі. Куліш її катував своєю зневагою й погордою. Кохати й зневажати — це було для Куліша те саме, єдине й спільне почуття, одне від одного не відокремлене. Чорна тінь образливого ставлення до кожної коханої жінки лежала на Куліші.

Нема куди правди діти, була Олександра Михайлівна малоосвічена й малописьменна жінка, але Куліш зневажливо ставився не тільки до неї, а й до Милорадовичівни, до Марка Вовчка, до Глібової... Ще й досі, через мало не 70 років, дослідники обурюються на Куліша за буквально нецензурний, грубий епітет на адресу Марка Вовчка.

Зневажливе ставлення до коханої жінки — це найвидатніша риса в усіх романах Куліша: з Олександрою Михайлівною Білозерською, з Милорадовичівною, з Марком Вовчком, з Глібовою. В усіх цих романах повторюється та сама нота, та сама скарга: «Мене ніхто не розуміє»; «Де Вам се знати».

Оцінюючи свої взаємини з Милорадовичівною, Куліш писав до неї:

— Ви не знаєте, що я один на світі! Ви не зрозуміли, що моя душа жадає як насущної пищі дружнього погляду, дружнього слова! Де Вам се знати? Така моя доля, що я живу з людьми на віру; мене ніхто не розуміє яко чоловіка, і я од тих завсегда далеко, з ким хотів би буть близько.

Він не скаржиться, він обвинувачує! Його скарги не жаль, а закид! Навіть у хвилини суму й самоти, мріючи про співчуття, про ніжність, про тепло м'якого дотику рук, про мовчазні години вдвох,— навіть тоді він не може звільнитись від цього почуття своєї прометеїстичної самотньої обраності: «Мене ніхто не розуміє!» «Де вам се знати!»

Поки їхні взаємини не йшли далі стриманого й офіційного «Вельможна Панно», доти і в листах Куліша до Милорадовичівни не було нічого образливого й зневажливого, трохи було менторства, трохи вчительського, трохи нотацій, та й годі, але в першому ж інтимному листі тон зневаги виявляється аж надто виразно.

Отеє «мене ніхто не розуміє» стає за вихідний пункт.

— Нігде бо Вам узять іншого розуму, а не такого, яким світ пробувається. Нельзя Вам стать осібно од людей і думати розумом і чути серцем.

— Сміється світ, зазирнувши случаєм у тайни душі поета. І Ви, моя сестро, не Бог знає що вчините, як насмієтесь над моїми чудними в світі помислами.

Він зітхне і з покорою скаже: «Хай буде!»

— Живіть же, як Бог послав Вам на душу, коли не можна інше. А я буду жити і розуміти по-своєму.

Він і вона різні! Він вища натура, у нього не загальна душа поета, сповнена високих пророчих тайн і скарбів, він чоловік величного призначення, а хто вона? Чи ж не звичайна вона, банальна панночка, така, як усі, як тисячі інших, «верхоглядлива», «ні до якого високого діла неприхильна і тільки на словах благородна», з себе нічого високого й «вдохновительного» на світі не являючи.

— Я Вас не знаю; я люблю Вас на віру. А знаєте, як важко оддать на віру душевний скарб! Ви знаєте і можете знать, що я за чоловік і яка в мене душа, а я сам мушу вгадати; та й не помилитись. Боже ж храни да

помилюсь! Що тоді із моїм серцем буде? Чи ще мені мало муки! Лихо мені в світі!..

Пишновеличний Куліш і нікчемна, мізерна вона.

Нехтуючи, зневажливо кидає Куліш Милорадовичівні:

— Ви мені не дали ніякого доводу, що справді несхожі на тисячу інших панночок.

І з образливою, майже цинічною погордою він каже дівчині:

— По одному погляду і по голосу, а не по словах — не то вже по ділах,— підняв я Вас на висоту, на которій Вам і не снилось бувати.

Коли Милорадовичівна й є не абищо, а щось, то тільки як витвір мрійної поетової уяви: кумир, створений фантазією поета.

— Посилаю Вам моє щире, од серця воздихання, которе не єсть що інше, як жажда душі моєї любить коли не те, що справді єсть високе і вдохновительне на світі, то хоч заквітчаного весінніми квітками кумира, самою же душею собі созданого.

Року 1857-го Марко Вовчок, познайомившись з Кулішем, якось сказала про нього:

— Краще всього він щиро любить і розумно усе своє!

В Милорадовичівні Куліш не любив її, а тільки своє уявлення про неї, свою про неї мрію. Його кохання — кохання до незнаної, що в її образі він пізнав чудесне і священне сяйво небесної вроди.

У листі з 30 жовтня р. 1858-го він пише Милорадовичівні:

— Знаю я Вас тільки з лиця та з голосу, а душу Вам свою вкладую або не свою, а таку, котрій бо я всім серцем і всіми мислями поклонився.

І далі він повторює ту саму думку:

— Сього ніхто не знає, та й Вам байдуже, що чоловік шукає по світу свого святого ідеалу і де що знайде хоч трошки на його схоже, зараз, як та квітка до сонця, обертається туди серцем і вірує легко, як мала дитина, і душею радіє, і розумом перед своїм кумиром никне, і страшно йому глянуть на його, зневіряючись.

Він запевняє:

— Тільки очам моїм, душі моїй Вас треба (22/II. 1859).

Задля душевного споглядання вроди він ладен знецінювати земну смислову сторону кохання. Отії любоснії втіхи нікчемні. Вони ніщо супроти кохання душею.

— Мені здається, що нехай як хоче гаряче обніме, а не скаже слова гарячого — швидко те обнімання надокучить. Душею любимо ми до кінця жизні, а тілом — поки воно не прохололо. А коли б Ви знали, які тії любоснії втіхи недовгі! Не стоять вони самі по собі доброго слова. Куліш уперто підкреслює, що для нього кохати — то кохати ідеальний образ, «самою ж душею собі созданий». Між пережитим почуттям і справжньою причиною почуття є величезна протилежність. В житті вона — калюжинська панночка; в споглядальній уяві поета вона — ідеальний образ чистої вроди. В житті — сільська дівчинка; в уяві, в мрії — Дульцінея. В буднях — дочка дрібного поміщика; в романтичній казці — змійка Серпантина...

Кохання як реальне земне почуття є тільки привід пережити зовсім інші «високі й вдохновительні» почуття. Ці переживання незрівнянно вищі від приводу, що їх викликав. Поетичні настрої ніколи не поєднуються з життєвими.

Кінець кінцем, кохання для Куліша тільки «гра душі самої з собою». Отже, він іде сміливо назустріч зневазі й розчаруванням. Навіть більше: він віддає перевагу почуттю розчарування... Бо, розчаровуючись у тій, яку він кохає, він ніколи задля земної втіхи й земного задоволення не зрадить свого високого почуття.

Хай дівчина, з якою стрівся Куліш і яку він покохав, Леся Милорадовичівна, гарна, вродлива, розумна, жвава, блискуча, цікава дівчина — «панна між паннами»,— це все ніщо проти її ідеального, вимріяного образу «чистої красоти», створеного його уявою.

5.

— Гордовий біс! — казав про себе Куліш.

Він вклонявся перед власною гордовитістю й гонором!

Що є привабливіше для людини, як здаватись не такою, яка вона є?

Обережна, передбачлива, практична й цнотлива людина завжди бажає здаватись необачною, чудною й розпусною. Розпусник казатиме про цноту й цнотливість; семипудовий черевань — що він схуд і худне. П'яниця запевнятиме, що його найголовніша доброчинність — тверезість.

Холоднуватий, стриманий і педантний Куліш казав про себе:

— Моя душа не знає впину!

Цієї однієї фрази досить, щоб навіки розчаруватись в самовизнаннях і ніколи на них не покладатись.

Досить хоч трохи знати Куліша, щоб не повірити йому, коли він казатиме про свої «необачні в світі», «юродиві в світі помисли».

Інша річ, що йому хотілось скидатися на юрода. То зовсім інша річ! Але він к л е в е т а в, ошукував себе, коли називав себе юродом, нахабою й Дон-Жуаном.

Він не був ані юрод, ані нахаба, ані Дон-Жуан!

Ніколи й ні в чому не бувши юродом, Куліш проповідував юродство як спосіб врятувати себе й всесвіт. Дарма що він сам робив не так, як думав, він припускав, що коли б він наважився зробити інакше, він досяг би повноти приступного для людини щастя.

— А ви знайте,— пише Куліш до Милорадовичівни,— що під моєю сумною поверховністю страшенна глибина душевна огнем неугасимим палала.

— Моє серце не вміє любити по-ангельськи, чую в йому дуже багато гарячої крові.

Коли він і палав, то палав, зберігаючи всі властивості криги. Почуття найбільшої пристрасті він виявляв з холодністю, що зробила б честь навіть і кардиналові.

Йому здавалось, що ніхто в світі не кохав ніколи так необачно, так сліпо, так химерно й гаряче, як він.

— Це тільки в моїй душі,— писав Куліш до Милорадовичівни,— живуть такі химери, щоб побачить десь гарну дівчину, наслухаться серцем її голоса, промовить два слова крадькома й щоб вона стала тобі рідною душею навіки.

Пишаючись з власної химерності, своє бажання побачити дівчину він вважає за необачність, притаманну тільки йому. Тільки він, Куліш, г а р я ч и й К у л і ш, з своєю палкою натурою здібний на такі безглузді витівки!..

— Як там не мізкуй, а під тим артистичним поглядом на названу сестру знайдеш і сам жажду кохання... І не будь того та іншого, то, може, і не таку повів із сестрою розмову.

Не будь того та іншого!..

В мріях своїх він був необачний, сміливий, настирливий, безтурботний і веселий нахаба з пером півня на одягненому набакир капелюсі і з шпагою при боці. Тим часом у житті був він мирна, лагідна й боязка людина, що десятою дорогою обминатиме двір, де мешкає кохана дівчина.

Душу його озлиднено й серце його спустошене.

Як характерна для Куліша ця фраза про два слова, к р а д ь к о м а промовлені. Його сміливості вистачало на два побужних слова.

В світі доводилося жити зовсім не так, як мріялося й бажалося на самоті. Самотні мрії не мали нічого спільного з життям і дійсністю. Між тим, що він був насправді, і що уявляв про себе в своїх самотніх мудруваннях, лежала прірва, нічим не заповнена.

З почуттям гіркості він зазначає:

— Світ живе не так, як собі мудрує на самоті душа поета.

Отже, він не був ані нахаба, ані юрод!

Він піддурював сам себе. Він лицемірствував із собою. Тартюф навпаки! Обернений Дон-Жуан!

З усієї практики Дон-Жуана в нього лишилося єдине почуття: холодний дотик важкої руки Командора і жах від того дотику. Побажавши жінку, він уже чув кам'яні кроки статуї. Він уже бачив розвернуту перед ним землю й полум'я пекельної безодні, що проковтує його.

Він кохав, зважаючи на обставини. Озираючись. Вважаючи на те й на те... Він зітхає: коли б не обставини... Він не наважується піти проти обставин, повстати проти умовностей людського загалу, розірвати з життєвими ускладненостями. Він увесь у владі обережної й боязкої душевної спустошеності.

Цей Дон-Жуан — Дон-Жуан обережності.

Щиро й одверто наважується Куліш писати до дівчини, тільки зібравшись у дворічну закордонну мандрівку:

— Мені тепер легше до Вас писати, бо це пише чоловік, который збирається на два годи в далеку дорогу, з которої Бог знає чи й вернеться на Вкраїну. От його слово твердіше. Якби не задумав далекої мандрівки по світу, може б, і не писав до Вас так щиро...

Куліш проповідує обережну любов здалеку.

— Маю я право *любити Вас здалеку*, дивлячись на Вас *душею*: око моє таке ж грішне, як і у всякого, і лукаво воно змовлятиметься з серцем.

Куліш листувався задля листування, викликав кохання, зовсім не певний того, що коли на його слова й заклики дівчина відповість коханням, він наважиться піти назустріч збудженому, викликаному почуттю.

Вузол свого вгамованого кохання він розплутував повільно, передбачливо, обережно. Нитка снувалася рівненька й тоненька, ледве помітна, прозоре павутиння, оманний мереживний міраж.

На запитання Милорадовичівни, коли він збирається прибути на Україну, Куліш не дає певної відповіді:

— Треба б одвітить, що ніколи, бо лучче б для мене — ніколи на Вкраїну не вертаться. Отже, ні! Знаю, що не раз пройду по тій мученицькій землі, мучачись. Та й приятелів своїх жаль навіки покинути. Хочеться пісень послухать, хочеться на людський образ подивиться. Перенесу всяке невимовне горе для цього. Приїду на Вкраїну, а коли — Бог знає, і чи надовго, чи побачу Вас, чи почую — Бог знає. Отже, як би воно не вийшло, а знайте, єсть на все свої причини, которі один Бог тільки знає.

Одного не можна закинути Кулішеві: полюбляв пан Куліш туманні, розпливчасті натяки. Отже, не можна сказати, щоб ми нічого про нього не знали, та, кінець кінцем, на що Куліш натякає в своїй одповіді?

Чому для Куліша лучче ніколи не вертатись на Україну? Чому коли поїхати на Україну, то для нього прийдеться перенести невимовне горе? Чому по цій землі він має йти мучачись? Про які такі одному Богові відомі причини він згадає?

Що взагалі повинна була подумати Милорадовичівна, одержавши таку відповідь на своє запитання?

Куліш боїться спліток, що можуть викликати його взаємини з Милорадовичівною:

— Варварство кругом нас облягає, підстерігаючи всякий учинок наш, на інші учинки не схожий.

— Мені,— каже в іншому місці Куліш,— треба обходити Ваш двір далеко, щоб не побачили люди, як мої щоки горять, мов у юноші, щоб хто не підстеріг, куди мої очі повертаються.

— Хто пійме віри, що тільки очам моїм, душі моїй Вас треба і для того приїхав би за тисячу верст на Вас подивитись, любо з Вами на самоті поговорити.

Куліш ясно усвідомлює собі ускладненість їхніх взаємин (22/II 1859):

— Хотів би на Вас подивитись — для того б приїхав до Вас. Так як ще цьому статись? Боже мій!.. Чужий я чоловік усім у Вас. Воно гарно

думкою приїхати, а ділом — чого? Що йому треба? Яке тут діло? Діло моє — сестру одвідати, з сестрою любо поговорити. Хто ж тому віри пійме, що справді це брат до сестри приїхав? Скажуть: «Закохався, з великого розуму в голові чоловік зайшов». І всяке за їх руку потягне, а не за мене, не за любу сестру мою.

Ми не знаємо, чи лист Куліша до В. В. Тарновського 13 вересня 1858 р. писаний з приводу цих чуток чи яких інших, але в кожнім разі дуже правдоподібно, що слизька й двозначна ніяковість «взаємин чудних в очах інших» Куліша та Милорадовичівни дала привід Тарновському обурюватись з Кулішевого поводження.

— Шановний друже, Василю Васильовичу! — писав Куліш до Тарновського. — Теперішній період життя мого є період самих чудних про мене чуток, відгомін яких час від часу доходить і до мого слуху. Ніхто краще від мене не знає, що ці чутки і найбезглуздіші з них — дуже природні за тих даних обставин, які подає світу неправильне, саме на себе не подібне життя моє; та, поза тим, мені боляче бачити ім'я моє іграшкою людей, що не розуміють глибше від того, що здається... Навіщо Ви десь висловили якесь незадоволення з мене? Чи й Ви сумніваєтесь в чистоті моїх душевних рухів? Як же боляче мені бачити Вас в сонмі людей, що тільки здавались друзями! Коли ви з мене незадоволені, то пишіть до мене й попрькайте мене по-приятельськи, мавши на те право любові й відданості, або ж кажіть мені в вічі найрізкіші речі, коли я буду в Вас. Але мова, на яку не можна відповісти, тільки шкодить людині, відбираючи в неї душевний спокій.

6.

Де ж шукає Куліш виходу з цього заплутаного становища?

Милорадовичівна — дівчина; інша справа, коли б вона заміжня!

Куліш охоче підтримує думку в Милорадовичівні про одруження, впеняючи її, що коли вона вийде заміж, то в їхніх взаєминах не тільки нічого не зміниться, а навпаки...

На нотатку в Лесиному листі, де вона зазначає, що в її житті «багато буде перемін», Куліш на відповідь пише:

— Яких же? Що ви хотіли сказати? Може, такії будуть переміни, которих я Вам щирим серцем бажаю, і послі того хіба я Вам стану чужим або Ви мені чужою? Не було б для мене луччої радості на Вкраїні, якби вбачити добре, гаряче серце подружжя, которе б жило не земними тільки помислами, не так, як живе гарний метелик, который сього дня красувавсь на сонці, а завтра замер, що було до його і що буде послі його, ні про що думкою не клопотав і серцем не горів. Ви ж, у якій би долі не були, маю в Бозі надію, що найперше Ваше, найвище в Вас діло буде оте чувство, що ми частка чоловічества, котору Бог послав у мир на добро всьому роду людському.

Рідні душі мають назавжди лишитись рідними. Почуття, що він і вона — частка людства, що їх послано на добро всьому роду людському, повинно бути за грунт, що створить можливість для Куліша і в дальшому, після Лесиного одруження, не рвати з нею зв'язків.

— Не тільки Ви самі, та й той, кого вибере Ваше серце, буде для мене близькою моїй душі особою.

Ці добрі побажання роблять честь шляхетності серця Кулішевого, та мимоволі виникає питання, на що вважав Куліш, коли він з листа в лист повторював те саме про прийдешню приязнь до Лесиного чоловіка?

Після фрази: «Кому ж і любить гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату» — він пише: «Обома руками оддав би я Вас заміж за хорошого чоловіка і тоді ще сміліше любив би Вас, і чоловіка Вашого, і діток Ваших».

Отже, становище Тургенєва коло П. Віардо йому здається найпривабливішим.

У Куліша якась ідея фікс кохання, виявленого в старості.

— І взнали б люди, як умію любити тоді тільки, як сивим би волосом голова моя засеребрилась і днями, а не годами вік свій останній лічив би я.

І себе, і її він бачить старими.

В листі з 25 грудня р. 1857-го, першому інтимному листі, він пише наприкінці:

— Коли прийде до Вас старість (бо й до Вас вона прийде), дай Боже, щоб дружнії очі всяку Вашу морщинку і сивий волосочок оглядали любовно, як пам'ятку пишної Вашої весни, котора дарувала тим очам багато райських минут, годин, днів і ночей, на віки вічні незабвенних.

І в наступному листі з 20 листопада 1858 р. повторює те саме:

— Я такий чоловік, що хоть би кого й десять рік не бачив і не чув, та все однаково кохатиму. Мені б хотілось зійтись із Вами колись, як і я сам та й ви теж поробимось людьми старими. От тоді познається настояща ціна нашому серцю: чи справді воно щире золото чи ледача мідь, котора блищить тільки тоді, як її вияснять, а занехай, то й потускне або ще й зеленим ядом зацвіте. — Бачте,— додає Куліш,— яка в мене довга проба, чого чоловік стоїть. Люди мені зневірились, то й я собі віри не доймаю.

Кохання в старощах — улюблена сподіванка Кулішева.

7.

В романі Куліша з Милорадовичівною можна декілька моментів накреслити:

Рік 1856—1857, початок знайомства й перші листи!

Це листи спокійні, дружні, лагідні: листується літня, поважна людина з милими й приємними панночками. Отой-о пан, видатна людина, громадська людина, що пише про свої справи, про свої погляди й наміри. Листування хороших знайомих — не більше. Куліш посилає книжки, твори Основ'яненка, Гоголя, свій «Епілог до «Чорної Ради», романи Вальтера Скотта, комедії Мольєра.

Листи ці заадресовано на ім'я обох сестер,— мовляв, щоб не виявити про людське око більшої прихильності до Олександри Григорівни, з якою тільки він, власне, й листувався.

Після першої зустрічі й знайомства в серпні року 1856-го, вони зустрілись удруге, десь згодом у вересні року 1857-го.

Приїхавши року 1857-го в 20-х числах серпня з Петербурга на Україну до Мотронівки й провівши декілька днів із Марком Вовчком, що з 26—29 серпня гостювала в Мотронівці, Куліш на початку вересня, числа 2—3, поїхав у Качанівку до Тарновського, і в цей час він, треба гадати, саме й бачився з Милорадовичівною.

Принаймні отая коротенька, на два рядки, записочка до Олександри Григорівни, писана 25 жовтня 1857 р., одразу після повороту до Петербурга з України, свідчить, що вони в вересні стрівались на Україні і, мабуть, стрівались у Тарновських.

У цій записочці з 25 жовтня 1857 р. Куліш запитував Милорадовичівну, що переїхала тоді до Києва й оселилась там жити на зиму:

— А що, як Вам живеться в Києві? Що бачите? Що чуєте? Чи весело на серденьку?

Коротенька записочка, як пишуть після особистого побачення, щоб дати адресатові привід для дальшого листування.

Лесину відповідь одержав Куліш на перший день Різдва і тоді ж написав до неї довгого, докладного, сповідного листа.

Цей лист відмінний супроти листів року 1856—1857-го. Це перший інтимний, щирий, одвертий лист. До цього листа, призначеного тільки для самої Лесі, Куліш робить приписку:

— Не показуйте н і к о м у мого листа, коли шануєте мою душу.

Деяка сумбурність листа з певністю свідчить, що Куліш писав його, захоплений поривом: він хотів сказати те, що було в нього в той час на серці. Звідсіля деяка непослідовність, неврівноваженість. Думки в листі

незв'язні, одна думка перериває іншу, набігає нова, щоб за декілька рядків повернулася перша. Куліш свої листи звичайно писав навдивовижу чітко, розбірливо, не поспішаючи, і кожну літеру, кожну фразу змальовано, викреслено. Листи його ясні й розбірливі. А тут незв'язність, розірваність, випадковість! Правда, й цьому листу не бракує готових фраз і звичайних формул. Відчуваєш, що Кулішеві було важко прорвати відразу полон книжних засвоєних схем, та все ж у цьому листі він схвильованіший і простіший, менший ритор, як звичайно.

Куліш писав:

— На саме Різдво сиджу собі один у своїй світлиці, посеред німого свого товариства — книжок, аж тут подають мені Ваш любий лист, кохана сестро, Олександро Григоріївно.

Він відчуває потребу «обізватись щирим серцем».

— А ви — чи будете на мене сердиться, чи що, не впиню свого слова. Треба ж Вам колись довідаться, що в мене на душі діється! Нащо ж ми з Вами побратались, коли не розмовлять нам так, як на самоті розмовляють?.. Коли б Ви знали, як мені хочеться з Вами розговориться! Та, видно, сього ніколи не буде. Так і вік ізвікуєш на тому, що зветься lieux communs.

Досить загальних місць! Хоч крихту щирості!

Його лист — лист визнань.

— Пишете Ви, що багато в Вашому товаристві дурних і багато дуже розумних. Чому ж Вам не прийде в голову, що от один у Вас тільки єсть чоловік недурний, бо в його — як би там не було — натура вища, і не дуже розумний, бо в його єсть серце, которе посеред розумних його діл тягне його в такі дурниці, як щира розмова з Вами, дурниці, которі піднімають душу вище од усякої філософії? Чому б Вам до такого чоловіка не прихилитись душею і його одного зробить другом своїм і іскреннім своїм.

Він для неї! Вона для нього! Друзі єдині й щирі!..

Це вона, та дружня душа, якої він ціле життя шукав.

— Здавалось мені, як я Вас побачив і почув ваш голос, що от воно, те святе добро, которе чоловік, на землі знайшовши, нічого більш не возжадає.

— Я Вас люблю; люблю за те, що в Вас молоде серце, що в Вас весна на душі; люблю так, як поети люблять річку в красних берегах, у садах, у пишних прохолодних левадах. Кому ж і любить гарну дівчину, панну між паннами, як не нашому брату?..

— Ваш голос тривожить мою душу!

— Жажду Вас бачить і чуть!..

В P.S. він пише про своє бажання мати від неї фотокартку.

— Не бачу я Вас — хоч би мені на Ваш портрет дивитись. Нехай би Вас фотографія зняла в рідному платті. Коли ж се трудно, а в Вас єсть готовий, пришліть мені його або посилкою, навернувши на качалочку, або — коли маленький — у письмі.

Та, зробивши крок уперед, Куліш робить два назад.

Пославши цього листа, він жалкує, що був щирий... І в наступному листі зазначає:

— Чи знаєте, моя любо панночко, що я послав до Вас отой щирий лист, та й жаль мені стало. Чи так воно прочитається, чи так воно зрозуміється, як писалось?

— Заплатив я великим смутком за ті розмови щирії, которі необачно посилав до Вас на папері.

Він не вірить собі й не вірить іншим.

— Люди мені зневірились, то й я собі самому віри не доймаю.

Попри всю свою самовпевненість, він зовсім не певний себе. Він надто горда й гоноровита людина,— отже, ця гордість робить його замкненим, ніяковим і мовчазним. В суспільстві він сидить нібито на шпичках.

— Ви не вважайте, що я такий мовчун серед Вашого товариства. Це того, що я нікому не довіряю і що десяток очей, як шпильками, проймають мою душу... В мене всяка жилочка чує гострий погляд ізбоку. Я в ту саму

минуту, як любенько всміхаюсь по-панськи, розмовляючи не знать із ким, боюсь, чи не двигтить у мене на лиці судорога од німого болю сердечного!

Він людина з підпілля! За хвилину щирості й одвертості він заплатить образами й підозрами. Коли він 29 січня 1859 р. написав свого першого щирого й інтимного листа, він до нього робить довжелезну приписку. Він боїться, що з його визнань будуть сміятись.

— Іще добавлю. Єсть у мене на душі одна важка думка, котору я таїв од Вас і досі. Тяжко, сестро, її таїти! Лучче мені з Вами розійтись, ніж казати не всю щиру правду про себе. Читайте ж. Давно вже обіймає мою душу якийсь сум за всяким листом до Вас. У нас, чоловіків, єсть своя гордість, як у вас, жіноцького полу, своя. До кого душею тепло обернешся, то це ми за мале не вважаємо,— це не те, що офіцери верзуть у мазурках,— це ми з своєї святині виносимо дари і не всякій дамо їх. Не мало ваги, по-нашому, щирії речі наші, моя сестро кохана. Що ж, як оте все марно пишеться, на один глум пишеться! Я Вас не знаю; я люблю Вас на віру. А знаєте, як важко оддати на віру душевний скарб!

Він мститься за хвилини щирості. Він ображає дівчину.

Хто вона й що вона, чого вона варта?

— Ви мені не дали ніякого поводу, що справді не схожі Ви на тисячу інших панночок! Що веселенько до мене раз чи два заговорили, це ще нічого. Улестить мене нельзя солоденькими слівцями, хто сипле мені словесні лагоминки... То ви це все відайте, сестрице, голубко моя, та й не впевняйтесь, що дуже мене вблажали ласкавими речами, абощо...

Важко було виносити визнання такої людини, як Куліш. Великий тягар брала на себе дівчина, коли з одкритим серцем йшла назустріч коханню Куліша й його щирості.

Отже, в наступному листі Куліш після всіх цих визнань писав:

— Тим-то, виявивши перед Вами свої муки душевнії і жажду того, що зветься чистим щастям, та пославши свій лист, засумував я тяжко: нащо було мені таке писати! Що з цього вийде! Яка з цього користь буде не то мені, та й сестрі моїй, у котору я вкладаю свою душу! І що ж то за жажда! Чи вона праведна перед розумом?

Запитання, вагання й сумніви надзвичайно характерні для Куліша. Нащо? Що з того буде? Яка користь? Чи не справжнє безглуздя все те, що він робить?

І з усіх цих вагань і сумнівів він робить один висновок: кінчати...

Він вирішує сказати: «Ні»,— перекреслити своє кохання, порвати з Милорадовичівною.

— Пора вже минулася для мене, щоб серцем до дівочого серця промовляти!

Він потяжчав, охолов, стомився. На скронях срібло, в серці гірке почуття нерадісної втоми й байдужої порожнечі.

Від кожного посланого до дівчини листа лишається не радість схвильованої сподіванки, а нерозважний, тяжкий, невтішний сум.

Чого варті його сподіванки на владу слів? Мовлено: слова!.. Красного слова мало: треба молодою красою перед милим дівочим поглядом сяяти. Тоді знайдеш любий привіт і любу відповідь, і нікому не буде дивно, що чоловік статечний до молодої краси, як муха до меду, липне.

Свідомість років отруює й нервує його. Думка, що, коли б він був молодший, усе було б інакше, порушує його рівновагу.

Жаль, а не радість приносить йому звістка, що Милорадовичівна надіслала йому свою фотографію.

— Довідавсь я з жалем, а не з радістю, що Ваш портрет чекає мене в Петербурзі. Здавсь він мені од Вас милостинею старцеві: не так би Ви дали мені його в іншу пору; не з таким правом получив би я його од Вас, бувши Вам рівнею. А тепер нащо він мені? Хіба на те, щоб, поглядаючи на його, на калиновий міст озиратись та гукати мислями:

Верніteся, літа мої, хоч до мене в гості...

— Бажав я Вашого портрета, а послі того й перестав бажати.

— Небагато вже того віку лишилося, що стоїть на межі із пониклою старістю.

— Нехай,— рішає Куліш,— нехай упливе собі тихо туди, куди давно вже попливли мої рожеві квіти. Буде й того, що серце ще раз заколотилось по-давньому і дало ознаку, що воно ще не заніміло. Подякую любу сестру мою, що приснилась мені там якось літом у молодому сні! Хіба ж цього мало? Та й за це нема в світі достойної плати. Вона здалась мені моїм святим ідеалом: в її образі чиста неба краса ніби майнула перед моїми очима краєм своєї ризи.

— Подякую,— кінчає Куліш,— милу сестру мою за те, що вона єсть на світі, та й замовкну навіки.

Куліш так і зробив: він замовк.

Надовго замовк!

Роман урвався.

8.

Подорож за кордон на початку року 1858-го перериває Кулішеве листування з Милорадовичівною.

— І так зовсім, зовсім викинув був із голови любі розмови з Вами і сподівання. Ходив я по швейцарських горах, упиваючись іншою красою,— красою природи, і гнав од себе образ Ваш серед рідної Вам країни, чудовної Швейцарії. Ангелом святим витав він надо мною, та моє серце не вміє любити по-ангельськи... Тим-то й гамував я його довгою мовчанкою.

Після повороту з-за кордону Куліш оселився на Україні й віддався праці.

— Я тепер пишу й ціную, що можу тут писати,— нотує Куліш у листі до Каменецького і додає: — Оглянувши Європу, я закоханий в Україну, навіть у життя її. Бажав би ніколи з нею не розлучатись.

Жити на Україні — це означало для обережного, розсудливого та передбачливого Куліша порвати з Милорадовичівною. Одне діло — тягнути роман, живши в Петербурзі, на відстані 2000 верст, і інше — обертаючись в тому ж самому оточенні, підтримуючи зв'язки з спільними знайомими...

Ходити на краю безодні завжди привабливо! Небезпека принадна, що й казати, та Куліш волів ходити обережно, щоб не посковзнутись.

Отже, лишаючись на Україні, він перериває своє листування з Милорадовичівною.

В листі за 7 липня 1858 р. до Каменецького Куліш прохає його:

— Прошу Вас знищити одержані Вами листи відомої особи й ніколи про них не згадувати. Та виконайте це негайно. Побачившись, коли це трапиться, я скажу, що листи не одержані зовсім, і цим покладу кінець взаєминам чудним в очах інших і які зовсім не лагодяться з життям і ні до чого не ведуть путнього.

Можливо, що для Куліша й не було іншого виходу, як цей. З одного боку, він не хотів рвати з дружиною, а з другого боку, він не наважувався афішувати свою любов до Милорадовичівни.

Дівчина на відданні, а про її стосунки з Кулішем ходять більш ніж чудні чутки.

Отож улітку того ж року 1858-го Куліш заїздив до Милорадовичів, але при особистому побаченні тримався холодно й стримано. До того офіційно й холодно, що в листі 30 жовтня, уже з Петербурга писаному, мусив пояснювати:

— Ото, що був я в Вас, то я все одно, що не був, все одно, що нічого не чув, не бачив і не промовив. То був тільки мій призрак бездушний, а я,— додає Куліш, натякаючи,— зовсім не такий, коли б Ви справді були м о є ю... сестрою.

Та Каменецький Кулішевого доручення знищити листи Милорадовичівни не виконав, і Куліш, повернувшись до Петербурга, наприкінці

жовтня після більш як піврічної перерви відновлює своє листування з калюжинською панночкою.

Зима 1858—1859 рр. — доба особливо інтенсивного листування з Лесею.

В листі 30 жовтня 1859 р. Куліш писав:

— Більш як півроку не обертав я до Вас мого слова, кохана сестро, Олександро Григорівно. А чом не обертав, трудно й сказати!.. Вернувсь я в Петербург і прочитав Ваші листи і, прочитавши, тільки зітхнув і покивав головою... І мовчав би до віку, коли б не Ваше письмо із Калюжинець. Хто Вам нашептав на те, що там написане поміж словами?

Лесин лист схвилював його. Спалахнуло його серце гарячим полум'ям. І коли досі Куліш обмежувався або ж риторикою, або ж натяками, то тепер він спокушає панночку не тільки красними словами, варіаціями Пушкінової поезії: «Я помню чудное мгновенье»,— а й згадкою про аромат плоті, про згагу кохання, про серце, сповнене гарячої крові.

Куліш знав смак плоті, насиченість важку тіла, бажання схвильованої, густої й спрагнілої крові, важкий тягар збудженої й ненасиченої змисловості. Він знав, як пахне земля, сонце, кров і що значить бажати, коли погляд стає похмурим і тяжким, мовчазність погрозливою, руки гарячими і порив нестриманим.

— Ваш голос тривожить моє серце! — пише Куліш у листі 30 жовтня 1858 р. до Милорадовичівни.

— Моє серце не вміє любити по-янгольськи.

— Чую в йому багато гарячов крові.

— Око моє таке ж грішне, як і у всякого, і лукаво воно змовлятиметься з серцем.

Одержавши портрет, він не сподобав його.

Не портрет йому потрібний, а вона сама.

— Не вподобав я Вашого портрета... Коли треба мені, то вже не такого портрета. Нехай би він до мене молодим сміхом засміявся і золотим голосом озвався: ото був би мені портрет.

Її саму, її йому треба.

І далі в тому ж листі 30 жовтня 1858 р. він робить надзвичайно прозорий натяк, прикриваючи його нібито звичайною помилкою в тексті.

— Не так би ви дали портрет в іншу пору: не з таким правом получив би я його од Вас! (коли б Ви були мо) бувши Вам рівнею.

Надто характерна, зазначає О. Дорошкевич, оця «описка», що її дуже легко зрозуміти в оригіналі: «коли б Ви були мо(єю).

Чимало прозорих і недвозначних в своїй двозначності натяків робить Куліш і далі в цьому ж листі 30-го жовтня, поступово переходячи від теорії платонічної й братньої любові до «звичайної», коли «щоки горять, мов у юноші».

Наприкінці листа Куліш повідомляє свою адресатку про своє розходження з дружиною:

— Пані моя нездужає і осталась у Малоросії лічитись, а тутешній холод і стукотня шкодливі для неї. За границею вона була поправилась, а вернувшись, ізнов занедужала.

Після попередніх палких визнань натяк надто прозорий. Хіба потрібні будь-які крапки над цими чітко виписаними «і»? Сповіщаючи про свої родинні нелади, Куліш,— як зазначає О. Дорошкевич,— тонко грав на матримоніальних надіях повітової панночки.

Куліш одверто не пише, та коли Леся вміла читати між рядків і поєднувати окремі місця в листі, то з палких визнань, з відмовлення завітати в гості до Милорадовичів і з повідомлення про дружину, що та лишилась на Україні, Леся повинна була зробити висновок, що Куліш був би дуже радий, коли б вона в той або інший спосіб знайшла можливість сама приїхати до Петербурга.

9.

Приїзд Марка Вовчка до Петербурга в січні року 1859 справив велике враження на Куліша. Незалежність емансипованої жінки, що жодної уваги не звертає на суспільні умовності, імпонувала Кулішеві. Він побачив, що забобони життєві — то тільки забобони, що жінка може бути вільна, коли вона того захоче, і може робити те, що захоче.

З приїздом Марка Вовчка до Петербурга в Кулішевих листах до Милорадовичівни забреніли нові ноти, досі в Куліша не чувані: думка про емансипованість нової жінки, якісь відгуки новітньої Герценової проповіді (визволення плоті), негації стриманого чернецтва. Жінка повинна бути незалежна. Гріха нема. Умовності заперечено. Все дозволено.

Марко Вовчок стає для нього за зразок і приклад. Куліш хотів, щоб і Милорадовичівна була така, як Марко Вовчок.

Куліш виразно пов'язує ім'я Марка Вовчка як гасло з пропозицією Милорадовичівні їхати до Петербурга. 26 січня 1859 р. він пише:

— Марко Вовчок, про которого я писав до Вас, приїхав сюди. Коли б іще Ви тут були та можна було б узять Вас у руки та направить на добре діло, то більш нічого б і не забажав.

Далі йдуть слова про можливе щастя, трохи хисткий двозначний натяк, обіцянка віддати «половину їй щастя»,— отже, другу віддавши Марку Вовчку,— чи так треба розуміти це?

— Велике буває чоловіку щастя, як є що гарно слухать або самому говорить до такого, що душею зрозуміє? Оддав би я Вам половину того щастя, коли б Ви були на сей час тут.

Знайомство з Марком Вовчком відкрило перед Кулішем нові обрії, висунуло нові перспективи. У нього з'являється думка про «жінку-гражданку», жінку-чоловіка, що живе й водиться як чоловік. Він одкидає comme il faut'ність, як зниження людського призначення.

Усе неможливе здається йому можливим, усе заборонене дозволеним. Хисткий, обережний, непевний, надто передбачливий, він, в захопленні від нових вражень, стає твердим і настирливим. Коли досі він ухилявся, то тепер він вимагає!

До Милорадовичівни він звертається з ультимативним: або — або...

— Коли не почуваєтесь на кращу жизнь, ніж оте все панство проваджає, і за дурницю вважаєте високі наші погляди на чоловіка і його діло, то покиньте мене тепер. Перестаньте до мене писати.

— Сестро моя! — пише Куліш з піднесенням,— не обманюйте ні свого серця, що воно не спаніє, ні мого, що воно од Вас не одсахнеться. Ви таке ще свіже, таке ще молоде: станьте вище самої себе. Зробіть себе заздалегідь великою жінкою. Зрозумійте тепер, що Ви таке єсть і чим повинні буть.

Розрив з оточенням, вихід на простір «вищого» життя, звільненість від панського життя, застереження, що «не спаніє»,— Куліш проповідує Милорадовичівні нове визволене незалежне життя. Від «пуританського» моралізму до цих «нігілістичних» ідей 60-х років,— Куліш простує під впливом Марка Вовчка вперед.

Через Марка Вовчка новітні ідеї 60-х років, те, що за деякий час набере назви «нігілізму» і «базарівщини», отеє порушення всіх «родинних основ», протиставлення панському суспільству нового демократичного,— все це захоплює Куліша.

Від плетньовських та Квітчиних ідеалів до добролюбовсько-марковочківських, до виразного жоржзандизму,— то є великий крок уперед чи, може, для Куліша, навіть збочення, ухил від сентиментального хуторянства.

Він проповідує нове щастя — щастя емансипованої жінки.

— Це буде щастя Ваше,— таке велике щастя, що ніхто і ніщо не зможе його од Вас одняти.

І Куліш пояснює, чого він од неї хоче, формулює свої прагнення:

— Я хочу, щоб Ви одна на всій Україні були пані-чоловік, пані-

гражданка. Не дай же, Боже,— додає Куліш,— як Ви з'їдете низенько, низенько, до comme il faut.

Отже,жінка comme il faut втратила своє реноме навіть в очах досить ригористичного Куліша.

Марко Вовчок зробилася для Куліша ідеалом жінки, і наприкінці листа свого до Милорадовичівни Куліш дописує палкі визнання:

— Дайте мені кохати Вас не недостойно, а так, щоб мені була честь на ввесь світ, що таку пані кохав я гарячим серцем і знав, за що кохав, пророчим духом зрозумів її душу, серед суєтної жизні знайшов її, та й уклонивсь, познавши, що то богиня, а не панночка.

Коли досі він багато й довго вагавсь, уважавши на складність обставин, на ніяковість побачення, на розмови й сплітки, що їх могла викликати їхня зустріч, то тепер він остаточно вирішує їхати на Україну, щоб зустрітись із Милорадовичівною.

— Напишіть мені, де Ви будете літом, де Вас можна бачить. Цуравсь я думки стрічатись із Вами, а тепер бачу, що то якесь чернецтво на мене напало; тепер бачу, що нема в тому гріха, щоб дивитись на любий образ і слухати любий голос.

Гріха нема! Усе дозволено!

— Жажду Вас бачить і чуть. Пишіть, де і як.

Він починає оперувати аргументами досить сумнівної якості, як от: ми раз живемо; треба, мовляв, від життя взяти усе, що воно може нам дати.

— Чи родимось же ми на світ удруге? Коли ж тільки раз дано чоловіку прожити вік, то що ж він за химерна істота, коли, стрівшись із сестрою, не...

Куліш не дописує фрази, обмежуючись натяком.

Він кається, що не жив, що не взяв од життя всього, що ч е р н е ц т в у в а в.

— Каюсь я, що не вмів жить на світі по-людськи і багато стратив часу марно. Тепер уже годі чернецтвувати, побачите мене мирською людиною, таким же братом, як і у всіх сестер брати. Поїду хоч на край світу, щоб на Вас подивитись і Вашого голосу послухати.

В листі 22 березня Куліш повідомляє про термін, коли він саме має виїхати на Україну;

— Хочеться мені дуже з Вами побачитись; байдуже й на ті перешкоди, що писав я перше,— аби Ви на їх не вважали.

Він умовляється зустрітись в Качанівці у Тарновських:

— Я виїду після Великодня на Вкраїну, і к 1-му маю неодмінно будемо в Баївщині, моїм хуторі-пустці; а там куди Бог на мислі пошле... Перед виїздом із столиці я сповіщу Вас, щоб написали до мене в Лубни, що й як, а там уже міркуватимем, де нам побачитись. Може, Ви гостюватимете у Тарновських абощо, то це була б найкраща річ, а то мені до Галагана їхати не хочеться — не люблю я його.

10.

Милорадовичівна чекала Кулішевого приїзду. Вона була ладна йти на все. Отії патосні, патетичні листи Кулішеві справили на неї велике враження; вони загіпнотизували її.

Куліш досяг своєї мети. З Милорадовичівни він зробив слухняну сліпу іграшку в своїх руках. Вона повірила в його пророчу добірність, в його Прометеєве призначення. Вона зробилась переконаною й відданою прозеліткою «Кулішевої віри». Вона слухняно виконала б усе, що їй тільки наказав би зробити Куліш.

Те, що Куліш писав до неї, конструюючи складні комбінації, обмежуючися конструктивними витворами своєї уяви, це для Милорадовичівни було відповіддю на питання, я к ж и т и. Для самого Куліша все це лишалося не більше, як способом підготувати певний жіночий резерв на випадок остаточного розриву з дружиною та розходження з Марком Вовчком (О. Дорошкевич).

Куліш морочив лише голову дівчині і далі мороки, в якій плутався сам, плутав інших, не йшов та й не міг іти. Упевнений в ясності своєї наперед усвідомленої мети, він збивав з пуття Милорадовичівну, сьогодні не передбачаючи, що він зробить завтра.

Він пишався з виразної уявленості своїх шляхів, з непохитної своєї сталості, твердої спрямованості своєї.

— Треба вбачати ясно перед собою свою дорогу,— навчав у мудрому спокої Куліш.

Та надто велика ясність наперед накресленої мети на перешкоджала йому в особистому житті, і не тільки в особистому, збочувати, гаятись, іти вперед і вертатись. Замість іти він міркував, перевіряв себе!

Він не йшов, а міркував.

Шляхи Кулішеві несподівані, зигзагні, обірвані.

Він був людина нервова, жовчна і неврівноважена. Він завжди говорив про простоту, але сам ніколи не вмів лишитись простим і щирим. Людина розрахунків і формул, наперед засвоєних схем, він ніколи не був певний, чи він не помилився, свої взаємини з людиною, свій вчинок вклавши в ту, а не іншу формулу. Отже, він раз у раз перебільшує, гіперболізує, впадає в штучність, натягненість, ненатуральність...

— Мені прикро,— каже Куліш про себе, що я не знаю, де межа, що відокремлює егоїзм і великодушність.

Тут джерело його страждань. «З н а т и»,— ось основа, що на 10 квітня 1859 р. Гр. Галаган повідомляв свою дружину про Куліша: «Куліш зробився зовсім нестерпним. Вдача така самовпевнена, жовчна, заздрощна, що з усіма пересварився, і Марку Вовчку так обридає, що вона готова тікати від нього. Свою дружину кинув, і вона, бідна, дуже «жалкая». Усі приймають у ній велику участь, і я хочу її одвідати. Шевченко каже, що він чекає від Куліша, що той збожеволіє».

Чи не мав рації Шевченко? Чи віддавав собі Куліш, незважаючи на всю свою самовпевненість та гонорну твердість, ясний звіт, що він робить?

Дарма що Куліш збирався їхати на Україну задля Милорадовичівни, проте він поїхав не на Україну, а за кордон.

26 квітня він був уже в Ковні і поспішав через Кенігсберг до Берліна, де він умовився зустрітись із Марком Вовчком, яка теж тими днями лаштувалася за кордон.

28 квітня з Кенігсберга Куліш писав до Каменецького: «Проведу ніч в Марієнбурзі, потім до Берліна годин 10 їзди, а звідтіля пущусь до Саксонської Швейцарії днів на три, на чотири, поки підоспіють в Б е р л і н с п у т н и к и, з якими, може,не так відчуватиму безглузду хоробу свою — нудьгу».

«Я лишусь за кордоном не менше року,— такий був тоді план у Куліша.

Того ж 28 квітня з Кенігсберга одночасно з цим листом до Каменецького Куліш написав листа й до Милорадовичівни.

Треба було виправдуватись, виплутуватись, пояснювати свій вчинок дівчині, що нетерпляче чекала на його приїзд.

Лист до Милорадовичівни офіційний, холоднуватий, сухий. Куліш, певний у своєму романі з Марком Вовчком і пишаючись із успіху, пише до Милорадовичівни коротенького листа, де звалює провину на дівчину. З усіх способів виправдуватись він вибирає найкращий: він обвинувачує!

Як звичайно, так і тепер він пише про свою нещасну долю, свої страждання, свою нудьгу.

— Не наважився я їхати на Вкраїну. До кого я поїхав би? Ви од мене одвернулись. Коли б я одержав од Вас декілька приятельських рядків, я б для Вас одних поїхав на Україну. Але як важко їхати, знавши, що ніхто тебе не жде, ніхто тобі радий не буде. Тут принаймні різноманітність людського життя й природа можуть хоч трохи розважити нудьгу людини.

Як звичайно, так і тепер він пише про свою нудьгу, біль, страждання. Він дотримується своєї звичайної методи: викликати співчуття до себе. Він

їде за кордон задля роману з Марком Вовчком, а Милорадовичівні натякає на самогубство. Чи, може, в коханні всі способи дозволені?

— Дуже мені боляче, що Ви до мене не пишете, мила сестро Олександро Григорівно. Я в усьому світі не знаходжу спокою, а тут ще й такі світлі відношення, як наші, затьмарюються. Адресуйте до мене в Цюріх poste restante. Блукатиму по всій Швейцарії — чи не знайду такого водоспаду, в який було б приємно кинутись.

І тут же поруч з цим вигаданим, фальшивим, жалюгідним водоспадом бажання піддобритись, ласки запобігти:

— Доручіть мені обдивитись те місце, що було батьківщиною Вашої матері. Я Вам опишу його.

Отже, після всього, після всіх самогубних натяків, скарг, запобігань, двозначних пояснень, він запевняє Милорадовичівну, що думка про Україну для нього назавжди зв'язана з думкою про неї. Коли вона одвернеться од нього, то Україна загубить всю привабливість.

— Ні на одному пункті я не спиню тоді з відрадою душевного погляду, ні з одною душею не бажатиму бачитись на Україні, нічия доля не цікавитиме мене, ні про кого я не гадатиму, проводячи в мовчанні цілі дні й тижні.

Він настоює на дальшому листуванні, він не хоче рвати своїх стосунків з Милорадовичівною.

— Та, певне, Ви відгукнетесь до мене й поясните причину Вашого мовчання. Прошу, висловлюйте Ваші думки й почуття просто, не бійтесь зачепити мене.

Тим часом роман з Марком Вовчком у Куліша не витанцювався. Зустріч у Берліні призвела до повного розриву, і Куліш, що збирався лишатись за кордоном цілий рік, несподівано повертається назад, і 16 травня ми бачимо його уже в Твері.

Куліш поїхав з дружиною по Волзі, а тоді три місяці прожив в Малинці на Хопрі в Олімпія Михайловича Білозерського аж до вересня 1859 року.

11.

Епілог роману з Милорадовичівною припадає на осінь 1860 року. З весни року 1859-го листування Куліша й Милорадовичівни переривається майже на рік. Милорадовичівна гадала, що Куліш перестав писати до неї, Куліш гадав, що вона перестала писати до нього.

Як у травні року 1859-го Куліш не поїхав до Милорадовичівни, так і влітку року 1860-го, бувши на Україні, він не зробив спроби побачитись з своєю адресаткою.

Повернувшись до Петербурга в вересні 1860-го, Куліш знайшов там листа від Милорадовичівни.

Милорадовичівна мала вдачу рішучу, а до того ж вона сподівалась, що Куліш кохає її. Вона чекала, що він приїде. Чекала року 1859-го, чекала 1860. Він не приїхав.

Та вона його кохала більше, ніж він її. Вона наважується на героїчний крок: самій переїхати до Петербурга. Хіба ж сам Куліш не підтримував у ній думки про героїзм нової, звільненої від умовностей жінки, «жінки-чоловіка»?

Кулішеве гасло емансипації, заклик розірвати з оточенням, піти назустріч новому визволеному життю справили враження на Милорадовичівну. Новітні ідеї 60-х років дійшли і до провінційних Калюжинців.

Оцінюючи становище, те, що є, що може бути, калюжинська панночка віддавала перевагу новому. Надто безперспективне було глухе хутірське життя небагатої панночки. Траплялись женихи, але заміж не вийшла, минали роки, в'яла врода, наближався 24 рік, переломний для дівчини вік: коли досі не вийшла заміж, то вже й не вийдеш. А тут отії запальні листи, отая принада незалежного життя, самостійність, трудове життя, праця, віра в себе: справді щастя нове, якого досі ніхто не знав і на яке ніхто не наважувався.

Хутірське життя — повільне, мляве, невідхильне вмирання. Залишаючись жити в селі, вона заздалегідь засуджує себе на нікчемне поневіряння.

Замість нидіти й нудитись, чи ж не краще кинути все тут і піти назустріч долі? Віра в себе, в свої сили, в героїчне визволення збуджували бадьорість.

Жить! Жить! Жить!..

Змагатись і жить.

І ось вона звертається до Куліша, щоб він написав, до якої консерваторії їй вступити в Росії чи за кордоном і як улаштуватись.

Та Куліш відповідає обережно, помірковано, коректно, може, навіть занадто коректно. Його обов'язковість вишукана, але холоднувата. У листі з 19 вересня 1860 немає ані краплі тієї палкості, що була в попередніх листах. Та й писано цього листа не українською, а російською мовою. Отже, не тільки тон, але й мова листа мали підкреслювати коректну офіційність відповіді.

Коли раніш він говорив їй про краще життя, ніж отеє, що все панство проводжає, коли він закликав її в Петербург, то тепер він каже про риск і непевність.

— Я,— писав Куліш 19 вересня 1860 р.,— цілком розумію Ваше становище і співчуваю йому. Для Вас не лишилося більше вибору, як повільна смерть в селі, або ж який-небудь риск. Вступити до консерваторії — справа рискована, непевна. Хто ручатиметься за успіх? Хто підтримає Вас на цій хисткій путі? Хто обереже Вас од можливих погрозливих випадковостей?

Він застерігає Милорадовичівну, попереджає, хоча й додає:

— Але тут (у Петербурзі) буде у Вас жизнь, якої б форми не набула вона, а всяка жизнь і краща, і розумніша, і законніша від смерті.

А. Ніженко. Гетьман Петро Дорошенко

Бути піонеркою в жіночому русі — для цього треба багато мати сміливості, більше героїзму. Куліш передбачає всі можливості ускладненості. Він умиває руки.

— Вам, як і всім, на перешкоді стоїть дівоцтво. Об цю перешкоду я не один раз розбив собі лоба, шукаючи для деяких осіб способу вийти на простір. Тільки жінка з вдачею справді героїчною може насмілитись на незалежність, та й то — які іспити стоять перед нею! Я нічого не смію ні внушати вам, ні радити. Кожна людина повинна бути творцем своєї долі.

На відповідь Милорадовичівна сповіщала Куліша, що вона наважується їхати за кордон. Куліш вітає її намір. Чи ж це не найкраще, що може вона вибрати для себе?.. Отже ж, там, за кордоном, стосунки їхні зміняться, і роман їхній увійде в нову стадію, нарешті вони зробляться близькі один до одного.

В листі 16 листопада 1860 р. Куліш писав:

— Ви їдете з України в країну вільних переконань. Туди й я писатиму до Вас з повною одвертістю. Це дуже може трапитися, що ми побачимося в Дрездені. Мені дуже хочеться з Вами познайомитись. Ви жили до сих пір в такій країні, де й брат з сестрою не можуть бути знайомі близько. Проте це залежить од Вас.

Характерне для Куліша «проте» з'явилося на сцені. Після обіцянки приїхати до Милорадовичівни в Дрезден, після ясно висловленого бажання зійтись з нею ближче починаються вагання, посилання, умовні попередження, запобігливі міркування. Два десятки різноманітних «але».

— Коли Вам буде зовсім гарно в Дрездені, так гарно, що й додати нічого не треба, то Ви даремно не кличте мене. Та й покликавши, майте на увазі, що, може, ми зійдемося так мало, що захочемо покласти між собою тисячу чи дві верст і обернутись до колишньої дружби, яка хороша тим, що один одному не може обриднути.

Чого варті ці визнання з цими згадками про наперед передбачену нудьгу, про непевність любовного бажання?

Куліш згоджувався їхати до Дрездена, але згоду давав в такій формі, що згода ця, власне, була висловом останнього розриву.

Куліш кінчає листа закидами, докорами, уїдливостями, сарказмами й обвинуваченнями.

— Авжеж,— пише далі Куліш,— що листів можна й не читати, відповідати можна й не швидко, потім ще не швидше, а тоді й зовсім не відповідати, як зробили Ви зі мною, мила сестрице, років зо два назад. А що? Ось Вам закид. Справді, я іноді гадаю, що Ви насправді закинули мене в куток разом з моєю дружбою, що дешево Вам дісталася, і тоді мені боляче, боляче й соромно. Та ні,— гадатиму про Вас як про шляхетнішу щиру натуру.

І до листа холоднуватий і образливо-злий підпис:

— Я дуже занятий і тому пишу до Вас нашвидку. Душею Ваш П. К.

Чи треба додавати, що Милорадовичівна за кордон не поїхала? Поїхала б вона за кордон тільки задля Куліша, та, одержавши такого листа, вона мусила покинути будь-які сподіванки...

У Куліша на черзі стояли два романи: з Параскою Глібовою та Ганною Рентель, і Милорадовичівна вже давно загубила для нього цікавість.

Інші дні — інші пісні.

Року 1863-го Милорадовичівна побралася з Ол. фон дер Флітом, а потім 1867 року з Петром Івановичем Макаровим, якого надовго пережила і померла лише за наших уже часів у Воронежі, де її чоловік керував колись контрольною палатою.

Далі буде

ВІТАЛІЙ КАРПЕНКО

Представляти докладно автора цієї статті, мабуть, немає потреби. Редактор «непокірної» газети «Вечірній Київ», яка набула широкої популярності серед читачів і нині стала незалежною, Віталій Карпенко після обрання його народним депутатом України зарекомендував себе й активним парламентським діячем, політичні симпатії якого явно на боці опозиції.

Пропонована стаття — про першу сесію новообраної Верховної Ради УРСР. Чому ж про першу, коли вже завершує роботу третя?

— Тому,— відповів на запитання «Вітчизни» автор,— що сесія ця стала принципово новим явищем в історії українського парламентаризму і потрібен був певний час, щоб осмислити її наслідки.

Повністю роздуми Віталія Карпенка про «парламент ізсередини» ввійшли до його книжки, яка незабаром вийде друком у видавництві «Радянський письменник».

„Займіть свої місця..."

РОЗКЛАД СИЛ

15 травня 1990 року о 10 годині ранку розпочала роботу новообрана Верховна Рада республіки. З 449 депутатів (по одному округу вибори визнано недійсними) на першу сесію прибуло 424. Звичайно ж, того дня ніхто не відав, що сесія триватиме понад два місяці.

Склад нової Верховної Ради до певної міри відбиває дух самої виборчої кампанії. Тому цікаво пригадати цифри з доповіді Мандатної комісії. Найперше, що привертає увагу,— нинішній парламент оновився на 90 відсотків. Всього по 450 виборчих округах висунуто 3840 кандидатів; з першого разу обрано 112 депутатів; по 331 округу відбулося повторне голосування, по 6-ти — повторні вибори; всього обрано 449 депутатів; ще по одному округу вибори були призначені на 20 травня. Цифри багато про що можуть розповісти. Звичайно, цікаво було дізнатися, що серед депутатського корпусу 104 працівники промисловості, будівництва і транспорту, 39 трудівників села, 25 діячів науки, 16 — культури і літератури, 95 представників партійних органів, 14 військових, 1 релігійний діяч. На цьому тлі непогано представлена журналістика — 14 чоловік, раніше такого не було; для представництва депутатські мандати виділялися хіба що для кількох редакторів республіканських партійних газет і журналів. Нині ж ми бачимо серед депутатів і Я. Зайка — редактора кооперативної газети із Житомира, і редактора одеської обласної Ю. Мазура, і редактора львівської «молодіжки» М. Батога, і власкора центральної газети С. Правденка (котрий згодом був обраний редактором «Голосу України») та багатьох інших.

Думаю, таке явище можна пояснити роллю і місцем преси у перебудовчих процесах. Відомо, що газети після квітня 1985-го

стали набагато критичнішими, гострішими і нерідко сприймалися як опозиційні до власть імущих. Журналісти, вибачте високий стиль, були на передовій перебудови і постійно перебували під вогнем. Газети стали ближчими до людей, ніж до штабів. Звідси й довір'я до журналістів. Це явище загальне. Чим гостріший, чим принциповіший орган масової інформації, тим більша популярність його працівників.

Можна наводити й інші цифри, які характеризують Верховну Раду, так би мовити, в різних параметрах. Вона, наприклад, високоосвічена. 77 депутатів із вченим ступенем чи вченим званням, в тому числі 6 академіків і членів-кореспондентів обох академій — союзної та республіканської, 95,8 відсотка мають вищу і незакінчену вищу освіту. Верховна Рада також досить зріла за віком — 42,1 відсотка депутатів від 41 до 50 років (молоді в ній мало — до 30 років лише 20 чоловік). Вона інтернаціональна — 73,1 відсотка українців, 22,3 — росіян, 1,1 — білорусів, а загалом у її складі представлено сім національностей.

Але визначальним для Ради, безумовно ж, є позиції депутатів. І хоч чимало обрано депутатами представників Демократичного блоку, надто у західних областях та Києві, однак більшість мандатів здобули представники партапарату, багато хто з них балотувався по селах. А втім, «представники партапарату», вочевидь, вислів не зовсім точний, бо до цієї більшості належать не тільки працівники партійних органів різного рангу і калібру, а й радянські та комсомольські функціонери, генеральні директори об'єднань, представники правоохоронних органів та військовослужбовці. Отже, правильніше було б ділити на правих і лівих.

У перші дні роботи сесії почали густо з'являтися, ніби гриби після дощу, депутатські групи. Я нарахував їх десь близько 45. Створювались вони як за територіальними ознаками, так, можна сказати, і за інтересами. Особисто я вважаю територіальні групи штучними структурами, вигідними партапарату. Більше відповідають суті парламентської діяльності депутатські групи саме за інтересами. Дехто з депутатів належить до кількох груп. Скажімо, територіальних груп за кількістю регіонів (наші всі області та м. Київ) налічується 26. Щоб мати уявлення про депутатські групи, так би мовити, за інтересами, переліччу назви деяких. Це група аграрників, «Гласність», з проблем екології, з проблем молоді, «Чорнобиль», «Вільні демократи», «Злагода» — Центр, «Конструктивність», «Незалежність», «Здоров'я», «За освіту», «За права людини» та багато інших. Відверто кажучи, така ряснота засвідчує не так політичні відмінності між групами, як ті процедурні вигоди, які надає їх створення. Наприклад, якщо обговорюється питання, яке вносилось групою, то навіть після припинення дебатів вона має право на два виступи.

Отже, позиції депутатів слід розглядати не за назвами депутатських груп, а за поглядами людей, що до них належать. А вони, як і можна було передбачати, не просто різні, а й діаметрально протилежні. Тому та політична боротьба, яка точилася під час передвиборчої кампанії, не тільки не вщухла, а розгорілась з новою силою уже на парламентському рівні. Причому сутички виникали, на перший погляд, на рівному місці. Здавалося б, що простіше — взяти і затвердити порядок денний, проект якого був запропонований Президією Верховної Ради минулого скликання. Тим більше що чимало питань у ньому, якщо можна так сказати, «академічні»: вибори Голови Верховної Ради та його заступників, утворення постійних комісій, формування уряду республіки тощо — всього 23 пункти. Однак саме порядок денний виявився тим порогом, перед яким ритм сесії різко загальмував,— кілька днів були присвячені обговоренню запропонованих та внесенню нових питань. З кількісного погляду цих питань було щонайменше кілька десятків, з тематичного — вони охоплювали широкий спектр непростих проблем сьогодення. Якби всі їх винести на обговорення, то роботу сесії довелося б продовжити принаймні ще на рік. Отже, найреальніший шлях — «розфасування» цих проблем на невідкладні, які треба вирішувати негайно, і перспективні, які можуть бути опрацьовані в постійних комісіях і винесені на розгляд наступної сесії. Та кожен депутат, який вносив доповнення до порядку денного, вважав їх першочерговими. Безумовно, затвердити такий об'ємний порядок денний — справа нереальна. Вирішили піти шляхом голосування за кожний запропонований пункт окремо.

Немає можливості розповісти про всі доповнення, внесені до проекту,— їх багато, хоч вони і варті того. Зокрема, С. Головатий від імені Демократичного блоку запропонував питання про невідкладні заходи щодо захисту України від наслідків чорнобильської аварії, про пріоритетність розвитку українського села, про політичне, соціально-економічне становище республіки (малися на увазі доповіді Президії Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР) тощо.

Ідею пріоритетного розвитку села підтримало чимало депутатів, в тому числі і О. Коцюба. Він також підкреслив, що потрібна концепція нової Конституції УРСР, яка була б співзвучною вимогам часу і реаліям життя. Ряд слушних пропозицій висунув у своєму виступі П. Кислий.

Активність обговорення порядку денного, попри властиву багатьом депутатам надмірну емоційність, вселяла надію, що робочі засідання Верховної Ради щораз більше входитимуть у конструктивне русло. Було видно, що депутати по ходу, так би мовити, вчилися демократичності і дипломатичності, здобували політичні навички, яких, слід визнати, багатьом із нас бракувало. Йшло і своєрідне притирання депутатського корпусу. Багато хто реально оцінював обстановку і цілком доречно вважав, що представники різних течій мають насамперед визнати фактичне існування своїх політичних опонентів і, виходячи з цього, спробувати їх зрозуміти і рахуватися з ними.

Але на практиці під час засідань раз у раз починало «штормити». До цього призводили процедурні нечіткості або ж процедурні хитрощі, порушення головуючим тимчасового регламенту. Часом виходило так, що в депутатів на руках був один проект, а в головуючого зовсім інший. Звідси ряд непорозумінь і природне невдоволення парламентаріїв.

Стрілка годинника розпочала дев'ятнадцяту годину (кінець засідання за регламентом о 18.00), а ще залишилось обговорити ряд принципово важливих питань. Головуючий зробив кілька наполегливих спроб проголосувати їх гамузом, однак депутати з цим не погодились.

І тут накотилася нова хвиля «шторму». Від секретаріату з інформацією про реагування виборців на роботу сесії виступив депутат В. Стадниченко. Багато їхніх справедливих зауважень і нарікань, висловлених по телефону і в телеграмах, депутати зустріли з розумінням — вони й самі поділяли цю справедливу загалом критику. Суперечка спалахнула, коли В. Стадниченко перейшов на персоналії і почав звинувачувати депутата Л. Скорик, яка нібито розчарувала своїх виборців. Це прозвучало не тільки не по-парламентськи, а й, м'яко кажучи, неетично. На знак протесту представники Демократичного блоку підвелися з місць. Знявся неймовірний гамір. Ряд депутатів підійшли до трибуни. Говорити далі В. Стадниченку не дали. Засідання довелося перервати.

Не хочеться коментувати те, що сталося,— сумно. Я принагідно хотів би лише сказати про нетерпимість до іншої думки, яка, незважаючи на проголошений плюралізм, виявлялася на кожному кроці. Гадаю, що саме це й спричиняло зайву напругу на сесії, відбирало дорогоцінний час, заважало працювати.

У мене склалося враження, що саме нетерпимість демонстрували як ліві, так і праві, до того ж нерідко цілком свідомо, і це завжди відводило сесію вбік від магістрального шляху. Скажімо, виступає депутат Поровський і вносить пропозицію прибрати із сесійного залу скульптуру Леніна. Можна сперечатись про роль і вплив Леніна на всю історію виникнення і розвитку Радянського Союзу, піддавати критиці окремі положення його вчення, вести філософські і політичні суперечки навколо всього, що пов'язане з його іменем. Але це доцільніше робити на науковому семінарі чи політичному диспуті, а не на засіданні органу законодавчої влади, котрий покликаний розв'язувати нагальні практичні проблеми.

Було б наївним думати, що депутат Поровський розраховував на підтримку,— навпаки, він знав, що викличе бурю обурення у парламентської більшості. Але зважився на це, щоб продемонструвати свої політичні погляди, щоб, як кажуть у народі, гусей подражнити. У відповідь знявся неймовірний галас, більша частина залу на знак протесту підвелася з місць, і головуючому потрібно було чимало зусиль, щоб вгамувати пристрасті і спрямувати засідання в конструктивне русло.

Згодом схожий епізод виник з ініціативи правих. Депутат з Луганської області раптом запропонував внести до залу державний прапор республіки. І ця пропозиція була зустрінута дуже неоднозначно: вона мала палких прихильників і не менш палких противників. У кожного своя аргументація. Перші доводили, що сесія повинна поважати державні символи, зафіксовані у Конституції, так, як це робиться в парламентах інших країн. Мовляв, треба шанувати наші святині, зрештою, на з'їзді народних депутатів Російської Федерації внесли до залу прапор Росії. Другі заперечували: нинішній державний прапор — умовність, під його знаком чинилося багато такого, що сьогодні засуджено, до того ж над куполом сесійного залу вже майорить державний символ республіки, і цього досить. Що ж до московського прецеденту, то там зовсім інша ситуація, оскільки над палацом встановлено державний прапор СРСР. Ну, а коли на нашу ситуацію поглянути пильніше, то пропозиція луганців була скорше реакцією на жовто-сині прапорці, що їх деякі депутати поставили біля своїх місць.

Зриву засідання все-таки вдалося уникнути завдяки здоровому глуздові і конструктивності багатьох депутатів. Компроміс полягав у тому, щоб прибрати із залу жовто-сині прапорці і не вносити прапор державний, тим більше що на попередніх сесіях його тут не було. Але ж скільки затрачено часу і нервів!

Дехто з представників демплатформи вважав, що демарш луганців — заздалегоди продумана акція, спрямована на конфронтацію. Я б не став так категорично судити, але дуже схоже на спробу відвести сесію на манівці. Участі в цьому голосуванні я не брав, бо глибоко переконаний, що не це питання сьогодні головне, що зовсім іншого чекають від нас виборці. Попри всю повагу до державного прапора і лояльність до національних кольорів, мені все-таки здається, що в нинішній ситуації, на тлі порожніх прилавків і загальної депресії економіки, виборцям однаково, під якими прапорами прийматимуться рішення, тільки б ці рішення були своєчасні і ефективні, враховували б корінні інтереси населення республіки.

Хай там що, а сесія, хоч і повільно, хоч і зі скрипом, посувалась уперед. Можливо, для того, щоб прискорити це просування, якось у неділю для депутатів влаштували навчання. Це вельми корисно, якщо врахувати, що у більшості немає навичок парламентської роботи і що вчителями були люди, які, образно кажучи, зуби з'їли на парламентаризмі. Це пані Ж. Вільямс — директор Центру виборчої політики при школі урядовців імені Дж. Кеннеді Гарвардського університету, колишній президент соціал-демократичної партії Великобританії і міністр лейбористського уряду; доктор К. Фуглер — член Наглядових рад ряду компаній, тричі президент Швейцарії; професор К. Х. Біденкопф — член парламенту, колишній генеральний секретар Християнсько-демократичного союзу ФРН; доктор Богдан Гаврилишин — голова Наглядової ради Міжнародного інституту менеджменту (Київ).

Звичайно ж, нашим навчителям було про що розповісти, а нам було що послухати. І, здавалося б, після семінару, після того, як депутати набралися зарубіжної премудрості, справи на сесії мали б піти успішніше. Та цього не сталося ні після цього навчання, ні після виступу в нашому парламенті тодішнього прем'єр-міністра Великобританії Маргарет Тетчер. Конфронтації виникали одна за одною. У протиборствуючих сторін виробилась своя тактика: демблоківці сповна використовували трибуну сесії, їхні суперники, маючи більшість,— механізм голосування. Тому нерідко після численних

виступів — і аргументованих, і чисто емоційних,— коли здавалося, зал вдалося переконати у слушності певної пропозиції, вона дружно провалювалася голосуванням. Це й дало привід дотепникам запустити каламбур: Демблок бере галасуванням, партапарат — голосуванням.

До речі, про голосування. До початку сесії у залі була змонтована електронна система «Рада» — її розробили фахівці Інституту кібернетики АН УРСР ім. В. М. Глушкова. Біля кожного депутатського місця обладнано пульт. Вставив дискетку в гніздо — і вже зареєструвався. Голосування можливе у трьох режимах: відкрите, поіменне, таємне. Задумано було, що з місця, натиснувши на відповідний клавіш, можна взяти слово, записатися на виступ. На жаль, цей блок електронного пульта не працював, очевидно, не був налагоджений. Однак голосування відбувалося швидко — спочатку воно тривало 20, а потім 10 секунд. Результати блискавично відбивалися на електронному табло.

У Кремлівському Палаці з'їздів встановлено систему фірми «Філіпс». Можу засвідчити, що вона працює повільніше (30 секунд на голосування) і результат видає після значної паузи. Київська система «Рада» має безперечну перевагу. Отже, не завжди щодо технічного прогресу слід орієнтуватися на Захід.

НА МАЙДАНІ

Ділячись враженнями про парламент ізсередини, не можна обминути того, що відбувалося зовні, у вузькому розумінні — на майдані біля Верховної Ради і в широкому — в усій республіці. Бо те, що відбувалось поза стінами Верховної Ради, було відгуком на те, що діялось у сесійному залі, а те, що діялось у залі, мало опосередкований вплив на те, що діялось поза ним. Бо це, коли хочете, був до певної міри зворотний зв'язок між депутатами і народом.

Уже в день відкриття сесії депутатам треба було пробиратись крізь живий коридор. Велика юрба з гаслами, жовто-синіми, чорно-червоними, а інколи й червоно-синіми прапорами практично щодня вирувала на майдані, і згодом власті відвели для неї постійне місце, перегородивши площу бар'єрами.

Найхарактернішою рисою першого дня, як на мене, було саме те, що відбувалося не так у сесійному залі, як саме на майдані. Там зібралося чимало людей з самого ранку, і протягом дня ця мальовнича картина доповнювалась все новими штрихами. Сюди йшли ті, хто хотів у формі пікетування, мітингування чи просто галасування висловити своє ставлення до тих чи тих реалій нашого життя. Читач, звичайно, вже знає, що й гасла, і транспаранти, і вигуки не завжди були парламентськими, внаслідок чого багато депутатів не без підстав глибоко образились.

Вирування натовпу й стало предметом палких суперечок на сесії. «Рішучі» депутати (так умовно назвемо їх) вимагали негайно припинити це «неподобство» і очистити майдан від пікетників. Їхні опоненти доводили, що сьогодні з народом говорити «з позиції сили» не годиться, що треба зрозуміти суть явища, шукати компромісних рішень, скажімо, транслювати хід сесії на вулицю, бо відсутність такої трансляції, мовляв, теж напружує обстановку.

Звичайно, оцінка пікетування не може бути однозначна. Можна зрозуміти представників Української автокефальної, Української православної та Української католицької церков, які намагалися привернути увагу громадськості, і в першу чергу верховної влади республіки, до своїх проблем і вкрай загострених взаємин. Навряд чи повернеться язик дорікнути жіночій раді Руху, яка виставила свої транспаранти, присвячені чорнобильській трагедії («Вимагаємо обстеження наших дітей!», «Закрийте ЧАЕС!», «Хто відповість за Чорнобиль?»).

Були на майдані, звичайно, і антипартійні, антикомуністичні гасла, і звернення до Бога дати розум депутатам, і випади проти тодішнього керівника республіки В. Івашка, і традиційні вже вигуки «Ганьба!» Звичайно, з погляду демократії цілком нормально, що люди можуть висловити різні думки, які не збігаються з офіційними. Якби це робилося в цивілізованих формах, то й предмета розмови не було б. Однак були й огульні образи всього депутатського корпусу, і це зачепило за живе багатьох. Не дивно, що при обговоренні цього питання мимоволі з'являлося відчуття, що й сесійний зал от-от може перетворитись на вуличний мітинг. На щастя, цього не сталося. Вирішили доручити групі депутатів вийти до людей, вислухати їхні претензії й скарги, пояснити, що дотримання закону і правопорядку обов'язкове для всіх.

Хочемо ми цього чи ні, але у натовпі біля Верховної Ради ніби змодельоване все те, що відбувається сьогодні у суспільстві. І якщо вже виникають проблеми, треба їх оцінювати реально і розв'язувати цивілізовано.

Парламент і вулиця... І тут, і там нуртують пристрасті. Це ніби два полюси, між якими лежить вся складність нашого буття. Побувавши і в сесійному залі, і навколо нього, майже фізично відчуваєш, як нам сьогодні потрібні здоровий глузд, а не чисті емоції, консолідація сил, а не розбрат. Так, на першому плані мають бути інтереси України, а не власні амбіції.

Чи впливав майдан на хід обговорення тих чи тих питань? Гадаю, що так. У кожному разі, люди висловлювали своє ставлення і до прийнятих рішень, і до окремих виступів, і до окремих депутатів. Нерідко з того боку бар'єрів, як тільки оголошувалась перерва, окремих парламентаріїв запрошували до гурту. Багато хто підходив, і особливу підтримку тут відчували представники Демократичного блоку. Нерідко хтось із них — чи то Вячеслав Чорновіл, чи то Олесь Шевченко, чи хтось інший — брав мегафон і роз'яснював ту чи ту ситуацію, позиції різних груп. І це викликало в більшості сесійного залу осудливу реакцію: мовляв, наживають дешевий авторитет, вдаючись до популізму, зводячи наклепи на інших депутатів. І знову спалахували дискусії.

Я вже писав, що дехто з депутатів вимагав рішуче очистити майдан від людей. Їх не підтримали, бо це суперечило б і демократії, і гласності, що їх ми всі на словах сповідуємо. Я не обмовився, сказавши «на

словах», бо на ділі все набагато складніше. Скажімо, трансляція сесії по радіо і телебаченню. Депутати Дмитро Павличко, Леопольд Табурянський, Василь Червоній (єдиний апаратник, який не піддавався критиці, бо був апаратником на виробничому об'єднанні «Азот») та інші слушно ставили питання про трансляцію повну і пряму. Але був запропонований такий порядок денний, згідно з яким висвітлення роботи сесії по телебаченню передбачалось у запису, до того ж з основних питань. Отже, телеглядач дивився б сесію вибірково (що саме показувати, залежало б від того, хто відбирав би матеріал) і мав би про неї поверхове уявлення. Я запропонував компромісне рішення, яке в принципі підтримала більшість: організувати телетрансляцію всіх засідань Верховної Ради (у відеозапису), крім тих, які за рішенням сесії можуть проводитись закрито, виділивши для цього ефірний час десь з 18-ї — 19-ї години. По радіо давати повну пряму трансляцію.

Підсумовуючи, хотів би знову наголосити, що роботу сесії не можна розглядати у відриві і від майдану біля Верховної Ради, і від мільйонів радіослухачів та телеглядачів. Реакцію людей ми постійно відчували.

«ЗА» І «ПРОТИ»

Перший тиждень роботи сесії минув у суперечках і протистояннях, хоч різні фракції ще не оформились організаційно. Щоправда, монолітнішим і організованішим видавався Демократичний блок, і це зрозуміло: це люди схожих поглядів, власне, всю передвиборчу кампанію вели зі спільних позицій. Тому й на сесії цей блок виступав згуртованіше й активніше, сміливо займаючи місце біля мікрофонів і на трибуні. Одна із тактичних форм парламентської роботи: якщо нас кількісно менше, то слід брати якістю, активністю.

Взагалі засоби фракційної боротьби вироблялися в ході сесії, і авторами багатьох з них була демократична меншість. Скажімо, на знак протесту проти певної дії чи певного рішення демократи підводилися з місця. Могли вийняти з електронного пульта дискетки, щоб створити штучну відсутність кворуму: табло показує, що в залі менше двох третин (менше 300) депутатів, отже, сесія за тимчасовим регламентом нечинна. Могли встати і залишити сесійний зал.

Спочатку все це здавалося надуманим, амбіційним, зрештою, непарламентським. Так і сприймались ці демарші більшістю. Та поступово і більшість стала брати на озброєння форми, вироблені меншістю. Дружно підводились з місць і стоячи протестували проти слів чи вчинків своїх політичних опонентів.

Особисто я визнаю такі форми і засоби парламентської боротьби, але не підтримую. Хоча б тому, що, скажімо, підвівшись, ти заважаєш тим, хто сидить позаду тебе. Можна висловити свій протест в інший спосіб, наприклад, піднявши над головою ту саму дискетку. Звичайно, зовнішній ефект зменшується, але ж суть залишається. Та що вдієш — у кожного свої погляди.

Була одна особлива, я б сказав, по-своєму визначальна риса першої сесії. Це особистісний характер, який виявляється при вирішенні важливих питань. Маю на оці поіменне голосування, яке забезпечує електронна система «Рада».

Поіменне голосування передбачене тимчасовим регламентом. Воно проводиться на вимогу не менше як однієї третини депутатів. І тоді «засвічується» позиція кожного, оскільки система «Рада» роздруковує результати в персональному плані. І тут уже декому доводиться голосувати з оглядкою на виборців, на громадську думку.

Інтерес виборців до поіменного голосування значний — це відчувається в листах, запитаннях, проханнях надрукувати результати. На жаль, преса до цих результатів чомусь не виявила інтересу: вони вміщені лише в стенограмі та з окремих питань у «Вечірньому Києві». Наведу кілька поіменних голосувань депутатів від Києва, які я вибрав із стенографічного звіту сесії і які були оприлюднені у київській «Вечірці».

Прочерк у таблиці означає, що особиста реєстраційна картка депутата не вставлялась у гніздо електронного пульта, що буває у двох випадках: коли депутат відсутній або коли він робить це свідомо. У нашому прикладі ймовірніше друге (стор. 142).

Коментувати ці результати немає потреби: спостережливий читач розбереться сам.

ОПОЗИЦІЯ

Тим часом події розгорталися лавиноподібно. За тимчасовим регламентом кандидатури на пости заступників Голови Верховної Ради вносить сам Голова. Але він запропонував найдемократичніший шлях: депутатські групи обговорюють це питання і подають свої кандидатури, з яких Голова — тоді ним ще був В. Івашко — і відбирає претендентів. Отож напередодні велись інтенсивні наради і консультації. Потім зібралась так звана погоджувальна комісія, до складу якої ввійшли представники від усіх депутатських груп. Висловлювались різні думки, називались різні кандидатури. Багато хто сходився на тому, що треба врахувати реальну розстановку сил у парламенті і взяти до уваги інтереси меншості. Я, зокрема, запропонував, щоб пропорційно до кількісного складу у парламентських і урядових структурах був представлений Демблок.

Голова погодився з цим принципом, але навідріз відмовився віддати Демблоку пост першого заступника, на який пропонувався академік І. Юхновський.

Вранці на пленарному засіданні до мікрофона підійшов Яків Зайко, голова житомирського журналістського кооперативу «Посередник», і зачитав заяву. В ній переконливо констатувалося, що більшість депутатів з бездумним автоматизмом відхилила конструктивні пропозиції Демблоку, підтримала засуджену практику сумісництва найвищої державної та партійної влади. До того ж за кілька днів до відкриття сесії апарат Верховної Ради був значно розширений саме за рахунок партапарату.

Далі в заяві говорилось, що, як на той час, владу у Верховній Раді фактично захопив ЦК КПУ і В. Івашко, член Політбюро ЦК КПРС, є виразником вузькопартійних інтересів КПРС, а не прагнень українського народу до демократії і незалежності.

У цій заяві вперше прозвучала думка про

Номер округу	Прізвище депутата	Питання, з яких проводилось голосування				
		Про встановлення державного прапора в залі засідань	Обирати Голову Верховної Ради з будь-якої кількості кандидатур	Питання про відкликання Голови Верховної Ради ставиться $^1/_2$ від загальної кількості депутатів	Питання про відкликання Голови Верховної Ради ставиться $^1/_3$ від загальної кількості депутатів	Заслухати на сесії звіт Голови Ради Міністрів
1	Скорик Л. П.	—	проти	проти	за	за
2	Мовчан П. М.	—	проти	проти	за	за
3	Танюк Л. С.	—	проти	проти	за	за
4	Збитнєв Ю. І.	утрим.	утрим.	утрим.	утрим.	за
5	Шевченко О. Є.	—	проти	проти	за	за
6	Івашко В. А.	за	за	за	проти	за
7	Духов Б. І.	за	за	за	проти	за
8	Гнаткевич Ю. В.	—	проти	проти	за	за
9	Івасюк В. П.	не гол.	не гол.	—	—	за
10	Крижанівський В. П.	проти	проти	за	проти	за
11	Дзюба М. Г.	утрим.	проти	проти	за	за
12	Кондратьєв Я. Ю.	за	не гол.	за	не гол.	—
13	Салій І. М.	за	проти	проти	за	за
14	Карпенко В. О.	не гол.	за	проти	за	за
15	Кислий П. С.	—	за	проти	за	за
16	Коцюба О. П.	за	за	проти	за	за
17	Заєць І. О.	—	за	проти	за	за
18	Головатий С. П.	—	за	не гол.	не гол.	за
19	Мокроусов А. О.	за	за	за	проти	—
20	Шовкошитний В. Ф.	—	проти	проти	за	за
21	Ємець О. І.	—	не гол.	проти	за	за
22	Костенко Ю. І.	—	проти	проти	за	за

перехід Демблоку до конструктивної парламентської опозиції, яка буде організаційно оформлена у вигляді Народної Ради. Її головне завдання полягатиме у виробленні власних рішень і законопроектів, в тому числі альтернативних.

Як і треба було сподіватися, ця різка заява викликала таку ж різку відсіч з боку більшості. Почалася звична для таких моментів перепалка. У відповідь на виступи депутатів О. Поради та М. Шульги Дмитро Павличко заявив протест проти «подавляющего большинства»:

— Демократичний блок хоч і є меншістю в Раді, але представляє більшість народу України,— сказав він і підтвердив створення опозиції.

Головуючому насилу вдалося притлумити пристрасті і поставити на голосування пропозицію В. Івашка внести зміни до Конституції і обрати не двох, а трьох заступників Голови. Розтривожений зал цю пропозицію, загалом не позбавлену глузду, відхилив. Внаслідок цього сесії були запропоновані три кандидатури на пост першого заступника із числа номенклатурних апаратників (В. Дурдинця — першого заступника міністра внутрішніх справ, М. Хоменка — колишнього секретаря Президії Верховної Ради і головуючого на сесії І. Плюща) і три на посаду заступника тільки із представників Демократичного блоку (В. Гриньова — професора із Харкова, О. Ємця — наукового співробітника Київської вищої школи міліції та академіка І. Юхновського).

Протистояння відчувалось і під час обговорення кандидатур. Добре про це сказав у своєму виступі народний депутат СРСР економіст Володимир Черняк:

— Декому здається, що в цьому залі нуртують пристрасті. Ні. В цьому залі йде боротьба інтересів. Я б навіть пішов далі і сказав, що в цьому залі йде політична боротьба. В цьому залі проходить лінія фронту, і, на жаль, це так, ми перебуваємо по різні її боки, тому все-таки треба йти не один проти одного, а один до одного. Список кандидатів на пост першого заступника Голови Верховної Ради справив на мене гнітюче враження. Він не позначений державною мудрістю. Володимире Антоновичу,— звернення до Івашка,— визнайте свою помилку! Це курс на розкол. І треба враховувати ситуацію, яка склалася в цьому залі, за межами цього залу, на Україні, у Східній Європі...

Після обговорення у списки для таємного голосування були внесені всі три запропоновані кандидатури. Демблок участі в цьому голосуванні не брав. І хоч І. Юхновський заявив про самовідвід, незважаючи на це, при обговоренні багато хто з депутатів повертався і до його кандидатури на пост першого заступника. Однак, як уже говорилось, вносити кандидатури на ці посади може тільки Голова Верховної Ради.

В голосуванні взяло участь 347 депутатів. Голоси розподілились так:

	за	проти
В. В. Дурдинець	12	335
І. С. Плющ	204	143
М. Г. Хоменко	45	302

Як ми вже знаємо, депутати з Демблоку не голосували. Значить, на сесії заявила про себе третя сила — я відношу її умовно до «центру». Неважко підрахувати, що 73 депутати були проти всіх трьох кандидатів. І з цим не рахуватися не можна.

Однак результати другого туру в багатьох сумнівів не викликали: було ясно, що ті, хто голосував за Дурдинця і Хоменка, консолідуватимуться тепер навколо кандидатури Плюща. Так і сталось. За Плюща було 232, проти 101 голос.

Отож Іван Степанович здобув перемогу. Вона, правда, досить хистка, з запасом лише в сім голосів (мінімум 226 голосів — половина всього складу депутатів — плюс 1 голос). На цю хисткість доведеться зважати.

Вибори заступника Голови проводились за спрощеною формулою. Після академіка Юхновського взяв самовідвід також Олександр Ємець. Отже, для Володимира Гриньова конкуренції не існувало — його прізвище було єдиним у бюлетені. Однак перемога не була легкою. З 342 депутатів, які взяли участь у голосуванні, тільки 237 підтримали кандидата, 104 висловились проти.

Таким чином, керівництво Верховної Ради обране. Діяти йому відтепер доведеться, маючи офіційну опозицію. «Літературна Україна» опублікувала Декларацію Демократичного блоку, яку оголосив депутат Зайко, та заяву. Заява ця стисла і, щоб не переказувати, наведу її дослівно.

ЗАЯВА ДЕМОКРАТИЧНОГО БЛОКУ

Учора, 5 червня, на засіданні узгоджувальної комісії Демократичний блок, виходячи із заяви Голови Верховної Ради депутата Івашка В. А. про «принцип гармонії інтересів» у парламенті, рекомендував Голові Верховної Ради висунути на посаду першого заступника Голови Верховної Ради УРСР кандидатуру академіка Юховського І. Р. Цю кандидатуру висунуло також 10 різних парламентських груп.

Демократичний блок вважав і вважає, що депутат Юхновський І. Р., як один із найбільш можливих за універсальною програмою претендентів на пост першого заступника Голови Верховної Ради, за беззастережним світовим авторитетом ученого і видатного громадського діяча, як лідер Демократичного блоку, член КПРС,— єдина постать, котра могла б об'єднати навколо себе всіх і внести рівновагу в спільну парламентську діяльність.

На жаль, наша ініціатива Головою Верховної Ради зігнорована.

Демократичний блок змушений заявити, що знімає свої кандидатури на посади першого заступника і заступника Голови Верховної Ради УРСР. У виборах на ці посади Демократичний блок брати участі не буде і з цього моменту переходить у парламентську опозицію.

Київ. 6 червня 1990 р.»

Відтепер політичні сили у Верховній Раді стали набувати організаційних обрисів. І про це слід сказати докладніше.

Оформлення опозиції, безумовно ж, факт позитивний: без неї неможливо уявити справді демократичний парламент. Наявність опозиції засвідчує наявність різних поглядів і позицій, а отже, передбачає їх зіткнення і зіставлення. Без цього неможливо знайти істину і правильне рішення. Уже те, що певна пропозиція піддається сумніву, добре. Безсумнівні рішення, які приймалися раніше, завели нас у безвихідь.

Зрештою, існування опозиції стимулює інтелектуальну напругу парламенту, а це примушує інтенсивно шукати аргументи як на захист їх, так і для спростування. Отже, треба думати, спокійного життя не буде.

Хто ж увійшов в опозиційну структуру Народної Ради?

Кількісно це 125 депутатів, які представляють регіональні депутатські групи 21 області і м. Києва. Найширше представлені у Народній Раді західні регіони — 24 депутати (практично всі обрані) із Львівської, 11 з Івано-Франківської, 8 з Тернопільської областей. З 22 київських депутатів до опозиції приєдналося 17 чоловік. На автономних засадах до Народної Ради увійшла група комуністів «Демократична платформа в КПУ». Повністю списки опозиції були опубліковані в «Літературній Україні» 14 червня 1990 року, і тих читачів, хто хотів би з ними ознайомитись, я відсилаю до газети. А зараз дозволю собі коротенький відступ про Демплатформу в КПУ.

Цей рух зародився в Москві і поширився по всій країні. В ході обговорення платформи ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії група комуністів, вважаючи цей проект надто консервативним і таким, що неспроможний докорінно оновити партію, висунула свій проект, проект Демократичної платформи. Якщо конспективно сказати про його зміст, то він зводився до того, що проголошувався пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, відкидався геть принцип демократичного централізму як такий, що веде до централізації влади і диктатури, обстоювалася свобода фракцій, обгрунтовувалася територіальна побудова партії з широкими горизонтальними структурами замість виробничо-територіальної побудови та інші важливі положення. У цьому консервативна частина партапарату вбачала смертельну загрозу для себе. Невідомо з чиєї ініціативи (ходили чутки, що руку до цього доклав відомий Єгор Кузьмич Лигачов) з'явився лист ЦК КПРС до комуністів, в якому дії представників Демплатформи засуджувались, класифікувалися як антипартійні і робився прозорий натяк, що з такими комуністами слід розібратися і позбутися їх — нехай, мовляв, створюють собі іншу партію, а не розкладають комуністичну.

Неважко передбачити, які наслідки такого листа ЦК (до речі, на Пленумі Центрального Комітету цей лист не приймався) були б в сталінські чи брежнєвські часи — багато хто поклав би партійні квитки, а можливо, й голови. Та й у наш час в окремих регіонах лист був сприйнятий як сигнал до розправи з інакомислячими комуністами, про що повідомляла преса.

У Києві, як і в Москві, теж усе почалося із створення горизонтальних структур — так званих партклубів. «Розсадниками» інакомислення стали парткоми держуніверситету та політехнічного інституту. Значним осередком партклубів став також Харків.

Зрештою, партклуби і об'єдналися в Демократичну платформу в КПУ.

Звичайно ж, на місцях, зокрема в Дніпропетровську, робилися спроби придушити цю «партійну єресь» — члени Демплатформи гостро критикувалися, а до активістів вживалися заходи аж до виключення з партії. У Києві роль своєрідної інквізиції була доручена тодішній Комісії партійного контролю при ЦК КПУ. Мені відомо, що в цю організацію викликали найактивніших демплатформівців для проробки. Довелось і мені побувати на кількагодинній бесіді у голови комісії В. Гайового. Нічим серйозним для мене ця розмова не закінчилась — на той час я вже був обраний депутатом, і ми з Гайовим, теж депутатом, вільно дискутували, так би мовити, як колеги. Але з розмови мені вдалося дізнатися, що КПК при ЦК КПУ виконує доручення Секретаріату ЦК, яке грунтується на відомому уже відкритому листі ЦК КПРС.

З цього приводу пригадується ще один епізод. Напередодні першої сесії Верховної Ради УРСР новообраних депутатів запросили в ЦК КПУ. Оскільки комуністів серед них десь близько 85 відсотків, то людей зібралося багато. Звичайно ж, у цій розмові неможливо було обминути і горезвісний лист ЦК КПРС. Запам'яталася рішучість одного промовця. Він сказав приблизно так: у листі ЦК КПРС звучить відверта погроза виключити з партії прихильників Демплатформи; ми ще побачимо, хто кого виключатиме. При цьому промовець обернувся до президії з двох чоловік — В. Івашка та С. Гуренка.

Цим промовцем був секретар парткому радгоспу з Харківської області, активний демплатформівець Володимир Філенко. Саме він згуртував і потім очолив депутатську групу комуністів — прихильників Демплатформи. А таких серед депутатів виявилося 38 чоловік.

Як тільки-но було оголошене створення опозиції, члени Демплатформи вирішили приєднатися до неї на автономних засадах одностайно. Це, звичайно, дуже підсилило Народну Раду.

Після XXVIII з'їзду КПРС, який відхилив основні вимоги Демократичної платформи, чим викликав глибоке розчарування і зневіру у її прихильників, значна частина депутатів-демплатформівців вирішила вийти з партії[1]. Про це була зроблена заява на сесії, і вона прозвучала несподівано, як вибух. Ця заява досить виважена, але різка; факт її підписання, безумовно ж, серйозний вчинок. Гадаю, що це помітний етап в політичній боротьбі, яка розгорнулася в українському парламенті. Хоч заява і була в свій час опублікована, однак вважаю, що вона становить інтерес для читача, і наводжу її дослівно.

ЗАЯВА 28-МИ

народних депутатів Української РСР — членів КПРС, що входять в депутатську групу «Демократична платформа в КПУ» та в інші депутатські групи

Наше суспільство у стані глибокої кризи. Повну та безумовну відповідальність за це несе КПРС, що понад 70 років перебуває при владі в тоталітарній системі. П'ять років перебудови показали, що надії людей на нормальне життя можуть збутися в значній мірі лише за умов радикального перетворення самої партії, докорінних змін її ролі і місця в суспільстві. Саме цього чекали рядові комуністи та безпартійні від XXVIII з'їзду КПРС. Але з'їзд не виправдав цих надій. КПРС і надалі залишається не партією,а державно-управлінською структурою.

Розмитість формулювань в основних документах з'їзду, наявність очевидних протиріч між програмною заявою і новим Статутом КПРС, збереження на всіх рівнях партійної влади консервативної номенклатури ми сприймаємо як прагнення партії залишатись монопольно-правлячою, авангардною, надконституційною. Партія продовжує бути цементуючою, опорною основою унітарної держави з єдиним всесоюзним центром, із своєю присутністю в усіх державно-управлінських, економічних, правових і репресивних структурах. Проголосувавши проти пропозиції визнати минулі злочини проти свого народу як злочини проти людяності і людства, XXVIII з'їзд КПРС відмовився від морального очищення партії.

КПРС виявилась неспроможною піднятись на рівень вимог часу і продовжує залишатись гальмом суспільного прогресу.

Судячи з розвитку подій на сесії Верховної Ради УРСР під час виборів Голови Верховної Ради і в першому, і в другому випадках, КПРС та її невід'ємна складова частина КПУ не відмовились від тієї «керівної і спрямовуючої» ролі, що привела наш народ на грань катастрофи.

Партійні комітети продовжують ставити себе над Радами народних депутатів. Все це робить наше подальше перебування в цій партії неможливим.

Заради того, щоб краще виконувати волю своїх виборців, реалізувати свої передвиборні програми, боротися за реальний державний суверенітет України, добиватись департизації виробництва, освіти, науки і культури, армії, МВС, КДБ, суду і прокуратури, ми, народні депутати Української РСР, заявляємо про свій вихід із КПРС і закликаємо інших народних депутатів ставити загальнонародні інтереси над партійними. Ніхто із нас не припиняє активної політичної діяльності.

Ті, хто стоїть на позиції створення на базі Демократичної платформи в КПУ сучасної демократичної партії парламентського типу, разом з координаційною радою Демократичної платформи України входять до оргкомітету по підготовці і проведенню в листопаді 1990 р. її установчого з'їзду. Частина з нас обирає інші форми громадсько-політичної діяльності.

Закликаємо депутатів місцевих Рад, що поділяють наші погляди, приєднатись до нас.

Наш визначальний принцип — союз демократичних сил суверенної України в ім'я народного блага.

Я був на зборах Демплатформи, але не підписав заяви, хоч підтвердив, що погоджуюсь з основними її положеннями. Я пояснив, що буду в Компартії доти, доки

---

[1] Нині на базі Демплатформи в КПУ створено Партію демократичного відродження України.

віритиму в її здорові сили, які є в низових її ланках. Багатопартійність, про яку нині говоримо, скорше ілюзорна, ніж реальна: реальною силою є сьогодні лише Компартія. Коли її залишать прогресивні комуністи, то цим тільки зміцнять консервативне крило. Отже, вважаю, що нинішній вихід Демплатформи з Компартії є передчасним. Я висловив кілька міркувань з цього приводу, пов'язаних з газетою, яку редагую. Моя позиція знайшла повне розуміння.

Однак повернімося до створення опозиції: Головою Народної ради був обраний Ігор Юхновський, його заступниками Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, Олександр Ємець, Володимир Філенко, секретарем Лесь Танюк. Отже, з цього моменту розпочався новий етап парламентської боротьби, позначений існуванням організованої опозиції. Це викликало інші події, і найпомітніші з них принаймні дві — створення протилежної організаційної структури і визнання опозиції з боку Голови Верховної Ради та готовність співпрацювати з нею.

Протилежна організаційна структура — це депутатська група «За Радянську суверенну Україну», яка відома ще як група Гуренка, чи група-239 (за кількістю її членів). До її складу ввійшли комуністи — працівники партійного та управлінського апарату, генеральні директори, військові. Власне, важко назвати депутатською групою таку організаційну структуру, яка становить більшість парламенту: як правило, окремі групи, здебільшого опозиційні, створюються саме для захисту прав та інтересів меншості. Більшість і без організаційних форм може проводити потрібні їй рішення.

Я уже зазначав, що персональний склад парламентської опозиції відомий — списки Народної Ради розмножені й оприлюднені в пресі. Хто ж конкретно входить в групу-239 (потім вона нібито збільшилась до 250), невідомо: персональний її склад не оголошено, хоч цього й вимагала опозиція. Така таємничість багатьом незрозуміла: якщо помисли й цілі групи «За Радянську суверенну Україну» чисті і благородні, то чого ховатись? Саме «невидимість» цієї групи породила й такий зловісний дотеп: група «Стронцій-239». Але, гадаю, рано чи пізно таємне стане явним.

Під час консультацій керівництва Верховної Ради і Народної Ради головами семи із 23 постійних комісій було вирішено обрати представників опозиції. При цьому досягнуто домовленості, що партапаратники не блокуватимуть кандидатури опозиції, а опозиція навзаєм — кандидатури партапарату. Ця домовленість, можна сказати, виконувалась.

Форма консультацій більшості з меншістю і досягнення певних компромісів має ту привабливу рису, що прискорює роботу самої сесії. Але при цьому блокова дисципліна нівелює депутатів як особистостей, перетворює їх на машину для голосування, і це вочевидь зменшує демократичність парламентської діяльності кожного. Звичайно, тепер деякі засідання проходять спокійніше, але чи влаштує цей видимий спокій виборців?

Практично всі голови комісій обрані без викладення своїх поглядів і програм дій. І в багатьох депутатів залишився сумнів, що обираються справді найдостойніші. Про це, зокрема, говорив І. Салій, і видно було, що він має чимало однодумців. Таким чином, боротьба за портфелі закінчилася компромісом, керівники комісій пересіли із залу в ложу президії (за статусом вони є членами Президії Верховної Ради), і відстань між ними і рядовими депутатами відразу ж помітно збільшилась. У декого з них відразу ж змінились і характер поведінки, і частково орієнтація. Що ж, випробування владою — це серйозне випробування.

ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ

Останнім часом у суспільстві нищівній критиці піддається партапарат, або, як ще кажуть, партократія. І по заслузі. Протягом десятиліть після революції, надто після смерті В. І. Леніна, Комуністична партія так одержавилась, що диктатура партійного апарату поширилась повсюдно. Всі справи вершились у партійному комітеті, долі людей вирішувалися тут же, партійний комітет втручався в усі сфери життя, контролював за допомогою номенклатурного принципу розстановку управлінських кадрів. Секретарі відповідних комітетів були повновладними удільними князьками на своєму терені. Знизу практично їм нічого не загрожувало, перед верхом вони гнули шапку і, як правило, знаходили спільну мову. Негаразди нашого суспільного життя, нашої економіки, деформація моралі — все від диктатури партократії.

Отже, критика справедлива і цілком заслужена. Але в цій критиці є два нюанси. Перший: ті, хто критикує, нерідко уявляють партократію як моноліт, зараховують сюди всіх, хто хоч якимось чином причетний до партапаратної роботи, не розрізняють окремих постатей. Партократія — і цим все сказано.

Тим часом партійний апарат в цілому і окремий комітет зокрема неоднорідні. Тут є творчі, мислячі люди, які силою обставин поставлені в певні умови, які в рамках власних можливостей шукають виходу, а коли не знаходять, то це скорше їхня біда, а не вина. Тому критикувати слід систему, яка породила такий партапарат і саму партократію, яка хоче зберегти цю систему і вірою й правдою служить їй. Отож потрібен обережний підхід у цьому питанні, щоб разом з водою не вихлюпнути й дитину, що часто трапляється.

Другий нюанс полягає в тому, що ті, кого критикують, намагаються вміло уникнути критики, перевести її в іншу площину. У критиці конкретних суб'єктів вони схильні бачити не щось, як паплюження партії, підрив її авторитету, очорнення історії. Очевидно, і це слід мати на увазі, коли ми хочемо об'єктивно оцінити процеси, які відбуваються навколо нас і в нас самих.

Навряд чи хто буде заперечувати, що за роки перебудови багато чого змінилося в самій партії. Партократія помітно ослабла, скоротився кількісно і змінився якісно партапарат. Одночасно партія намагається пристосуватися до нових умов, замість того щоб докорінно змінитися, перебудуватися і відродитися на первісно демократичній основі.

Оце мені здається найбільшою помилкою — кардинальне відродження підмінити

звичайним пристосуванням. І сьогодні рано ще говорити, що партократія склала зброю. Використовуючи нові методи, вона намагається так само не випускати зі своїх рук віжки впливу на всі сфери життя.

Можна зараз говорити і про спробу захопити владу в Радах, повсюдно поєднуючи партійні й радянські пости, і про монополізацію преси, і про штучне перетворення державної власності в партійну, і про колишню неперебірливість у засобах при критиці опонентів, яка перенесена в наші дні, але це вже інша тема. Я хочу простежити, як партапаратний блок намагається оволодіти Верховною Радою, яку використовує тактику, щоб домогтися стратегічної мети — не тільки самозберегтися, а й забезпечити колишнє панівне становище.

Одним із тактичних напрямків є намагання на головні пости провести своїх людей або, в крайньому разі, таких, які б найбільше влаштовували. Організаційну підготовку до сесії новообраної вів апарат старої Верховної Ради. Він і готував пропозиції щодо персонального складу таких керівних органів, як, скажімо, робоча президія і Мандатна комісія.

Не дивно, що вже навколо виборів робочої президії на сесії розгорнулась боротьба. Це важливий орган, і до того часу, як будуть обрані Голова Верховної Ради і його заступники, він грає першу скрипку на засіданнях. Отже, було запропоновано обрати президію з п'ятьох осіб і названо персональний склад. Я не хочу кинути найменшої тіні на цих людей, навпаки, вважаю їх цілком достойними кандидатурами. Але чому лише вони? Ну, будь ласка, висувайте інших. Висунули: Валеню, Чародєєва, Ємця, Голубця, Головатого, Салія, Павличка. Будемо голосувати в порядку надходження. Спочатку надійшла пропозиція про «апаратну» п'ятірку, потім — решта. Проголосували. П'ятірка пройшла зусиллями більшості, жоден же із запропонованих сесією не набрав належної кількості голосів. Все демократично, все формально правильно.

Приблизно така ж картина була і з формуванням Мандатної комісії. Із обраних п'яти чоловік в робочу президію головував здебільшого Іван Степанович Плющ. Теж порушень нема, бо президія сама домовляється, хто з них вестиме сесію. Очевидно, І. С. Плющ, тоді голова Київської обласної Ради народних депутатів, за життєвим і апаратним досвідом був найбільше до цього підготовлений, зрештою, не так просто було впоратися із такою складною аудиторією. І, відверто кажучи, І. Плющ — досить колоритна постать, цікава особистість — сам змінювався в ході сесії. Але починав він як зашкарублий апаратник. Не завжди бував об'єктивний. Знав, виходячи з інтересів більшості, кому надати слово, а кому відмовити. Знав, коли припинити обговорення, а коли оголосити перерву. Використовуючи владу головуючого, міг вимкнути мікрофон, щоб перервати виступаючого. І ось яку закономірність я помітив: коли слова просив апаратник, одержував його поза чергою, коли вимикався мікрофон, то тільки тоді, коли біля нього був представник Демократичного блоку.

Усе це я відношу до тактичних вивертів партапаратної більшості. Звичайно, це твердження може бути суб'єктивним, бо й мене самого не раз попервах оглушувала знаменита фраза Плюща: «Депутате Карпенко (Іваненко, Петренко), я вам слова не давав».

Процедурних хитрощів існує чимало, але треба бути досвідченим апаратником, щоб розуміти їхні тонкощі і вміло їх використовувати.

У мене найнеприємніші спогади пов'язані з одним моїм виступом, який набув досить широкого розголосу. А було це так.

На сесії тривало обговорення питання про постійні комісії Верховної Ради УРСР.

Головував І. Плющ, оскільки голова був відсутній. Однак невдовзі хтось запропонував загальне обговорення припинити, а перейти до так званого постатейного обговорення, тобто до обговорення конкретних комісій. І. Плющ не забарився проголосувати, і, як можна було сподіватись, більшість цю пропозицію підтримала.

Я записався на виступ у загальній дискусії, як, напевно, і багато інших депутатів, ще напередодні. Загальна дискусія від постатейного обговорення відрізняється, зокрема, регламентом: у першому випадку для виступу надається 10 хвилин, у другому — 5. Отже, заблокувавши загальну дискусію, І. Плющ перевів стрілки регламенту з десяти хвилин до п'яти хвилин.

Мій виступ був присвячений болючій проблемі номенклатурних привілеїв, які, на жаль, існують у нашому суспільстві. Цю тему «Вечірка» вела впродовж минулого і нинішнього року, але домогтися відчутних зрушень так і не пощастило: номенклатура мертвою хваткою тримається за них. Зміст виступу логічно підводив до пропозиції: створити спеціальну депутатську комісію, якій і доручити ретельно вивчити систему законних і незаконних привілеїв у республіці, а на наступній сесії внести конкретні пропозиції про відновлення принципів соціальної справедливості.

Оскільки проектом, запропонованим Президією Верховної Ради, така комісія не передбачалась, то я й попросив слова. Тема виступу роздратувала частину депутатів — говорити довелося, пересилюючи гамір і негативні вигуки. Звісно ж, я не зміг вкластися в п'ять хвилин, і головуючий під цим приводом вимкнув мікрофони. Я ж претендував на десять хвилин ще й тому, що попросив слова від депутатської групи «Гласність», а згідно з тимчасовим регламентом будь-який виступ від групи має повноцінний регламент.

Я закінчував виступ при вимкнутих мікрофонах. Бо не міг, просто не мав права зійти з трибуни, не висловивши думки і настрої моїх виборців і тисяч читачів «Вечірнього Києва».

Оскільки свій виступ вважаю принциповим і переконаний, що рано чи пізно сесія змушена буде повернутися до питання привілеїв, я наведу його повністю:

Шановні народні депутати!

Шановний головуючий!

Дозвольте порушити проблему, яка практично не звучала ще в цьому залі, але від того вона не перестає існувати в реальності і створювати чималу соціальну напругу в суспільстві. Це проблема соціальної справедливості і різних спецпривілеїв для номенклатурної верхівки.

Проблема має глибоке історичне коріння. І якщо ми можемо коли й не виправдати, то зрозуміти встановлення певних привілеїв на зорі Радянської влади для колишніх політкаторжан, які надірвали своє здоров'я по тюрмах і засланнях, то існування нинішніх численних привілеїв не можна ні зрозуміти, ні виправдати. Система спецпривілеїв узаконених, а ще більше незаконних пронизалє всю систему адміністративно-командну, пустила метастази в усі її структури, розрослася огидною раковою пухлиною в суспільному організмі.

Починалося все, хоч як це прикро, з партійного апарату. Справа була поставлена так, що саме членство у партії стало своєрідним привілеєм, оскільки відкривало шлях до кар'єри і закритої годівниці. Це підривало чистоту рядів партії, розкладало її морально, ставило на шлях неминучої деградації. Бо в партію багато хто йшов не за ідейними переконаннями, а з помислів суто меркантильних. Для ілюстрації досить згадати такі ганебні явища, як брежнєвщина, алієвщина, чурбановщина...

І не будемо себе тішити тим, що за перебудовні роки все змінилось докорінно. Доки існує монополія на владу, доки існує номенклатурний кадровий підхід, доки існує сама номенклатура, доти зламати систему привілеїв і соціальної несправедливості буде важко. Адже й нині, якщо хтось потрапив у затишок номенклатурного крісла, то перебуває в ньому до кінця. Якщо скомпрометував себе в одному кріслі, перекинуть у не менш зручне інше. У крайньому разі відправлять на персональну пенсію (знову привілеї), переведуть з області, оберігаючи від гніву народного, до столиці, поселивши у респектабельному районі, в добротній квартирі.

Сам принцип номенклатурних привілеїв є не тільки соціально несправедливим, а й аморальним і злочинним. Хіба можна назвати іншими словами існування спеццехів, спецдільниць, спецлікарень, спецтеплиць, спецкорівників для спецконтингенту? І це на тлі порожніх прилавків і нужденного становища значної частини народу.

Останнім часом журналісти «Вечірнього Києва» підготували за листами читачів ряд публікацій, де якраз і йшлося про такі соціальні деформації. Називалися спеццехи і спецдільниці з випуску хлібобулочної, кондитерської, молочної, м'ясної, овочевої продукції, яка постачалась спецконтингентові, нерідко по цінах, нижчих від собівартості. Різницю доплачували колективи підприємств із своїх соціальних фондів. Скажімо, кондитерська фабрика доплачувала за цукерки і печиво для керівництва 1000 карбованців щороку. Майстерні з шиття одягу «Комунар» (до останнього часу навіть вивіски тут не було) планувалися збитки 150—170 тис. карбованців, бо високопоставлені замовники не сплачували повну вартість пошитого тут вбрання.

Ось, приміром, як розподілялися делікатеси, виготовлені на фабриці з переробки птиці. Із 116 тонн м'ясних виробів підвищеного попиту, що випускалися за рік, 68 тонн (59%) надходило у їдальні Управління справами ЦК КПУ та колишнього IV головного управління Міністерства охорони здоров'я і кафе номер 1. В тому числі: буженина — 17,5 т (30%), карбонат — 17,5 т (70%), шийка — 21 т (75%), смажена українська ковбаса 18 т (72%).

Або такий приклад із іншої сфери. Комуністи автобази Управління справами Ради Міністрів УРСР повідомили у листі до редакції: автомобіль, який обслуговує одного з персональних пенсіонерів, за місяць здійснив пробіг 7111 км. За тарифами таксі це обійшлося державі в 1422 крб. 20 коп. До цього слід долучити зарплату двох водіїв — 310 крб. Враховуючи вік пенсіонера, не важко здогадатися, хто користується автомобілем,— його діти та онуки. Як і раніше, триває обслуговування транспортом сімей тих, хто уже спочив вічним сном, і тих, чиї заслуги перед Батьківщиною, м'яко кажучи, сумнівні.

Таких прикладів, повірте, можна навести безліч. Свого часу тов. Масик, бувши першим секретарем Київського міськкому партії, відчувши голос киян, виявив мужність і порушив на пленумі міськкому питання про ліквідацію спецпривілеїв. Не відреагувати на це ЦК КПУ просто не міг — то було б верхом цинізму. Тому була створена комісія ЦК. На одному з пленумів ЦК тов. Щербицький повідомив, що будь-яких грубих порушень встановленого в країні порядку чи зловживань в обслуговуванні працівників ЦК, Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР, ветеранів війни і праці, вчених тощо у нас немає. Немає — і край. При цьому безсоромно поставлено в один ряд ветеранів, учених і номенклатуру. При цьому цинічно забуто, що порядок, «порушень якого не було», кричуще несправедливий і встановлений самою ж номенклатурою.

Ми вже звикли, що адміністративно-командна система з метою захисту привілеїв для своїх чиновників не гребує ніякими засобами, зокрема дезинформацією і брехнею. В один голос із Щербицьким неправду казали й інші. Тодішній міністр торгівлі тов. Статінов стверджував, що пільгове торговельне обслуговування керівників партійних і радянських органів не проводиться. Міністри Держагропрому тов. Ткаченко і хлібопродуктів тов. Компанець доводили, що із спеццехів продукція іде тільки для проведення урядових заходів. Керівник Мінлегпрому тов. Нікітенко «втішив» тим, що відтепер клієнти «Комунару» платитимуть стільки, скільки належить, зовсім не поставивши під сумнів незаконність самого існування майстерні для еліти. Тодішній перший заступник Голови Ради Міністрів тов. Качаловський в інтерв'ю РАТАУ назвав усі ці привілеї «уявними» і «так званими». Вибачте, всі брехали народові і не червоніли.

Одне слово, після виступів газети боротьба із спецпривілеями була переведена на боротьбу із ковбасою. Спеццехи і спецдільниці, названі газетою, справді закрили. Але натомість з'явилися асортиментні кабінети і цехи дієтичного харчування. Помінялися назви. А ті ж замовники одержують ту ж кількість своїх делікатесів у тому ж асортименті. Як у класика: «А Васька слушает да ест».

Отже, із зміною вивісок суть не змінилася. Та сама історія і з колишніми спецлікувальними закладами колишнього IV головного управління Міністерства охорони здоров'я. Не буду зупинятися на тому, скільки площі припадає на одне ліжко-місце, скажімо,

у Феофанії і в звичайних міських лікарнях, яка забезпеченість лікарями і медикаментами там і там — ці дані у мене є. Хочу тільки сказати, що й передача під тиском громадськості деяких закладів у загальне користування теж нещирий жест. Один лише факт: постанова Ради Міністрів № 233 від 15.09.1989 р., підписана тов Масолом, згідно з якою поліклініка № 2 IV Головного управління в Києві була передана під Республіканський центр охорони здоров'я матері і дитини, мала таємний 5-й пункт. В ньому говорилося: міністру охорони здоров'я Романенку А. Ю., Терновому К. С. вирішити питання прикріплення до поліклініки № 1 IV управління дорослих, які обслуговувались поліклінікою № 2, а медичне обслуговування дитячого контингенту організувати у створеному Республіканському центрі.

Коментарі, як кажуть, зайві.

Принцип «Все краще — номенклатурі» і досі процвітає. Останнім часом він наочно втілюється у дачному будівництві, про що розповідають читачі у листах до газети. Скажімо, у селах Київської області, яку тут представляє шановний головуючий І. Плющ, з'являються представники поважних кіл, показують голові сільради для годиться папір з печаттю, а після цього розпочинаються «ударні» будови. Наприклад, у с. Велика Салтанівка і на хуторі Хлепча Васильківського району прибульці захопили орні землі, підключилися до газопроводу і розпочали будівництво. Тут зводяться цілі дачні містечка для працівників апарату Ради Міністрів УРСР. Про габарити таких «садових» будиночків свідчить те, що в середньому на окремі з них витрачається до 60 тис. штук цегли. У Великій Салтанівці розмах будівництва такий, що селяни піднаймаються на роботу. А місцеві Ради... Вони практично безправні, вони не можуть відмовити «вищестоящим» так само, як не можуть забезпечити будматеріалами тих селян, кому треба підлатати дах чи перекласти піч.

Розумію, що мої слова можуть викликати з боку декого звинувачення в популізмі, нагнітанні пристрастей: так було вже не раз. Повірте, я свідомо абстрагувався від адрес, імен, цифр — справа не в конкретиці, а в принципі. Жодних номенклатурних привілеїв не повинно бути. Єдиним мірилом праці має стати заробітна плата, а не натуророзподіл дефіцитів. Нехай у високопоставленого чиновника зарплата буде вища, ніж у двірника, враховуючи кількість, якість, кваліфікацію праці кожного, але і чиновник, і двірник кожен на зароблений карбованець має купувати в магазині те, що там є. Можливо, тоді і буде що купувати.

У зв'язку з цим вношу пропозицію: не чекаючи, доки Москва скасує привілеї у Києві і на Україні, зробити це нам самим. Для цього пропоную створити компетентну депутатську комісію, якій доручити:

1. Розібратися в системі законних і незаконних привілеїв у республіці.

2. На наступній сесії внести пропозиції про відновлення принципів соціальної справедливості і скасування будь-яких номенклатурних привілеїв.

3. Визначити перелік привілеїв і пільг, викликаних службовою необхідністю для вищого керівництва, і оприлюднити цей перелік.

Гадаю, що у цьому разі виборці нас зрозуміють і підтримають. Це допоможе зняти соціальну напругу в суспільстві.

Дякую за увагу.

Виголосити цей виступ за п'ять хвилин я не зміг. Якщо по правді, то я його не виголосив, я прокричав, оскільки зал вирував, заважав говорити й тоді, коли мікрофони працювали, і тоді, коли їх вимкнули. Але один промах був допущений: мікрофони вимкнуті були тільки в залі, трансляція по радіо і телебаченню велася, отже, люди почули весь виступ від початку до кінця. Зрозуміло, розголос був чималий — все це наболіло і хвилює кожного. Я одержав сотні телеграм і листів з підтримкою і вимогою до Верховної Ради створити комісію з привілеїв. Багато листів були колективними, з київського заводу «Арсенал», наприклад, передали петицію з 1500 підписами.

Такий же потік кореспонденції на цю тему йшов і на адресу сесії — це підтвердили мені депутати із секретаріату. Однак ці листи і телеграми чомусь не аналізувались, їх не зачитували на сесії і не доповідали про них.

Оскільки цей скандальний виступ пролунав на всю республіку, а в залі депутати не чули його через вимкнуті мікрофони, заступник Голови Верховної Ради Б. Гриньов запропонував надати мені другодні слово, щоб мене могли почути й депутати. З великим трудом я зміг добитися трьох хвилин, щоб ще раз сформулювати конкретні пропозиції. І тоді І. Плющ сказав: моя пропозиція приймається, комісія з привілеїв буде створена.

Ось тут хочу звернути увагу ще на один тактичний хід партапарату — замовчувати й ігнорувати пропозиції, які його не влаштовують. Незважаючи на обіцянку головуючого, ця комісія так і не була створена, хоч питання про неї я ставив тричі.

На превеликий жаль, це непоодинокий випадок грубого ігнорування пропозицій депутатів. Пригадується, що і Левко Лук'яненко принаймні тричі вносив пропозицію про створення парламентської групи, яка б розглянула проблему охорони Верховної Ради і поставила питання, щоб ця охорона була підпорядкована саме їй, і як у пісок. Розумію, можуть бути пропозиції неприйнятні, але в такому разі треба аргументовано довести їхню неспроможність. Але ні моя пропозиція, ні пропозиція Левка Лук'яненка ніким не були спростовані. Просто удавано, що їх не існувало в природі.

Хочу розповісти ще один епізод, оскільки він теж ілюструє те, що називають в народі апаратними іграми. У порядку денному першої сесії стояло питання про газету Верховної Ради й інші засоби масової інформації. Питання, на мій погляд, актуальне і досить гостре.

Ні в кого не викликає сумніву, що перебудова розпочалася з преси і через пресу. Адже завдяки засобам масової інформації вдалося донести ідеї перебудови до мас і таким чином їх матеріалізувати. Але сьогодні,— думаю, в цьому мало хто сумнівається,— преса в цілому далеко відстала

від перебудовчих аванпостів. Сьогодні суспільство вже не влаштовують просте розширення тематичного спектру виступів, підвищення рівня критики (а критичний пафос та ще при низькому рівні дієвості критики багатьом і набрид), зняття табу із заборонених раніше тем. Інтерес читачів почав згасати. Суспільний розвиток вимагає якісно нових, структурних змін наших засобів масової інформації. Новий закон про пресу закріплює досягнення гласності в нашому житті, але сьогодні вже треба більше — свободи слова. Преса ж, за винятком неформальних видань, які, до речі, натрапляють на величезні поліграфічні труднощі, перебуває в одних руках. Партія ніяк не може відмовитися від монополії на істину. Навіть у тих областях і містах, де партійні комітети мають по дві газети, вони не поспішають поділитися ними з Радами.

Партія перевела на свій баланс значну частину поліграфічної бази. Відібрано все, що прибуткове, збиткові ж видання разом з поліграфічною базою залишились на державному бюджеті.

Що ж до прибутків від партійних видань, то вони майже повністю йшли до недавнього часу в партійну касу. Скажімо, з двох мільйонів карбованців прибутку від газети «Вечірній Київ» у партбюджет відбиралося понад 90 відсотків. Чи треба дивуватись, що кошторис нашої газети розглядався і затверджувався в Управлінні справами ЦК КПРС?

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО СУВЕРЕНІТЕТ

Ще недавно сама публічна згадка про суверенітет для республіки, не кажучи вже про його вимогу, сприймалася як вияв українського буржуазного націоналізму. За це щонайменше можна було назавжди бути затаврованим панівною ідеологією, а то й загриміти туди, куди Макар телят не ганяв. І це при тому, що в діючій тоді Конституції Україна називалася саме суверенною. От які парадокси нашого буття, от яке безсоромне лицемірство брежнєвсько-сусловської ідеології.

Пригадується зустріч у редакції «Вечірнього Києва» з колишнім першим секретарем ЦК КПУ Петром Юхимовичем Шелестом. Ми пам'ятали його книжку «Україна наша Радянська», за яку його звинуватили в націоналізмі. Лише за те, що автор наводив дані, що і скільки виробляє республіка, та добрим словом згадав запорозьких козаків. Тоді йому поставили за провину навіть назву праці: мовляв, абревіатура початкових літер — УНР — означає не що інше, як Українська Народна Республіка.

— Ну, звичайно ж,— сказав нам Петро Юхимович,— ніяким націоналізмом у цій книжці і не пахло. Була спроба осмислити, що ж являла в той час республіка.

А вона і нині мало чим відрізняється від тодішньої. Територія України становить 2,7 відсотка території СРСР, населення її відповідно становить 18 відсотків. В той же час республіка виробляє 20 відсотків загальносоюзного сукупного продукту. Коли ж подивитися з боку окремих видів продукції, то матимемо таку картину. Сталі виплавляється у нас 37, чавуну — 45, прокату чорних металів виробляється 40, а тепловозів — 96 відсотків до загальносоюзного виробництва. Вирощується пшениці — 20, картоплі — 25, соняшнику — 50, цукрового буряку — 60, овочів — 33 відсотки. Здавалося б, цілком досить, щоб забезпечити не тільки власні потреби. Одначе насправді все складніше і трагічніше. Виявляється, така багатюща республіка, з таким роботящим народом не може себе прогодувати.

95 відсотків підприємств на Україні були підпорядковані загальносоюзним міністерствам. Центр забирав 88 відсотків прибутку. Грабіж серед білого дня! Уже з цього видно, що наша земля була перетворена на колонію.

Як стало відомо, приблизно в таких же колоніальних умовах перебували й інші республіки, навіть Росія. Що й дало підстави захисникам такої політики ставити «каверзне» запитання: якщо всі республіки є колоніями, то де ж метрополія? В тому і феномен радянського імперіалізму, що метрополії в її класичному розумінні немає. Роль метрополії взяла на себе адміністративно-командна система, союзні міністерства, одержавлена партія.

Серед інших республік Україна була чи не в найгіршому становищі. Про це свідчать викладки економістів. Якщо капітальні вкладення 1988 року в розрахунку на одного жителя по Союзу становили 761 карбованець, по РРФСР — 938, то по Україні — лише 569. Капітальні вкладення в житлове будівництво знову ж на одного жителя становили відповідно по СРСР — 124, по РРФСР — 145, по Україні — 94 карбованці. Не дивно, що й природний приріст населення на 1000 чоловік у нас дорівнював тільки 2,8 проти 8,7 чоловіка в цілому по Союзу.

Імперська політика Центру довела нас до глибокої економічної кризи. Звичайно ж, міністерства-монстри ніколи не рахувалися з інтересами місцевого населення. На території України, в тому благодатному краю масних чорноземів та чудової природи, споруджено 13 блоків атомних електростанцій, і планувалося їх у найближчому майбутньому 23. Це при тому, що значна частина електроенергії йшла на експорт.

Або такий факт: у республіці скупчено сотні шкідливих хімічних виробництв, хоч їхньої продукції Україна споживає лише 7 відсотків.

Ми догосподарювались до того, що вже зіпсовано 60 відсотків чорноземів, зникло з лиця землі 20 000 малих річок, а дефіцит прісної води сягає 4 млрд. кубометрів.

Ось на якому економічному та екологічному тлі постало питання про державний суверенітет України.

На сьогоднішній день кожному було ясно: коли Україна (її політика і економіка) не стане самостійною, незалежною від Центру, то її народ чекає такий глибокий занепад, з якого важко буде знайти вихід. Тому питання про суверенітет було в передвиборній програмі практично кожного кандидата в депутати незалежно від того, яких поглядів він дотримувався, належав до демократів чи до партократів.

І все-таки дискусії при обговоренні проекту, надто постатейному, точилися запеклі. Без перебільшення боротьба йшла не тільки

за кожне положення, а й за кожне речення, за кожне слово. Це пояснюється просто: всі розуміли необхідність і неминучість суверенітету України — цього вимагала і логіка історичного розвитку, і сама доля. Однак кожен розумів цей суверенітет, його глибину і всеосяжність по-своєму. Якщо спробувати класифікувати це розуміння, то можна помітити принаймні три тенденції. Першу виражали радикали, ліве крило опозиції, і полягала вона в тому, що ніякий суверенітет неможливий без негайного відокремлення України від СРСР. Діаметрально протилежний погляд представляли задубілі консерватори, які не уявляли України поза Союзом і практично не хотіли, щоб хоч щось змінювалось у її нинішньому статус-кво. Хіба що легкий косметичний марафет, на який вони ладні були погодитись. Третя позиція лежала між цими двома крайніми: Україна повинна бути суверенною, але не слід ставити питання про негайне відокремлення, до незалежності треба йти поетапно, поступово, але неухильно.

Тільки збагнувши ці три підходи, можна зрозуміти і ті палкі суперечки, що точились під час обговорення проекту, і результати самого голосування. А результати ці навдивовижу одностайні. За Декларацію проголосувало 355 депутатів, проти — 4, утримався — 1. Увесь зал встав, вибухнула овація.

До обговорення питання про суверенітет депутати готувалися заздалегідь. Принаймні мені відомо, що ще до сесії кілька разів заходила про це мова на зборах Демократичного блоку. Точились дискусії і в розмовах окремих депутатів. Що слід приймати — Декларацію чи Закон про суверенітет? Питання не пусте, оскільки багатьом хотілося бачити цю корінну для України проблему узаконеною. З другого боку, таке складне, багатогранне поняття важко втиснути в рамки одного закону. Потрібна принаймні ціла низка законів, щоб уреальнити, пов'язати з практикою основні положення суверенітету. Тому більшість схилялася саме до Декларації. Але неважко було збагнути, що самого декларування замало, і вже навіть тоді, коли документ був прийнятий, знову висувалась вимога надати йому статусу закону.

Палкі суперечки розгорнулися уже навколо самої назви документа. Як правильніше — Декларація про суверенітет чи Декларація про незалежність? Звичайно, по суті, одне й те саме, тому правильніше було б скористатись рідним і зрозумілим українським словом, яке без тлумача знає будь-яка бабуся. Однак у багатьох глибоко у підсвідомості засіло різко негативне, щоб не сказати вороже, ставлення до самого поняття про незалежність, яке до недавнього часу вбивалось у громадську свідомість панівною ідеологією. Гадаю, що саме через це сесія зупинилась на слові іноземного походження — суверенітет.

І ще щодо назви: суверенітет чого — України чи Української РСР. Відчувалось, що більшості ближчим та й безпечнішим було Української РСР. Демократичний блок відстоював перше.

Україна — історична назва, коротко, стисло. Що вона республіка, ясно й так. Слово «радянська» означає характер державного устрою, слово «соціалістична» — ознака ладу, який, до речі, за сімдесят років себе не виправдав. Та й, зрештою, подібні ознаки ніде у світовій практиці не закладаються у назву держави. Не кажуть же капіталістичні Сполучені Штати Америки! Ця логіка переконала більшість, і прийнято остаточно назву «Декларація про державний суверенітет України».

Суперечки спалахували навколо багатьох положень і навіть з приводу окремих фраз. Зокрема, розділ шостий Декларації, а точніше, його стаття про громадянство УРСР і його співвідношення з громадянством СРСР стало ще одним каменем, об який спіткнулася сесія. Ця стаття пропонувалася у такій редакції: «Українська РСР має своє громадянство. За кожним громадянином УРСР зберігається громадянство СРСР». Вона була проголошена і прийнята. Але як невщухаючі дискусії, так і думка виборців (а вони безперервно телефонували під час засідання) привели до того, що розділ в цілому не здобув потрібної кількості голосів. Вирішили передати цю статтю комісіям для узгодження компромісного варіанту. Нарешті сесії була представлена нова редакція статті: «Українська РСР має своє громадянство. Громадянин України має право на збереження громадянства СРСР». Здавалося б, цей варіант міг влаштувати більшість: він не позбавляє нікого союзного громадянства, так само як і нікому його не нав'язує. Та де там: знайшлися сили, яких це не влаштовувало, дехто сприйняв і цю редакцію як таку, що нібито позбавляє громадян УРСР громадянства СРСР. Знову не вистачило голосів. Оскільки, враховуючи важливість і принциповість цієї статті, сесія вирішила провести поіменне голосування і результати його опублікувати в пресі.

У новій кризовій ситуації виручив Л. Кравчук. Він запропонував таку редакцію цієї статті: «Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину збереження права на громадянство СРСР». Це приблизно те, що прийняла Верховна Рада Російської Федерації. За цю редакцію проголосувало 259 депутатів, отже, вона була прийнята.

Здавалося, до схвалення Декларації залишився один крок, і він буде зроблений: для цього треба лише проголосувати її в цілому, на що піде щонайбільше 30—40 секунд. Але знову ж таки комусь дуже не хотілося, щоб вона була прийнята саме цього дня. Суперечки про редагування тексту затяглися до 18.00, і головуючий І. Плющ закрив засідання, як це і передбачено тимчасовим регламентом. Чи відповідало це сподіванням виборців? Навряд. Про це відкрито скандували люди на майдані біля Верховної Ради. Мені передали заяву, підписану 147 працівниками Київського інституту автоматики. Ось її текст:

«Гаряче схвалюємо проект Декларації про державну незалежність (суверенітет) України, внесений Комісією Верховної Ради УРСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин.

Вимагаємо негайного затвердження сесією Декларації в такій редакції. Народ України чекає прийняття цього історичного документа.

Зволікати з прийняттям Декларації непри-

пустимо. Історія дарує нарешті Україні шанс здобути свою незалежність».

Але другодні практично без колізій і зіткнень Декларація була прийнята.

Загальний пафос Декларації відповідає аналогічним документам, прийнятим іншими республіками. Адже нею проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Але є й відмінності. Вони полягають у глибині демократизму окремих положень, які конкретизують незалежність республіки в певних напрямках. Скажімо, чітко зафіксовано, що від імені всього народу може виступати тільки Верховна Рада УРСР, але жодна політична партія, громадська організація чи окрема особа права на це не мають. Так само однозначно проголошено, що Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів республіки на своїй території. Отже, закони Союзу РСР можуть діяти на території України, якщо вони не суперечать Конституції і законам УРСР. До речі, значний крок уперед слід вбачати і в тому, що вирішено: Генеральний прокурор УРСР (нині — прокурор республіки) призначається Верховною Радою, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

Досить радикальний, по-своєму революційний шостий розділ «Економічна самостійність». У ньому зазначено, що земля, надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, весь економічний і науково-технічний потенціал на території УРСР є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки. Тут же заявлено право УРСР на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яке створене завдяки зусиллям народу республіки.

Звичайно ж, незалежність України неможлива без незалежної фінансової системи. Тому в цьому ж розділі передбачено, що Українська РСР самостійно створює банкову (зокрема зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при потребі впроваджує свою грошову одиницю.

На мій погляд, чимало нових прогресивних положень містять розділи «Екологічна безпека» та «Культурний розвиток». Та найпалкіші суперечки точились навколо питання про створення власної армії. І все-таки Декларація проголосила, що Українська РСР має право на власні Збройні Сили, на власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді. Чітко зазначено, що громадяни республіки проходять дійсну військову службу, як правило, на її території і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради УРСР.

Та найбільш перспективне, як на мене, положення, спрямоване в майбутнє (його запропонував депутат Іван Драч), про те, що Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: відмова від виготовлення, придбання і випробування ядерної зброї.

Переказувати весь зміст Декларації немає потреби — вона опублікована. Скажу тільки, що її прийняттям Верховна Рада нинішнього скликання довела, що може вирішувати найскладніші питання. І ще одне: без моральної підтримки виборців (а її ми відчували постійно) навряд чи Декларація була б такою, якою вона є.

Проголосувати за Декларацію,— а голосування було поіменним,— дехто вважав престижним. Це видно з того, що дев'ятнадцять депутатів, які з певних причин не зуміли проголосувати (не мали при собі дискеток для голосування, не були в цей час у залі тощо), надіслали в президію письмові заяви з проханням зарахувати їхні голоси «за». Один з депутатів довів, що він помилково (щось там було негаразд з електронікою) проголосував проти. Твердо були проти тільки троє — О. Дунтау, О. Причкін, Ю. Романов.

На вечірньому засіданні під оплески залу була прийнята постанова (проти голосувало п'ятеро), щоб 16 липня вважати Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято.

Лише час і люди спокійно і виважено, об'єктивно і безсторонньо оцінять цей справді історичної ваги документ.

ЛЮДИ ПАРЛАМЕНТУ

Відчуваю, що це вразливіший розділ, оскільки стосується до конкретних людей. Когось згадав, а когось не згадав, а когось згадав не так, як йому хотілося б. Тому хочу ще раз підкреслити, що не ставив перед собою мету розповісти про всіх депутатів. Це просто мої суб'єктивні, часто уривчасті і неповні враження, які не можуть претендувати на повноту.

Відомо, що до Верховної Ради обрані різні люди — за віком, за фахом, за темпераментом і головне — за політичними поглядами. Звичайно ж, в цілому це незнайомі між собою люди, і для більшості з них знайомство відбувалося уже тут, у сесійному залі, у парламентських баталіях, у кулуарах.

Що ж до широкого загалу, то у сесійному залі в перші дні були лише дві категорії депутатів — відомі і невідомі. До відомих слід віднести передусім широко знаних письменників — таких, як Іван Драч, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, Роман Лубківський, Роман Іваничук, Володимир Панченко, Павло Мовчан, Петро Осадчук, Лесь Танюк. Думається, що саме письменники та ще значна група журналістів, люди специфічної інтелектуальної праці швидше, ніж інші, перетворювались на політиків. Хоч частина з них, скажімо, Іван Драч, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, прийшли в парламент уже сформованими політичними діячами.

До відомих я відніс би також тих, хто посідав високу посаду у республіканських партійних чи державних структурах: Володимира Івашка, Станіслава Гуренка, Віталія Масола, Леоніда Кравчука. Це теж діячі з чіткими ідейними позиціями, і люди їх знали.

Решта депутатів здебільшого були малові-

домими або й зовсім невідомими. І їхнє становлення як політиків відбувалося на очах у багатомільйонної аудиторії телеглядачів та радіослухачів.

Можливий іще один поділ депутатів — за ознакою активності. Хтось частіше з'являвся біля мікрофонів, хтось рідше, а хтось не з'являвся зовсім, вважаючи за краще свою позицію заявляти голосуванням.

Однак треба сказати відверто: ті, хто частіше використовував трибуну й мікрофони сесії, більше набирали очок у виборців. Цікавими з огляду на це були дослідження соціологів популярності народних депутатів України (через газету «Вечірній Київ»). Звісно ж, від такого анкетування не можна вимагати фундаментальної науковості, коли вибірково опитуються різні верстви населення, різні соціальні і вікові групи, які відбивають структуру суспільства. Але й таке опитування цікаве, навіть тим, що відгукнулись найактивніші і політизованіші читачі. Так, результати опитування виявились по-своєму показовими, і якби їх «накласти» на справді наукове дослідження, то відмінностей у результатах, певне, було б менше, ніж спільності.

Отже, до редакції надійшло 2842 заповнені анкети. Переважно відповіли кияни — 99,3 відсотка, решта — жителі Київської області. Звичайно, в інших регіонах могли б бути інші наслідки. Серед респондентів 50,9 відсотка жінок і 49,1 — чоловіків. За віком вони розподілилися так: до 20 років — 3,8 відсотка, 21—30 років — 18,8, 31—40 — 22,8, 41—50 — 18,5, 51—60 — 17,9 відсотка, старші 60 років — 18,2 відсотка.

В анкеті було висловлене прохання назвати прізвища трьох депутатів, які найбільше запам'ятались. Всього в анкетах зустрічалось 61 прізвище. Із тих, що набрали більше одного відсотка голосів, соціологи склали таблицю політичної популярності, в яку включено 23 депутати. Ось ця таблиця.

Яворівський Володимир	— 40,8
Скорик Лариса	— 39,0
Головатий Сергій	— 38,3
Юхновський Ігор	— 31,0
Чорновіл Вячеслав	— 23,2
Лук'яненко Левко	— 13,1
Карпенко Віталій	— 9,8
Павличко Дмитро	— 9,2
Гриньов Володимир	— 7,3
Плющ Іван	— 7,3
Ємець Олександр	— 6,9
Заєць Іван	— 6,9
Хмара Степан	— 5,5
Горинь Михайло	— 4,5
Івашко Володимир	— 4,5
Драч Іван	— 2,9
Кравчук Леонід	— 2,4
Червоній Володимир	— 2,1
Черняк Володимир (народний депутат СРСР)	— 2,1
Салій Іван	— 1,6
Бойко Богдан	— 1,6
Шевченко Олесь	— 1,6
Коцюба Олександр	— 1,0

Можна по-різному ставитись до цього рейтингу. Але маємо те, що маємо. Зрештою, визначена таким чином популярність — річ надзвичайно відносна і мінлива. Однак ця таблиця дає привід для роздумів. Я особисто, наприклад, підтвердив би, що респонденти частіше називали тих депутатів, які частіше виступали. Прикметним є те, що кияни вирізнили цілий ряд народних депутатів із західних областей. Це пояснюється насамперед їхніми радикальними політичними поглядами, які протистоять традиційним, а також особистою активністю. «Львівський струмінь» у Верховній Раді досить відчутний і має значний вплив. Мабуть, тому, що демократичні процеси у західних регіонах внаслідок історичних обставин відбуваються швидше і депутати з тих областей відбивають той, набагато вищий, ніж у центральних регіонах республіки, рівень політизації.

У кожному разі люди, яких ще недавно мали за так званих буржуазних націоналістів, якими офіційна ідеологія лякала, причепивши ярлик бандерівців, що ототожнювалось з бандитами з великої дороги,— ці люди виявилися звичайними, не страшними, а багато в чому й привабливими. А те, що багато хто з них був репресований за так звану антирадянську діяльність, уже не відлякує людей, і навіть навпаки. І посвоєму знаменно, що десяток колишніх політв'язнів стали народними депутатами. Якось Іван Драч пожартував, маючи на оці Левка Лук'яненка: він двадцять п'ять років відсидів там, тепер хай хоч п'ять посидить тут.

Я веду до того, що інтерес виборців, в тому числі і киян, до депутатів — колишніх дисидентів зріс. Враховуючи це, київська «Вечірка» надрукувала їхню фотографію і замітку Арсена Зінченка, науковця-історика. Це не зовсім звична публікація, а в роки минулі просто неможлива. До того ж про своїх колег говорить сам народний депутат. Наведу цю замітку повністю.

«ЗА ПРАВДУ, ПРАВО І НАРОД»

На фото Сергія Охрімовича — десятеро депутатів Верховної Ради України: Левко Горохівський, Олесь Шевченко, Левко Лук'яненко, Ірина Калинець, Михайло Горинь, Степан Хмара, Богдан Ребрик, Богдан Горинь, Вячеслав Чорновіл, Генріх Алтунян. У складі найвищого органу влади республіки вони посідають особливе місце. Бо всі десятеро — колишні політв'язні. Ті, кого за Брежнєва цькували, ганьбили, зраджували. Нині народ нарешті сказав своє слово, довіривши їм депутатські мандати.

«Блаженний муж, що йде на суд неправих і там за правду голос свій підносить». Ці євангельські слова і про них. В часи загального мовчання совісті вони піднесли свій голос проти нехтування конституційних прав народу під облудною вивіскою загальнонародної держави, проти нищення національної культури, свідомості й мови, проти експлуатації трудящої людини за фасадом «найсправедливішого» соціального ладу. Вони обстоювали право народу самому розпоряджатися своєю долею, право на суверенітет України. Відтак у сьогоднішніх рішеннях Верховної Ради, у Декларації про суверенітет України є частка їхніх подвижницьких зусиль.

Бо вони ж не тільки відкрито говорили про свої погляди, а й діяли, протестували, коли порушувалися права людини, права народу.

Організували публікацію викривальних матеріалів, той самий нині поширений самвидав, який тоді з офіційної точки зору розцінювався як нечуваний злочин. Їхніми зусиллями було створено правозахисну Українську Гельсінську Спілку, на основі якої організувалась Українська республіканська партія.

У ході виборів Голови Верховної Ради на цю високу посаду були висунуті й Левко Лук'яненко, Михайло Горинь, Вячеслав Чорновіл, Степан Хмара. Кожен з них подав своє бачення програми державного розвитку України. А всі, хто слухав їх, бачили й те, що республіка має гроно яскравих політичних діячів, які щиро переймаються її долею.

З-поміж згаданих десяти депутатів окремо спинюся на трьох.

Громадяни України, сподіваюсь, належно оцінили політичну розважливість і витримку Левка Лук'яненка. Йому випало найтяжче — 25 років ув'язнення та заслання. Але він зберіг високу інтелігентність, точне відчуття реальності, приязність у спілкуванні з людьми. Його авторитет у парламенті загальновизнаний.

Україна може гордитися й Генріхом Алтуняном, вірменином за національністю. Він прекрасно розуміється на українських проблемах, шанобливо ставиться до української мови й культури. Це і є справжній інтернаціоналізм — не казенно-облудний, а щирий, не удаваний.

А яку повагу викликає Ірина Калинець! Очолюючи управління народної освіти у Львові, вона наполегливо працює над здійсненням концепції української національної школи в республіці. А турбота матерів про солдатську долю синів, що служать за межами України,— одна з найважливіших для неї.

«Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою». Поетові слова — мов епіграф до життя кожного із цих десяти. Сьогодні вони — народні депутати України. Але не такі, як решта. Бо й досі у статусі репресованих.

Вважаю, настав час вчинити стосовно цих людей акт суспільної правди: йдеться про політико-юридичну й соціальну реабілітацію».

Гадаю, що питання про реабілітацію цих людей поставлене вчасно. Це треба було зробити ще вчора. Однак система зашкарубло тримається за старі шаблони. Ось і склалося суперечливе становище, коли біля керма законодавчої влади опинилися колишні в'язні, а нереабілітовані в уявленні багатьох в'язнями і залишаються.

Я б не сказав, що група київських депутатів, а точніше — депутатів від Києва, чимось слабіша чи менш активна. Тут обрані достойні люди, здебільшого демократичних поглядів, і кожен — особистість. Частина з них теж заявила про себе спалахом активності: непосидюча і рухома, мов ртуть, Лариса Скорик, енергійний і категоричний Іван Заєць, розважливий і неподатливий Олександр Ємець, юридично грамотний і напористий Сергій Головатий, поміркований і водночас радикальний член-кореспондент АН УРСР Павло Кислий, простий і відвертий водій Микола Дзюба, молодий максималіст Юрій Збитнєв, дотепний і непримиренний Володимир Шовкошитний, інтелігентні й вишукані вчені Юрій Костенко і Юрій Гнаткевич, трохи завихристий у судженнях аспірант Валерій Івасюк, сміливий у своєму демократизмі секретар Подільського райкому партії Іван Салій. Той самий Салій, який свого часу вразив киян — і не тільки киян — тим, що кинув виклик самому Щербицькому, коли той ще був при владі. Зрештою, про кожного можна сказати добре слово.

Відомим на всю Україну став Іван Плющ, якому випало у період безвладдя — керівництво Верховної Ради ще не було обране — стати біля керма сесії. Як я вже писав, Іван Степанович — типове породження адміністративно-командної системи — під дією дискусій, різкої критики, як справедливої, так і не дуже, сам почав змінюватись на очах. Спочатку намагався виконувати вказівки апарату — кажу про це інтуїтивно, аналізуючи дії головуючого, бо конкретних фактів не маю,— а потім ставав усе самостійнішим і демократичнішим. Зрештою, прагнення до демократизму, селянський розум у нього, певно, закладені з народження. Його мова, скалічена русифікацією, була скоріше суржиком, ніж літературною мовою, його проста до дивакуватості лексика не раз викликала колючі шпильки з боку опонентів. Більше того, пішли по Україні, мов афоризми, його вислови: «Депутат ім'ярек, я вам слова не давав, вимкніть первий мікрохвон», «Депутат Заєць, не стрибайте по залу», «Депутат у піджачку, не знаю вашого прізвища, сядьте на місце», «До уваги. Прошу зайняти свої місця, а то я прибіжу до санкції», «Нам пора обрати Голову Верховної Ради, бо скільки може бути головуючий без Голови».

До речі, ця критика Плюща була з такою собі доброю посмішкою. Бо й сам Іван Степанович — людина незлостива, з природним народним гумором, і сам ладен був посміятися з себе. Потім — не раз чув від депутатів — багато хто згадував добрим словом головування Плюща, і ніхто на нього зла не мав. Зрештою, треба віддати йому належне, найважливіший документ — Декларація про державний суверенітет України — був прийнятий саме під його головуванням. Ніби розсердившись на вчинок В. Івашка, Плющ з великим старанням і особливою наполегливістю провів обговорення і голосування цього найважливішого документа.

Загалом цікавих постатей у Верховній Раді багато — більше, ніж я можу розповісти. Дехто вже виявив себе, а дехто, впевнений, заявить про себе в майбутньому. Скажімо, не часто виступає, хоч і сидить поруч з мікрофоном, мер Одеси Валентин Симоненко, та коли вже говорить, то зі знанням справи, переконливо і нестандартно. Небалакучий за вдачею ще один одесит — редактор обласної газети Юлій Мазур,— але це людина з дуже своєрідним світобаченням. Непросто склалася особиста доля у Івана Капштика — директора Київської птахофабрики: він сповна спізнав, що таке несправедливість, заздрість, наклепи. Це загартувало його характер, критично настроїло проти партократії. І це оцінили люди, пославши своїм представником до Верховної Ради.

Я тому і взявся за цей загалом невдячний розділ, який, певно, викличе немало нарікань, тільки для того, щоб бодай через окремі штрихи, через окремих людей окреслити узагальнений образ парламенту. І ще для того, щоб висловити надію, віру і сподівання — нинішній склад Верховної Ради, попри всі колізії і зіткнення, здатен вирішувати найскладніші законодавчі питання. І хай вибачать мені ті колеги, які, безумовно, заслуговують на добре слово, але про яких рамки цих нотаток не дали змоги сказати.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ГАЗЕТНОЇ ПОМИЛКИ

Цей коротенький розділ безпосередньо до роботи сесії не стосується, однак обминути цю, по-своєму цікаву історію ніяк не можна. Вона є яскравим свідченням бурхливого розвитку демократичних процесів в Україні, пробудження національної самосвідомості і відступу під цим демократичним натиском консервативних сил.

А було так.

На ранковому засіданні 22 травня першим слово взяв Іван Драч. Він сказав:

— Сьогодні 22 травня — той день, який з великими труднощами виборювала наша громадськість, наша спільнота українська, щоб ми святкували його як день перепоховання Т. Г. Шевченка на українській землі. Тому від імені оргкомітету цього свята пропоную сьогодні після роботи нашої сесії усім депутатам, які захочуть,— будуть підготовлені квіти,— разом піти до пам'ятника Т. Г. Шевченку. А зараз давайте встанемо і пошануємо пам'ять Тараса Григоровича.

На нинішні часи нічого незвичного в подібній пропозиції немає. Принаймні багато депутатів сприйняли її як належне, і весь зал пам'ять великого Кобзаря вшанував вставанням. Однак невеличка промова Івана Драча на сесії і похід депутатів увечері до пам'ятника Т. Г. Шевченку набирають особливого значення і звучання, коли озирнутись трохи назад.

Дата 22 травня органічно пов'язана з національною самосвідомістю українського народу. Мабуть, саме тому офіційна суслолвсько-маланчуківська ідеологія піддавала гонінню всіх, хто допускав хоча б згадку про цей день. Однак і тоді знаходились сміливці, які приходили цього дня до пам'ятника Тарасові, щоб уклонитись йому і цим висловити свій протест проти існуючого ідеологічного гніту. Це було небезпечним — таких сміливців хапала міліція, їм навішували ярлики націоналістів, а то могли запроторити до в'язниці.

Навіть після квітня 1985-го, коли повіяло відлигою перебудови, старі стереотипи офіційного ставлення до пам'ятного дня ще зберігалися. Але людей до Кобзаря йшло щораз більше. Стримати їх не було змоги. І тоді властi, поки що несміливо, з оглядкою, теж почали брати участь у цих акціях, можливо, передусім для того, щоб спрямовувати їх у потрібному напрямку.

22 травня 1988 року,— це була неділя,— біля пам'ятника Т. Г. Шевченкові зібралося чимало люду. Чи не вперше за останні десятиліття відбувся офіційний мітинг, який відкрила заступник голови Ленінського райвиконкому Т. Терещенко,— саме на території цього району розташований пам'ятник. І чи не вперше газета «Вечірній Київ» вмістила велику, на всю шпальту, статтю, пов'язану з цією подією і діяльністю Українського культурологічного клубу (УКК). Треба відзначити, що офіційне ставлення до УКК було негативне. Кілька публікацій на цю тему у «Вечірці» громадськість сприйняла неоднозначно. Не буду зараз зупинятися на їхньому змісті, безумовно, вони мали серйозні вади, як і кожний новий тематичний пласт, який піднімається вперше. Тим часом цим публікаціям була притаманна риса, якої не знайдеш в інших газетах тих днів,— це спроба подати об'єктивну інформацію, перший реальний плюралізм, коли представлялися різні підходи, думки, міркування. Це характерно і для опублікованої 26 травня статті Сергія Тойми, хоч і її, як на сьогоднішній день, можна піддати справедливій критиці. Але автор спробував зважено підійти до оцінки діяльності УКК, показати не тільки слабкі (з офіційного погляду), а й сильні сторони цієї структури. Одне слово, була спроба оцінити все об'єктивно.

Зрозуміло, що стаття викликала справжній переляк у офіційних верхах. Ще в день виходу розпочався телефонний передзвін по «вертушках». Саме того дня відбувалося засідання бюро Київського міськкому партії. Я не був членом бюро, але мене як редактора газети завжди запрошували, і моя присутність була обов'язкова. Ось тут і розгорілися перші пристрасті. Секретар міськкому з питань ідеології покреслену газету підсунув першому секретареві. Мене тут же викликали на килим. По гарячих слідах розпочався розбір.

І треба було трапитись такій халепі,— на самому початку статті виявлено кілька помилок — одна коректорська, а дві авторських. З перших же рядків говорилося, що 22 травня — день пам'яті Т. Г. Шевченка. І далі. Цього дня 1961 року тіло великого Кобзаря було перевезене з Ленінграда в Канів. Ну, звичайно ж, не 1961-го, а 1861-го, ну, звичайно ж, нинішній Ленінград тоді звався Петербургом. Прикрі помилки. Та вони були виставлені як головні звинувачення газеті. Хто знає систему, тому не треба пояснювати, як непросто бути у ролі людини, яку слухають на бюро і яка змушена виправдовуватись. Звичайно, помилки можна було виправити, надрукувавши поправку. Але сама згадка про неї викликала ще більший шал. Було ясно: поправка — це зайва згадка про подію, яка для партійного керівництва небажана сама по собі.

Та найбільшу критику, якщо можна назвати критикою грубе вичитування, викликала авторська неточність про те, що нібито до підніжжя пам'ятника покладено вінки від ЦК Комуністичної партії та уряду України.

Навіть зараз, через два роки, не хочеться згадувати ту гнітючу атмосферу, яка панувала на тому засіданні бюро. Це, мовляв, фальсифікація, як ти міг, до чого дійшов — ніяких вінків від ЦК не було! І тут я, знервований і напружений до краю, не витримав і кинув:

— Ну й погано, що не було. Настане час — будуть.

Ця, зопалу сказана репліка, повернула

виховну нотацію на новий виток. Та, слава Богу, справа не мала наслідків, закінчилася словесною нагінкою. Не тільки на рівні міськкому. Викликали згодом і у відділ пропаганди та агітації ЦК, і неприємна розмова мала своє продовження. Тут найбільше обурення викликала фраза, у якій, власне, переказувалось, що представники УКК називають ЦК КПУ заповідником брежнєвізму. На той час вжити навіть у переказі таку метафору було верхом зухвалості. Знайомі, які працювали в апараті ЦК, розповідали, що після виходу газети зі статтею лунали дзвінки у різні відділи і приймальню Щербицького такого змісту: «Алло, це заповідник? Покличте директора»... Звичайно, таке сподобатись не могло. Ось оцей «заповідник брежнєвізму» і став предметом «бесіди». Мені нічого не залишалось, як удати з себе простака:

— То ж говорять ідеологічні супротивники. Чи ви з ними згодні?

Мій співрозмовник ніби язик проковтнув з несподіванки. А оговтавшись, запропонував мені подати у відставку. Я відповів, що цього робити не буду, що мене затверджував пленум міськкому партії і хай він вирішує мою долю.

Того разу, як кажуть, пронесло. Але ж хіба міг я тоді знати, що «помилкова» фраза про вінки від ЦК виявилась прологом.

Увечері 22 травня 1990 року у парку ім. Шевченка навколо пам'ятника розлилося людське море. Люди літні і зовсім юні, жінки й чоловіки, студенти і школярі прийшли вклонитись, вшанувати пам'ять Кобзаря. Прийшов парламент України. Майоріли синьо-жовті національні прапори. Полум'яні промови виголосили відомі письменники, парламентарії, колишні політв'язні, численні зарубіжні гості. Це було справжнє свято, апофеоз всенародної любові до Тараса. І хоч не було вінків від ЦК, та були вони від Верховної Ради України. І був на святі офіційний представник ЦК, його секретар Л. Кравчук. Можливо, й інші керівники були, але Л. Кравчука я бачив особисто.

День 22 травня отримав своє офіційне визнання, і відтепер не буде акцією, не бажаною для властей.

СПРОБА ПОПЕРЕДНІХ ПІДСУМКІВ

Це вже хоч і недалека, але історія: перша сесія Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання 15 травня розпочала, а 3 серпня завершила свою роботу. Такого ще не було — законодавчий марафон тривав два з половиною місяці, 60 робочих днів. Не було тому, що не було такої Верховної Ради. Хоч і цього разу на виборах номенклатурникам, завдяки неабиякому політичному досвіду, силі інерції та роботі по «глухих закутках» все-таки вдалось одержати більшість мандатів, однак демократії в ході цієї передвиборної кампанії було більше, ніж за всю нашу радянську історію.

Не секрет, що й тривалість сесії, і надмір емоцій, і невиправдана різкість окремих суджень, і, зрештою, процедурні хитрощі — все неоднозначно відклалось у свідомості людей, котрі спостерігали парламентські баталії по телевізору.

Побутувала досить широко і така думка — дехто не барився при кожній нагоді (і без нагоди) оголошувати її біля мікрофонів,— що сесія, мовляв, безплідна, що депутати дарма витрачають час і кожна година коштує надто дорого народові України. Називались навіть десятки і сотні тисяч карбованців.

Справді, не все в роботі сесії влаштовувало виборців. Та й багатьох депутатів, якщо правду казати. Хотілося б, щоб проходила вона чіткіше, організованіше, динамічніше. Хотілося б, щоб було менше емоцій, нервозності, демаршів і демонстрацій, хоча, коли строго дивитися, то ці демарші і демонстрації цілком можуть бути формами парламентської роботи.

Безумовно, давалося взнаки те, що більшості з нас бракувало досвіду політичної роботи, але досвід приходить з часом. Бракувало нам і знань тонкощів парламентських процедур — однак і це діло наживне. Відомо, що у тих депутатів, котрі за свої переконання відсиділи строки, було нестримне бажання якомога швидше самовиразитися, заявити про себе. А були й такі,— ніде правди діти,— кому хотілося попишатися перед телекамерою, показати своїм виборцям власну активність.

Так, все це було, і все це можна віднести до «дитячої хвороби» демократії. Зрештою, всі ми після задушливих років застою впивалися п'янким повітрям вільнодумства. Зрештою ж, про підсумки роботи сесії слід судити не з того, як вона відбувалася, а з того, які рішення вона ухвалила.

Доскіпливі журналісти підрахували, що за весь час роботи сесія прийняла 150 законодавчих актів. Коли розділити їх на кожен день роботи, то вийде, що попрацювали досить ефективно. Та, звичайно ж, механічний підхід тут найменш пасує. І невтаємниченому ясно, що ці акти не рівнозначні, що є серед них фундаментальні, щоб не сказати, доленосні, а є просто процедурні. Як, скажімо, затвердження того чи того міністра. Безумовно, визначальними є перші. Таких я нарахував щонайменше п'ять. І незважаючи на те, що чимало важливих питань парламент не встиг розглянути і це викликає почуття невдоволення, і якби він більше ніяких документів не прийняв, крім цих п'ятьох, можна вважати, що він виправдав надії, які на нього покладались.

Які ж це законодавчі акти?

Безумовно, на першому місці Декларація про державний суверенітет України, про яку вже йшлося.

Серед прийнятих документів важливе, довготривале значення має постанова про невідкладні заходи з питань захисту громадян України від наслідків чорнобильської катастрофи. Можна критикувати її за недосконалість, за невсеосяжність, але безсумнівним залишається одне: вперше без прикрас і брехні дано реальну оцінку тій великій біді, яка спіткала наш народ, намічені найближчі заходи по запобіганню тяжких наслідків атомного ураження. Названо винуватців катастрофи — монополізм центральних відомств як породження і наслідок командно-адміністративної системи, яка не може, не хоче і ніколи не буде рахуватися з інтересами людей. Визнано незадовільною роботу

Ради Міністрів, Академії наук УРСР, радянських і господарських органів республіки з подолання наслідків катастрофи у 1986—1989 роках. Передбачені заходи щодо захисту людей від радіації, особливо поблизу чорнобильських районів, щодо забезпечення постраждалих не тільки медикаментами та вітамінами, а й екологічно чистою продукцією.

Якщо говорити узагальнено, зоною екологічної біди оголошено всю Україну. Вирішено також оголосити на території республіки п'ятирічний мораторій на будівництво нових атомних станцій, на нарощування потужностей існуючих.

Навряд чи є потреба переконувати в життєвій необхідності цієї постанови. Проект її внесений постійною комісією з питань чорнобильської катастрофи і, наскільки мені відомо, чимало над ним попрацювали голова комісії Володимир Яворівський та заступник (а тепер перший заступник) Голови Ради Міністрів УРСР Костянтин Масик.

Третій документ, прийнятий Верховною Радою, який не можна не згадати,— це Закон про економічну самостійність Української РСР. Ніякий державний, політичний, національний суверенітет неможливий, якщо відсутня незалежність економічна. Такий закон просто був конче потрібний, тим більше нині, в умовах, коли адміністративно-командна система тільки підірвана перебудовою, але вона ще при владі, здатна чинити і чинить впертий опір новаціям, які загрожують її існуванню. Такий закон випливає із самої суті Декларації про суверенітет і є найпершим законодавчим актом, який пов'язує Декларацію з життям, уреальнює проголошені у ній положення. Його основні принципи — власність народу республіки на її національне багатство та національний доход; різноманітність і рівноправність різних форм власності і їх державний захист; роздержавлення економіки; повна господарська самостійність і свобода підприємництва для всіх; самостійність грошового обігу і захищеність внутрішнього ринку.

І, нарешті, ще два законодавчі акти викликали загальне схвалення серед населення республіки. Це постанова про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами і проект Закону про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу у народному господарстві.

Що ж до військовослужбовців, то сама логіка, що випливає з проголошення суверенітету, потребує, щоб сини незалежної республіки служили на її території. Несправедливо і неправедно посилати їх в інші краї, власною кров'ю гасити міжнаціональні конфлікти. Особисто я надзвичайно задоволений, що така постанова прийнята — і я голосував за неї, оскільки це повністю збігається з моєю передвиборною програмою, де проголошувалось, що не слід провали політиків заміняти військовою силою, тим більше у міжнаціональних конфліктах.

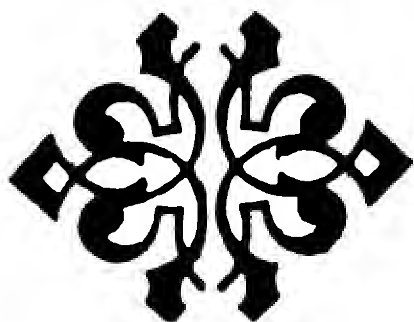
Проект Закону про пріоритетність розвитку села на першій сесії прийнятий у першому читанні і винесений на обговорення громадськості. Але вже тоді було ясно з першого погляду: селу слід повернути борг. Адже, починаючи з насильницької колективізації і геноциду проти селян, починаючи з голодомору 1933 року, з села викачували всі соки. Це воно винесло на своїх плечах тягар індустріалізації, злигодні війни і повоєнних років; це воно і нині з останніх сил годує чиновництво, армію, всю країну. Якщо і далі триватиме таке становище, лицемірство і неувага — неминуча катастрофа. Отже, потрібні рішучі заходи щодо відродження українського села, і саме тому такий Закон на часі.

Нагадуючи про найважливіші законодавчі акти, прийняті першою сесією Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання, хочу наголосити, що її можна вважати історичною: вони є першим кроком по шляху справжньої демократії.

Звичайно, протистоянь на засіданнях уникнути не вдалось, і це зрозуміло. Та коли йшлося про речі справді важливі і визначальні, щастило об'єднатися і прийняти ті закони і постанови, які я назвав.

Я бачу два шляхи розвитку Верховної Ради: або загальнодемократичні ініціативи і законопроекти об'єднають, консолідують депутатів і спонукають її до плідної роботи, або конфронтація загостриться до неможливості прийняття потрібних рішень, і тоді Раду, як неспроможну, слід розпустити.

Я вірю в перший шлях, і на цій високій ноті закінчую свої нотатки.

АРСЕН ЗІНЧЕНКО,
*доцент Вінницького педінституту,
голова правління обласного
краєзнавчого товариства «Поділля»,
народний депутат УРСР*

"Це влада не від Бога, а від дракона"

ДПУ-НКВС проти свободи совісті

ВІДБИТКИ З ІДЕОЛОГІЧНИХ КЛІШЕ

Страдницька доля українського духівництва у двадцяті роки невіддільна від пережитого народом. Настав час правдивих публікацій на цю тему: Ф. Турченко та О. Ігнатуша надрукували чи не першу грунтовну розвідку про українську автокефальну церкву («Вітчизна», 1989, № 12). Потрібні дослідження, що розвивали б її і в часі, і в просторі, бо проблема потонула в десятках назв агресивно-пропагандистської літератури, в якій ідеологічні кліше, сформовані в надрах ДПУ-НКВС, переходять з одного видання в інше. Спробуємо ж розглянути історію конфесійних відносин чи радше конфесійної політики на Поділлі у двадцяті та на початку тридцятих років. Вона, мабуть, характерна для України в цілому.

Отже, у 1921 р. стало доконаним фактом, що православна церква в Україні розвиватиметься в основному як у традиціях централізаторської московської, так і відродженої через двохсотлітню з лишком перерву національної автокефальної церкви. До середини 20-х років автокефалістських парафій стало 1300. Районами найбільшого впливу автокефалії були Київщина, Поділля, Полтавщина, Волинь. Загальна кількість парафіян сягала десь трьох мільйонів.

Однак конфесійні відносини на Україні були складні. Так само складно вони розвивалися, зокрема, і на Поділлі. На 1923 рік тут було чотири угруповання духівництва, що суперничали між собою. Найбільше було угруповання екзархістів (тихонівців). Із 1300 зареєстрованих церковних громад їм належало 1013. Друге угруповання — автокефалісти — 200 громад. Відгалуження автокефальної церкви підпорядковувалося єпископу Погорілку і налічувало 29 громад. Обновленське угруповання — 25 громад.

На чолі губернських прибічників патріарха Тихона стояв архієпископ Пимен, який був водночас і главою Українського синоду. Але в середовищі тихонівців на Поділлі помітною була тенденція до обновлення церкви. Вона виявлялася навіть і серед частини єпископату. «Дві третини громад тихонівського напрямку при досить умілому підході з боку обновленців могли б бути відколоті»,— читаємо у доповіді Подільського губернського відділу ДПУ за 1923 рік. Здавалося б, чому це репресивні органи мають втручатись у міжконфесійні справи? А тому, що з суто політичних міркувань влада була зацікавлена у збільшенні впливу цієї течії і послабленні тихонівщини.

Поява декількох течій у православ'ї має цілком певні історичні і суспільні корені. Церковний розкол був зумовлений насамперед тим, що церква звільнилася від тиску самодержавних структур. До 1917 р. російська православна була важливим чинником офіційно-монархічної політичної системи. Зруйнування її викликало зміни і в церковному середовищі. Ці зміни на Україні посилювалися й наростанням національної самосвідомості, що й стало грунтом, на якому виникла автокефалія. Однак звільнення від опіки самодержавства зовсім не означало, що церква стала незалежною і від нової державної влади. Йдеться про те, що відомий декрет про відокремлення церкви від держави мав значною мірою декларативно-пропагандистський характер. Як інструмент втручання найчастіше застосовувались саме сумнозвісні органи. У доповідній записці губвідділу ДПУ «Про церковне життя на Поділлі» (жовтень 1922 р.) відзначалося, що до останнього часу члени єпископської церкви мали тверду одностайність у проведенні своєї лінії. Однак «роботою ДПУ в їхньому середовищі посіяні незгоди: єпископська церква розділилася на «біле» й «чорне» духівництво, як у Вінниці, так і на периферії з'явилося багато невдоволених проводирями єпископської церкви. Одні з них стали відкритими прихильниками «Живої церкви», організувавши в себе групи «Живої церкви», як, наприклад, у Брацлавському, Жмеринському, Гайсинському й інших повітах... У цьому напрямку ведеться увесь час боротьба між прихильниками однієї і тієї ж церкви. Головними діячами і керівниками цієї боротьби є губвідділ ДПУ як насадження своїх освідомлювачів і сексотів, він весь час спрямовує роботу для розколу і чвар у єпископській церкві».

У тій же записці автокефальний рух на Поділлі характеризується як такий, що має «виразне шовіністично-петлюрівське забарвлення», зазначається, що він охоплює «дедалі більше місця в церковному житті».

Ідея цього руху вбачається в тому, щоб «шляхом автокефальної церкви зробити автокефальну Україну», і вона «набуває дуже багато прихильників серед населення Поділля, яке відрізняється виключно шовіністичним характером». Для автокефальної церкви ситуація ускладнювалася тим, що вона, «ворогуючи з єпископською церквою, почала ворожнечу всередині себе».

Звичайно, не без допомоги безстрашних чекістів!

У Вінниці губернська церковна рада автокефальної церкви «перебуває в стадії майже повного розвалу. Роботою губвідділу ДПУ туди введені освідомлювачі і сексоти, які грають на руку розвалу і ввесь час проводять цю лінію». Повідомляючи, що «жоден момент церковного життя на Поділлі не уникає поглядів в губвідділу», його начальник скаржиться, що «працювати доводиться на власний страх і ризик» через брак інструкцій і директив з центру.

Як яскравий приклад такої діяльності наводиться ситуація, в яку потрапив автокефальний єпископ Іван. Будучи марнославним, він зажадав для себе надмірних шанобливих церемоній. Це викликало протест церковної ради, яка звернулася з проханням надіслати іншого єпископа. Івану звеліли залишити кафедру. Але, як сказано в донесенні ДПУ, «під упливом нашого сексота Іван відмовився підкоритися, згрупував довкола себе прихильників, роз'їжджає й агітує за залишення його єпископом на Поділлі». На цьому грунті і стався розкол в губернській церковній раді автокефальної церкви. «На останній з'їзд, який відбувається в даний час у Києві, також посланий нами сексот, який, маючи своїх прихильників, буде проводити лінію залишення Івана у Вінниці і розколу в автокефальній церкві». Таким чином, «і єпископська церква, і автокефальна, розділяючись на ворогуючі табори всередині себе, ворогують одна з одною». Далі повідомляється, що ці чвари негативно позначалися на довір'ї до церкви з боку мирян.

Отаке воно, відокремлення церкви від держави!

Рушійні пружини міжконфесійної ситуації дуже чітко вимальовуються й з іншої записки губвідділу ДПУ «Доповідь про роботу щодо організації групи «Жива церква» у Подільській губернії» (кінець жовтня 1922 р.). «15 вересня з Харкова було одержане циркулярне розпорядження про організацію групи «Жива церква» на Поділлі»,— читаємо в документі.

Наголошуємо ще раз, що йдеться не про спонтанне виникнення однієї з церковних течій, а про запрограмовану її організацію. Одразу ж на місця були розіслані відповідні директиви, а у Вінниці «почалася робота по завербуванню людей для цієї мети». Одним з найперших завербованих стає український автокефальний священик Сідельник[1] Працюючи від ДПУ, він виявив ініціативу «стати на чолі групи «Жива церква» на Поділлі. Для цього залучив ще кількох прихильників. Вінницька служба ДПУ в цьому виявилася досить проворною. В усякому разі, коли її працівники разом з Сідельником поїхали до Києва для того, щоб остаточно з'ясувати деталі, виявилося, що там ще нічого в цьому напрямі не робилося.

Для розвідувальної роботи «був намічений настоятель Преображенського собору піп Юнак, якого, одначе, легко взяти не вдалося, так як ставити його до відома, що він працює на ДПУ, виявилося неможливим». Вирішили діяти іншим чином. До нього було приставлено сексота, який постійно тримав його в куті зору і «поступово увів його в курс справи». Цей Юнак виявився людиною дуже марнославною і «піддався на вудочку лише тоді, коли йому було обіцяно посвячення в єпископи». Планувалося, що тоді він, «ворогуючи з автокефалістами і представниками старої єпископальної церкви, зможе усунути звідти небажаний для нього елемент». Водночас із завербуванням Юнака до нього вдалося «приєднати» протидиякона Савицького і попа Євгенія. Таким чином, ініціативна група «Живої церкви» зусиллями ДПУ була створена і могла приступати до подальшої роботи.

Отже, йшлося про цілеспрямоване інспірування міжконфесійних конфліктів, що мало на увазі кілька завдань. По-перше, ослаблення церковних осередків як своєрідних вогнищ суспільного протистояння новому режимові. По-друге, дискредитація церковної ідеології з метою розчистити поле для ідеології офіційної. І, зрештою, по-третє, підрив автокефальної церкви мав на меті послаблення національного руху, частиною якого було її формування. Треба мати на увазі й те, що, виконуючи курс на розкол церков, ДПУ готувало кадри і виробляло прийоми своєї подальшої роботи в суспільстві проти «небажаних елементів».

Закриття церков і конфіскація майна релігійних громад викликала природне невдоволення, різкі оцінки і селян, і духовенства, що кваліфікувалося як контрреволюція. Так, наприклад, у селі Окнино Гайсинської округи релігійна громада зібрала підписи з вимогою повернути відібрані церковні будівлі, вважаючи відповідні постанови сільради й сількомнезаму неправильними. Під вимогою було зібрано 895 підписів. Здавалося б, думка громади мала стати вирішальною. Та лише не для функціонера ДПУ. Це, зазначав він, не більше ніж «мнение общины», яке має значення тільки для неї самої».

Такі ситуації загострювали обстановку, викликали антирадянські настрої. Священик з села Городка Мацкевич, приміром, відверто говорив: «Більшовики — самозванці, і хто, наприклад, вибирав тов. Рикова на посаду голови Раднаркому?» Він твердив також, що «все одно Радвлада повинна загинути, так як іноземні держави й народи не можуть миритися з беззаконнями Радвлади», що «ніколи, ніде не було, щоб відбирати у кого б то не було майно безкоштовно вважалося справедливістю». Він провіщав настання війни, хоча в цьому не був аж ніяк оригінальним: ця думка тоді була поширеною. «Селянство за своїм недорозвитком піддається таким агітаціям попа»,— зазначає з цього приводу документ ДПУ.

Але селянство й духовенство все ще мали надію порозумітись з владою, в тому числі й у національних запитах. У 1925 р. свяще-

[1] Безпосередній механізм завербування у цьому випадку невідомий.

ник Давиденко служив у церкві села Краснопілки панахиду по Тарасові Шевченку. У ній як хористи брали участь і деякі члени культурно-просвітницького гуртка. Серед селян мали місце розмови, що «мабуть, Радвлада визнає церкву, оскільки дозволила служити панахиду по Шевченкові і відзначає цей день». Навіть в умовах повного безправ'я селян не полишала надія. Але вона виявилась безпідставною.

ТАКТИКА РОЗКОЛУ

Про юридичну незахищеність духівництва свідчить епізод, що зафіксований в записках ДПУ Гайсинської округи. Священик з села Кисляка Педаховський, коли його виселяли з дому адміністративним порядком, «нічого особливого не зробив, а лише «благословив» тих, хто це розпорядження виконував, прорікши: «Ізидіть, нечестиві». Педаховського засудили за агітацію проти Радянської влади. Йому загрожували два роки ув'язнення. Але адвокату вдалося домогтися умовного присуду. Цікаво відзначити, що місцевим підрозділом органів була підслухана телефонна розмова гайсинського службовця наросвіти А. Краковського, який «від душі вітав адвоката як видного захисника». Навіть звичайне людське співчуття фіксувалось місцевими спецслужбами.

Зрештою, у влади був найнадійніший важіль, щоб змусити церкву коритися,— репресії. Але очевидним є й те, що міжконфесійна боротьба полегшувала їй проникнення в церковні структури й контроль над ними.

Про це незаперечно свідчать архівні документи. «Релігійна обстановка на Україні відзначається розвалом попередньої єдиної церковної організації, різкою ворожнечею між церковними угрупованнями»,— читаємо в інформаційному листі, датованому травнем 1925 р.

«Замість колишньої православної церкви на Україні є чотири основних церковних угруповання: тихонівська, обновленська, автокефальна і діяльно-христова церква. Боротьба між ними набуває різкого характеру і йде по лінії захоплення храмів, впливу на віруючих, веде часто до побиття й бійок. Ворожнеча послаблює й дезорганізує церковні організації й дискредитує духівництво». Відбувся розкол на два угруповання й у самій автокефалії.

Тобто мета була досягнута! «Політично автокефальна церква є шовіністично-петлюрівською організацією в розумінні керівного складу духівництва, орієнтується на Петлюру й на створення Української Народної Республіки»,— читаємо в одному з донесень. Це був той штамп, створений органами ДПУ, який не давав змоги зрозуміти національні запити України, в т. ч. багатомільйонної пастви автокефальної церкви.

«Ні в одній з колишніх окраїн Російської імперії релігійне питання не має такого важливого політичного значення, як на Україні»,— наголошував у доповідній записці до Гайсинського окрпарткому один з уповноважених у справах релігій. На його погляд, це зумовлювалося тим, що на Україні «культурний рівень населення взагалі стоїть дуже низько і особливо сильно дає себе знати малочисельність пролетаріату, релігійні пересуди, закорінені серед темного українського сільського населення».

Отже, церква на Україні розглядалася тільки в контрреволюційному контексті.

Але з віруючими доводилося рахуватися вже хоча б тому, що їх на Україні налічувалися мільйони (за дуже заниженими офіційними даними 1925 р. — 7,47 млн.) храмів — 8 тис. (закритих — 950).

В умовах гострих конфесійних сутичок державі довелося брати на себе певні регулятивні функції. Це, зокрема, стосувалося до питання розподілу храмів між конфесіями та спільного користування ними. На місцях ці питання вирішувалися «не завжди безболісно», що призводило в ряді місць до серйозних ексцесів. Якщо на один однопрестольний храм претендувало кілька громад, власті рекомендували надавати їх у потижневе користування кожній громаді, «не допускаючи становища, коли в руках громади однієї орієнтації було декілька храмів, а в користуванні іншої — жодного». Разом з тим рекомендувалося уникати передавати в спільне використування храми для автокефальної і синодальної орієнтації, решту ж угруповань допускалося зводити в одній будівлі. Мабуть, ішлося про уникнення можливості для зближення тих конфесій.

Найбільше перешкод, як і раніше, чинилось афтокефалії.

На перешкоді до її легалізації стали знову ж таки органи ДПУ. Під приводом того, що церква буде зареєстрована не раніше, ніж буде проведена чистка духівництва на місці. Цілком зрозуміло, яким неприйнятним було для священнослужителів запроваджувати не просто світські, а суто партійні методи роботи в своєму середовищі!

Одне слово, декрет 1919 р. про відокремлення церкви від держави почав обростати численними постановами, інструкціями ВУЦВК, НКВС, НКО, що утруднювали діяльність релігійних громад. Навколо автокефальної церкви та її парафіян створювалася атмосфера особливих підозрінь і недоброзичливості. «З двадцять третього року умови змінилися так, що треба було йти чи до церкви, чи на службу до Радвлади»,— згадував її лідер Потієнко. Тогочасні офіційні документи постійно характеризують цю церкву як таку, що «за своєю сутністю є більше політичним угрупованням, ніж релігійним. Яскравим свідченням цього твердження може служити особовий склад автокефальних ієрархів, більшість яких — колишні політичні діячі різних українських шовіністичних угруповань. Для більшості з них церква є не метою, а засобом для створення «самостійної України».

За тим же джерелом, «майже 70 відсотків всього складу цієї церкви становив антирадянський елемент, який використовував церковну кафедру для певної політичної агітації».

Знову ж ідеологічні кліше ДПУ, котрі ми подаємо для розуміння каналів живлення усіх подальших видань, як пропагандистських, так і тих, що претендували називатися науковими.

Зростання числа прихильників автокефальної церкви делалі настійніше ставило на порядок денний питання про її реєстрацію. В широкому плані йшлося, зрештою,

про можливість реалізації національних прав українського народу. Але підтримки це в урядових колах не знаходило.

А тим часом відмова в легалізації створювала напружені стосунки між паствою й керівництвом церкви.

Умови ще більш ускладнилися з квітня 1925 р., коли парторганізацію республіки очолив Каганович, який показав себе прихильником сталінської, тобто ворожої до України, лінії в усіх політичних питаннях. Остаточно утверджувалася тенденція, суть якої полягала в жорстокій регламентації діяльності релігійних організацій та служителів культу, в крайньому обмеженні прав і свобод віруючих. Така тенденція, зокрема, випливала і з рішень всеукраїнської наради агітаційно-пропагандистських працівників, що відбувалася наприкінці квітня 1925 р. Стало ще ширше практикуватися закриття в адміністративному порядку церков, що фіктивно прикривалося «бажанням» населення передати їх під клуби, театри, школи і т. ін. Священики, як «соціально ворожі елементи», нерідко підлягали виселенню. Була спрощена процедура закриття храмів: на місцях для цього треба було не більше тижня. В центрі справи про припинення діяльності релігійних громад розглядалися позачергово.

Особливо згубно ця лінія позначилася знову ж таки на становищі Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Прагнення автокефалії довести свою лояльність оцінювалися як політичні підступи. Спробу її керівництва домогтися 1925 р. зустрічі з Кагановичем для упорядкування церковно-державних взаємин розцінено як намагання нав'язати переговори про особливий статус цієї церкви на Україні. У прийомі відмовили. Каганович оцінював українську автокефальну як буржуазно-націоналістичну організацію. Зростання недовір'я з боку держави посилювало внутрішню боротьбу в автокефальній церкві. Вище йшлося про те, що цей розкол був запрограмований. На початку 1926 р. з-під її впливу вийшла й група духівництва Тульчинської округи на чолі з єпископом Пивоваровим. Такої ж тактики провокування розколу органи влади застосували й щодо тихонівського угруповання.

Новий адміністративний тиск на права віруючих закріплювався Кримінальним кодексом УРСР, введеним 1 липня 1927 р. Він містив ряд статей, що звужували сферу діяльності релігійних товариств. У розісланій невдовзі «зовсім таємній» директиві секретаріату ЦК КП(б)У від 4 липня 1927 р. окружним партійним комітетам наголошується на «пожвавленні діяльності релігійних організацій всіх відтінків, що його ми спостерігаємо останнім часом». Окружним антирелігійним комісіям належало провести обстеження з метою з'ясування основних моментів релігійного руху. Вибіркове обстеження мало охопити близько 200 сіл (по 3—5 сіл на кожну округу). Але ситуація вивчалася не для побудови реалістичної політики, а для організації подальшого наступу на церкву. Це добре простежується за документами ДПУ. У доповідній записці до Могилівського окрпарткому від 8 вересня 1928 р. про стан релігійних угруповань та роботу серед них дається характеристика чотирьох течій у православ'ї на території округи. Робота ця справді має єзуїтський характер.

Тихонівська течія характеризується як невелика, мала вона всього 20 релігійних громад, поділялася, в свою чергу, ще на три течії й орієнтувалася головним чином, як сказано в документі, «на куркульство та старих крикунів, через яких веде боротьбу з Радянською владою, посилаючись на те, що Радянська влада заганьбила церкву, що Радвлада — це влада не від Бога, а від дракона». Тихонівське духівництво користується авторитетом серед релігійного селянства, «має досить міцну економічну базу». «З цим реакційним духовенством ми ведемо боротьбу через другі релігійні угруповання, а головним чином через синодальців, дискредитуючи всю систему релігійного ставлення, а також і дискредитуючи окремих представників тихонівської реакційної течії». Нагадаємо, що постановою ВУЦВК від 12 жовтня 1927 р. з 1 січня 1928 р. вводився в дію Адміністративний кодекс УРСР, одним з розділів якого були «Правила про культи». З їх прийняттям відповідний декрет уряду УРСР про свободу совісті втратив чинність. Лише через рік такий закон ухвалено в РРФСР — в цій ганебній справі УРСР тримала сумнівну пальму першості.

Синодальне угруповання характеризується як «найбільш лояльне по відношенню до Радянської влади», бо орієнтується на лояльне селянство. На території округи таких громад налічувалося понад 170. Службист ДПУ відвертий у своєму донесенні: «Синодальне духівництво ми використовуємо для боротьби зі всіма другими релігійними угрупованнями». Зауважує також, що «матеріальна база цього угруповання занадто слабка», а це «гальмує справу боротьби синодалістів з другими угрупованнями». Читаємо: «Синодальний архієпископ Лоллій, якого ми використовуємо для боротьби зі всіма течіями і якого перевірено, має авторитет серед духівництва на всій Україні». Далі виникає мотив тридцяти срібників, явно не розрахований на стороннє вухо: цей Лоллій «через матеріальну незабезпеченість весь час ставить питання про залишення нашої округи, і ми маємо залишитися без перевіреного єпископа або будемо мати неавторитетного єпископа, і буде загроза переходу від синодальної орієнтації до других орієнтацій, а головним чином до реакційної тихонівської. Тому матеріальну підтримку синодального єпархіального управління ми ставим на перший план нашої роботи серед духівництва».

Українська автокефальна незмінно подається як така, що «має основною базою українське шовіністичне селянство та дрібну українську інтелігенцію». На той час в окрузі вона мала понад 25 релігійних громад. Навколо цієї течії гуртувалася й селянська молодь.

«Відсутність коштів не дає нам можливості систематично виявляти та висвітлювати окремих представників та ідеологів цього угруповання як з боку ставлення його до Радянської влади, так і з боку ставлення та боротьби з другими течіями,— бідкається автор записки. — В основному наша робота

зводиться до того, щоб через представників однієї течії вести боротьбу з другими течіями, виявляти антирадянський елемент духівництва та релігійного громадянства».

Бідні миряни, простодушні українці! Поки вони сперечалися між собою про якісь там тонкощі й деталі обряду, смикали один одного за чуба в пошуках істинного шляху до євангельської любові, ділилися та об'єднувалися за дуже важливими (так їм здавалося!) ознаками ревності у вірі, чиясь рука дуже вправно пов'язала їм на руки й ноги довгі мотузки і, посміюючись у вуса, почала легенько ними керувати, ніби маріонетками. «Направляючи боротьбу однієї течії проти другої, ми послаблюємо релігійність селянства, яке доводиться іноді до того, що не знає, до якої течії йому слід приєднатися, але ця робота може бути виконана лише тоді, коли буде на це дано відповідні кошти».

Цікаво, що ті самі методи застосовувалися і щодо єврейських громад. У окрузі налічувалося 95 синагог (з них 5 закрили). «Наша робота серед єврейського духівництва головним чином полягає в тому, щоби підривати керівництво релігійними громадами від непманського елемента та передавати його до рук єврейської бідноти та ремісників, виявляючи існування нелегальних філантропічних організацій, ліквідувати їх (sic! — А. З.). І обслуговувати потреби допомоги єврейській бідності через організацію «Допомога».

Тобто в ім'я монополії ідеології і влади треба було ліквідувати вже існуючу допомогу, щоб створити «нашу». Хоч ще не існуючу, зате класово правильну!

А далі знайомий мотив: «Щоб загострювати боротьбу між «хасидизмом» та «миснагдизмом» (течії в іудаїзмі. — А. З.), успіх цієї боротьби головним чином залежить від наявності коштів».

Серед документів ми виявили й відповідний кошторис «на антирелігійну роботу на 1928—1929 рр.»:

Оплата інформаторів і зв'язки з ними по тихонівщині, синодах, УПЦ, УАПЦ та єврейському духівництву (на рік, крб.)	1200
На підтримку синодального єпархіального управління та проведення пленумів	1200
На підтримку інформаторів та зв'язків з ними по сектантству	600
Разом	3000

10 вересня 1928 р. начальник окрвідділу ДПУ знову звернувся до секретаря окрпарткому з таємною доповідною про надання двохсот карбованців, «що дасть можливість внести пожвавлення в антирелігійну роботу». Таємною постановою бюро Могилівського окрпарткому від 11 вересня ці гроші були надані і негайно видані. Ще б пак! Справа ж нагальна! Повідомлення такого роду знаходимо і в документах наступних років.

ЗА ТРИДЦЯТЬ СРІБНЯКІВ

Тотальне порушення законності викликало дедалі більший опір як серед селян, так і серед духівництва («Посилення антирелігійного руху приводить попів та інших релігійних керівників до висновку, що Радвлада перестала бути атеїстичною, а набула форми антирелігійної, скасувала декрет про відокремлення церкви від держави, веде безпосередню боротьбу проти релігії, використовуючи своє панування, цебто диктатуру»).

З документів, датованих 1929 роком, зрештою, дізнаємося про звичний «почерк» каральних органів: «За останній час нами заарештовано 10 попів різних течій».

Поряд з цим знову потреба у грошах на підкупи. «Ті кошти, що ми їх одержуємо на цю роботу, дуже мізерні й не вистарчають,— читаємо в доповідній записці до секретаря Могилівського окрпарткому від 16 липня 1929 р. — Відсутність коштів гальмує роботу по виявленню антинародної діяльності духівництва, а також керуванню окремими течіями в їх боротьбі проти інших течій. Ми вважаємо за необхідне асигнувати спеціальні кошти на роботу серед духівництва в кількості 4000 крб. на рік».

Що це за «робота», теж було видно з кошторису, що додавався:

1. На підтримку єпископів, які нам висвітлюють загальне становище, та проведення з'їздів . . . . 1000 крб.
2. Для роботи з окремими течіями:
   а) синодальною . . 750
   б) УАПЦ 750
   в) УПЦ 750
3. На агентуру по сектантству . 750

Коментарі, мабуть, тут не потрібні.

В іншому документі відзначається, що «старим селянам у більшості не подобалося, що молодь брала участь в антирелігійній демонстрації, і головним чином в той момент, коли в церкві відбувалася служба».

Зусиллями ідеології вносився розкол і в сім'ю, а ширше — між поколіннями, безжально руйнувалися традиції. «Куркульські елементи села особливо незадоволені антирелігійними маніфестаціями і взагалі антирелігійною кампанією». Ці «елементи» висловлювали своє незадоволення тим, що «більшовики знищують релігію, ведуть боротьбу з релігією, але в той же час утворюють нову релігію. Нова релігія для селянства не підходить, не задовольняє потреби селян, тому що вона побудована на визнанні нових святощів і на знищенні старих святощів, що селянство звикло їх визнавати». Тим часом духівництво робило спроби відрегулювати відносини з владою, виявивши належну мудрість. Воно стверджувало, що «влада Рад не повинна бути антирелігійною, вона може бути атеїстичною, але не підтримувати антирелігійний рух. Радвладі треба співробітничати з церквою, і лише таким чином може суспільство за радянських умов прогресувати, підтримка антирелігійного руху з боку Радянської влади знищує основи закону про відокремлення церкви від держави». Але в умовах наступу на селянство наступ на церкву був неминучий. «Активом ставиться питання про відбирання церков та синагог в таких місцевостях: Могилів — синагога, Остріки — церква, Копайгород — синагога, Яришів — синагога, Тарасівка — церква. Крім того, і по інших селах актив починає кампанію за відбирання церкви». Тут же читаємо зізнання про те, що «роз'яснювальна робота проводиться недостатньо, і тому

є випадки, коли почалася робота на адміністративне відбирання церков без достатньої підготовки віруючого селянства». Як це: підготувати віруюче населення до... відбирання церков?

Про характер «атеїстичної роботи» у ті часи свідчать факти. В селі Кантелина уповноважений закрив церкву, вдаючись до зухвалого обману. Він ходив з двома списками: один — на відкриття церкви, другий — на закриття. Селяни підписувалися за відкриття, але їм подавався аркуш на закриття. Коли селяни ставили свої підписи про збереження дзвонів, він приклеював заголовок про їх зняття. У Рахнах, Криштопівці й Велішівці церкви закрити змушені були самі релігійні громади, не маючи змоги заплатити податки. Але під час заворушень навесні 1930 р. на вимогу селян церкви було знову відкрито. До райвиконкому була подана також вимога, щоб прислати священиків до тих церков, де їх не було. «Что, конечно, не выполнено»,— самовдоволено рапортував чиновник, уповноважений Вінницького окрпарткому у березні 1930 р. В його доповідній є ще одна гостросюжетна деталь: «В селах Жадани і Пархомівка дзвони зняли незаконно, без постанови зборів і без підпису, що мало негативний вплив на настрої. Дзвони привезли до райвиконкому, вони тепер лежать на дворі, а частково залишилися в селах, розвішені на стовпах; селяни кажуть: «Казали, треба на індустріалізацію, а тепер свині об них чухаються». Рудметалторг на вимогу райвиконкому вивезти дзвони не відгукнувся».

24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про заходи щодо посилення антирелігійної пропаганди», яка була розіслана всім ЦК національних компартій і окружним комітетам партії. У ній констатується, з одного боку, «пожвавлення діяльності релігійних організацій і триваючі їх спроби пристосуватися до соціальних умов, що змінилися», а з другого — стверджується, що «в СРСР відбувається процес викоренення релігійності», який характеризується «розкладом старих форм християнства», збільшенням лав «Спілки безбожників», активною підтримкою вчительством антирелігійної виховної роботи в школі, «посиленням суспільного руху робітників і селян на користь закриття молитовних установ». Що ж до пожвавлення релігійних організацій, то це розглядається як наслідок «опору буржуазно-капіталістичних верств», викликаного, у свою чергу, «посиленням соціалістичного будівництва і соціалістичного наступу на куркульсько-непманські елементи». Ясно, що за цим «аналізом» не стоїть нічого, окрім логіки пошуку ворога і нав'язування дійсності власних уявлень. Партійним осередкам Рад рекомендується «взяти на себе ініціативу» й «організувати широкі маси на боротьбу з релігією, правильне використання колишніх монастирських будівель і земель, влаштування в колишніх монастирях потужних сільськогосподарських комун... не допускаючи ні під яким приводом існування в цих монастирях релігійних організацій».

Припинялося постачання папером релігійних видавництв. На церковні установи відкрито нацьковуються органи Наркомату внутрішніх справ та ОДПУ, «маючи на увазі, що релігійні організації є єдино легально діючими контрреволюційними організаціями, що мають вплив на самих людей». Постанова була підписана секретарем ЦК Кагановичем. У ній виразно втілився дух розвинутого тоталітаризму. Розмахувати погрозами і давати стусани духівництву, практично безборонному перед жорстокою системою, здавалося, не потребувало великих зусиль. Але дуже скоро виявилося, що навіть в умовах тоталітарної системи такі лобові атаки були безрезультатними.

Уже менш ніж через півроку на місця надійшла цілком таємна постанова ЦК ВКП(б) за підписом Молотова. Спочатку в ній напускається ідеологічний туман: «У зв'язку з посиленням антирелігійного руху серед робітників і селян останнім часом рішення про закриття церков набуває масового характеру». Далі констатація дикого свавілля у цій справі й спроба зняти з себе відповідальність: «При цьому почастішали випадки цілком нетерпимого спотворення партійної лінії в царині боротьби з релігією», бо, як виявилося, «багато партійних організацій недооцінюють чисельність віруючого населення, перебільшують антирелігійний рух у масах». Щодо закриття молитовних установ, то з цього приводу зазначається, що «нерідко, особливо в селах, закриття відбувається за однією лише постановою місцевої влади без санкції відповідних виконкомів і центру», що часто місцеві організації «зовсім не враховують настроїв переважної більшості віруючих проти закриття», обмежуючись рішенням невеликих зборів, що складаються переважно з комуністів, комсомольців і радянського активу, і через таке свавілля «у цілому ряді районів за останні чотири-п'ять місяців відбувалися заворушення віруючих на грунті відбирання церков, причому в окремих випадках доходило до збройних зіткнень».

Але сльози Молотова були, виявляється, крокодилячими. Основна думка згаданої постанови полягала в тому, що «форсоване й непідготовлене закриття церков не розчищає, але утруднює розгортання антирелігійної пропаганди, а позиції куркулів, непманів і попів не послаблюються, а посилюються». Ховаючи ікла, автори постанови звеліли «заборонити арешти так званого релігійного характеру, оскільки вони не пов'язані з явними контрреволюційними діяннями служителів церкви й віруючих». Але, за народною приказкою, чого бик навик, тим і вночі реве! Це засвідчує масив документів, пов'язаних з повстаннями селян на початку 1930 року. Серед кривд, завданих їм, чимало й тих, що були викликані саме закриттям церков, свавільним зняттям дзвонів, прямою наругою над храмами, арештами священиків тощо.

Прикладом адміністративної сваволі в Ямпільському, Барському й Могилівському районах, де «по-головотяпському підходили до закриття церков і зняття дзвонів», може бути розпорядження окружного адміністративного відділу про закінчення до 15 березня зняття дзвонів, бо «у противному разі справа буде розглядатися як за зрив справи індустріалізації».

Обстоюючи духівництво, селяни боронили й власні права на свободу совісті та дотримання народної традиції, зрештою, право

бути людиною. Тому селянські протести проти розгрому церкви треба розглядати в широкому демократичному контексті, навіть коли йдеться про окреме село чи окремий випадок.

17 березня 1930 р. в с. Клебані Тульчинського району зібралося близько 350 жінок. Вони зажадали повернути їм священика, забраного в ДПУ, а також вимагали від голови сільради прикласти печатку до зібраних ними підписів про визволення того священика. Але голова сільради відмовився це зробити.

Такі збори проводилися і в інших селах.

Антиселянська ідеологія й політика породжувала на селі велику ворожнечу між людьми. Хвилюваннями, зокрема, були охоплені всі села Бершадського району, серед вимог було «звільнення заарештованих куркулів та попів». Але навіть секретар райпарткому Сельцер був змушений визнати, що причиною заворушень було беззаконня, організоване владою. Серед численних прикладів «викривлення партлінії» наводяться й такі: у с. Війтівці голова сільради побив бідняка наганом, ходив у церкву в шапці; у Яланці комсомольці викачували заборгованість, палили євангелія, забирали горілку і тут же випивали.

У протоколах Тульчинської окружної контрольної комісії відбито сваволля й наругу щодо віруючих і духівництва: «В проведенні антирелігійної роботи припущені випадки знущання місцевими органами влади, а також активом в деяких селах над релігією (села Жердинівка, Гнатівка, Чечелівка і в цілий низці інших сіл). При вилученні дзвонів місцеві органи влади, окремі партійці, комсомольці, а також актив села вели себе визивно: заходили в церкву в головному уборі, курили цигарки, плювалися, вимагали ризи та вбиралися в них; у формі попів, архімандритів ставали в голові походу, направляючись до райцентру, безцільно розмахуючи хрестами та кадилами. Всі зазначені моменти, безумовно, призвели до дискредитації політики Радянської влади та незадоволення селянства». Додамо, що це була не дискредитація політики, це становило її безпосередню сутність.

1930 рік можна справедливо вважати роком національної катастрофи на Україні: в лютому припинили діяльність окружні церковні ради УАПЦ, на початку березня почався сфальсифікований процес «Спілки визволення України», до якого притягли й діячів автокефальної церкви; навесні були придушені масові селянські виступи проти насильницької колективізації; тисячі селянських родин були пограбовані, розорені й заслані під вивіскою розкуркулення; учительство зведено до ролі слухняної ідеологічної наймички. Рештки церковних громад змушені були приєднуватися до обновленської або московської патріаршої церкви. До середини 30-х років процес поглинення української церкви завершився.

Внутрішня логіка тоталітарної системи вимагала нових жертв. Зруйнування селянської садиби і церковного осередку викликало катастрофічне руйнування моралі. Насувався 1933 рік.

А. Німенко. Гетьман І. Підкова

ОЛЕКСАНДР ГАЛИЧ

«НЕПЕРЕМОЖНО МЕНЕ ТЯГНЕ ДО ЩОДЕННИКІВ...»

Кілька останніх років переконливо довели, що в українській прозі йде активний процес порушення усталених традицій, за якими передові рубежі впевнено посідали повість і роман. Сьогодні на передній край літератури, поруч з публіцистикою, а також творами забутих чи напівзабутих письменників, вийшли різноманітні мемуарні жанри: спогади, літературні портрети, щоденники, записні книжки, листи...

Чи не найбільший інтерес в аспекті нашої розмови викликають щоденники. У час духовного оновлення рідної культури вони дедалі частіше з'являються на сторінках літературно-художніх журналів, видаються окремими книжками, постають вагомими реаліями «документального вибуху», аналізуючи який, зламали вже чимало списів найдосвідченіші літературознавці та критики. Отож поява письменницьких щоденників на сторінках республіканських часописів, здавалося б, мала стати значною подією в літературному житті. Неймовірно, але цього не сталося. Якихось значних критичних відгуків на ці публікації, зокрема й на ті, що належать авторам, повернутим із небуття, не з'явилося. (Для порівняння згадаймо, що публікація, наприклад, «Окаянных дней» І. Буніна в російській літературі стала предметом серйозних роздумів). Мабуть, у нас на Україні дається взнаки і теоретична неопрацьованість жанрових проблем сучасної мемуарної прози. Хоча щоденник як жанр мемуаристики здавна існує в українській літературі. Класичним зразком його є знаменитий «Журнал» Т. Шевченка, що його почав вести Кобзар наприкінці свого перебування на засланні. До щоденників зверталися у свій час П. Куліш і О. Кобилянська. Не можна спокійно, скажімо, читати передсмертний щоденник В. Чумака, розстріляного денікінцями в Києві у роки громадянської війни...

Жанрова специфіка щоденників полягає у тому, що в них нема єдиного сюжету, спільного ідейного змісту. Естетична ж цілісність забезпечується особою самого автора, думки якого день у день нанизуються на єдиний стрижень, від чого щоденники мають певну, хоча й умовну завершеність. Природною для щоденників є фрагментарність, невідшліфованість оповіді. По суті, щоденники поєднують у собі ознаки різних літературних жанрів, і це поєднання не є механічним.

Для багатьох поетів, прозаїків, драматургів рано чи пізно зростає час звернення до спогадів, документальних жанрів. П. Тичина у зв'язку з цим писав: «Останнім часом непереможно мене тягне до щоденників, мемуарів, біографій». Письменницькі архіви свідчать, що значна частина українських літераторів вела щоденники. Однак друкувалися вони, звичайно, по смерті автора (О. Довженко, П. Тичина, Остап Вишня), а чимало, як-от Варвари Чередниченко, Степана Васильченка, і досі чекають на публікацію.

Часом небувалого масового вторгнення до літератури письменницьких щоденників стали 80-і роки, особливо кінець десятиліття. Записи О. Довженка і П. Тичини, М. Драй-Хмари і В. Поліщука, Остапа Вишні, В. Винниченка, В. Стуса, як і кращі книги мемуарної прози — «Третя Рота» В. Сосюри, «Меморіал» С. Голованівського, «Пам'яті пекучий біль» С. Жураховича, «Думи і спогади» М. Бажана підтримують і зміцнюють у сучасному літературному процесі пафос особистості, людини духовно багатої та щедрої, активно мислячої, яка через лихоліття й тяжкі випробування несе в собі біль і турботу про народ, його мову, історію та культуру.

Зі сторінок щоденників письменник постає наодинці з читачем без будь-яких посередників. Кожне слово, речення, епізод, фрагмент є особливо інтимними, оголеними. Читач відразу ж, без коментарів відчуває реакцію автора щоденника на політичні події, на прочитані книжки, переглянуті кінофільми, на стосунки з людьми, які оточували письменника. Минуле, відтворене у щоденнику не через якусь часову відстань, а одразу ж по свіжих слідах, постає для читача у формі теперішнього часу, а гострота первісного сприймання навколишньої дійсності нерідко виявляється передбаченням майбутнього,— саме це визначає духовну атмосферу й тональність щоденників провідних українських літераторів. А звідси той важливий факт, що в сучасний літературний процес вливається свіжість бачення дійсності людьми далекого й недалекого минулого, їхній погляд на найрізноманітніші події, великі й малі, благородні та злочинні, прекрасні й потворні, на те, що повинно залишитися в пам'яті нащадків, аби вчорашній день, пройшовши крізь призму сьогодення, міг стати повчальним дневі завтрашньому.

На превеликий жаль, доводиться констатувати відсутність в українському літературознавстві спроб осмислення такого неординарного явища, як письменницькі щоденники. Не прагнучи до всеосяжності, зупинимося хоча б на окремих зразках цього жанру, які належали перу провідних українських літераторів.

Чи не найпомітнішою подією в мемуаристиці останніх років є публікація «Сторінок

щоденника» О. Довженка (Дніпро. — 1989. — № 4—9). Ці інколи лаконічні, а часом докладно деталізовані записи, що їх вів відомий майстер кіно й літератури протягом останніх п'ятнадцяти років життя, становлять поліфонічну картину духовного світу письменника.

Як справжнього патріота, відлученого від Батьківщини, його безперервно турбувала доля України, її талановитого, працьовитого народу, який, попри неймовірні труднощі й трагедії, зберіг свою мову та культуру. «Незнання історії», «історична неповноцінність державна»,— ось висновок цих роздумів письменника.

Відразу в О. Довженка викликає тоталітарний режим, насаджений Сталіним у СРСР. Оцінки постаті цього диктатора, а також багатьох інших, наділених владою осіб видаються написаними сьогодні. Приміром запис від 3.VIII.1942 р.: «Довгі роки придивляюсь до людей, що стоять біля керма. Різні були. Були з ухилами, з гріхами, з родимими плямами, проходили вони передо мною, пропливали, як листя на воді. Але були вони солідніші та імпозантніші, ніж зараз. Сумна картина. Спрощенство обнялося з простотою. Ми дегенеруємо, не помічаємо це самі».

Гіркий настрій викликає в О. Довженка принизлива роль митця в тоталітарному суспільстві: «Я пасинок у влади. Я не сіль. Сіль — Корнійчук, Бажан і навіть Панч. Вони першого рангу, я другого. Одіозне моє становище підозрілої, неповноцінної людини серед свого народу на своїй землі зробило моє життя важким, сумним і нещасним».

Невигойним болем, тривожними роздумами про майбутнє пройнято чимало записів О. Довженка, письменника і режисера, який мислив не зрозумілими для багатьох сучасників космічними масштабами.

Чимось невловимим перегукуються з довженківськими щоденники М. Драй-Хмари («Слово і час». — 1990. — № 1, 2, 5). Талановитий поет, учений, педагог, життя якого трагічно обірвалося в сталінських концтаборах, він розмірковує у своїх щоденниках про роль і покликання інтелігенції в роки революції та пореволюційну добу, про ставлення влади до письменників, про майбутнє свого народу і насамперед його інтелектуального генофонду. Дізнавшись від М. Могилянського про самоліквідацію, М. Драй-Хмара робить такий запис 26 січня 1928 року: «Але часи, часи! Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто й не посмів не те що друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж тоді напружувати зголоднілі мізки, коли є готова система думання й філософствування? Відкривай книжку Карла Маркса й читай, учись, їж досхочу — страви вистачить на всіх».

З обуренням відгукнувся М. Драй-Хмара на лист М. Горького до «Книгоспілки» з приводу перекладу повісті «Мати» «на украинское наречие». Автор щоденника відмовляється повірити, що ці слова мовлені М. Горьким, письменником, який «належав колись до лівих угруповань і до певної міри репрезентував ліберально настроєні кола російської дореволюційної інтелігенції. Що ж говорити про інших! Ось де справжній, непідроблений, невигаданий шовінізм, а в нас намагаються пошити всіх українців в шовіністи через те тільки, що вони українці. Стара, як світ, і нудна, як мітингова промова, історія, а проте з «історією» цією ми ніяк не можемо попрощатися. З «наречия» ми хочемо зробити «язык»!»

Щоденники М. Драй-Хмари відтворюють його внутрішній світ, уподобання і захоплення. Чимало записів відбивають враження від тогочасного кіно, яке поет, очевидно, любив. Після кожного перегляду фільму (а таких записів є кілька) він залишає нотатки з приводу жанру твору, гри акторів, майстерності втілення ролі тощо. «Дивився на Гаррі Лідке в «Мрії кохання». Хороший артист, але в комічних ролях, кажуть, він ще кращий». Або в іншому місці: «Фільм «Коли розтане сніг» справив найкраще враження. Мері Пікфорд у ролі доньки рибалки грала просто розкішно».

Деякі записи є відображенням настрою від різних літературно-мистецьких вечорів, на яких письменник був присутнім. Так цікаві спостереження виніс М. Драй-Хмара з творчого вечора В. Сосюри, де поет читав свої спогади про громадянську війну, або з диспуту за романом «Сонячна машина» В. Винниченка.

Щоденникові записи М. Драй-Хмари за 1924—1928 роки, як і його листи часів ув'язнення в концентраційному таборі на Колимі 1936—1938 років,— це, говорячи словами М. Жулинського, «своєрідна кардіограма суспільних настроїв, переживань, процесу перетікання дискусій і літературно-групових змагань» (Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 40).

Цілком новий для української мемуаристики матеріал — перебування в сталінських концтаборах — становить щоденник Остапа Вишні 1934 року, опублікований у журналі «Київ» під заголовком «Чиб'ю» (Чиб'ю — містечко в Комі АРСР, зараз Ухта — одне з місць перебування українського сатирика в ув'язненні — **О. Г.**). Автор передмови до цієї публікації С. Гальченко зазначає, що «щоденник Остапа Вишні є чи не єдиним документом, що творився в той трагічний період, коли серед тундри і тайги, в численних ухтпечлагах, дмитлагах, бамлагах і ще багатьох їм подібних «лагах» разом з карними злочинцями проходили «перековку» і комуністи, і безпартійні, люди найрізноманітніших професій — учителі, письменники, народні комісари» (Київ. — 1989. — № 12. — С. 105).

Щоденник Остапа Вишні — це не просто комора, у якій автор зберігає думки щодо майбутніх творів, колекцію різноманітних сюжетів, фабул, характерів, подій, це, мабуть, єдино можлива форма безпосередньої, хоч і досить умовної, участі автора в літературному житті, у долі свого народу, який щойно переніс неймовірний голодомор.

Спостереження над табірним життям свідчать про професійне вміння Остапа Вишні з безлічі різноманітних явищ навколишньої дійсності виокремити найвагоміше. Головними трьома китами, на яких «трималисы» табори, були «стук, блат і мат».

«Стук» — намова, «донос». «Стукнуть», «стукач» — слова дуже популярні в лагері,— занотовує собі Остап Вишня. — «Стукачів» — сила. «Стук» — засіб для всіляких способів робити «кар'єру» в лагері.

«Блат» — це те ж, що приблизно й протекція.

— О, він «блатной!» — це значить, що людина має особливе з боку начальства «благоволение».

«Блатная работа» — легка, вигідна робота.

Крім того, «блатними» ще звуть урок, «карних», 35-ників, але в лагері «блат» набрав якраз першого значення — «благоволения».

«Мат» — ну, це зрозуміло. Лаються тут усі і лаються істерично. Тут уже «мат» не в моді, тут лайка вже дійшла до чогось страшного. Тут в лайці вже найчастіше такі слова почуєте: «глотка», «горло», «рот» й т. д. Лаються і чоловіки, і жінки, і діти!»

Остап Вишня чи не перший описав порядки, що панували в ті роки в сталінських концтаборах, більш відомі сьогодні з книг О. Солженіцина, В. Шаламова, Б. Антоненка-Давидовича, І. Іванова. З надзвичайною влучністю характеризує він різних представників адміністрації, окремих в'язнів — карних злочинців і політичних, котрих знав особисто. Тут же (і це не можна читати без хвилювання) розповідає про рідкісні хвилини радощів на згорьованому шляху — про зустрічі в неволі з письменником В. Гжицьким і актором Й. Гірняком. Найбільшим щастям були для нього кілька днів, що їх провів у таборі разом з дружиною, яка зуміла таки домогтися побачення з чоловіком.

Засуджений за «тероризм» (Остапові Вишні інкримінували організацію замаху на П. Постишева), він у неймовірних умовах табору лишається письменником. На багатьох сторінках його щоденника йдеться про роман, план якого О. Вишня передав керівництву табору в надії на створення йому потрібних умов для роботи, чого письменник так і не дочекався, відбувши свою «десятирічку» сповна.

Газети з матеріалами про творче життя, поодинокі звістки з волі викликали у Остапа Вишні роздуми, які часто виливалися на сторінки щоденника. Ось цікаві міркування про I Всесоюзний з'їзд письменників, що їх подаємо майже повністю: «Доповідь Горького. Як і завжди і повсякчас, Горький — раб знання. Цілі купи знання про розвиток культури в його доповіді. Конкретно про літературу небагато...

Жалюгідна доповідь Кулика про укр[аїнську] літературу. Як і завжди: перестав предмет обговорення — можна те саме сказати про свинарство, про хлібоздачі і про все, що хочете. Шаблон.

Значно кращі промови (доповіді) виголосили представники всіх інших літератур. Особливо кавказці! Молодці!

Більшого чекав від Радека про міжнар[одну] літературу. Бліда доповідь. Чи навмисно він її «зблід», щоб хоч трохи проти неї виграла наша рідна.

Блискуча доповідь Бухаріна про поезію. Особливо в теоретичній частині. Що ж до кваліфікації його поетів — то він був, на мій погляд, дуже «великодушний».

А який скандал знявся! Проти шерсті погладив Бухарін Бєдного, Безименського і т. д. Кричать, бідні: «Ми хороші, ми — генії! Ми — революціонери!..

Ой, горенько! Та революціонери, може, ви й хороші (хоч і це під сумнівом), та поети «гавьонні!» А річ же йде не про революцію, а про поезію».

Як бачимо, чимало думок Остапа Вишні співзвучні сьогоднішнім літературним і кололітературним словесним баталіям. Вони відбивають його розуміння суті творчого процесу, безплідності деяких дискусій, схоластичності суперечок з приводу окремих теоретичних понять, які точилися колись та й зараз не перевелися на ниві сучасної науки про літературу.

Інша тональність визначає щоденник В. Поліщука, уривки з якого надруковано теж у журналі «Київ» (1990. — № 4). У творчості цієї всебічно обдарованої людини, автора 40 книг поезії, прози, публіцистики, щоденник, очевидно, посідає далеко не головне місце. Однак він відбиває певні моменти самовизначення письменника, його прагнення усвідомити власну роль у грізних історичних катаклізмах, які В. Поліщук не міг не відчувати як митець. Аналізуючи свої взаємини з суспільством на десятому році революції, письменник висловлює сумніви щодо правильності обраного шляху: «І все ж чорта з два, щоб я скорився, коли воно, це суспільство, помиляється в формах поступу... Може, воно шукає собі більш посередніх виразників, більш поміркованих пророків. Може, йому треба літературного Дантона, а не Бабефа? Може, я задалеко рвонувся, і воно, суспільство, щоб ватажкувати масою в літературі, мені разом за життям треба відступити назад після доби воєнного комунізму?»

Щоденник для В. Поліщука є тією точкою опори, через яку проходить життя з його минулим, сучасним, майбутнім, де громадянське тісно пов'язано з особистим, навіть інтимним. Ось яку, наприклад, зливу емоцій викликає у нього звістка про народження доньки: «Рости, рости, нове покоління, клич за собою друге, ставайте одне одному на плечі й ідіть головою у віки, а я старою розсохою буду під вами, невідомий, розпиляний буду підпирати вас зо всім корінням моїх і ваших предків». І сьогодні, через десятиліття після трагічної смерті В. Поліщука, відчутно, що його приватні щоденникові записи гостротою постановки проблем, публіцистичністю вислову аж ніяк не поступаються кращим поемам, віршам, нарисам письменника.

Важливим компонентом злету щоденникового жанру на Україні є публікація книги П. Тичини «Із щоденникових записів» (1981). Перший з них датовано 1912 роком, останній — 6 липня 1967 року, за кілька місяців до смерті автора. Щоденники П. Тичини надзвичайно виразно потверджують думку про те, як багатогранно змінилися сьогодні їхні жанрові функції і призначення. Записи відомого українського лірика — це не просто зафіксовані факти, професійні явища, заготовки майбутніх творів, влучні вирази, афоризми тощо. Це справжнє довготривале втручання П. Тичини в життя, здійснюване протягом 55 років.

Читаючи ці записи, можна простежити еволюцію політичних, філософських і естетичних поглядів, становлення художньої свідомості митця. І все це накладається на тло складних, суперечливих, неоднозначних процесів вітчизняної історії, які тією чи

іншою мірою відбиті у творі. У більш повному вигляді ця книга увійшла до зібрання творів П. Тичини, що його підготував Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (т. 11. — К.: 1988). Крім щоденникових записів, цей том містить також підготовчі матеріали до книжок «Моє дитинство» і «Як я писав», що їх намагався створити автор, а також розрізнені нотатки під умовною назвою «Літературно-мистецькі записи».

Щоденникові записи П. Тичини (а це зібрані й хронологічно систематизовані нотатки з блокнотів, записних книжок, з окремих аркушів паперу) є надзвичайно різноманітними за своїм змістом і формою, глибиною осмислення життя. Вони відбивають найтонші порухи вразливої душі поета. Тут і короткі констатації певної події, що залишила слід у свідомості автора, і звістки про знайомих та рідних. Чимало сторінок присвячено роздумам про численну родину Тичини, знайомих із рідного села. Записи свідчать, що особливо тяжко поет переживав смерть брата Михайла. Взагалі смерть близьких чи просто знайомих викликала у вразливій душі П. Тичини бурю емоцій, а серед записів у щоденнику чимало засвідчують саме таку сумну подію: «Степового ховать будемо» (реакція на смерть відомого українського композитора Я. С. Степового у листопаді 1921 року), або «Помер Вадим Львович» — йдеться про смерть В. Л. Модзалевського, відомого українського історика.

Значна частина нотаток П. Тичини — це розповідь про людей, з якими він зустрічався на життєвій ниві. Діапазон таких зустрічей надзвичайно широкий: тут відомі політичні діячі М. С. Хрущов, К. Є. Ворошилов, вітчизняні письменники В. Поліщук, М. Семенко, В. Еллан-Блакитний, Т. Осьмачка, І. Еренбург, М. Кольцов, зарубіжні Л. Арагон, А. Жід, Л. Франк, Г. Манн і ще десятки інших літераторів. Судження П. Тичини про своїх колег, особливо в 20-і роки, є досить цікавими, нам, сьогоднішнім, вони в невідомому ракурсі показують ту чи іншу особистість.

Інтерес являють спостереження над порядками, що почали утверджуватися з перших пореволюційних років у органах державного управління: «Коли не зайдеш в Наросвіту — таке враження, наче на базар попав. Як спрягти динаміку, електрифікацію й тупання на місці? брак паперу й обіліє декретів? демократизацію установ і «без доклада не входить»?

Чорна й біла мразь до радянської колісниці прилипла».

Чи ж не правда, цей запис, здійснений 10 лютого 1921 року, може бути цілком співзвучним питанням, які нуртують у нашому суспільстві сьогодні, коли йде процес руйнування командно-адміністративної системи? Або інший приклад. У часи, коли з усіх гучномовців і трибун заявлялося, що національне питання у нас розв'язане цілком і назавжди, дисонансом звучать слова автора щоденника про поняття національного-інтернаціонального: «Інтернаціоналіст є той, хто належить усім, і аж ніяк не той, хто до жодної нації не притулився. (Після суперечки з моїм сусідом по кімнаті — професор, хімік, єврей, який з легкістю акробата доводить, що єврей мусить асимілюватись)».

Урівноваженіше підходить П. Тичина і до кампаній пробробки ряду радянських письменників, що час від часу виникали в роки сталінщини. Зокрема, поет не розділяв думки голобельної критики про нібито націоналістичні вияви у романі Ю. Яновського «Жива вода». У щоденнику знаходимо такий запис 1947 року: «Я н о в с ь к и й. Мені здається, наша критика дещо пересолює і тут (у цьому творі) — нібито є там прояви націоналістичні. Поки що я не знайшов цього. Може, це мені доведуть...

Чи не надто вже наші критики стараються? Тут повинна бути сугубо принципіальна оцінка. Невдало? Але ж він намагається зараз інакше написати. Усі в нього люди з якимись н е д у г а м и?

...Критикувати, але в той же час і дать йому якусь відтулину (віддушину), щоб він міг себе не відштовхувати від нас».

Ці слова писались у часи культу особи Сталіна, коли кожне необережне слово могло послужити приводом для репресій. До того ж П. Тичина публічно не засуджував Ю. Яновського за роман, як це робили інші письменники, за що деяким з них, наприклад М. Бажану, довелося публічно розкаюватися.

Треба відверто сказати, що прямої критики на адресу тодішнього керівництва країни, її внутрішньої чи зовнішньої політики ми в щоденникових записах П. Тичини, як це мало місце у О. Довженка, не знайдемо. У цьому питанні, навчений гірким досвідом десятків своїх сучасників, він був надзвичайно обережний. Проте і особливого вихваляння влади чи окремих її представників у нього немає. Навіть враження від спільної поїздки з М. С. Хрущовим до Закарпаття чи, скажімо, участі разом з К. Є. Ворошиловим у похороні Г. Димитрова подано досить об'єктивно, без жодного підлабузництва або надмірного запобігання перед керівниками.

Окремі записи проливають світло на те, чому П. Тичина у драматичні періоди нашої історії, здавалося, неприродно відривався від реальних земних справ і сягав у космічну височінь. Ось один з таких записів-спогадів (1959) про події 1921 року: «Ми, кияни, ходили задрипаними, дротом підтягуючи підошву, щоб не відпала (я і Ліді так притягував на черевику підошву дротом, як вона бібліотекарем працювала). ...Від голоду моя люба сестричка Наталя до смерті дуже швидко йшла. Мого товариша по Комерційному інституті куркулі під час поїздки до села вбили. А він був агітатором. Агітував за те, щоб хліб державі здавали. Мій старший брат Михайло у с[елі] Хмельниці помер. І найшла на мене туга, і я з революційними мотивами вихопився вгору, понад землею побував». Мова йде про цикл віршів «У космічному оркестрі»...

Надзвичайно цікавий, до того ж новий матеріал знаходимо в табірному щоденнику Василя Стуса, уривки з якого «Страждання без Батьківщини» надруковані влітку 1990 року в журналі «Україна». Умови життя політв'язнів на рубежі 70—80-х років, роздуми про своє місце в лавах борців за права людини — ось основні мотиви записів цього поета, чия творчість прийшла до читачів уже після його трагічної загибелі. «Спроба щоденника в цих умовах — спроба

відчайдушна»,— так писав він, намагаючись донести до нащадків свої ідеали, тривоги і болі, турботи про майбутнє українського народу.

Не можна обійти увагою і щоденники відомого письменника та кардіолога Миколи Амосова, надруковані в «Радуге» на рубежі 1989—1990 років. Розглядаючи через призму подій у науково-дослідному інституті переддень і початковий етап перебудови, автор виходить на широкі громадсько-політичні узагальнення, які передували сьогоднішнім процесам національного і духовного відродження. Щоденник М. Амосова чи не єдиний з-поміж творів цього жанру містить спробу проаналізувати неоднозначні, суперечливі і, на жаль, непередбачені події останніх років.

Розмову про щоденниковий жанр неможливо вести без залучення до аналізу літератури українського зарубіжжя, принаймні без титанічної праці В. Винниченка «Щоденник», який охоплює останні сорок років життя відомого письменника і політичного діяча. Публікація цього твору (журнал «Київ», газета «Літературна Україна») дає можливість простежити за думками В. Винниченка з приводу різноманітних громадсько-політичних і культурних подій на Україні, в Росії, Західній Європі у першій половині XX століття, з його революціями та світовими війнами. Зі сторінок щоденника постають сотні постатей відомих в історії особистостей, від В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна до провідних діячів української науки, культури та літератури.

Перипетії громадянської війни на Україні, крах політичної кар'єри в Центральній Раді, еміграція, повернення на Батьківщину в 1920 році і остаточний розрив з нею — чи не найдраматичніші сторінки щоденника.

Ця багатолітня праця В. Винниченка являє собою неабияку цінність для історії української літератури, оскільки висвітлює не лише еволюцію його політичних і філософських поглядів, а й дає можливість зазирнути в душу письменника, простежити процес зародження задумів його численних романів, повістей, п'єс, сценаріїв, публіцистичних статей і памфлетів. Роздумуючи про роль щоденника взагалі, В. Винниченко 15 липня 1924 року залишив такий запис: «Найбільша хиба кожного щоденника в тому, що ця форма вислову найбільш нещира з усіх форм вислову. Щоденник, як прийнято думати, найінтимніші записи своїх думок. Інтимність — щирість, одвертість, вияв тих сторін єства людини, які вона ховає перед іншими. Щоденник — це помешкання людини з спальнею, кльозетом, скляночками з ліками, з усім тим, на що у людини йде три чверті життя. Так прийнято дивитись на щоденник. Можливо, що так звані приватні люди, дійсно, так і ведуть свої записи. На жаль, ці записи не друкуються і крихітка щирості зникає від читачів щоденників. Ті ж щоденники, що друкуються, щоденники великих людей, розраховані на друк, якраз і не мають у собі найцікавішого й найціннішого — щирості. Нам показують парадні зали, кабінети, лабораторії, але їдальні, спальні, скляночок і кухонь ми все ж таки не бачимо. А тим часом форма показування себе дає підставу сподіватися побачити іменно інтимність, іменно те, що там за парадними залями, що [саме] служить основою для дій у залях і поясненням всього темного і незрозумілого».

Ймовірно, що В. Винниченко писав щоденник для себе (досі стараннями американського україніста Г. Костюка на Заході опубліковано лише перші два томи величезної за обсягом праці), тож у записах своїх відверто й щиро викладав усе наболіле, передусім коли роздумував про долю свого народу, своєї Батьківщини, яку він назавжди покинув у вересні 1920 року, про що потім не раз згадував із глибоким сумом. Десятки записів двадцятих років сповнені вірою в те, що рано чи пізно драматичний шлях все ж таки приведе його на Україну. Публікація щоденника В. Винниченка, як і ряду його романів, публіцистичних праць, мемуарів, і є якраз тим поверненням письменника на Батьківщину, про яке він мріяв, перебуваючи десятиліттями в еміграції, часом без сподівання вижити.

На різних жанрових полюсах перебувають щоденники українських письменників. Головна причина такої неоднозначності полягає у різних манерах мислення: симфонічна багатозвучність П. Тичини, безмежна космічність О. Довженка, лірична затятість В. Поліщука, професорська виваженість М. Драй-Хмари, вселенський біль В. Винниченка, трагічна безвихідь Остапа Вишні, безнадійна переконливість В. Стуса, лікарська мудрість М. Амосова...

Написані в різних умовах — чи то в теплій, затишній столичній квартирі, а чи у табірному наметі, у мандрах по чужій землі, або у санаторії поблизу теплого моря — згадані щоденники не просто задовольняють цікавість обивателя, котрий любить покопирсатися в закутках життя відомої людини, а зберігають те загальнолюдське, гуманістичне, що притаманне літератору і письменнику, уповноваженому конденсувати духовну суть свого народу.

Вливаючись у сучасний літературний процес, письменницькі щоденники, хоч коли б вони писалися, повертають читача до подій сьогоднішніх, допомагають йому відкинути утопічні ілюзії, позбутися рожевих казок про світле майбутнє чи не менш світле минуле. Письменницькі щоденники — це своєрідна енциклопедія доби, з висвітленням у різних ракурсах головних її подій. Вчитуючись у сторінки цієї енциклопедії, аналізуючи їх з погляду сьогоднішнього дня, екстраполюючи у майбутнє, наочно відчуваєш, що нове суспільство, про шляхи побудови якого лунають сьогодні найрізноманітніші думки, неможливо будувати без критичного аналізу минулого. Щоденники і є тим нерозривним зв'язком між минулим і майбутнім, що допомагає усвідомити усі складності, які випали на долю нашого народу.

Людина і правда — ці два слова є девізом для багатьох митців, які звертаються до щоденникових жанрів. Донести людям свій погляд на події, свою правду про них — саме це мали на меті письменники. Саме про це йдеться і в останньому щоденниковому записі, зробленому рукою П. Тичини незадовго до смерті:

Не можна любити Правду більш за Людину.
Бо ж сама Правда і призначена для Людини.

МИКОЛА ПЕРЕЯСЛОВ

Життя з чужого плеча...

...бо ХТО ми? ЩО ми?
вічні самовбивці
ми лиш від смерті маєм ключ
і лиш одне бажання
всім здійсниться —
розсіятись
налий іще не муч...
Тарас Мельничук

Подібно до того, як метеорологи за спостереженнями в окремих районах країни можуть створити карту погоди на всій її території або як лікарі за результатами кількох аналізів отримують уявлення про стан здоров'я усього організму людини, література, заглиблюючись лише в деякі проблеми нашого життя, відтворює стан політичного та духовного здоров'я усього суспільства, позначаючи водночас як витоки поміченої хвороби, так і її вірогідні наслідки у майбутньому...

Саме таке — діагностично-прогнозове — враження справляє книжка Ярослава Павлюка «Ракурс» («Каменяр», 1990), складена з чотирьох різнопланових, на перший погляд, повістей, котрі роблять її, проте, на відміну від чималої кількості прозових збірок, упорядкованих за механічними принципами поєднання написаного, напрочуд цілісною завдяки об'єднуючій філософській думці та авторському ставленню до сенсу існування людини на цьому світі. Жити чужим життям неможливо, доводить автор, відстань між собою справжнім та взятою на себе функцією, дедалі збільшуючись, рано чи пізно перетворюється із джерела внутрішнього дискомфорту на згубну прірву, яка або позбавляє людину душі й почуттів, або ж, залишаючи їй душу, робить таким нестерпним факт перебування у такому стані, що призводить до трагедії, причому далеко не завжди локальної, особистої.

Ось за такою схемою й будує книжку Я. Павлюк, немовби розширюючи кола дослідження, простуючи від «я» окремого героя до тих, хто існує навколо нього, а вже від них — до суспільства всієї планети або навіть і Всесвіту, як то ми бачимо в останній, науково-фантастичній, повісті «Айлен»...

«Творчість,— за визначенням автора,— це взаємини художника із совістю», але це також і взаємини його персонажів з нею, а через них — і його читачів. Тому, не женучись за «гарячими» з політичного боку подробицями нашого недавнього минулого, автор спрямовує вістря свого художнього бачення не на зовнішні перипетії сюжетного розвитку, а на ті тектонічні зсуви, що відбуваються в душах його героїв. Бо «синдром чужого життя» саме й дається взнаки за невідповідності між внутрішнім кодексом персонажів і їхніми реальними життєвими вчинками... Ось, наприклад, герой повісті «Гладіатор» — оте саме окреме «я», що постає першим колом психологічного досліду усієї книжки. Зовнішнє життя цього персонажа, талановитого спортсмена, який повернувся після перерви до великого спорту, звичайно, важко назвати художнім відкриттям, бо про виснажливу «працю на рекорд» та про вживання нашими спортсменами допінгових засобів ми зараз знаємо анітрохи не менше, ніж про будь-які інші негативні явища сучасної дійсності... Та коли у фіналі повісті ми бачимо, як така система «тренування» руйнує тіло рекордсмена, роблячи його неспроможним підтягнутися на руках до рятівного балкона, то впродовж самої розповіді йдеться про руйнування душі, що його, незважаючи на зовнішнє примирення з долею, герой не перестає болісно відчувати.

Понад те, хоча загибель героя і зображено як трагедійну безглуздість, смерть його видається не так нещасним випадком, як самогубством, передчуття якого проймає чи не кожну сторінку, посилюючись в міру того, як герой відступає від себе справжнього. Невипадково лейтмотивом повісті стає сцена загибелі гладіатора, тобто людини, яка і живе, і помирає не за власним бажанням, а на втіху своєму власникові...

А чи ж усі ми так чи інак не являли собою подібних гладіаторів, коли країна наша на втіху генералісимусу-рабовласнику поставала величезною ареною, на якій розігрувалися криваві сцени за його ж власними сценаріями?.. «Таке могло статися тільки в країні рабів та лакеїв,— коментує ті часи герой «Гладіатора». — Нам не краплинами, а відрами треба вичавлювати із себе раба...»

Та вичавити його, як з'ясувалося, іноді можливо тільки разом із власним життям. Тягар цього життя виявився смертельним для героя, який завис під балконом тринадцятого поверху, не в змозі підтягнутися на зруйнованих допінгами м'язах та врятувати себе від жахливої притягальної прірви під ногами. Чуда не трапляється, закон тяжіння — річ незворушна:

«Широко відкривши очі, кусаючи до крові губи, він тягнув і тягнув своє тіло до такого

близького тринадцятого поверху, де його чекала тепла постіль та ванна, де його чекало життя... Усе пливло... Усе здавалося... Вже й не знав, де він, що робить, скільки часу минуло...

Він вибився із сил, не міг уже й кричати, тільки стогнав, і якось побачив, у якусь мить ясно побачив, як гостро зблиснуло коротке лезо меча. Він випустив з лівої руки тепер уже непотрібний округлий маленький щит, заточуючись, ступив по арені кілька кроків, упав на коліна...

Несамовитий рев амфітеатру заглушив тужливу музику водяного органа, і новобранець з Александрії кинув своє сильне, треноване тіло на гарячий пісок.»

Крапка.

Проте чи ж можна сказати, що повість закінчується смертю героя? Адже в останньому її абзаці відбувається схрещення цілої низки літературних асоціацій, звернення до яких немовби продовжує розвиток авторського задуму. При найближчому розгляді сцена загибелі героя виявляється не тільки площею зіткнення вектора його долі із постійно присутнім у підсвідомості лейтмотивом гладіаторської смерті, а й місцем виходу у відкритий космос світової літератури — тим перехідним відсіком, через який локальна за змістом проза молодого українського письменника здійснює зв'язок із арсеналами світової культури. І хоча мав рацію Д. Затонський, коли на одному з обговорень стану української літератури (див. «ЛУ» від 14 червня 1990 р.) зауважив, що «вивчення контактних зв'язків навряд чи найкращий і аж ніяк не єдино можливий і правильний шлях» для спостереження буття української літератури в світовому контексті, у випадку з прозою Я. Павлюка справа якоюсь мірою виходить за межі просто «контактності». Якщо придивитися уважно, то падіння його героя з тринадцятого поверху готелю якимось дивовижним чином віддзеркалює у собі іще один політ у прірву — політ, що відбувається на останній сторінці повісті болгарина П. Вежинова «Білий ящур», головний герой якої людина-мутант Нессі, відчуваючи свою чужинність серед звичайних людей, стрибає з тераси готелю, аби хоч у передсмертну мить з'єднатися із собою с п р а в ж н і м, не знайденим у цьому ч у ж о м у для нього вирі незвіданих почуттів. Пригадаймо: «...Він летів, безпам'ятний, іскристий, наче падаючий, охоплений білим полум'ям метеор, готовий у будь-яку мить р о з с і я т и с ь та зникнути. Але був іще живий, людська свідомість ще не залишила його. І знав, що десь там, на самісінькому дні прірви, його чекає дружина, її біле обличчя з повидзьобуваними воронням очима».

Крапка.

Але знову не кінець, бо навіть майже дзеркальне відбиття стрибка Нессі у падінні героя «Гладіатора» — це тільки одне з багатьох відображень, що відкриваються в амальгамній анфіладі глибокого літературного взаємообміну. За стрибком вежиновського Нессі бачиться постать іще одного з носіїв чужого життя, який теж завис над згубно-рятівною прірвою смерті. Це герой роману В. Набокова Лужин:

«...Вчепившись рукою за щось угорі, він боком поліз у щілину вікна. Тепер обидві ноги висіли зовні, і треба було тільки відпустити те, за що він тримався,— і врятований. Перш ніж відпустити, він глянув униз. Там йшло якесь квапливе приготування: збирались, вирівнювались відбитки вікон, вся прірва розпадалась на бліді та темні квадрати, і в ту мить, коли Лужин розчепив руки, в ту мить, коли хлинуло до рота стрімке крижане повітря, він побачив, яка саме вічність догідливо та невблаганно розкинулась перед ним.

Двері вибили. «Олександре Івановичу, Олександре Івановичу!» — заревіло декілька голосів.

Але ніякого Олександра Івановича не було.»

Н е б у л о — запам'ятаймо це ствердження та, мабуть, припинімо оце заглиблення в асоціації, хоча за Лужиним вже й видніється знесилений узятим на себе життям з чужого плеча Мартін Іден, який на останній сторінці теж робить свій крок до прірви... Припинімо, бо вже й так видно, що зовнішня схожість останніх сторінок цих творів — то не просто наслідок «контактного» зв'язку, а свідчення глибокого наслідування певних літературних традицій, за якими людина, «приречена,— як казав Г. Г. Маркес,— на сто років самотності, позбавляється змоги з'явитися на землі вдруге».

А чи ж можна уявити собі самотність більшу, аніж ту, що спричиняється втратою людини своєї потаємної суті?..

«...Олександре Івановичу, Олександре Івановичу!» — заревіло декілька голосів.

Але ніякого Олександра Івановича н е б у л о».

Ще одна авторська крапка.

Але ж н е б у л о — де? Тільки у кімнаті, до якої вдерлися, зламавши двері?.. В тім-то й полягала трагедія Лужина, що не тільки його н е б у л о вже звідтоді, як він зробив перші кроки н а в т і х у зовнішнім обставинам... І хіба шлях втрати Лужиним, Мартіном Іденом або Нессі своєї душевної первісності не є, за всієї їхньої індивідуальності, відбитком спільного процесу? Хіба ми з вами не винищуємо часом отак само власні душі, на потребу амфітеатру?.. Там — трішечки «піддалися» рідній людині, там — підіграли керівництву, там — не схотіли плямувати авторитет партії... І якби ж то йшлося тільки про самих себе, але за ними — земля, мова, культура, Батьківщина! Здається, іще крихітку часу — і було б як у Набокова:

«Україно, Україно! — заревіло декілька мільйонів голосів.

Але ніякої України н е б у л о».

І оце вже була б справді к р а п к а, бо відроджувати було б не тільки нічого, а й нікому. Заложниця АЕС, позбавлена багатьох національних скарбів, наша Україна під «синдромом чужого життя» мало не позбулася головного, в чому зберігається душа народу,— мови. «...Усе, усе для мене вперлося у мову,— думає герой «Гладіатора». — Немає ніяких багатств, тільки мова. Ні в кого немає. І ти ж маєш таку гарну мову, а тягнешся до іншої...

Дивлюся на воду і думаю, хоч думав над цим уже не раз. І знову ні в чім не переконуюся. Тільки душа все більше й більше роздвоюється. Гине, напевно...»

Роздвоєнням душі позначені майже всі персонажі книжки, та коли одні з них, такі як Іван з повісті «Гладіатор» або художник Жданюк з «Голови Іоанна», і справді гинуть, не вичерпавши ні дарованих їм Богом здібностей, ані самих строків життя, то деякі, на зразок аноніма з мікроповісті «Ракурс», саме отаке існування у сфальсифікованій іпостасі вважають за істину, чим перетворюють грандіозне творче свято буття на виконання тягомотного фарсу в театрі долі. Підмостками цього театру можуть бути і гладіаторська арена, і бігова доріжка, і художня майстерня, а то й безмежність усього Всесвіту, як то, наприклад, відбувається у науково-фантастичній повісті «Айлен», де йдеться про життя людства після розселення його з охололої Землі на інших планетах, про поступове перетворення людей на безликих космічних самітників...

То як же запобігти нам, сьогоднішнім, подібного лиха? Як врятувати від тотальної фальсифікації свої душі, свою Україну, свою мову та свою землю?.. Начебто всі зараз шукають якнайкращу відповідь на ці запитання, а навколишня реальність з кожним днем стає дедалі жорстокішою та войовничішою.

У чому ж причина?..

Книжка Я. Павлюка не дає ні прямих відповідей на такі запитання, ні тим більше конкретних рекомендацій до їх політичного розв'язання, проте є в ній один невеличкий епізод, який має для нашого часу дуже символічне значення:

«Сонце. Дахи. Сквер.

Огрядна жінка у фіолетовому халаті тяжко дихає і благає: «Пісьоньцьо, пісьоньцьо, я тебе обчищу, не тікай». Вуличний пес десь вимазався у мазуті. Чорне багно засохло, заліпило животик... Тільки жінка намагається накинути на собаку довгу панчоху, як цей волоцюга знову тікає.

...Під'їжджає автомашина з чорною будою. Костистий чоловік вистрибує на асфальт. Він і не побіг за псом — робить кілька широких розмашистих кроків і вправно накидає сітку на брудного собаку.

Важко підбігає жінка. Пса вже кинули у буду. «То мій пісьоньцьо!» — кричить вона. «Відпадає!» — шкірить жовті зуби чоловік. Жінка запихає у смердючу кишеню його куфайки зіжмакану зелененьку купюру. Чоловік, пакнувши цигаркою, оглядається. Нарешті лізе у буду і викидає на асфальт чорну таксу з відірваним вухом...»

Коротенька ця новела віднесена автором до характеристики 30-х років, але хіба ми сьогодні не скидаємося на оту саму жінку з її тотальною самітністю, що, немов потопаючий за соломину, хапається за любов до такого ж нещасного та безпритульного пса, як і її душа?.. Але й тут фальсифікація! І тут замість останнього спалаху надії обман та відчай. За що? Господи! За віщо ж ти б'єш так боляче?.. Нехай щастить усім таксам у світі, але ж тебе просили за брудного «пісьоньцьо»!..

«Жінка щось викрикує, але машина вже рушає...

Очманіла від щастя такса майнула в кущі...

Жінка підіймає камінь і кидає услід собаці...»

Нездоланна потреба творення добра обертається на жорстокість до всього світу. Так і ми сьогодні, не отримавши від перебудови того, чого чекали (а точніше — отримавши те, чого не чекали: розквіт «тіньової» економіки, спецзагони міліції, порожнеча в магазинах тощо), ледь проковтнувши гіркий клубок відчаю за зниклим у душогубці «пісьоньцьою» нашої надії, уже потяглися тремтячими руками по важкі каменюки...

Ой, та й навряд чи ж буде щасливим оте подароване собаці за чужий рахунок життя! Ой, віділлються йому наші сльози, наш розпач...

А може, не треба таки одразу — за каменюку? Може, настав-таки час не шукати козлів відпущення, а ламати саму оту буду, яка взяла на себе право вирішувати долю наших нещасних «пісьоньцьо»?.. Думається, настав уже час нам усім ставати самими собою. Життя з чужого плеча завжди або тисне, або звалюється долу...

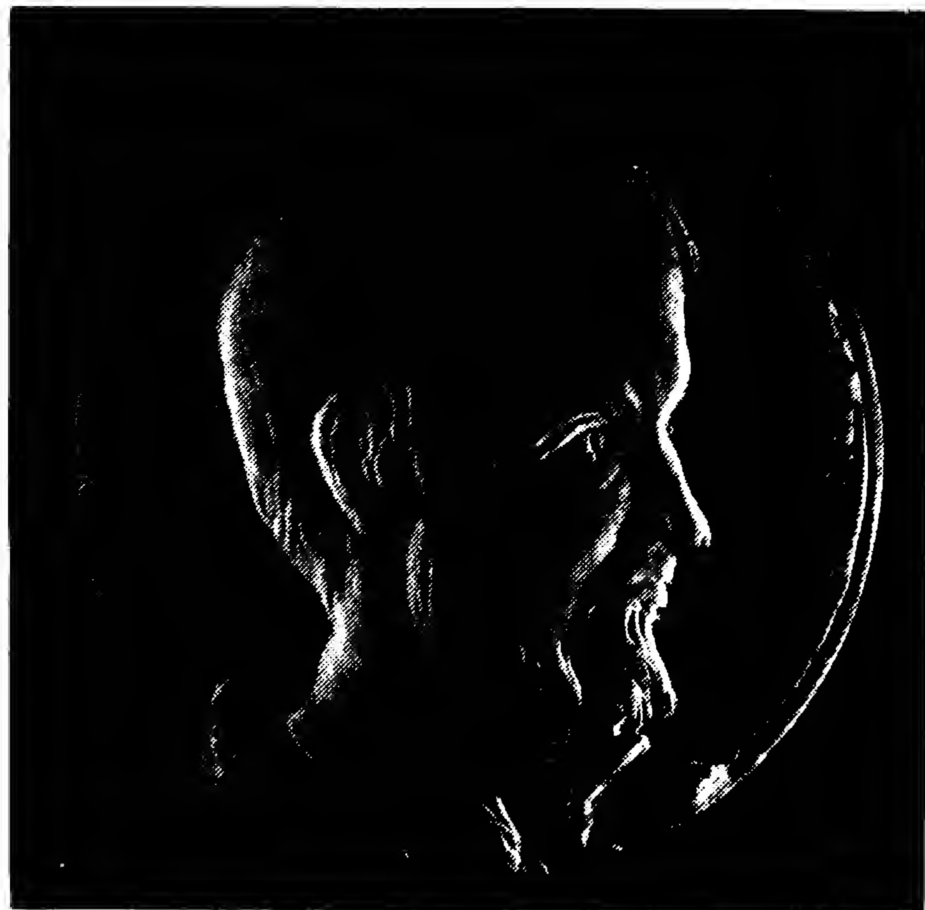
Сьогодні багато кажуть та пишуть про відсутність справді сучасної літератури, про її невиразність на тлі тріумфального повернення «замовчаних» раніше творів. Але при цьому якось знову не помічають того, що приходить не з-за кордону чи зі спецсховищ, а пишеться сьогодні і поруч. Проза Ярослава Павлюка — цеглина в будівлю саме сьогоднішньої літератури, і добре, що для її надрукування не потрібно було двадцятирічного чекання. Вже одне це свідчить про серйозність намірів нашої перебудови, хіба не так?..

Тож не побоїмося звинувачень у відродженні жанру «хвалебних» рецензій та побажаймо і Ярославу Павлюку, і всім тим, чия творча молодість збіглася з оновленням нашої країни, подальших успіхів. Бо скільки ж то можна, щоби «сповзання у душу», як то каже герой повісті «Голова Іоанна», завершувалося падінням у прірву?..

Родинське Донецької області

А. Німенко. Гетьман Дем'ян Многогрішний

ЛАРИСА БРЮХОВЕЦЬКА

«ЩОБ ЗВАТИСЯ УКРАЇНЦЯМИ ВІДНИНІ»

Ідея національного відродження у творчості шістдесятників

Друга половина п'ятдесятих років у нашій країні — час вивільнення творчої енергії суспільства. Розірвано оболонку класової теорії, яка тяжіла над життям повсякденним і життям духовним і яка із панацеї для знедолених перетворилася на засіб, що робив людину знедоленою і беззахисною. Вихід із догматів цієї теорії означав для мистецтва повернення до багатоманітності, до змоги висловлювати особисту, а не спущену згори думку. Мистецтву вертався його істинний сенс — показувати життя будь-якої особистості як таке, що заслуговує на увагу, втілювати загальнолюдські та вічні гуманні ідеали, на відміну від ідеалів класових, як це мало місце в попередні десятиліття. Для мистецтва переставали існувати закриті зони.

А саме такою закритою зоною вважалася раніше тема національного відродження. Адже, на думку офіційної ідеології, в країні ніяких національних проблем не існувало. Та й де їм було взятися, коли найменші вияви національної свідомості нещадно викорінювалися.

Тому в час, коли митці Заходу розв'язували питання екзистенції, буття людини, її внутрішнього дискомфорту та некомунікабельності (італійцеві Ф. Фелліні чи японцеві А. Куросаві не треба було турбуватися про існування власної нації — їй асиміляція не загрожувала), українські митці відчували себе «інструментом, в якому плачуть сни мого народу» (Ліна Костенко). Ось як відобразила стан українського митця, в якого прокинулася національна гідність, Ліна Костенко в поемі «Зоряний інтеграл», написаній у 60-ті роки й опублікованій лише 1989-го у книжці «Вибране»:

Я скоро буду виходити та вулиці Києва
з траурною пов'язкою на рукаві —
умирає мати поезії мого народу!
Все називається Україною —
    універмаг, ресторан, фабрика.
    Хліб український,
    телебачення теж українське.
    На горілчаній етикетці
        експортний гетьман з булавою.
І тільки мова чужа у власному домі.
У шовінізму кігті підсвідомі.
Сім'я вже ж вольна і нова.
Та тільки мати ледь жива.
Вона була б і вмерла вже не раз,
та все питає, і на смертнім ложі,—
а де ж те Слово, що його Тарас
коло людей поставив на сторожі?!

Та не тільки мова була чужою у власному домі. Письменникам боліла відсутність духовності, втрата інтересу до одвічних людських цінностей. Шістдесяті роки — це пора осягнення таких цінностей. Їх утверджували після років зневажання й упослідження. Утверджували одностайно — і в поезії, і в музиці, і в образотворчому мистецтві, і в кінематографії. Всі ці мистецтва зверталися до споконвічних джерел народного буття (С. Параджанов знімає фільм «Тіні забутих предків», Л. Дичко пише музику, присвячену українським писанкам, Т. Яблонська звертається до джерел українського фольклору), пізнаючи мову власної історії — мову пісні, ікони, глиняного глечика, стародавньої споруди як вияву душі народу. Цією місією покликаний, з'явився, і «Собор» Олеся Гончара.

Він з'явився, виразивши не тільки захоплення красою, а в першу чергу протиборство сил, що точилося довкола краси і мало місце в реальному житті. З одного боку — утвердження і захист того священного, яке, дивом вцілівши, дійшло з минулого. З другого — чиновницькі зазіхання на ці святині. Важливо було передати благоговіння перед рукотворною красою: «...собор стоїть над селищами в задумі, один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі... Вона мовби зачаклована видивом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачаєної в бажанні розгадати давні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор цей повен далекої музики, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще переповнений гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...» (Порівняймо з рядками «Архітектурного диптиху» Драча: «Весело-строга і духмяна, проста, і мудра, і легка, встає вона, кам' яностанна, і носить хмари на руках»).

Тим часом у людей, наділених владою, старовинні споруди викликали зовсім інші враження. На січневому (1961 року) Плену-

мі ЦК КПРС М. С. Хрущов кинув докір литовським керівникам за те, що ті відновлюють «руїни палаців і замків феодалів», «а на життєві потреби трудящих республіки коштів виділяється недостатньо». Ці слова стали своєрідним сигналом — і скільки пам'яток історії та архітектури з вини невігласів було приречено на загибель!

Така ж доля чекала і на собор, що височів у робітничій Зачіплянці. Його, незахищеного, ще раніше перетворили на склад для комбікормів, але й таке приниження було недостатнім, і Володька Лобода, який встиг завдяки тому соборові «висунутися», шукав спробу, як би його знищити взагалі. А натомість побудувати ринок або вареничну для трудящих. «Висуванець» мислив цілком у пролеткультівському дусі, сприймаючи все довкола тільки з меркантильних позицій. Бо хіба не «в ім'я трудящих» стільки років нищилися культові споруди — «втілення релігійного дурману»? І хіба не є Володька Лобода закономірним продовженням цих руйначів, породженням довготривалого ідеологічного одурманення людей? Треба було мати вроджене здорове моральне й естетичне начало, як у Баглаїв та інших заводчан, аби протистояти одурманенню, аби бачити в соборі красу, читати в ньому історію.

«Пошук опори духовності, пошук живих джерел людяності, розгадування народних традицій і святинь, за які тримається народ у розхитаному світі стандартизації, в прагненні зберегти своє єство, своє обличчя»,— так визначив основний сенс роману О. Гончара Є. Сверстюк у дослідженні «Собор у риштованнях». Сьогодні є ще очевиднішим, що О. Гончар написав роман-застереження, адже існувала загроза для духовності. І козацький собор виростав до символу духовності народу, матеріальним втіленням якої він і був. Номенклатурник узявся знищити це кам'яне диво — матеріалізована духовність була зайвою, на його думку, бо ж світ втратив потребу в духовності, а отже, і в таких спорудах. Якою мірою викривленими є уявлення Лободи про корисне для народу, ми впевнюємося не тільки з його діяльності, а й з оцінок, що їх дають йому інші персонажі, зокрема й батько, в минулому заслужений металург: «І як же воно вийшло так, що трудяга невсипущий та викохав браконьєра? Послухай його, все він робить ніби для кращого: собор треба знести, бо заважає будувати ринок для трудящих... Тумани — вони комарів розводять... На все в нього, нищителя, готове пояснення, та ще яке!»

Чи не правда, є у словах цих щось дуже знайоме? Хіба в діяльності Володьки не ті самі аргументи, що і в союзних відомств — міністерств меліорації, атомної енергетики і т. д. Воістину провидницький твір! Письменник не дає відповіді на поставлене ним запитання: «Невже всюди, де йде будівник, повинен іти невідлучно, як тінь, і руйнач?» Але сьогоднішнє життя свідчить: так тривати не може, інакше людський поступ зведеться нанівець.

О. Гончар зумів поєднати швидкоплинне (конкретно зображуваний час — 60-ті роки) і вічне (історичні відступи, пов'язані з собором, суб'єктивне сприймання пам'ятки різними людьми). Вертаючи українцям їхній скарб — козацький собор, він показав і неперехідні цінності в людських душах: працьовитість, родинну вірність, вміння відчувати істинну красу і вміння берегти любов.

Десь в той же час писався і роман «Мальви», що, подібно до «Собору», мав широкий резонанс і неласкаву долю: підданий несправедливій критиці, був практично вилучений з обігу. Р. Іваничука хвилювала історична доля України. Його творчу енергію живила ідея незнищенності національної свідомості, а також сучасний інтерес до історичного минулого, саме й зумовлений появою такої свідомості.

Задовго до появи роману Ч. Айтматова «І довше віку триває день» з новелою про манкурта Р. Іваничук вивів образ яничара, завдяки якому маємо всі підстави віднести роман «Мальви» до найзначніших творів української та й світової літератури. Причому, на відміну від Ч. Айтматова, який зображує манкуртів як наслідок фізичного насильства над людиною, над її пам'яттю, Р. Іваничук зображує найстрашніший із різновидів яничарства, той, коли яничарами стають свідомо, пристосовуючись до умов, підкоряючись владі сильнішого, і не просто підкоряючись, а доводячи власне вірнопідданство ненавистю до істинної батьківщини. Саме таким є у романі образ Аліма.

На прикладі однієї сім'ї письменник показав долю цілого народу. Адже у «Мальвах» ідеться не про родинні перипетії, бо й родини як такої не лишилося — вона змордована, як і вся земля українська. Чоловік загинув, дружина і діти опинилися у татарському полоні. Старший син, який і став отим переконаним яничаром, потрапив до Туреччини, і там, прийнявши чужинську віру й переконання, пристав в служіння до турецького султана. Менший — Селім — служив у татарського хана, в якого мала нещастя закохатися дочка Мальва, ставши його дружиною. Такою була трагедія постійно грабованої сусідами України, чиїх дітей прирікали ставати яничарами.

Слово «яничар» давно переросло вузьку назву найманого воїна і стало символом людини, яка зреклася своєї батьківщини, ненавиділа її мову, культуру, звичаї. В Османській імперії яничарами називали загони воїнів, підготовлених із малолітніх бранців — фізично міцних дітей підкорених народів. Алім відразу, тільки-но потрапив у ясир, вирішив не опиратися, але задля того, аби вижити в умовах рабства, він прагнув вивищитися над людьми, стати повелителем. Це йому до певної міри вдалося, принаймні коли під цим вивищенням розуміти можливість розправлятися з жертвами. Могутність Аліма була ілюзорна: виконавши черговий вирок — вбивши скинутого з трону імператора, він підписав вирок і собі.

Р. Іваничук виписує Аліма не просто як викінченого негідника, а проникливо простежує його еволюцію, формування свідомості. Потрапивши в полон, Андрійко розмірковує: «Нема ніде такого Трясила, що трусить кримською землею,— то мамина казка. Є тільки татари, які панують над усім світом і роблять те, що їм забагнеться. Треба з цим змиритися — інакше смерть». За роздвоєнням душі і зникненням святощів у ній настає покора чужому богові, прийняття мусульманської віри. І вже ніколи не підніметься юнак до усвідомлення, що устрій, за якого

одна країна грабує іншу, чинить насильство над душами дітей, є несправедливий. Навпаки, причину власного стану — полоненого, раба — він бачить у... рідному краєві. «Глуха ненависть до придніпровського краю засівалася в серце, адже саме через ту землю, де народився, не може він дорівнятися новим співвітчизникам, хоч знає коран не гірше за них і розмовляє по-турецьки». Вже дорослим і сформованим, їм назвуть ворогів Османської імперії, тих, хто боровся за свободу,— болгарські гайдуки, сербські ускоки, грецькі клефти й українські козаки. Логічне завершення еволюції Аліма — відома яничарська жорстокість, що її не минули ані красуня українка, ні названий батько... Єдиного боявся Алім — втратити довір'я своїх повелителів. Та за безмежну покору одержав належну платню — безславну смерть від своїх же хазяїв.

А могутність Османської імперії лише здавалася непохитною — небагато їй лишилося часу. Невипадково мудрець Омар порівнює цю імперію з могутнім зовні деревом, середина якого струхлявіла. Не може бути здоровою країна, яка живиться соками поневолених народів. Письменник раз по раз повертається до цього, вкладаючи такі роздуми у вуста Омара: «І спитав я тоді себе: хто винен, що мій народ став носієм зла й неволі? Чи ж це йому потрібне! О люде османський... Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чому повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї?» Звичайно, що йдеться тут не лише про Османську державу — суть усіх загарбницьких імперій спільна.

«Журилася Україна, бо йшли ляхи на три шляхи, а татари на чотири, і палало небо. ...Закатували Підкову ляхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили Остряницю таки свої на висланні в Чугуєвому городищі, внук Байди Ярема обсадив дороги живоплоттю своїх братів, і прослиз по Україні ганебний час буйдужості». Звідки в цей глухий час могла вродитися надія, звідки взялася б та сила, що відродила б націю? З'ява на історичній арені Богдана Хмельницького, його талант політика і полководця внесли-таки зміни у розстановку сил на сплюндрованій українській землі. Та хіба знаття, яким гнітом обернеться новий союз...

Роман «Мальви» невипадково привертає до себе увагу. Гострий сюжет, психологічно глибокі образи, чітка концепція, а ще — інформативна насиченість, що переконує у достовірності зображених подій. І чи не головне: навіть безпросвітна для України пора свідчить, що не все втрачено для неї, коли і потурчені діти її все-таки помирають за волю рідного краю. Селім, побачивши зраду свого господаря, переходить до Богданового війська і гине у битві під Берестечком. Мальва, перш ніж накласти на себе руки, отруює свого чоловіка — хана Іслам-Гірея, який зрадив Хмельницького, отже, приніс Україні нове горе. Дух лицарства незнищенний.

Дослідження причин, через які Україна втратила свою незалежність, виборовши її в національно-визвольній війні 1648—1654 років, стало об'єктом уваги багатьох вчених. «Царизм дуже швидко ліквідував Переяславські угоди, автономію України і Запорозьку січ. Тому Прилуцький полковник Хмельницького Петро Дорошенко, Іван Мазепа та ін. шукають шляхів для возз'єднання України, може, не завжди й вірних»,— пише Я. Дзира (Геній і платні коментатори його творчості. Сучасність, 1989, № 5). До речі, це одна з небагатьох статей, в якій ідеться про погляди Т. Шевченка на історію України, про те, що Запорозька Січ була його суспільно-політичним ідеалом. Твори великого поета свідчать про те, як боліла йому несправедлива доля України. Але Шевченкове розуміння історії не влаштовувало власть імущих, і тому «платні коментатори» тлумачили його як хибне, як відхилення від революційно-демократичного світогляду. «Не важко збагнути, що історичні твори Шевченка коментуються з позицій російської радянської, буржуазної, державно-юридичної вульгарно-соціологічної історіографії, тобто поза контекстом української історії і духовності. А такі вірші, як «Великий льох», «Чигрине, Чигрине», «Заступила чорна хмара» та ін., особливо «Якби-то ти, Богдане п'яний», які неможливо пояснити з позицій всіх напрямків російської дожовтневої історіографії, викидаються на літературний смітник»,— пояснює Я. Дзира у тій же статті. А Є. Сверстюк додає: саме після Шевченкового тлумачення історії України минуле «почало оживати в народі й погрожувало породженням нового типу інтелігента, який замість «отечественной» історії вбиратиме в себе українську.

Крізь усі заборони, гласний і негласний нагляд він виріс, виросла в ньому наша історія — і вже ніхто, крім попів, не думав проклинати Мазепу за те, що він волів дального європейця Карла XII, ніж ближнього варвара Петра І» («Собор у риштованнях»).

Так, було пробудження. Але було й постійне придушення, постійне викоренення «націоналізму», «сепаратизму» та інших «ізмів». Впродовж кількох століть Україна перебувала в умовах, коли не те що боротьба за свою незалежність каралася, каралося саме усвідомлення втрачених свобод. Від Т. Шевченка до Є. Сверстюка. З якоюсь фатальною закономірністю повторилося: входження України до складу Союзу Радянських Республік не дало їй волі — сталінська диктатура не лишила від неї й сліду.

Потепління шістдесятих років покликало до діяльності людей, які знову і знову запитували в історії: чому Україна, маючи таку багату землю, такі сприятливі умови для вільного розвитку, не є щасливою, чому так і не змогла звільнитися від залежності — як не західного сусіда, то східного?

Відповідей на ці питання шукав і Р. Іваничук — і в «Мальвах», і в написаному услід за ними «Журавлиному крикові» (опублікованому на початку 1988-го). Письменник показав той трагічний для України період, коли до влади прийшла Катерина II і чим це обернулося для українського люду — на Запоріжжі, біля Сули, на Слобожанщині. Погляд письменника сягнув і Соловецького монастиря, де за товстими мурами були ув'язнені й українці, зокрема останній кошовий Запорозької Січі Калнишевський.

Зображені Р. Іваничуком репресії Катерини II на Україні наводили на роздуми про

події значно ближчого часу, адже деспотія за своєю суттю завжди лишалася однаковою й відрізнялася тільки мірою жорстокості. Даючи тверезу, історично вивірену оцінку політики Катерини II, автор не приховує критичного ставлення і до українців: показує суперечності світогляду, поміркованість Калнишевського, віру в «добру царицю», яка, на його думку, мала зберегти виборені великою кров'ю свободи запорожців.

Та коли Калнишевський стримував бунтівливі настрої своїх запорожців, не бажаючи зайвого кровопролиття, «володар Київської, Чернігівської, Новгородської губерній фельдмаршал Румянцев-Задунайський зустрічає у Києві імператрицю усея Русі. Було ж обіцяно колись: вручить цариці Гетьманщину сумирну й закріпачену. Десять карабінерських полків замість десяти полків козацьких, п'ятнадцять повітів, і ніяких осавулів, і ніяких бунчукових товаришів — ротміри, поручики, майори, титулярні радники. Р-раді старатися!»

Додаймо до цього запроваджену царицею насильницьку міграцію, що викликала подив і невеселі роздуми Синельникова — одного з чесних, мислячих вояків. «Що за смисл таїться у цьому вмисному переміщенні людей? Адже господарської вигоди немає ніякої... серби перестали бути сербами, але не стали ні українцями, ні росіянами — розчиняються вони на чужій їм українській землі, самі ж аборигени мусять вироджуватися десь за Дунаєм або ж на Тамані. Чи не робиться це тільки для того, щоб люди перестали відчувати під ногами рідну свою землю, яка повсякденно дає наснагу, любов і зміст, щоб вони стали збродом, якому потрібно лише напихати животи? Такими легше управляти».

Не тішить себе ілюзіями автор і щодо українського люду: не так вже й важко було його підкорити, і не тільки через довірливість у ставленні до цариці, нерішучість у вияві протесту, а й через готовність частини козацької верхівки до «обрусіння».

Коли пам'ятати, якою важливою є сьогодні проблема повернення українцям почуття національної гідності, то стане зрозумілим, якими актуальними є події й думки, висловлені в «Журавлиному крикові». Адже ярлик «націоналізму» постійно на вустах застерігачів. Змішування народів, насильницька і послідовна русифікація зробили свою справу, довівши українську мову до межі зникнення, а національні почуття до повної дистрофії.

Що стало з Україною? І чому? Ці питання мучили Шевченка, не менше хвилювали вони письменників і в середині XX століття. Ось характерний діалог двох героїв «Журавлиного крику» — француза Луї та українця Павла Любинського: «А мені здається,— на губах Луї прослизла скептична гримаса,— що Вольтер просто розчарувався у можливостях козацтва, народу вашого. А гетьмани... Навіть Хмельницький страждав хворобою неповноцінності: розбивши на голову польське військо, уже під Замостям, звідки видно було Варшаву, дав згоду на елекцію короля Яна-Казимира і присягнув йому. Ніяк не можу зрозуміти, чому він далі називав себе підданим короля, коли в того фактично не було королівства... ...Ваша нація не дає ні видатних полководців, ні високих світочів духу. А Вольтер схиляється і перед одними, і перед другими.

І тут прорвало Любимського — несподівано для нього самого...

— А твій Вольтер знає мою землю? — проказав крізь зуби. — Знає він той медом і молоком текучий коридор між Європою і Азією, яким проходив хто хотів з вогнем і мечем, залишаючи після себе попіл, руїни, шибениці й палі, беручи собі за своє і силу нашу, і совість нашу, і дух, і розум? Знає він, що лемеші ми перековували на шаблі, шаблями землю орали, що вічний, щоденний ворог не давав нам скибу доорати, молитви домовити, дітей докохати. А може б, його Франція давно обезфранцузилась, якби її Бог висквернив нашою фортуною... А ми учились і вчили, годувались і годували, пили і поїли — усіх і вся! І бухало джерело достатку навіть тоді, коли землі не торкався леміш, а світло науки — душ людських. Нас убивали, нас навчали самоїдства, нас заманювали золотом і лівреями, нам ламали хребти, у диби брали наш вільний дух, але ми є!»

До речі, втіленням цього нескореного духу був і сам Любимський, якому вдалося втекти аж із лютої темниці — Соловків.

Варто відзначити ще один твір, який мав безпосереднє відношення до ідеї національного відродження,— фільм Д. Павличка та В. Денисенка «Сон». Предметом художнього зображення автори обрали конкретний період життя Т. Шевченка — період становлення його як художника і поета. Відтворюючи біографічну канву, автори передали і внутрішнє життя свого героя — його думки, картини поетичної уяви, снів, змішавши реальні події із подіями внутрішнього стану. Щоправда, не завжди це вдавалося, тому що, як зауважив І. Дзюба, при величезній кількості фактів «малою була місткість зображальних засобів», внаслідок чого сни, мрії, фантазії героя виглядають прозаїчними. І в той же час цей фільм мав велике значення для самоусвідомлення національного українського кіно. Т. Шевченко, втілений на екрані молодим І. Миколайчуком, став уособленням непокори, бунту проти державної системи, яка пригнічувала особистість, позбавляла її прав на самовираження і особливо крамольною вважала оту поетову свідомість, яка говорила від імені свого мовчазного і, здавалося, назавжди упокореного народу.

В очах царських сатрапів поезія Шевченка не мала ніякої вартості, але сатрапи прекрасно розуміли, як цінуються ці поетичні рядки в іншому колі. А тому бачили один вихід — змусити поета замовкнути, аби не каламутив дитинну й невинну свідомість простого люду. В долі геніального Тараса прочитувалися долі іншої доби, поетів «розстріляного Відродження», з якими обійшлися жорстокіше, аніж свого часу з Шевченком,— знищуючи їх фізично. Шевченко у фільмі показаний людиною, яка не має ілюзій щодо рабської свідомості свого народу. Але відсутність ілюзій не означала, що поет-бунтар мирився із цим станом, навпаки, він прагнув возвеличити «отих рабів німих», які потребували не осуду, а захисту. Характерно, що саме слова про поставлене на сторожі слово були викарбувані і на вітражі, встановленому у вестибюлі Київського університету

1964 року, вітражі, який був знищений за наказом офіційних властей.

Фільм «Сон» перегукується із ще одним твором, що з'явився на кілька років раніше,— симфонією І. Драча «Смерть Шевченка».Ріднить ці твори зображення духовної величі поета, його опір реакційним силам суспільства, спроможність у найтяжчих умовах не здаватися, залишатися світочем і взірцем для інших. Твір І. Драча, написаний до сторіччя смерті Шевченка, має складну структуру, про що свідчить і сам жанр. У ньому поєднані голоси умовних персонажів — далекий дівочий голос, голосіння матері України, три марення поета і власні авторські картини та коментарі. Останні три дні життя Шевченка в холодному Петербурзі проектуються на середовище, яке, здавалося, не мало прямого відношення до цієї події, але насправді було з нею якнайтісніше пов'язане. Узами, які називаються «відродження національної свідомості». Що ж було у тих передсмертних мареннях? Були знедолені й замучені — козаки, покритки, солдати — всі, чиїм заступником він був. Були і картини справедливої помсти. З'явилися в мареннях земляки у вигляді всюдисущих горобців — пристосуванці, які служать то у своїх панів, то в чужих — де вигідніше.

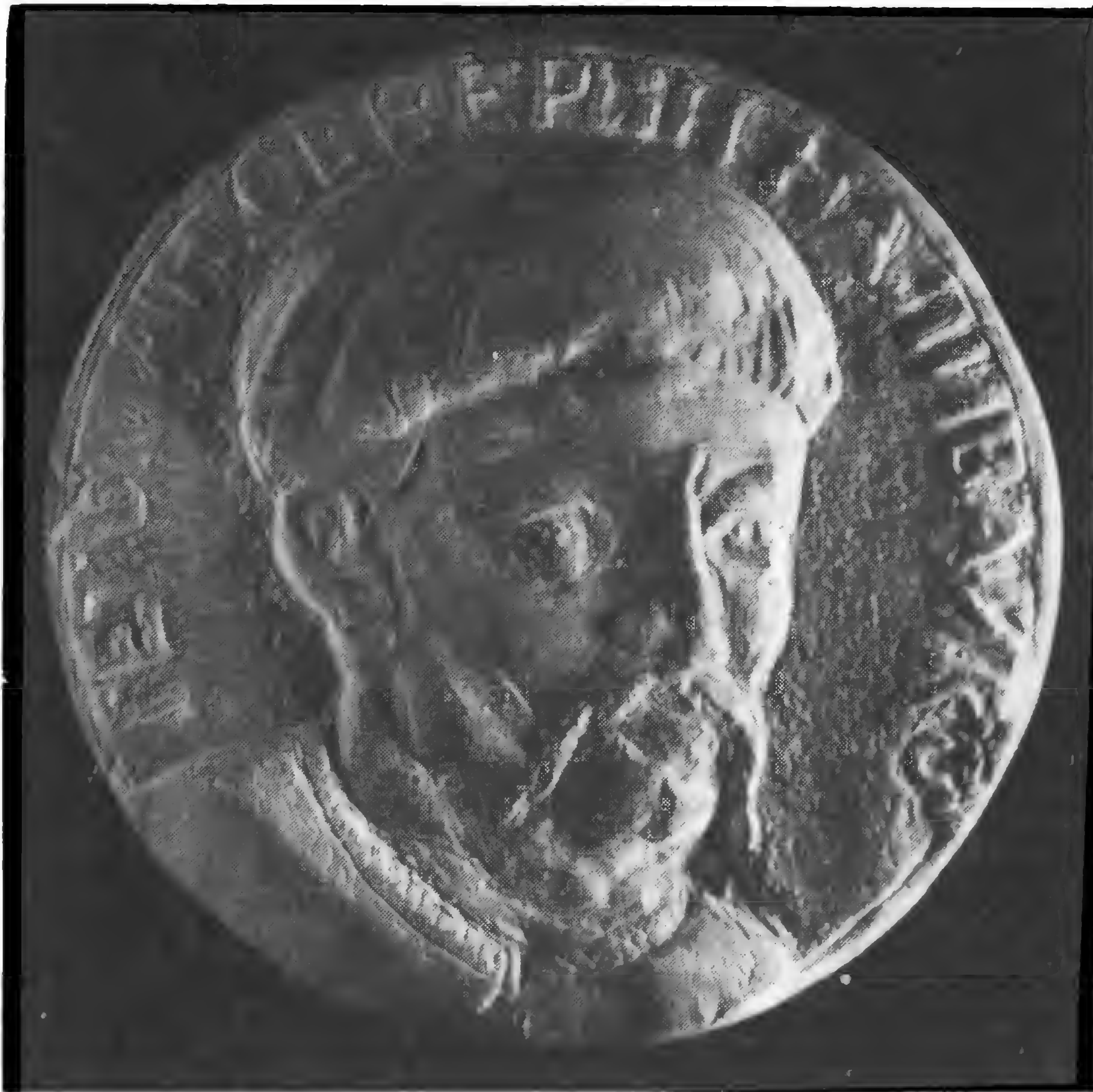
Був Шевченко великий за життя, але смерть його стала тим потрясінням, від якого прозріває не одна людина, прозріває народ:

Ишла вперше Україна по дорозі
У глибину епох і вічних зльотів —
Ишла за труною сина і пророка.
За нею по безсмертному шляху
Ішли хохли, русини, малороси,
щоб зватись українцями віднині.

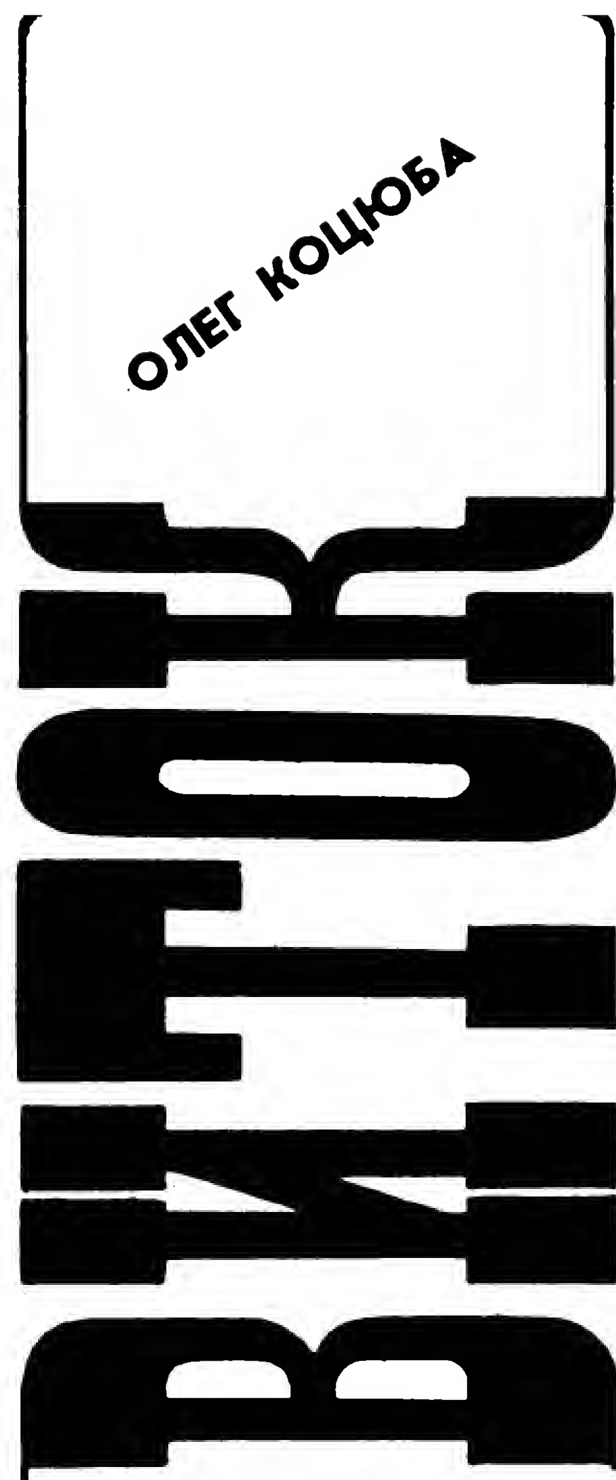
Такий підсумок Драчевого твору.

Вертаючи в лоно літератури раніше заборонені твори («Журавлиний крик» Р. Іваничука, «Собор у риштованнях» Є. Сверстюка, поезії Ліни Костенко), реставруючи здобутки шістдесятників, маємо змогу бачити тогочасну картину цілісною. І маємо змогу пересвідчитись, що духовні шукання шістдесятників (а тут охоплена тільки частина їхніх творів) є цінним набутком, який і сьогодні активно діє. Ідеали, ними відстоювані, живуть, утверджуються.

А. Німенко. Гетьман Северин Наливайко

З Іриною Вільде я познайомився безпосередньо у зв'язку з дослідженням творчості Уляни Кравченко. Прийшов по інтерв'ю до Дарини Дмитрівни, яка була сучасницею поетеси-галичанки. Став у неї часто бувати, заохочував до усіляких літературних бесід із заздалегідь підготовленими запитаннями. А пізніше запропонував, щоби вона писала спогади «Про себе і про мій час». Якби сама не могла зробити того, радив себе в секретарі-записувачі. Відтоді маю багато записів, листів до письменниці і від неї...

Ірина Вільде радо прийняла мою пропозицію про співпрацю. Але її хвороба — прогресуючий склероз — стали на заваді нашій меті багато зробити.

До 70-річчя письменниці я написав статтю і запропонував її журналу «Жовтень». Перед тим читав статтю Ірини Вільде і її синові Яремі Євгеновичу,— обоє не заперечили мені проти жодної коми. Тодішній завідуючий відділом М. Ільницький повідомив мене, що стаття прийнята до друку і з'явиться в № 7 чи в № 8 за 1977 рік. На жаль, Р. Федорів і Р. Іваничук, які прилюдно і друковано називали Дарину Дмитрівну своєю «нанашкою», тобто «хрещеною мамою», всіляко її розхвалювали, не погодилися тоді із критичним оглядом її ранніх творів. Тим більше тепер, оскільки аналіз ранньої творчості Ірини Вільде дає підстави зруйнувати деякі міфи про минуле галичан. Та чи потрібні нам ці доморощені міфи, що їх багато ми створили за 73 роки існування Радянської країни? Нам потрібна правда з перших рук! Таку правду дають ранні твори письменниці Ірини Вільде.

Ось така передісторія.

Роздум про ранню творчість Ірини Вільде

Кожний письменник приходить у літературу своїм шляхом. І рідко у кого той шлях стелиться легко і прямо. Нелегко йшла до письменницьких вершин Ірина Вільде — Дарина Дмитрівна Макогон. Народилася вона в Чернівцях, на Буковині, дитячі роки провела на селі. Тут відвідувала школу, товаришувала з однолітками, милувалась природою, кохалась в українській мові, пісні. Звідси взяла у велику дорогу запас тонких спостережень і знань.

Батько її — Дмитро Якович Макогон, скромна, м'яка, непрактична людина, гуманіст, переконаний демократ і стихійний бунтар — вдало поєднував працю сільського вчителя із письменництвом. У його віршах і оповіданнях знаходимо блискуче й глибоке відображення тогочасного побуту, моторошні й драматичні картини соціального та національного поневолення українців Буковини. Твори Дмитра Макогона, безпретензійні, але щирі, сприяли пробудженню свідомості й людської гідності у земляків і у власної дочки.

Австрійські, румунські, а пізніше польські власті ганьбили Д. Я. Макогона, навіть арештовували, знімали з учительської посади, ніде не дозволяли нагріти місце. В 1922 році родина, рятуючись від переслідувань, переселилася в Галичину, регіон, який три роки перед тим знову був збройно приєднаний до Польщі. Макогонам живеться тут тяжко, вони ледве-ледве зводять кінці з кінцями. Але дочка вчиться — спершу в Станіславській гімназії, пізніше — у Львівському університеті.

То були драматичні часи. Беніто Муссоліні установив в Італії криваву фашистську диктатуру. Люмпаки під проводом Адольфа Гітлера готувалися до захоплення влади в Німеччині. Некарне насильство, відвертий бандитизм і облуда панували чи не в цілій Європі. А ще ж задовго до того великий Іван Франко затаврував ганьбою авантюристів-«експериментаторів»: «Красти і обманювати всім буде вільно! Чесний заробок — ось буде встид!..»

Про все це чули, читали й сперечалися студенти університету. Кожний намічав свою дорогу в житті.

Література — чи не єдина галузь людської діяльності, в якій незаможна (і нічим не захищена) західна українка могла утвердити себе як самобутню й незалежну особистість. І не позбавлена честолюбства Дарина Макогон пробує свої сили в літературі. Здавна вона приглядалася до письменницької праці тата, прислухалась до маминих практичних порад і зауважень. А ще був перед нею яскравий і переконливий приклад Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Уляни Кравченко, не кажучи вже про Тараса Шевченка й Івана Франка, котрі теж пробилися знизу.

Спонукувана матір'ю, сповнена щасливих надій, Дарина мріє про життєвий і письменницький успіх. Вона переконана, що то її доля, що вона скаже своє ваговите слово в літературі, адже відчувала в собі великі сили і можливості! Іще студенткою почувалася на три голови вищою не тільки за однокурсників, а й за багатьох наставників,

університетських викладачів. Мама розділяла віру і впевненість дочки. Але тато, навпаки, проповідував особисту скромність, стриманість у поводженні, ретельність у навчанні.

Двадцятитрьохлітня студентка пише свій перший прозовий твір під назвою «Повість життя» («Поема життя»), в якому чітко проступають дві суперечливі тенденції: гуманно-демократична і снобістська, набута в університетському середовищі.

Уже цю першу новелку (а потім і всі інші твори) юна авторка підписує екзотичним — як для Галичини — псевдонімом: Ірина Вільде, явно соромлячись «простацького», хоча й відомого в літературних колах татового прізвища.

«Поема життя» штучна, і героїня її штучна.

Галицька преса не помітила новели, не зауважила й нового імені.

В 1932 році друкується її оповідання «Щастя». Це був уже зовсім інший твір, написаний не епігоном, а людиною спостережливою і серйозною, пройнятою співчуттям до знедолених. В оповіданні проступає щось невиразне, але відчутне, те «щось», яке потім буде назване «невловимим стилем Ірини Вільде».

Одне за одним пишуться і друкуються нові оповідання — елегантні, вишукані й милі, але водночас безбарвні, прісні, як дієтична страва.

Своє об'єктивістське, безстороннє ставлення до літератури молода авторка — відкрито, навіть з викликом — виявляє в листі до письменника Михайла Яцкова (жовтень 1931 року): «Зміст — другорядна річ, головне — оригінальна форма!..»

Лист засвідчив не лише захоплення модернізмом, а й відрив молодої письменниці від рідних коренів. «Жити можна скрізь!.. Можливе й щастя... Але осідлати і загнуздати його можуть тільки молоді, сильні, енергійні... Майбутнє належить талановитим і освіченим міщюкам!..»

Подальші події, зокрема й в особистому плані, не підтвердили цього оптимістичного пророцтва. І хоча університетська щоденність не давала письменниці підстав для обурення й гніву, не давала вона поки що й приводу для чисто вільдевської атестації подій і персонажів.

На все свій час.

Дмитро Макогон, як неблагонадійний, майже постійно безробітний. Родина зубожіє. Мати звинувачує батька у нездарності. Дочка на боці мами. До тяжкої матеріальної скрути додається родинний розкол.

Студентка останнього курсу — на зло ворогам! — кидає навчання і наймається гувернанткою до дітей поміщика в Перемишлянському повіті.

Батько категорично проти «лакейства», тим більше для дівчини. Але дочку підтримує мама: скільки можна старцювати!.. Нехай спробує!.. Дитина мусить іти своєю дорогою!..

В поміщицькому маєтку — чи принаймні саме в цей період — Дарина пізнає звіряче обличчя сучасного їй суспільства. Життя вражає несправедливістю і бездушністю. Летять шкереберть усі попередні теоретичні розумування й оптимістичні декларації: у новий її твір вдирається дика і нестримно жорстока дійсність. Оповідання «Кар'єра» знаменує собою крутий поворот у літературному житті письменниці. Тож на цьому оповіданні варто зупинитися докладніше.

Воно починається сімейною ідилією, розповіддю про подружні стосунки меценаса (адвоката) Василя Чуйгака і його дружини Лесі (усе подається через сприймання цієї молодої, доброзичливої жінки).

Час спливає мирно, тихо, без будь-яких подій і пригод. Усе видається значним, довговічним, надійним і міцним, як царство боже. Та раптом «з почуттям страху в серці» Леся ловить себе на думці, що ВЖЕ ВЕЧІР. «Сонце переважилося на захід, а треба було, щоб воно стояло на сході і щоб вона, Леся, опинилася серед ранку в своєму домі із своїм чоловіком, із своїми дітьми...» Жіночі почуття відтворені досить точно. Але письменниця тоді ще не зазнала материнства, і діти в оповіданні лише названі, вони звук, тінь, а не повнокровні живі образи.

Леся хоче пригадати і зрозуміти, як і яким чином увійшла в їхнє життя чужа, стороння людина — чоловікова друкарка Зоня?.. Не без подиву пригадує, що й матеріальний добробут, і процвітання родини якимсь незбагненним чином пов'язані із появою в канцелярії меценаса друкарки... Панна Зоня вульгарна, самовпевнена і безцеремонна. І все-таки... і все-таки молоді жінки майже товаришували, разом бували на людях, розмовляли, як щирі й давні колежанки-приятельки.

Панна Зоня приходила до Чуйгаків, коли тільки їй того хотілося, і поводилася так невимушено й незалежно, що сторонній міг би подумати, ніби господиня дому Зоня, а не Леся.

«Що за дивне створіння?! — напівздивовано-напівзневажливо думає Леся і не може зрозуміти сили людей такого типу. — І негарна, і невихована, і неосвічена — навіть і нерозумна... І все-таки має на людей вплив...»

Саме в цей момент поштар приносить і вручає Чуйгаковій листа за підписом «Друг». Леся ніколи перед тим не отримувала анонімних листів, але чомусь одразу здогадалася, що цей лист про Василя і панну Зоню. Невідомий «доброзичливець» «відкривав очі» меценасовій, розповідаючи про те, що «Дон-Жуан», тобто Василь, і його «спокусниця», тобто панна Зоня, таємно зустрічаються у неї на квартирі; про ці побачення знає і говорить «ціле місто», тільки наївна й довірлива меценасова не відає, яка страшна загроза нависла над її родинним щастям.

Леся «знає себе», вона весело сміється, з огидою відкидає лист аноніма: мішкуватий Василь у ролі Дон-Жуана і панна Зоня як «спокусниця» чужого чоловіка, та ще й «розорителька» її, Лесі, родинного щастя — це справді дуже веселий і дотепний жарт! От зараз вона піде додому до панни Зоні, прочитає їй цього листа, і вони матимуть з чого весело посміятися!..

Але дуже дивно: панна Зоня не сміється, а розглядає меценасову широко розплющеними холодними очима, наче вперше бачить її. Не бентежиться, не лякається, але й нічого не пояснює. Нарешті спокійно каже, що пояснення в такій делікатній справі Леся при бажанні може почути від свого чолові-

ка... А втім, чого там церемонитись!.. Вона, панна Зоня, теж може дати відповідь... І не гірше, ніж пан меценас!.. І друкарка спокійнісінько виливає цеберку холодної води на голову дружини свого шефа — цинічно й докладно розповідає «про все».

Власне, чому Леся така самовпевнена і чому не вірила, що з нею, як і з усякою іншою смертною, може трапитися прикрий сюрприз? Чи, зробившись меценасовою, вона вхопила бога за ноги? Чому вона певна, що ніяка жінка не може полонити чи просто задля злого жарту спокусити її чоловіка? І чому Леся повинна мати чоловіка, дітей, дах над головою, коли інші, можливо, кращі і розумніші, того не мають, і невідомо, чи матимуть?.. Та, власне кажучи, хто такий Василь Чуйгак? Справжнісінький телепень, нездара, та ще й ганчірка! Ніякий він не шеф адвокатської контори, шеф адвокатської контори вона, Зоня. Коли вона прийшла сюди, тут був балаган, бухгалтерія, статистика і самі справи перебували у такому занедбаному стані, що їм ніхто нездатний був дати лад. І найменше «шеф адвокатської контори»! Вона, Зоня, не бухгалтер, навіть не секретар, а всього-на-всього кмітлива друкарка, дала тут усьому лад, завела касову книгу, кожне діло підшила в окрему пронумеровану теку, кожну теку зареєструвала й описала... Тепер за кілька хвилин вона може знайти будь-який документ, зробити потрібну виписку, дати довідку.

Та, як на те пішло, головне навіть не в тому. Панна Зоня залучила багату клієнтуру — двох поміщиків; а коли навчений нею недолугий, дурний меценас виграв обидві ці справи, в касу надійшло два відсотки від виграної клієнтами суми. Та й це ще не все. Адвокат із демократичних, тобто по-ідіотському «гуманних», міркувань казав хлопам платити собі менше, ніж належало за адвокатське посередництво! А мужик, відома річ, не довіряє тому, хто не вміє величатися своїми існуючими чи навіть вигаданими заслугами. Тож меценас програвав десятки і сотні злотих на кожній такій справі, його престиж так підупав, що до нього не хотіли вже звертатися за посередництвом,— а у місті ж багато адвокатів! Авторитет меценаса Чуйгака відновила, а точніше, створила вона, Зоня, розумна і діяльна людина: вона пристарала йому двох згаданих дуже багатих і впливових клієнтів-поміщиків. А це зовсім непросто — залучити таких.

Ось, власне кажучи, звідки незвичайний добробут у родині Чуйгаків!.. Пані Чуйгакова мислила собі, що злоті з неба падають, ні, шановна пані, такого не буває!..

Сім'я, фортеця в світі, в якій дружина адвоката безжурно відсиджувалася стільки років, була вмить зруйнована і сплюндрована дівчиною-люмпеном, до якої Леся ніколи не ставилась серйозно. Розгублена, збита з пантелику Леся нездатна зрозуміти, яким чином усе це вдалося непоказній і нікчемній Зоні, а та безсоромно сміється: вона скористалася могутньою, майже безвідмовною в таких випадках зброєю жінки...

Леся, звичайно, чула про зіпсованих жінок і дівчат, які задля життєвої кар'єри готові на все. Але як же... як же Василь?

«А що Василь?.. Він пішак — не більше не менше! Пішак з вищою освітою. Спритний гравець може пересунути цього пішака будь-куди на великій шахівниці життя... Вона, панна Зоня, поманила його, і він побіг за нею, як лоша за чужим возом... У таких, як він, нема ані розуму, ані сили волі, ані совісті, ані честі... Чому б мала церемонитися з такими?..»

Сімейна ідилія кінчається загибеллю ілюзій. При тому страждає Леся, на боці якої всі симпатії авторки. В її нещасті винуватий Василь Чуйгак, мужчина! Він виявився не на висоті, бо його перемогла й підкорила вампір-жінка. Усі мужчини однакові! Всі вони банкрути! Місце мужчини повинна зайняти жінка — це і буде справжня справедливість! Ось такі спрощені й заплутані тенденції «Кар'єри». А акцент майже виразно демагогічний.

Важко заперечити вплив на молоду письменницю Гі де Мопассана: в Зоні читач легко впізнає Мадлену Форестьє з «Любого друга»... Але оповідання «Кар'єра» цінне тим, що саме від нього, після певної еволюції почнеться ланцюгова реакція оновлення творчості «декадентки» Ірини Вільде на суто демократичній, здоровій основі.

Сильна жінка, фізично, розумово, морально і духовно досконала істота, вперше була введена в обіг української літератури Ольгою Кобилянською, улюбленою письменницею юної Дарини Макогон, тепер уже назавжди Ірини Вільде, яка й продовжуватиме традиції старшої колеги, хоч про епігонство тут уже не може бути й мови.

Життя давало їй цілу галерею прообразів «сильних жіночих характерів»: галичанка Уляна Кравченко (перша жінка-поетеса в Західній Україні), бойкиня Анна Павлик, подолянка Іванна Блажкевич, буковинка Ольга Кобилянська! Письменниця Ірина Вільде запозичує від них невгамовну етичну енергію. Що ж до життєвих колізій і уяви — їх їй не позичати!..

Поступово зароджується задум найкращої з «ренесансних» новел Ірини Вільде «Наші батьки розлучились» — ота сама життєва тема родинного неблагополуччя, розколу, пошук винуватця і розлучення, тема, майже неможлива для Галичини, темної і затурканої австрійської, а потім польської колоніальної провінції. Однак така тенденція існувала, була вловлена й зафіксована тонким сприйманням письменниці,— звідси, власне кажучи, і починається Ірина Вільде!

В основі новели «Наші батьки розлучились» розроблена іще в «Кар'єрі» умоглядна схема: сильний, недобрий і недолугий мужчина та слабка, лагідна і беззахисна жінка.

Але повторюватись письменниці не хочеться. Неприємно також здаватися банальною і набридливою — зі своїми ледь прихованими тенденціями, відвертими симпатіями й антипатіями.

А чи не можна розгорнути розповідь якось так, щоб стара тема заграла новими гранями і барвами?

В цей час письменниця читає оповідання А. Чехова «Слабка істотка». У ньому сильні і слабкі персонажі міняються місцями. Вона повторює цей прийом, і старий зміст невпізнанно оновлюється.

В сім'ї, яка складається з мами і двох дівчаток, слово «тато», «батько» не вживається. Воно замінене зневажливим «він»,

оскільки цей «він» свого часу «дуже тяжко образив маму».

Батьки розлучилися багато років тому, відтоді не бачились і не листувалися. Дівчатка не пам'ятають і нездатні собі уявити його. Але вони ось-ось стануть дорослими, і з часом їм теж доведеться виходити за когось заміж, родити дітей, плекати сім'ю. Та думати про це важко: нема за що зачепитись. Мама зовсім ізолювала дочок від тата, не дає їм жодних даних для роздумів, зіставлень. В той же час вона, віруюча, прищеплює їм любов до Бога-отця, до сина Божого, нарешті, до батьківщини!

Як усе це поєднати і виправдати? Чи ж хто має право відривати дітей від батька, а батька від дітей?

Старша із сестричок цілком вдовольняється маминою версією татової провини і не має для тата жодного доброго слова.

Молодша ж, самостійна, по-доброму експансивна, прагне ставитися до людей з довірою і повагою, а може, і любов'ю, і навіть якщо тато у чомусь винен перед мамою, хіба в святому письмі не сказано: «Полюби ворога свого!..» І чи ж може бути тато «ворогом мамі і власним дітям?!»

Мала хоче знати, якою мірою тато винен перед мамою, а може, мама перед татом? Добре знаючи маму, вона припускає й таку можливість...

Рядок за рядком перед читачем вимальовується-народжується сильний, прекрасний характер Мотроньки. Дівча прагне робити людям добро, хоча й не знає, чим їй відповідатимуть люди, і не хоче того знати,— джерело доброти, з якого вона черпатиме,— це глибини власної незіпсованої душі...

Із знайденого на горищі старого листа вона дізнається про велику любов тата й мами.

Отже, була велика любов! — робить висновок Мотронька і плаче від радості. Сталося прикре непорозуміння!.. Дрібні, погані люди нездатні на велику любов!.. Ані тато, ані мама не винні!..

І вона, дитина, береться розплутати прикрий життєвий, просто-таки гордіїв вузол. Вона, Мотронька, поїде до тата, помирить тата з мамою — нехай сестра Ольга десь позичить для Мотроньки двадцять п'ять злотих на поїзд!

Консервативна, упереджена, підозрілива і вже трохи зіпсована, Ольга в паніці: як так можна?! Та як вона, мала, сміє: адже ж «він» страшенно образив маму!..

Мотронька не губиться, не дозволяє себе збити з пантелику. Вона розповідає старшій сестрі про щасливу знахідку на горищі, про лист тітки Амалії, що засвідчує велику любов тата і мами... Мотронька наперед тішиться радістю сестри.

«На Олю дивиться Мотря уважними, напруженими очима. Повинна знайти в ній свою спільницю. Мусять обидві законспіруватися, діяти... І то чим скоріше!..

Але найсумніше в цій справі — Оля ніколи не ставиться поважно до Мотрі...»

Завжди та сама історія: найпрекраснішу, найдовірливішу інші мають за нерозсудливу й нерозумну. Інша річ — старша сестра! Розважлива, практична, Ольга на боці матері, незалежно від того хто винний. «Чоловік — слуга жінки або — ніхто!» — колись вичитала вона з якоїсь допотопної польської книжки. Отрута нігілістів-руйнівників впорскнута вже в її душу. Але Мотронька таки їде у Львів. Їй уже сімнадцять. Вона самостійна, доросла. Вона людина з характером!

У Львові вона знаходить адвокатську контору тата, і одразу ж виникає бурхлива розмова. Мала веде себе агресивно, а батько тактовно й обережно відкидає її звинувачення. Спокійно й любовно він розмовляє з донькою, як дорослий з дорослим, завойовує її довіру й пошану, переконує в цілковитій непричетності до всього того, в чому його звинувачено.

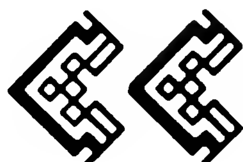
Ні, письменниця не вигадує щасливої розв'язки!

Шістнадцять змарнованих років ніколи не вернуться. Не можна позбутися гіркоти у зв'язку з нікому не потрібною втратою!.. Через підозрілість і вередливість молода жінка колись відмовилась від молодого й гарного чоловіка. Що вона знайде спільного з підтоптаним і розчарованим?! Ні, ні, краще вже жити самому, ніж у вічних докорах і сварках!..

Замислившись над безглуздям безглуздих, авторка примусила замислитися читача. Оповідання лишає щемкий біль і досаду в серці: життя й без того коротке, часто й гірке, а тут ще люди такі нерозумні й непоступливі. Не маючи заслуг один перед одним і суспільством, вони вимагають собі виняткових прав, привілеїв і пільг коштом інших людей!.. Відомо ж — хочеш бути любимим і шанованим, поводься по-людському!.. Любов і шану треба заслужити!

Змальовані в оповіданні життєві обставини й живі, повнокровні характери допомогли письменниці звільнитися від упереджень: вона вперше відчула себе справжньою матір'ю всіх своїх «літературних дітей»,— тепер уже незалежно від статі. А матері, як відомо, «який палець не ріж — то все одно боляче!..»

Пройдене-пережите було болюче-тяжким, та без нього не могло бути наступних досягнень і звершень.

Варвара Семенівна Довженко. Фото

О. П. Довженко в молоді роки

Сповідь про трагічне кохання

МИКОЛА КУЦЕНКО

Якось відвідав я село Демидів на Київщині, де довгі роки жила і вчителювала Варвара Семенівна Довженко. Приїхав я не сам, а з її сином Вадимом, художником-графіком, завучем Івано-Франківської дитячої художньої школи. Нас гостинно запросила до себе Галина Саківна Дмитренко, колишня учениця Варвари Семенівни. Вона зворушливо оповідала нам своїм співучим голосом про першу дружину Олександра Петровича Довженка, жінку високої душевної краси, про її драматичну любов до чоловіка, образ якого носила все життя у своєму серці.

З архіву літописця життя і творчості О. П. Довженка

Мов срібний струмок, сповнював тишу ніжний голос господині домівки. А надворі лютувала зима, і вітер-вітровій поривався в оселю, бився в шибки, хотів наслухати нашу розмову.

— Наче пісня лунала з уст Варвари Семенівни. Вона з великою любов'ю розповідала нам, своїм вихованцям, про Олександра Петровича. Називала його завше ласкаво: Саша, Сашунько, Сашко. Кохала його ніжно. А як знайшлася інша — відсторонилася, аби він був щасливий. Варя була вродлива,— далі вела розмову Галина Саківна,— розумна, щира, ласкава,— і, як у тій пісні, не мала ні щастя, ні долі. Була у неї фізична вада — після перенесеної хвороби не згиналася нога у коліні. Це її страшенно гнітило.

Галина Саківна примовкла, замислилась. Тонкі, ледь помітні зморшки різко позначилися на її обвітреному обличчі. Якось по-особливому світилися очі. Похопившись, вона рвучко підвелася з-за столу, попрямувала до шафи, витягла шухляду і дістала там тугенький сувій. Повільно розв'язала вузлик і почала порпатись у паперах.

— Ось нате, читайте,— проказала жінка, подаючи мені поштову листівку,

З жадобою перебігаю очима раз, а тоді вже вголос читаю:

«Спасибі Вам за теплого листа. Спасибі Вам за Вашу віддану любов, за Вашу пошану до пам'яті чудесної Варвари Семенівни. Я теж хороню в душі своїй невчасні спогади про цю чисту, скромну і добросердну жінку, справжню подругу свого великого чоловіка. Ще про Варвару Семенівну писатиму, хоч і є людці, які хотіли, щоб про неї мовчали і не згадували. Ні, вона лишилася в людській

пам'яті, як лишалася завжди в пам'яті свого першого чоловіка».

У кінці листівки підпис: Микола Бажан.

Запитую Галину Саківну:

— З чого це вам таке одкровення?

— Я ненароком натрапила на число часопису «Вітчизна», де привернули увагу спогади про О. П. Довженка «Митець шукає путі». Зворушило моє серце те, що автор воскресив із забуття мою шановану вчительку. І дуже вже схотілося подякувати Миколі Платоновичу за щирі слова на захист Варвари Семенівни. Відіслала тоді йому своє послання. Не думала, не гадала, що славетний поет виявить таку чуйність до простої сільської жінки. Листівку цю бережу як найдорожчу пам'ять про Варвару Семенівну,— каже вона, не приховуючи своєї радості.

З гордістю дивлюсь я на цю жінку, вже немолоду, енергійну. І наче вчувається живий голос митця: «Я ще про Варвару Семенівну писатиму». Та не написав, не встиг — пішов із життя. Мені згадалась зустріч з Миколою Платоновичем в його робочому кабінеті Головної редакції Української Радянської Енциклопедії на вулиці Леніна, 51, одразу ж після виходу з друку моєї книжки «Сторінки життя і творчості О. П. Довженка».

Тоді він мене повідомив, що публікацію його спогадів «Митець шукає путі» Ю. І. Солнцева зустріла несхвально.

— Юлія Іполитівна дошкульно допікала за те, що я ослухався її, відважившись сказати добре слово про Варвару Семенівну. Відтак після тієї суперечки ми стали непримиренними ворогами, так-так, непримиренними ворогами,— з жалем сказав М. П. Бажан.

Не можу не згадати ще про один прикрий факт. Коли готував до видання свою книжку про О. П. Довженка (це було в 1969 році), тодішній головний редактор видавництва «Дніпро» Надія Павлівна Лісовенко, співчутливо поставившись до мене, відверто застерегла:

— Боронь боже, щоб ви щось написали про першу дружину Довженка. Книжка не вийде в світ. Ю. І. Солнцева не дозволить.

Я подякував їй за таке застереження, хоч, правду кажучи, від несподіванки оторопів, але не занепав духом. Сів на поїзд і поїхав у Москву. На квартирі Ю. І. Солнцевої у мене відбулася неприємна розмова.

Я висловив Юлії Іполитівні сущу правду про все, що думав. Я знав, що вона була вельми зацікавлена у виданні моєї літописної книжки про Олександра Петровича. Після деякого вагання Ю. Солнцева несподівано сказала:

— Та вже пишіть і про Варвару. Була ж вона колись його дружиною. І про мене пишіть теж — останні слова були мовлені з особливим притиском.

Думалось мені: Ю. І. Солнцева з часом подобрішала. Згодом я пересвідчився — це був хід конем на шаховій дошці. Про це мова піде далі. Та повернімося до нашої розмови у хаті Галини Дмитренко, послухаємо її. Зібравшись з думками, вона розповідала:

— Приїхала до нас у село Варвара Семенівна з Глібовки, де жила до того у старшої сестри. Мабуть, у 1937 році й оселилась у старенькому шкільному будиночку на краю Демидова. Почала вчителювати. Викладала ботаніку та німецьку мову. Учні не могли нахвалитися нею. Вона керувала гуртком юннатів, водночас і драмгуртком. Багато п'єс були поставлені на шкільній сцені. А після Вітчизняної війни зорганізувала з учнів молодших класів пречудовий хореографічний гурток. У ньому і я брала участь.

З особистих розповідей Варвари Семенівни мені відомо, що, приїжджаючи з Москви в столицю України, Олександр Довженко зустрічався з Варварою Семенівною, допомагав їй порадами, зокрема як краще підготуватись до республіканської олімпіади чи організувати шкільну самодіяльність. Наш хор успішно виступив на олімпіаді і його заключний концерт був показаний по телебаченню.

Я знала, що О. П. Довженко підтримував і листовний зв'язок з Варварою. Якось, будучи в гостях у вчительки, я побачила патронташ. Виявилось, у ньому зберігалися листи О. П. Довженка.

— Покажіть, будьте ласкаві, Варваро Семенівно. Хоч почерк подивлюся Олександра Петровича,— попросила я.

Саме тоді моя вчителька відкрила таємницю великого і трагічного кохання. А з яким захопленням я читала ті листи, те словами не сказати!

Галина Саківна розповідала про далеке минуле так, наче то було зовсім недавно. На якусь хвильку перерве спогад, вкотре витре зволожені очі хустинкою і далі веде розмову.

Вадим, котрий досі сидів у тихій задумі, розчулений почутим, теж заговорив:

— Багато листів О. Довженка берегла мати. Бувало, вечорами прийдуть до нас сусіди чи просто знайомі селяни, а то й школярі старших класів і довго випрохують її розповісти про великого митця, про їхню молодість. Посідають вони в хаті хто де і слухають. У мами засяють очі щастям минулого, порине в спогади, наче в легенду. Почитає їм щось з листів, покаже фотокартки, де вони вдвох з О. Довженком чи в колі друзів у Харкові, за кордоном. На одній з фотокарток вони зображені на тлі якоїсь величезної статуї — сиділи на пальцях босої ноги цієї фігури.

Люди слухали матір як заворожені. Коли вона, вкрай втомлена спогадами, змовкала, гості розходились. Нарешті хата спорожніє, посмутніє мати, змахне хустинкою сльози, непрохані гості, та й схилиться над столом, готуючись до завтрашніх уроків.

День при дні вона була в роботі, старалась забути пережите, але сердечна рана не загоювалась.

Життя Варвари Семенівни було страждденне. Народилась у Смілі. Батько був службовцем. По його смерті мати залишилася на руках з шістьма дочками і маленьким сином. Скрутно жилося. Отоді саме Варвару взяли на виховання родичі матері, які жили в Житомирі. Дівчинка була тямуща, тягнулася до знань. Скінчила жіночу гімназію. Отримала призначення у 2-е міське вище початкове училище. Викладала природознавство, водночас підвищувала освіту на дворічних курсах. Добре розмовляла французькою мовою, через що учні називали її «француженкою».

Варя була вродлива, розумна. Вона й за-

пала в око молодому, статечному, красивому вчителеві. То був Олександр Довженко. Згодом доля їх звела. 1917 року вони таємно повінчалися. Вадим Чазов писав мені: «Подробиць я не знаю, але про це мені розповідала мати. Інших свідчень про церковний шлюб я не маю і, на жаль, не знаю, де можна такі відомості добути, адже це була їхня таємниця».

Цей факт засвідчує житомирський дослідник кандидат філологічних наук Теодор Васильович Баймут. У статті «Довженко учитель», опублікованій у газеті Житомирського педінституту «Студентська молодь» (18 червня 1959 року), він засвідчує, що О. Довженко у 1917 році після одруження з В. С. Криловою мешкав у будинку № 4 по Кашпіровському провулку. А ось що розповів мені харків'янин, колишній учень 2-го Житомирського вищого початкового училища Яків Ісакович Бернштейн: «Олександр Петрович і Варвара Семенівна були в нашому училищі наймолодшими з усіх учителів, вирізнялися простотою. Довженко завжди був життєрадісний, мав почуття гумору, любив малювати. З ним у нас встановилися не звичні в училищі товариські стосунки. Коли він узяв шлюб з Криловою, я не раз бував у них з іншими учнями у будинку на Кашпіровській вулиці, що утопав тоді у фруктовому саду».

За спогадами Варвари Семенівни, після невдалої хірургічної операції у 1917 році здоров'я Олександра Петровича дуже погіршало. Він вирішив на канікулах поїхати в Сосницю до своїх батьків. То були тривожні часи, повні несподіванок.

Незабаром із Сосниці О. Довженко надіслав Варі листа, в котрому розповів про свої справи і про тогочасні події в його рідному місті:

«...Варюсю, чи отримала ти цукор? Я передав з Києва тобі 13 фунтів і лист. Обіцяв надіслати ще й з дому, але до серпня не пришлю: у Сосниці вже два тижні немає цукру і, приїхавши додому, я ще не пив чаю. Це не означає, що я жалкую, що надіслав тобі з Києва. Їй-богу, ні.

У Києві був в інспектора на Подолі. Сказав він мені багато приємного і неприємного. Приємно те, що в київському училищі я за 18 уроків і наставництво отримуватиму 470! карбованців на місяць, отже, Варюнечко, можна буде не боятися дорожнечі, а неприємно, що на те місце 80 кандидатів, серед них навіть два інспектори народних училищ. Ще б пак! Одначе інспектор обіцяв мене підтримати. Відомо буде 20 серпня.

Сьогодні подав документи до університету (на природничий факультут вільнослухачем) і до комерційного інституту.

Ходити починаю краще, хоча дорога мені значно пошкодила. Тільки голова жахливо болить і все тіло ниє. Сьогодні вночі від цього не спав. Думав, що у мене тиф, тим більше що в місті 130 тифозних, епідемія в розпалі. Сестра видужала. Ще не бачив батька й діда. Поїхали в Прилуки на ярмарок. Приїдуть у неділю.

З понеділка починають збирати сіножать. Ось де я відпочину по душі і поправлюсь. Між іншим, і зараз п'ю два рази на добу парне молоко і щодня знищую курчат і курей, яких дома, до речі, у нас до біса.

У місті, на моє велике здивування, дорожнеча більша, ніж у Житомирі, крім того, багатьох продуктів зовсім немає.

У нас дома, як і в усіх тутешніх господарів, конфіскували хліб. Залишили лише 14 пудів. Чутки, певна річ, по місту літають найфантастичніші. Хоча, проте, людській фантазії взагалі важко вийти за межі дійсності — я боюсь, що взимку тут буде справжній, не фантастичний, а глибоко реальний голод. У нас неврожай. Ось так, Варюсю.

Сьогодні я засмолив свого дірявого човна і поновляю вудочки.

Андрійко[1] допомагає досить діяльно. Він заплакав, між іншим, від радості, коли побачив мене. Чекаємо з нетерпінням батька, після приїзду котрого надовго покинемо хату і заїдемо на луки за Десну.

Пиши, Варю, який настрій у Житомирі...

Твій Олександрик».

Страждання двох молодих закоханих людей не знало меж. Про глибоку тугу за родинним щастям, котре через складні життєві обставини було невлаштоване, ми дізнаємося із листа О. Довженка до Варі, який зберігся. Ці рядки не можна читати без хвилювання.

«...Дуже скучаю по Тобі, Моє світле сонечко, рідна моя Варюсю, чудесна, славна дівчинко. Так хочеться тебе бачити, бути з тобою, що просто не хочеться ні працювати, ні дивитись на людей. А навколо так гарно, так світло. Сонце і світло! Життя! Варя! Мила, чудесна голубка. Я гордий, що так безумно люблю Тебе. Прости мені мою радість. Я гордий, що так безмежно люблю тебе. Прости мені мою гордість. Я сумую без Тебе, рідна.

Скажи мені ласкаве слово.

А часом, коли туга по Тобі межує з безумністю, я стаю в темряві на коліна і, припавши до узголів'я ліжка, молюсь Тобі. Прости мені моє безумство. І я бачу тебе, і туга проходить, міцніє душа, і я засинаю із світлими надіями. Дякую тобі, що ти є. І важкі питання «для чого жити», «в чім сенс життя», що так довго шматували моє серце, все рідше і рідше спалюють мій мізок. «Ні для чого». Питання неймовірні. Життя повне самодостатнього значення, життя — благо, любов...

Цілую твої ноги. Кохаю тебе, Чиста, світла дівчино. Варюсю, Ти чуєш свого Олександрика? Варюсю! Міцно, міцно обіймаю тебе і цілую твоє привабливе чоло, твою чудесну голівку. Я не в Києві. Я пробираюсь зараз у твій чарівний садок, боюсь твердо ступати, щоб не почула мама, я ходжу з Тобою в запущеному великому саду, я промовляю тобі слова кохання і хочу тебе нести на руках... Ой, як я втомився, але мені вже час вибігати з цього гарного фізичного кабінету: паровоз на вокзалі, я наздоганяю своїх (наступне слово нерозбірливе, залите чорнилом. — **М. К.**).

Будь здорова.

Які в Тебе чудесні руки; коли Ти торкаєшся ними мого чола, у мене перестає боліти голова. Посидь зі мною, рідна. Я так хочу зблизька, зблизька дивитись на Тебе...

---

[1] Андрійко — рідний брат О. П. Довженка.

Ти плачеш. Не треба, Варюсю, не треба, мила, я осушу поцілунками твої очі і ніколи більше не розповім Тобі страхітливої казки. Засни, моя дівчинко, тобі завтра рано до школи. А коли ти заснеш, я тихо, тихо поцілую Тебе, аби не розбудити, і піду до себе. Я безмежно люблю Тебе. Засни, я не буду спати, а хочу думати, кохати хочу, хочу відчувати Твою близькість. Я безмежно кохаю Тебе і хочу продовжити свою радість. Прости мені мою радість. Я гордий, що так міцно люблю Тебе. Прости мою гордість... Я поцілую Тебе тихо, тихо, щоб не порушити твій спокій.

Я Твій Олександрик».

І знову лист — щирий, відвертий, який не залишає байдужим до долі Варвари і молодого Олександра Довженка.

«Кохана, рідна Варюсю!

Пишу тобі листа в таку пору, коли, очевидно, ніхто нікому ніколи нічим і ніяк не писав: пишу о 5 1/2 годині ночі. О 5 1/2 годині ранку, виходить. Тож після півночі о 5 1/2 годині. Словом, Ти ще тихенько спиш, моя маленька дівчинко, і, можливо, уві сні бачиш мене. Пишу лежачи; на животі альбом замість стола, ноги слугують пюпітром. А навколо тихо-тихо. Темно ще. Я міркую — може, ти бачиш мене уві сні. Ти зараз така тепленька, смішна. Коли ти спиш, я люблю тебе більш за все. Мені тоді здається, що ти не ДРУЖИНА МОЯ (підкр. авт. — М. К.), а моє дороге, чудесне дитя. Цілую тихенько, ніжно, ніжно цілую твою тепленьку ручку в думках. А в МЕНЕ НА РУЦІ ТВОЯ ОБРУЧКА (підкр. авт. — М. К.). Вона на руці завжди з вечора до ранку. Чи не тому я її так гарно почуваю, що ВОНА МІЙ МАЛЕНЬКИЙ СЕКРЕТНИЙ ТАЛІСМАН (підкр. авт. — М. К.).

Моя золота дівчинко.

Третій день я в ліжку. Сьогодні спав лише до години. Вчора і позавчора теж, але сьогодні в мене не болить голова і я можу писати, спокійно висловлювати свої думки. Щось на грунті великої простуди. Це вже вдруге. Словом, у мене пропало 5 днів. Сьогодні мені, очевидно, буде краще і я встану.

Гусенько, я згадав один приклад, коли писали лист о 5 1/2. Це було в Києві в оперному театрі.

Писала дівиця — на ім'я не то Тетяна, не то Ольга. Не пам'ятаю добре котра. Це була дуже нескромна особа, наскільки я пам'ятаю. Кожен рядок вона перечитувала, голосно приспівуючи цілому натовпу сторонніх осіб. Було дуже весело.

А я про себе пишу. Ти далеко в провулку у дитячому ліжку з граточкою. А я тут один і в мене майже не болить запалений мізок. Починає світати. Світає тихо, по-недільному, без ревіння гучних гудків.

Ой, Варя, як я хочу відчути у себе на руці твою голівку, твоє дороге, зворушливе тільце і цілувати, цілувати без кінця всю тебе рідну, близьку. Цілувати очі, чоло і волосся, моє ніжне сонечко. І міцно, міцно обійняти. «Сашо, а тепер почеши мені спинку». Ой ти ж Гуска.

А гудок все ж таки гудить. Перша зміна, 6 годин. Сірий ранок сірої днини. І знову вітер. Вітер, вітер, хто тебе скривдив?»

На цьому лист обривається.

Такі ж ніжні, повні любові і туги листи надсилала Варя Олександрові. За свідченням сучасників, вони загубилися в плині життя. Варя не раз приїздила в Київ. І хто зна, скільки б ще тривало оте невлаштоване особисте життя, якби несподівано не усміхнулась Олександрові Петровичу фортуна щастя. Пропозиція уряду республіки поїхати за кордон з дипломатичною місією окрилила його.

У наказі Наркомату закордонних справ УРСР від 27 липня 1921 року зазначалося, що О. П. Довженка, «принятого на должность заведующего общим отделом при Украинском посольстве в Польше, зачислить в список сотрудников НКИД». А 2 жовтня того ж року у складі Повноважного представництва республіки він виїхав у Варшаву.

А як же склалася доля Варвари Семенівни? Щоб відповісти на це слушне запитання, я найперше нагадаю про дивовижну версію, котра ще й досі побутує. Йдеться про те, що нібито дружина Олександра Петровича у 1920 році втекла за кордон з якимось білогвардійським офіцером і опинилась у Празі. Покинута ним, тяжко заслабла. У цій же легенді розповідається про те, що О. Довженко знайшов її там і відвіз у Берлін.

Я не міг сприйняти це на віру. Історія з втечею Варвари Семенівни, побудована на крихких здогадах, не давала мені спокою. Я прискіпливо вивчав матеріали періоду перебування О. Довженка і Варвари Семенівни за кордоном, поки не прояснилась уся ця тема.

Поет Олександр Підсуха мені писав:

«Відповідаю на Ваше прохання. Якось прогулюючись з Миколою Платоновичем Бажаном на конча-озерських луках (там, де наше дачне селище), я запитав його, як давнього товариша Олександра Петровича Довженка, чи знає він що-небудь про втечу Варвари з якимсь білим офіцером за кордон. Виявилося: не знає, ніби вперше чує про це... В двадцяті роки, до виїзду О. Довженка в Одесу, жили вони в Харкові, близько товаришували. Якби щось подібне було, маю на увазі Варварину втечу, напевно, Бажан щось би знав».

І ось я отримую з Івано-Франківська такого листа від сина Варвари Семенівни Вадима Чазова:

«За кордон моя мати ніколи сама не їздила... В 20-му році вона спокійнісінько працювала в Житомирі, а за кордон поїхала разом з О. П. саме 2 жовтня 1921 року, бо заради цього звільнилася з роботи 1 жовтня 1921 року в 20-й трудовій школі».

Вадим Петрович надіслав мені завірену нотаріусом копію посвідчення, виданого Житомирським відділом народної освіти, за № 48 від 28 серпня 1955 року. В цьому документі, підписаному завідуючим Житомирським міськВНО Горкуном і секретарем Рудаєм, підтверджується:

«Довженко-Крилова Варвара Семенівна перебувала на посаді вчительки в школах м. Житомира.

З 1 жовтня 1916 року до 1 жовтня 1919 року — вчителька 2-го вищого початкового училища, з 1 жовтня 1919 року до 1 жовтня 1921 року — вчителька 20-ї трудової школи».

Звернімося до свідчень самої Варвари Семенівни. В особистому листку по обліку

Автограф листа Довженка до Варі

кадрів, відповідаючи на запитання, вона власноручно записала: «1916—1921. Учителька природознавства в Житомирському вищепочатковому училищі». Тут же: «1922—1923. Завідувала картотекою в електричному відділі Радянського торговельного представництва в Німеччині». А в 14-му пункті цієї анкети уточнює, з якого і до якого місяця обіймала цю посаду: «З березня 1922 року до липня 1923 року». Там же, відповідаючи на запитання: «Мета перебування за кордоном»,— Варвара Семенівна пояснює: «Мій чоловік Довженко Олександр Петрович був командирований ЦК партії на роботу в Радянське консульство в Німеччині. Як його дружина я була з ним».

Ще одне важливе свідчення спростовує вигадку. У моїх руках аркушик із учнівського зошита в клітинку і списаний олівцем розмашистим почерком Валентини Семенівни, сестри Варі. Відповідаючи на лист дружини В. Чазова, вона стверджує, що Варвара Семенівна виїхала за кордон разом з О. П. Довженком. У Варшавському представництві Варя не займала ніяких посад, тому в анкеті не згадує про Варшаву, де пробула лише кілька місяців. 6 лютого 1922 року Народний комісаріат закордонних справ УРСР в наказі за № 29 писав: «Тов. Долженко А. (так у документі. — М. К.) завканца Полномочного представительства УССР в Польше откомандировать в распоряжение уполномоченного УССР в Германии с 6.II.1922 г.». Разом із своїм чоловіком переїхала в Берлін і Варвара і тоді ж була зарахована як співробітниця на роботу в Торгпредстві.

У своїх спогадах (рукопис зберігається у В. Чазова) Варвара Семенівна відтворює події, які мали місце у Варшаві. Цитую за рукописом, оскільки у збірнику «Полум'яне життя» (вид-во «Дніпро», 1973 р.) цей текст спотворено.

«У 1921 році ЦК партії виявляє Олександру Петровичу довір'я, посилає його на роботу за кордон. Усвідомлюючи велику відповідальність і складність умови цієї роботи, він береться до неї зі всією серйозністю і енергією,— читаємо в цих спогадах. — Спочатку у Варшавському **представництві** (підкреслення авт. — М. К.), а пізніше у Берлінському **консульстві** (підкреслення авт. — М. К.) він налагоджує зв'язки з радянськими людьми, які під впливом ворогів народу залишили нашу Батьківщину у важкі роки громадянської війни... Він зустрічається з ними, глибоко входить у суть їхнього життя, бере найактивнішу участь в їхній долі, допомагає повернутися на Батьківщину.

Немало заважали йому в цій справі таємні поліцейські агенти, всілякі жандармські шпигуни, які стежили за кожним його кроком. Ховаючись за рогом сусіднього будинку або маскуючись під випадкових перехожих, що байдуже простують вулицею, вони постійно чатували біля входу в посольство. Але у дверях з'являється струнка фігура Олександра Петровича. Таємні особи насторожуються, починається переслідування, а потім і гонитва, оскільки Олександр Петрович йде швидко і легко, також швидко міняє напрям і способи пересування. Але завжди винахідливий, сміливий і спритний,

він вислизав від роззяв, як риба в воді, котру ловлять голими руками.

Правда, не завжди так легко вдавалося одкараскатися від них. Бували випадки, коли в двері посольства летіло каміння, кинуте ворожою рукою.

Образно, з великим гумором розповідав Олександр Петрович товаришам по роботі про свої пригоди, і це викликало завжди в них інтерес і захоплення».

Про цей же епізод з камінням розповідає і Дмитро Капка у своїх спогадах «Звела мене доля з Довженком». Він свідчить: «Під час перебування Довженка у Варшаві з ним трапилася подія, коли він мало не заплатив життям... Довженко не раз приїздив до таборів інтернованих, що жили в таборах, терплячи біду й злидні. Тут він іноді виступав... Якось, коли його слово буквально потрясло серця присутніх, відкілясь з натовпу полетів камінь і влучив Довженкові в голову. По скроні потекла кров, а він стояв — блідий, але непохитний у своїй високій і благородній радянській правді».

Про те, що Варвара Довженко з своїм чоловіком перебувала в Польщі з жовтня 1921 до лютого 1922 року, підтверджують й інші матеріали. Як згадує Вадим Петрович в одному з листів, надісланих мені, його мати про Варшаву «розповідала багато й охоче. Навіть польську мову вивчала, знала напам'ять багато творів А. Міцкевича, співала й польські народні пісні».

В іншому листі до мене Вадим Чазов пригадує: «Розповідали сестри В. С., що вона брала участь в благодійних концертах у Варшаві, здається, в народному оперному театрі чи якомусь іншому... Але пам'ятаю, що й мені мати розповідала про ці вистави у Варшаві».

Цікаву деталь наводить Вадим Петрович ще в одному листі, повз яку не можна пройти: старша сестра, Ганна Семенівна, розповідала, як у Варшаві на одному з вечорів «В. С. співала арію Антоніди (Глінка, «Іван Сусанін»), а потім Довженко співав українські пісні, а В. С. йому акомпанувала на роялі».

Чи їздила Варвара Семенівна до Праги? За свідченням дружини дипломата доктора хімічних наук Ольги Федорівни Левицької, у 1922 році Прагу відвідав зі своєю дружиною О. П. Довженко на запрошення повноважного представника Радянської України у Чехословаччині Михайла Васильовича Левицького, з котрим майбутній кінорежисер зазнайомився і здружився в роки громадянської війни. Подружжя Довженків гостювало у Левицьких в селі Радотині, де у них була квартира. Про це написала мені зі Львова О. Ф. Левицька. Через давність часу на схилі життя в її пам'яті закарбувалося ім'я не Варвари Семенівни, а Юлії Солнцевої. Як відомо, О. Довженко вперше побачився з нею на початку 1928 року на Одеській кінофабриці, про що згадує сама Солнцева. Ця обставина змусила мене звернутися до мого приятеля у Миколаєві, місцевого поета, інженера-будівельника тресту М. М. Пилипчука відвідати у Львові О. Ф. Левицьку і дещо уточнити. Двічі він зустрічався з Ольгою Федорівною в неї вдома на вулиці Граничній, 18/66. Докладний запис своєї бесіди з О. Ф. Левицькою він надіслав мені невдовзі. Ось що повідомив Михайло Михайлович:

«Ольга Федорівна мене гостинно прийняла. Вона виглядала молодшою за свої літа, хоч їй перевалило за вісімдесят. Пам'ять у неї чудова.

— Мій чоловік Михайло Васильович дуже поважав Олександра Петровича і пророчив йому велике майбутнє на мистецькій ниві,— почала вона свою розповідь. — Познайомилися вони в роки громадянської війни. Зустрічались і потім у Варшаві, Берліні на дипломатичних нарадах. Одного разу Михайло Васильович запросив Олександра Петровича погостювати у нас. Левицький тоді був повноважним представником Радянської України в Чехословаччині.

Пам'ятаю, Довженко з'явився у Радотині з красивою на вигляд, скромною жінкою. Я познайомилася з його дружиною, приготувала на стіл. Дуже цікавою у нас була розмова про дипломатичні справи, про малярство. Довженко мріяв поїхати в Італію, ознайомитися з шедеврами мистецтва. Здійснити свій намір йому не вдалося, бо в нього було дуже багато справ по репатріації військовополонених. Три дні подружжя Довженків гостювало у нас. З дружиною Олександра Петровича ми багато розмовляли, знаходили спільні теми, пройшлися по набережній річки... Я тоді вчилася у Празькому університеті, а пізніше була аспіранткою Харківського політехнічного інституту, а докторську дисертацію захистила у Віденському університеті. Я володіла багатьма мовами, зокрема знала польську, німецьку, англійську, іспанську, латинську, грецьку, чеську, не кажучи про російську і білоруську.

Довженко й Левицький більше часу проводили у Повноважному представництві, в Празі, а ми, молоді жінки, залишаючись на самоті, не нудьгували.

Погостювавши у нас три дні, О. Довженко з дружиною повернувся до Варшави,— розповіла Ольга Федорівна про пам'ятний епізод в її житті. І раптом вона, згадавши свою молодість, почала напам'ять декламувати уривок епічної поеми «Іліада» Гомера давньогрецькою мовою. Я був їй вдячний за спомини. Але одне не міг збагнути, чому вона Варвару переплутала з Солнцевою. У кінці розмови вона завагалась:

— Певно, через давність я переплутала. Якби глянула на фото, одразу ж упізнала б.

Та, на превеликий жаль, при мені не було знімка Варвари Семенівни»,— так писав мені М. М. Пилипчук. Тоді я написав листа Вадиму Чазову. Він, прихопивши з собою фотокартки матері, виїхав з Івано-Франківська до Львова. Запевне О. Левицька впізнала б молоду жінку середнього зросту, з каштановим хвилястим волоссям, теплим поглядом світло-карих очей і доброзичливою усмішкою. Та спізнився. Ольгу Федорівну не застав живою. Проте не викликає ніякого сумніву, що у Радотин до Левицьких приїздив О. Довженко з Варварою Семенівною.

У тому ж 1922 році, уже в Німеччині, коли О. Довженко познайомився і заприятелював із слухачем Берлінської академічної вищої школи образотворчого мистецтва М. П. Глущенком, той написав портрет олією вродливої Варвари. Ось що розповіла вдова відо-

мого живописця-пейзажиста Марія Давидівна:

— Я тоді вчилася в приватній студії професора Кампфа на Канштрассе. Микола Петрович на прохання професора часто заміняв його на вечірніх заняттях. Там і написав Глущенко портрети Олександра Петровича і Варвари Семенівни.

Збігали дні, за ними місяці в трудах, тривогах. Прийшла пора вертатися з чужини додому. Настало літо 1923 року. 17 липня у книзі запису актів громадянського стану Представництва Української Соціалістичної Радянської Республіки зареєстровано їхній шлюб.

У графі «Ім'я й назвисько та рід заняття молодого й молодої» позначено: «Александр Петрович Довженко, укр. гражд., первый брак. Варвара Семеновна Довженко-Крылова, служащая, первый брак, укр. гражд.».

У графі «Назвисько, котрим приймаючі шлюб бажають далі називатися» записано: «Варвара Семеновна Довженко».

А в графі «Постійне місце мешкання» зазначено: «Берлин».

Як видно з цього документа, Варвара Семенівна до запису в актовій книзі мала прізвище Довженко-Крилова. Що ж спонукало молодих радянських людей оформити свій шлюб за кордоном? Очевидячки, щоб мати офіційне свідоцтво. Ми вже знаємо зі свідчень В. Чазова, що вони повінчалися таємно, та зі згадки самого Довженка, що він носив на руці обручку Варвари як талісман, а в листі до Варвари писав, що вона його дружина.

Того ж дня Олександр і Варвара полишили столицю Німеччини і виїхали на Україну із зупинкою у Варшаві, а 18 липня поїзд привіз їх на прикордонний пункт Кривин.

За свідченням Варвари, після повернення із закордонного відрядження вони приїхали до батьків О. Довженка у Сосницю. Олександр Петрович два тижні відпочивав дома, на придеснянських луках з батьком косив сіно, складав у копиці, ловив рибу. Звідти поїхав у Харків, влаштувався на роботу у редакції «Вісті», потім забрав до себе і Варвару. Поселилися вони у «вістянській комуні» на Пушкінській вулиці, № 58. Спочатку займали одну кімнату.

«Цікавий вигляд мала кімната, в котрій жили ми спершу близько півроку після повернення з-за кордону,— пізніше згадувала Варвара Семенівна. — Всі повчальні малюнки і творчі праці були суцільно розміщені на стінах. Серед них привертали до себе увагу праці, виконані олією: портрет дружини художника, автопортрет і картина «Біля ковадла», яка зображувала оголеного до пояса робітника з піднятим молотом...»

Згодом О. Довженкові запропонували велику квартиру. До нього часто приходили друзі, де зав'язувалися цікаві бесіди. «Слухали його, часто забуваючи про пізній час, про втому. Це здебільшого були художники, поети, письменники, члени спілок «Гарт», «Плуг»,— писала Варвара Семенівна.

Варя з одухотворенням вслухалась у палкі розмови, в доброзичливі полемічні суперечки, що точилися в хаті, в редакції, у фойє театру, в клубі. Перед нею поставав світ чарівного мистецтва, і насамперед він, Олександр, виростав в її очах як володар дум. Варвара раділа за свого чоловіка. А Олександр, з головою поринувши в роботу, нерідко забував про свою кохану дружину, яка страждала, чекаючи ласки.

І лише через багато-багато років вона напише в своїх спогадах: «Я не могла зрозуміти й охопити всю глибочінь внутрішнього змісту цієї самобутньої, обдарованої натури, не змогла одразу засвоїти ту істину, яка відкривалася перед моїми очима в словах цієї високоморальної людини». Ці рядки, цитовані мною за автографом, вилучені з друкованого тексту збірника «Полум'яне життя».

Варвара, обдарована й сама, покладала надію на те, що їй вдасться стати актрисою. Щоб досконало опанувати майстерність сучасного мистецтва, за її власним визнанням, у 1924 році вступила на драматичні курси. Добрий приятель О. Довженка Олександр Грищенко, що нерідко бував у їхній оселі, уточнює в своїй книжці «З берегів зачарованої Десни»: «Сам Курбас пророчив їй неабияке сценічне майбутнє».

Та не судилося Варварі стати актрисою. Велике лихо спіткало її. Пізніше в автобіографії вона напише: «В 1925 році захворіла на гостре запалення суглоба, залишила навчання».

Що ж сталося? Про причину захворювання Варвари Семенівни у Харкові розповіла мені Вассанта Олександрівна Митрофанова зі слів свого батька О. С. Грищенка під час мого побачення з нею у Боярці. Її спогад я записав на магнітну плівку:

— Я декілька разів чула від батька цю історію. Він тоді жив у Харкові. Одного разу Варвара Семенівна, Олександр Петрович і мій батько прогулювались на човні. Якось ненароком Варя боляче вдарила веслом по коліну ноги. Вона на це не звернула уваги. Біль посилювався в коліні, дедалі ставало гірше і вже зовсім нестерпно. Почалось запалення суглоба. Коли звернулася до лікарів, ті встановили неправильний діагноз і почали лікувати від туберкульозу. Олександр Петрович робив усе, щоб полегшити її страждання, дуже піклувався про Варю, разом з нею переживав.

Сильний душевний відчай охопив Варю. Вона шукала порятунку від безвиході ускладненого хворобою родинного життя. Не хотіла, щоб Олександр бачив її страждання, котрі завдавали йому тяжких мук. Таємними думками вона поділилася зі старшою сестрою. Ганна Семенівна негайно приїхала до Харкова. Нашвидкуруч зібрали речі і пустилися в дорогу.

«О. П. проводжав їх до Києва, а далі сестри добралися на попутних машинах,— писав мені в одному листі Вадим. — Дочка Ганни Семенівни Марина розповідала, що тоді у Києві Довженко посадив їх на вантажну машину і що шофер обіцяв довезти їх до Глібовки, але доїхали вони лише до села Демидова. Далі треба було завертати з головного шляху на путівець. Решту 4 кілометри шляху В. С. і Г. С. подолали на підводі з сіном».

З Глібовки Варвара поїхала лікуватися в Євпаторію. Повні ніжної ласки і любові приходили з Криму листи. Вони бадьорили Олександра, вселяли надію на краще. Це надавало йому сили до самозабуття віддаватися мистецтву.

28 травня 1926 року Олександр Довженко

відсилає Варварі листа, закінчення якого, на жаль, не збереглося. Лист сповнений глибокої пристрасті і любові:

«Знаєш, моя славненька, що я тепер придумав? Спати лягаю рано і не гашу світла. А пишу в ліжку. Тоді і здається мені трохи, наче я розмовляю з тобою. Ось і зараз теж. І таке дивне почуття. Гарне. Наче ти десь близько, рідна, і все чуєш, навіть і те, про що я мрію. Ой, та й неважко знати тобі. Про тебе, лише і завжди про тебе.

Варя, глибоко й сильно кохаю я тебе. Кохаю з усією ніжністю, на яку тільки здатна моя душа, з усіма чистими мріями, які коли-небудь народжувались і цвіли в моїй душі. Як і раніше. І зараз ось особливо хочеться бути близько біля тебе все життя. Ввібрати в себе всю тебе рідну, всю твою чудову, ніжну, гарну душу, так хочеться віддати всі свої сили і здібності, щоб легко тобі було і славна усмішка радості...» На цьому обривається лист.

Як віхола, несподівано ввірвалось у життя Олександра Довженка нове почуття, коли стрівся на Одеській кінофабриці на початку 1928 року з молодою, красивою, уже відомою кіноактрисою Юлією Солнцевою. Ставши асистентом кінорежисера, вона заволоділа його серцем.

Почуття до Варвари поступово згасали. Переміну в поведінці чоловіка вона помітила. Це Варю дуже засмутило. За спогадами її сестри Валентини, одного разу в Житомирі, в хаті матері, зібралися шестеро сестер і брат Микола на родинну раду. Була між ними і Варвара. За кілька днів після цього вона поїхала в Одесу до свого чоловіка, аби остаточно з'ясувати їхні стосунки.

«Довженко дуже погано поставився до неї,— читаю в записці сестри Варвари — Валентини Семенівни до дружини Вадима Чазова. — Грюкнув дверима і пішов собі».

Після драматичної зустрічі Варвари з Олександром Довженком їхні стосунки ускладнилися. Варвара боляче відреагувала на життєву несправедливість, котра шматувала її серце. Відсилаючи мені автографічні чернетки своєї матінки, Вадим Чазов застеріг:

«Особливо дорогі мені оті її листи до О. П. (що в шкільному зошиті). Я їх ще не дочитав, бо, читаючи, боявся, що серце моє розірветься».

Ці чернетки, написані олівцем, які В. Чазов назвав «невідправленими листами»,— крик душі, самий біль чистої, високої любові, що вирвалася з Варвариних грудей, наче каскад водоспаду, і, наче сповідь, лягла на папір.

Читаючи ці листи більш ніж шістдесятирічної давності, ми й сьогодні проймаємося глибокою повагою до прекрасної душею української жінки Варвари Семенівни Довженко.

ЛИСТ ПЕРШИЙ

Ніколи, ніколи більше не проситиму, рідний мій, тебе про те, щоб ти прийшов до мене... Ніколи не буде в них більше ні жалю, ні сліз, ні засмученості. Це все вже в минулому.

Ти вільний від мене назавжди, мій рідний, коханий!

Хай легко і вільно дихається тобі, хай в очах твоїх сяє завжди сама лише радість і щастя...

З цієї хвилини, заприсягаюсь, не потурбую тебе і тінню смутку. Буду сильною, як кохання моє до тебе!

Ти пробач мені лише в одному: немає у мене сил відмовитися від безумного, нестримного бажання говорити з тобою в листах... Адже це для мене єдина радість моя...

Рідний, в душі, збентеженій несподіваним розривом з тобою, стільки нерозсудливих бажань до тебе, стільки бентежних і пристрасних поривів.

Я вся у владі цих напружених хвилювань, вони охоплюють мій мізок, відняли всю мою волю, і немає сил мовчати! Немає сил, ти зрозумій!

Я так утомлена, друже мій, пережитою бурею, так знесилена... Були хвилини, коли в усій істоті моїй, враженій відчайдушністю, щось притуплено і дико кричало: «Не йди від мене! Вбий мене, розчави, але не покидай!» — якась жорстока, владна, не відома мені сила несвідомо мучила мене, мій мізок, моє серце. І все у світі здавалось навіки болісно втраченим, безвихідним і далеким... О, ніхто і ніколи не дізнається, що пережито було... днями цими. Не треба, Сашо, рідний мій, знати про це і тобі. Не хочу засмутити твій спокій і порушити безтурботність щастя...

Я люблю життя твоє, радість твоєї творчої праці. О, Сашо! З тобою впізнала я в житті моєму стільки чудесних (далі нерозбірливе слово. — М. К.) хвилин. Ти дав мені в житті стільки щастя,— чи винен ти, друже мій, що не зміг зробити його вічним? І якщо все так випадково і безглуздо і нездоланний біль надовго і сильно стис моє серце,— але ніколи не дозволю собі засмутити тебе, Сашо, будь-чим обтяжливим і принизливим. Я не хочу, рідний, щоб твої, бодай невільні й найрідкісніші, спогади про мене народжували у душі твоїй чужий і ненависний образ... Ні, Сашунько. Хочеться мені, щоб будь-ким випадково вимовлене ім'я моє, зворушивши забуте минуле, змусило тебе відчути всю глибоку, пристрасну ненависть до тебе втраченого серця.

О Сашо, мій Сашо!

Друже ти мій, безцінний, чудовий! Так безмежно, так палко і безсмертно люблю я тебе!

Хай спалю я себе, хай загину в боротьбі із спонуками, хай з глузду зійду, але любить ніколи тебе не перестану, чудесний мій, незабутній...

І я знаю, що всюди в мандрування по світу далекому підеш і ти зі мною, мій Сашо!.. І всюди незмінно я тільки тебе бачитиму: і в музиці, в шумі хвиль морських, в піснях і красі оточуючій — всюди причуватиметься мені душа твоя багатогранна...

У снах і тиші бездумній, у пошуках, поривах, в обіймах і ласках шалених — буде лише вічно жива мрія про тебе, прегарний Сашо мій!..

Завжди і всюди радістю будеш для мене дзвінкою і ніжною, завжди, завжди сумною моєю, тихою і світлою...

Сашунько, Сашо, Сашуля! Зірка моя ти далека, тремтлива! Казка ти моя чудесна! Люблю я тебе, о, як боляче сильно люблю!

Скільки пісень і молитв складу для тебе я в душі моїй, Сашо!

Так хочу я тебе бачити незвично і гордо піднесеним до слави і щастя...

Прощай, моє сонечко ясне. Прощай, ти, єдиний, бажаний, неповторний!

Обіймаю тебе так бентежно, так палко, так пристрасно...

Душу твою стихійну, ніжну, дивну тихо і благоговійно цілую...

О, як я люблю тебе, люблю, безмежно люблю!

Сашо! Сашо!

Сашо, мій!

О Сашо!

Варя.

ЛИСТ ДРУГИЙ

Передовсім, друже мій, не засмучуйся і не сердься на мене за те, що знову пишу тобі. Я не заподію тобі, Сашо, неприємного хвилювання, нічим не хочу порушити твій спокій. Все так просто, і ти спокійно прочитаєш мій невеличкий лист. Отже, давай поговоримо про реальне. Мине ще небагато часу, і я назавжди залишу край цей. Піду з шляху твого. Сашо, піду з твердим рішенням ніколи більше не зустрічатися з тобою! Про мотиви, що пояснюють вчинок мій, говорити, як гадаю, не треба... Якщо там, вдалині, зможу позбутися хворобливих слідів залишених у душі моїй пережитого краху, якщо зможу звільнитися від божевільної, болісної туги за тобою, Сашо, то спізнаю, може, ще в житті своєму багато істинних радостей. Не замислюйся над тим, у яку нову форму виллється моє життя. Але так палко, так сильно хочу вірити в те, що на шляху моєму я зустріну ще багато прекрасних можливостей.

Я так хочу вірити, що не самі лише гіркоти чекають мене попереду. Тож кличуть до себе далеко невідомі краї...

Сашо, рідний! Втомилося серце без щастя, втомилося бути стисненим смутком. Уся душа сповнена протесту проти життя без радостей, без пісень. Так пристрасно хочеться забути тугу і безвільно затопити себе в океані безумності, над яким носяться самі лише бажання, котрі не знають перепон.

Напосідливо і владно торочить мені інстинкт життя, що якомога швидше повинна я назавше, друже мій, розлучитися з тобою, інакше ніколи не підняти мені своїх складених крил. Серце моє повинно скам'яніти, і я піду дорогою своїх надій і сподівань. Хочу бачити себе сильною, впевненою і з просвітленою душею, позбавленою тіней минулого. Якщо знайдеш ти в себе хоч кілька хвилин вільних, то приїзди до мене, так хочеться зазирнути в очі твої востаннє. Та, може, крім ворожості і холодної байдужості до мене, нічого у тебе не залишилося? Тоді не треба, рідний мій, не хочу твоєї жертви.

Адже ти... тепер кохаєш, о Сашо... У коханні не може бути місця ніяким жалям. Тоді, Сашо, черкни тільки два слова мені: «Не приїду». Адже ти не знаєш усіх мук марних чекань. Чини зі мною по-дружньому, дай відповідь. І за це я буду вдячна в душі тобі. І потім ще... Як жахливо, як соромно говорити про це... Мені потрібні гроші для того, щоб я виїхала звідси. З цієї миті даю слово більш не турбувати тебе. Ти назавжди і від усього будеш вільний по відношенню до мене.

Всі турботи, хвилювання і незручності канути у вічність, як я піду від тебе.

Нестерпно пристрасне бажання бачити тебе, Сашо, твій дружній дотик поверне мені втрачену бадьорість, він надасть мені сили для далекого шляху. Я схований його в своєму серці, візьму з собою... і згадуватиму в тяжкі хвилини.

Прийди, адже, крім тебе, в мене нікого більше нема, ти один в цілому світі!..

Варя.

ЛИСТ ТРЕТІЙ

Безкрайня ніжно-блакитна далечінь, спокоєм і світлом осяяна... Далеко відійшло море від темної землі. З ласкавим гомоном плескають за бортом його хвилі...

Гірко-солоні бризки дихають прохолодою в обличчя... Нехапливий і вдумливий говір, спокійний і веселий сміх, ніжно-сумовита мелодія хорової пісні... І навіщо всі ці звуки, що так тривожать мене, сповнюючи серце смутком, куди кличе мене цей вечір? Що обіцяє він мені? Від чого така велика в мені жадоба безумного, небаченого щастя? І здається мені, наче щось велике і важке в душі моїй тихо, безмовно вмирає без муки, без примусу... О Сашо, рідний мій, милий хлопчику...

Так тягнуться до тебе зараз мої руки і, скажи мені, навіщо? І навіщо так тремтливо б'ється моє серце назустріч тобі, якщо... забути повинна.

Як невтішно, тоскно шумлять зараз хвилі!

Ти чуєш, мій хлопчику? Ти чуєш! І відкіля ця туга? Інколи мені здається, манять чимось та ім'я твоє повторюють, Сашо, Сашо, Сашунько, Сашо... О, яке дороге мені твоє ім'я, рідне! Як утішно мені слухати його в гомоні хвиль...

Сашунько, Сашо, Сашуленько. У цьому вечорі прегарна душа твоя ніжна... Я тихо цілую її.

Варя.

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ

Нема тебе, Сашо, нема тебе, мій чудовий, єдиний, неповторний. Де ти? Де, мій любий?

Стомилась я по тобі, о, як стомилась. Не кохаєш ти мене, розкохав... І лише тепер зрозуміла я весь жах, все страхіття того, що сталося. Боже мій! Боже! Яке велике лихо сталось зі мною. Як же мені жити без твого кохання, ніжності і ласки... Сашо, рідний, як мені жити без тебе, якщо ні однієї хвилини не можу, щоб не дихати тобою.

Ой, все болить у мені, все стогне і тремтить. Душа зранена, і точиться кров.

Витончені каблуки чужої жінки поранили, стоптали її, і кричати до надриву хочеться, і слізьми залитись.

Сашо, Сашо, де ти? Навіщо ти розлюбив мене, навіщо? О, як мені болісно, де ти? Дай мені хоча б трошки своєї сили і бадьорості.

Хочу бодай до руки твоєї доторкнутися, хочу тобі на коліна покласти голову і забутися трохи. Де ж ти, сонечко?

Серце моє рветься тугою за тобою, як же забути мені тебе, навчи, як любити, Сашунечко мій рідний, о, якби ти знав, як безумно, як пристрасно чекала тебе сьогодні, весь день, як багато. Як багато троянд красивих було для тебе в цій кімнаті похмурій. Як хвилювало шарудіння і стукіт у двері в утомливому, напруженому чеканні.

А зараз уже скоро світати почне, і нема тебе, Сашо, нема! Пішов ти від мене безповоротно, мій дорогий коханий. Прощай, мій ніжний, неповторний Сашо! Хай життя подарує тобі нову красиву казку. Чи чуєш ти мене у цю мить? Чи чуєш, як до нестями і тяжко ридаю над своїм щастям розбитим?»

Читаєш ці Варварині листи, і на душі стає моторошно.

О. Довженко і Варвара не порвали зв'язку між собою — зрідка листувались і навіть бачилися. І в серці Олександра Петровича рана не загоювалася. В одному з пізніших листів, який теж випадково зберігся, відповідаючи на докори Варвари, висловив думки, які його постійно гнітили:

«Варю!

Мені дуже важко тобі писати. Тому що я безконечно і непоправно перед тобою винен. Це я знаю і відчуваю скрізь і щоднини. Ніякого впливу тут немає. Винен я один. Це я дуже добре знаю, і для мене ясно, що в мене наявна безсумнівна психічна травма. Прийде час, і я тобі це добре поясню.

Думаю, що й сама ти про це здогадуєшся. Інакше ти не написала б про «моральне полегшення». Спасибі тобі за це слово. Іноді я думаю, що я найбільш втомлена і розтерзана людина в державі.

За кордоном я машину не зміг купити при всьому бажанні. Я її куплю тут, якщо трапиться. А тобі я висилатиму гроші. Протягом цього тижня і тобі надішлю триста карбованців, ось скоро, скоро дістану. А потім надсилатиму ще. Прости мені, якщо це буде не завжди справно. Я бачив кілька разів Лізу[2], і я боявся у неї будь-що спитати. Яке дивне життя. Як повинна бути ти незрівнянно вища мене.

Не пиши мені поки що.

Саша».

Цей лист був написаний між 1930 і 1932 роками. Ліза, про яку згадує О. Довженко, постійно проживала в Харкові і була одружена з журналістом М. А. Файбишенком. В. Чазов засвідчує в листі до мене: «Ліза була чарівною, доброю жінкою, дуже любила Варвару Семенівну, багато про неї знала».

Варвара Семенівна вчителювала в селі Глібовка, часто їздила в Крим лікуватися. Згодом вона переїхала у село Демидів, де також вчителювала. Там і застала її війна.

Мені закарбувалася в пам'яті розповідь Вадима про жахливу історію жебрацького життя Варвари Семенівни у страшні роки воєнного лихоліття. Рідний край був під фашистською окупацією. В чорні дні гітлерівської неволі до Варвари приходили селяни, як до своєї заступниці у спільному горі. Люди зверталися за поміччю. Нікому не відмовляла. Писала від них заяви-прохання німецькою мовою до окупаційного начальства, хоч цим ризикувала накликати на себе лихо. Хто впрохував командування, аби не забирали у діточок останню їхню рятувальницю — корову, аби не віднімали у хворої вдови єдину дитину-годувальницю і не відправляли її в Німеччину. Люди віддячували хто чим міг: «одні приносили кілька картоплин, а декотрі — пляшечку молока для її дитини.

Прочуло у Димері фашистське начальство, що у Демидові об'явилася жінка, котра добре володіє німецькою мовою. І от приїхав у село німецький офіцер, знайшов Варвару Семенівну. Він запропонував їй посаду перекладача в конторі по заготівлі сільськогосподарських продуктів, деревини, тари, сіна для фашистського рейху. Варвара Семенівна чемно відмовила офіцерові, сказавши, що вона інвалід і до того ж хвора на серце. Той, нічого не сказавши, поїхав назад у Димер.

— А невдовзі завітав до нас незнайомий чоловік на прізвище Музика,— розказував мені Вадим. — Потім я довідався від матері, що той чоловік підтримував зв'язок з партизанами. Він порадив матері погодитися на роботу в тій конторі. Умовляння виявилось ні до чого, бо днів через два-три загуркотіла підвода на шляху і завернула до нашої домівки.

Старший німецький офіцер поспитав матір:

— Ви Довженко? — І наказав солдатам скидати на підводу її речі.

Так ми опинилися у Димері. Почалось нове тривожне життя. То було навесні лиховісного сорок другого. Сяк-так перебивалися харчами, у матері було багато роботи, а волі не було. Доводилося їй перекладати всілякі зведення про хід заготівель сільськогосподарських продуктів тощо. Начальником контори був якийсь гер Штах.

До матері частенько навідувався Музика, про щось вони наодинці говорили між собою. За пізнішими розповідями матері, він був нареченим чи якимось родичем Марини Яновської — дочки старшої сестри матері Ганни Семенівни Попенко, що жила у селі Глібовка. Моя мати постачала його бланками, довідками.

Вадимові тоді ще сьоме літечко не минуло, але він добре запам'ятав, як Варвара Семенівна була дуже стривожена, що на неї впала підозра. Штах на кожному кроці чатував Варвару Семенівну. То наче ненароком «забував» замкнути сейф, то відчиненою залишав шухляду в своєму столі. Одного разу впіймав її на гарячому. Розлючений фашист бив беззахисну жінку по обличчю, по голові.

Охолонувши, сказав, що негайно зв'яжеться по телефону з гестапо, і кудись щез. Варвара Семенівна поспіхом понапихала в снарядну гільзу якісь папери, хутко зарила під хатою, вхопила за руку дитину і подалася геть задвірками.

Лісовими хащами, яругами пробирались вони подалі від Димера. Вночі заблукали в якийсь хутірець, недалеко від села Катюжанки. Там і заночували.

Не маючи постійного притулку, никали по чужих оселях, голодні, обірвані. Варвара Семенівна з болем розсталась з обручкою Олександра Довженка, віддавши її за молоко, точніше за воду, куди додали молочного порошку. У лісі мати Вадима надибала ділянку не викопаної восени картоплі. Обоє розгрібали сніг, вирубували шматки мерзлої землі, розморожували картоплю і виціджували з неї юшку. Цим харчувалися, щоб не вмерти з голоду.

З початком теплих весняних днів Варвара із сином полишили хутір, боячись фашистської облави. Вони подалися до лісової так званої Баби. Коли дісталися туди, уздріли

[2] Ліза — молодша сестра Варвари Семенівни.

мертві споруди лісопильного заводу. Там і знайшли собі притулок в одному з напівзруйнованих, занедбаних приміщень. Тут переховувались від фашистів також єврейська родина та ще кілька втікачів. У вічному страху, в жахливих антисанітарних умовах, голодуючи, відірвана від світу, пробула Варвара зі своїм сином у Бабі аж до глибокої осені сорок третього.

Коли наші війська-визволителі вигнали окупантів із села Катюжанка, вона почала вчителювати у катюжанській школі, а влітку 1945 року повернулася в свій рідний Демидів. Варвара вчителювала, брала активну участь у житті педколективу, читала лекції в сільському клубі. Була нагороджена медаллю Всесоюзної сільськогосподарської виставки. У селі йшла добра слава про вчительку.

Варвара Семенівна жила дуже бідно. Як згадує Вадим Чазов, у 1946—1948 роках великим святом для них було, коли сусіди приносили трохи картоплі. Ось саме тоді потай від матері Вадим написав Олександрові Петровичу листа.

«Здрастуйте, дядя Саша! Пише Вам Вадим — син Варвари Семенівни, яка була Вашою дружиною.

Передусім я вітаю Вас, що Ви лауреат Сталінської премії за картину «Мічурін». Картина справді гарна. Я казав мамі, аби вона поздоровила Вас, вона відмовилася, каже, що це Вам нецікаво.

Мені вже 14 років незабаром виповнюється, а я досі не маю велосипеда. Всі мої товариші мають... Ми з мамою збирали гроші на велосипед — відкладали від маминої зарплати, було всього 300 карбованців, і ми не купили. Ці гроші мама потратила на дрова і ремонт чобіт, а іншим разом відклала 150 карбованців і знову потратила на штани. А велосипед коштує 900 крб. Я дуже прошу Вас, аби моїй мамі вислали трохи грошей, скільки можете. Мама тоді вже купить. Та тільки нічого не пишіть, що я Вас прохав за це, а то мама буде сердитись і нічого не купить. А так вона буде дуже рада...». Олександр Петрович вислав гроші. Написав він і два листи — Вадиму і Варварі. Листи ці не збереглися. В ЦДЛМ в Москві я знайшов автограф листа-відповіді Варвари Семенівни на лист О. Довженка. Він датований 11 листопада 1949 року. Зміст його дуже цікавий і становить інтерес для читацького загалу.

Наводжу його із незначним скороченням.

«Коли я отримала грошовий переказ від тебе, в душі моїй піднялась ціла буря. Різні почуття і думки хвилювали мене, але основне почуття, яке пройняло мене, була радість, котра відігнала геть спокій першої ночі...

Вадима немає зараз, він поїхав з товаришами на Жовтневі свята кудись за Київ погостювати. І ось сьогодні після уроків на столі в моїй квартирі я побачила два листи. Вирішила чомусь, що від сестри. Не впізнала я почерку. Розкрила поспіхом перший конверт. Ще не усвідомлюючи, в чім справа, я прочитала звернення до Вадима, а потім підпис... Жар і холод! Прочитала вже уважно ще кілька рядків! Розкрила другий лист... Твої слова, до мене звернені...

Залишаючись наодинці, я читала і перечитувала листи. Як міг син обійти мене

Син Варі — Вадим Петрович

і здійснити вчинок, який суперечить моїм поглядам і переконанням! Але обурення вчинком сина поступилося місцем іншому почуттю, непоясненному і тобі не зрозумілому.

Сашо, пам'ятаєш, колись давно-давно я повторювала тобі в найближчі хвилини, що якщо ти кохаєш іншу жінку, я ніколи не стану на твоєму шляху, побажавши щастя, піду назавжди. Ти сказав тоді, що розлучення непотрібне було. Так! Найкращі роки уже в минулому, але життя ще не минуло! Коли, як ти пишеш, долі було бажано, щоб життя наше не протікало поруч, щоб ти одним рухом розбив мені щастя, то долі не було бажано, аби я залишила думку про тебе, як зробив це ти з усім тим, що було пов'язане навіть із спогадом про мене. Я ні в чому тебе не звинувачую. Ні, ні... Я, як і тоді, в Одесі, і пізніше, в Харкові, швидко готова оформити всі документи, потрібні для розторгнення нашого шлюбу...

Для цього непотрібно було висилати мені гроші. Я дуже чутлива і досить розумна для того, щоб не розуміти того, що гроші мають своєю метою пом'якшити звернення до мене з проханням, на мій погляд, трохи для мене природно неприємним. Так! Так, це так! Говорить про це проста логіка. Якщо мій хлопчик писав тобі, то це могло ще бути у квітні або в травні місяці, оскільки в червні я, отримавши відпускні гроші, здійснила його заповітну мрію.

Значить, з моменту одержання листа від Вадима минуло півроку. Якщо ти, Сашо, не відіслав для нього грошей, то це було цілком природно і правильно з твого боку. Чому ти повинен виявляти піклування про чужу дитину? Багато є хлопчиків на білому світі, у котрих батьки жорстокі, черстві і намагаються усунутись від участі у вихованні своїх дітей.

Не пам'ятаю точно коли саме, але писала я тобі, Сашо, під впливом моменту кілька рядків, було то взимку, здається, в 1946 чи 1947 році, але ти не знайшов за потрібне відповісти мені на мій коротенький лист.

лише ось зараз, коли виникла потреба, довелося тобі написати мені.

Та навіщо ж я пишу тобі про це? Навіщо створюю тобі зайве напруження? Тебе треба берегти, не хвилювати... Прости мені..

Дуже я стурбована твоєю хворобою. Ти думаєш, я мало знаю про тебе? Як же не цікавитись мені твоїм здоров'ям? Відстань не заважає цьому!

Я тільки одне скажу: як допустив ти здоров'я своє до такого стану? Чому твій друг життя, Ю. Іп., не вберегла тебе від такої безглуздої, передчасної розтрати енергії серця, протиприродної розтрати, безглуздої...

Неспокійне, велике, талановите, ніжне серце. Що з тобою стало?

Таке сильне в недалекому минулому! Хай минуло 20 років! Але не в цьому справа, всі ми пережили страхіття війни, але так непоправно розтратити серце... Задихатися... Боже мій... Та як же так сталося? Не берегти себе? Чи можливо тобі залишити на рік роботу? Твій «Мічурін» дав тобі на це повне право. Оселись де-небудь у місті на Україні, хоч би в Закарпатті, пиши сценарії на тему, близьку тобі... Під сонцем, що іскриться у хвилях рідного Дніпра або Десни, було б також легко тобі. Позбудься всіх хвилювань. Навіть почуття радості не повинно тебе хвилювати! Усунути зайву повноту, встановити сувору дієту: виключно фрукти, ягоди, шиповник, із овочів — морква і свіжа капуста. Ніякого жиру — виключно риб'ячий жир. Завжди відчинені вікна, а взимку — кватирка (ціла доба). На першій порі пити багато фруктового соку, а також морквяного та з капусти, свого приготування...

Вітаміни не фабричні, а свої, домашні. Еротична любов і ревність — перші вороги твої. Тільки дружба, світла, чиста дружба!

Я знаю і пам'ятаю тебе такого молодого, завше спрямованого, бентежного... І ти довго ще повинен бути таким. Мені страшно, мені безумно важко відчувати в листі твоєму передчасну втому. В душі моїй такий протест, який межує з безумністю...

За вікном зараз осіння буря... Колихається в кімнаті завіса... по чорному склу стікають струмочки води, звуки симфонії несуться в мою кімнату з радіорепродуктора... музика зараз не зачаровує мене, а розпалює мою тугу... Я не можу вгамувати моїх сліз. Вони заливають моє обличчя, вони доводять мене до відчаю...

Як я завтра піду в клас?

Я закінчую писати... Не вірю в те, що ти мені писатимеш. Не один уже раз обіцяв це робити, але не стримував свого слова. Правда, хотіла б я тебе ще бачити, слухати твій голос. Приїдеш у Київ?

Ще раз підтверджую свою повну готовність повернути тобі твоє добре ім'я, яке носила я стільки років — з непоясненним почуттям...

Передай же його до приналежності! Бажаю, аби воно доповнило співзвучання вашому щасливому шлюбному життю і зробило щастя ваше ще більш глибоким!..

Прийми від мене моє сердечне вітання і від усієї душі мої побажання здоров'я і сили тобі.

В.

За надіслані гроші дякую».

...Минали роки. Дедалі рідше надходили листи від Олександра Петровича. Та в один із осінніх днів 1955 року у Демидів завітала невідома жінка. Вона привезла із Москви записку від Ю. І. Солнцевої. В записці йшлося, що на прохання Олександра Петровича Варвара Семенівна мусить дати згоду на розторгнення шлюбу. Прочитавши записку,— саме в той час учителька саджала з юннатами деревця в шкільному саду,— Варя тут же підписала її. А 22 вересня того ж року судова колегія Московського обласного суду винесла рішення про розторгнення шлюбу з О. Довженком. Варя ще дужче затужила, почала частіше хворіти.

Коли дійшла до Варвари Семенівни сумна звістка, що погасла її зірка,— помер Олександр Петрович Довженко, вона не знаходила собі місця. Вбита горем, забігла в ліс за два кілометри від села. Цілісінький день там блукала. Сплела віночок з зелених соснових гілок і все промовляла: «Сашко, Сашко!» Уже й звечоріло, погустішав присмерк. Подруги знайшли її в лісі з переламаною рукою, привели додому. У світлиці на столі із фото дивився на неї ласкавими очима той, кого вона щиро кохала, який вселив їй віру в щастя. Хоч би з сином поговорити, та він був далеко — служив в армії.

Варвара помітно осунулась. Зникла в її карих очах колишня весела усмішка. Хвилясте каштанове волосся ще більше посріблилося.

— До матері приїздили різні люди з Києва, просили в неї «щось від Довженка»,— з сумом оповідав Вадим. — З цих відвідувань я найбільше запам'ятав Юрія Тимошенка. До його рук потрапила частина листів. Обіцяв написати нарис, але не написав і листів О. П. Довженка не повернув.

Про цю прикру історію зі зникненням листів Олександра Петровича у Варвари Семенівни розповідали мені також колишні її учениці Галина Дмитренко та Галина Карпенко. Зрештою, ми маємо й свідчення самої Варвари Семенівни. В листі в Косів своєму синові, де він вчився в училищі, 12 листопада 1958 року вона сповіщала:

«Приїздив до мене директор Сосницького музею, просив фотографії Довженка, або якісь речі його, або люстерко, або записну книжку, чи пензель, котрим він малював, чи люльку.

Нічого я йому не дала, бо у мене нічого нема. Лаяв він Тарапуньку за те, що він у мене дещо забрав».

У цьому ж листі мати з болем писала синові: «Вечорами шию тобі штани, але вишлю, очевидно, наприкінці місяця. Хотілося б купити тобі сорочку, та немає за що, а висилати самі старі речі якось неприємно».

Того ж самого року Ю. І. Солнцева звернулася до Варвари Семенівни з проханням написати спогад про О. П. Довженка. Той спогад вона написала. Ось що засвідчує в листі до мене Вадим:

«Ці скупуваті рядки про їхнє взаємне життя написала мати скромно, стримано, лаконічно. Це обумовлено тим, що спогади Варвара Семенівна писала для Ю. І. Солнцевої на її прохання. Звичайно, що Солнцева ніде не опублікувала жодного рядка з цих спогадів».

Написані матір'ю спогади син возив

у Київ, будучи на канікулах, там передрукував на машинці. Машинопис відіслав у Москву. 24 вересня 1958 року Ю. І. Солнцева надіслала гонорар — 2000 (нинішніми грошима 200) крб. з припискою: «Варваро Семенівно! Ваш спогад одержала. Дуже вдячна. Як Ваше здоров'я? Днями повинна бути в Києві. Бажаю Вам добра». І все.

Сили танули з кожним днем. Варвара Семенівна жила тепер лише сином — він учився в Косівському училищі прикладного мистецтва. Непокоїла думка: як він прокладе собі дорогу в життя? Була мрія, щоб Вадим вступив у Всесоюзний інститут кінематографії. Олександр Петрович обіцяв усе зробити, щоб добряче підготувати Вадима до складання вступних іспитів. Знала про це і Юлія Іполитівна. Про цю домовленість мати Вадима писала йому в армію, тішила надією. Про раптову смерть Олександра Петровича дійшла звістка до Вадима. Тепер уже нічого було думати про Москву — Вадим вибрав Косівське училище прикладного мистецтва. У згаданому вище листі Вадиму в Косів Варвара Семенівна ласкаво просила: «Я дуже прошу тебе, щоб ти вступив у Поліграфічний інститут після третього курсу училища. Доклади всі зусилля, Вадюшенько. Працюй якомога більше над малюнками, працюй над ними серйозніше».

Після сердечного нападу, який виявився смертельним, 23 вересня 1959 року Варвари Семенівни не стало. На похорон чекали сина, а його все не було. Аж на третій день під вечір похоронна процесія рушила на цвинтар, розтягнувшись на всю вулицю. Шлях від хати до цвинтаря був усіяний пелюстками живих квітів. Назустріч показався рейсовий автобус. Коли притишив хід, з нього прожогом вискочив хлопець і помчав до скорботної процесії. Припав до холодного тіла матері і заридав. Його ледь одірвали від труни.

Померлу вчительку обережно опускали в могилу при світлі фар.

Тепер над могилою Варвари Семенівни стоїть пам'ятник, поставлений сином. Кожен, кому доводиться бувати на цвинтарі, не обмине цієї могили. Зупиниться біля пам'ятника В. С. Довженко, постоїть у задумі, віддаючи їй шану.

У селі Демидів після смерті Варвари Семенівни пішов поговір, що вона перед смертю дуже чекала на розмову сина. Вадим сам казав мені при зустрічі у Києві, що мати обіцяла йому щось важливе розповісти, але, мовляв, ще не настав час. Так і не розповіла мати синові таємницю.

Мені довелось зустрітися з колишньою вчителькою села Демидів Поліною Порфирівною Бондаренко, уже пенсіонеркою. Ось що я почув з її вуст:

— Варвара Семенівна дуже любила Олександра Петровича. Весь час, скільки вона жила у Демидові, завжди з гордістю і любов'ю розповідала про нього. Жила тільки ним. Варвара Семенівна дуже любила і свого сина Вадима. Про Чазова ніколи не згадувала. Ми його не бачили. Коли Варвара Семенівна померла, пішли чутки, що вона залишила записку, якою стверджувала: батько Вадима — Олександр Петрович.

Залишається загадкою і актовий запис про народження сина. Іронією долі названо батьком людину, якої він не бачив у вічі і нічого про неї путнього не знає.

«У Євпаторійському загсі,— стверджує сам Вадим,— є запис про моє народження від 19.IX.33, але день народження не 22.IX., а 22.VIII. Та й прізвище там значиться не Чазов, а Чазо. Подруга матері Жевжикова Таня, що мешкала по Санаторній вулиці, 36,— єдиний свідок у книзі. Видно, всі ці записи зроблені не на основі документів, а з чиїхось слів або просто по телефону. А в мене було інше свідоцтво про народження за 1935 рік, по якому я одержав паспорт. Це свідоцтво загубилося (мабуть, тоді, коли мати померла)».

Сама Варвара Семенівна в своїй анкеті з обліку кадрів пише, що Вадим народився в 1935 році. Це заперечує офіційний актовий запис у книзі, яка зберігається в м. Євпаторії, витяг з якої надіслав загс авторові цієї статті. Варвара Семенівна свідомо змінила дату народження сина.

Батьком Вадима названо Петра Михайловича Чазова, який залицявся до Варвари Семенівни і просив її руки, але вона йому категорично відмовила. Я читав листи Петра Чазова до Варвари Семенівни. В жодному з них навіть натяку, що Вадим його син.

В актовому записі про народження Вадима за № 441 позначено адресу батьків. Кривий Ріг, вулиця Леніна, 25. Там ніколи не мешкала Варвара Семенівна. То була адреса військової частини, де служив Чазов у військах НКВС.

Переді мною на столі пожовклі аркушики паперу. Це листи Петра Михайловича Чазова до Варі на початку 1930-х років з Кривого Рога. В них сповідь про щиру, непідкупну любов та страждання від нещасної любові. Після короткого знайомства і її кількох листів до нього зв'язки обірвалися.

30 червня 1930 року Чазов писав із Первомайська:

«Я не можу дочекатися Вашого листа, хоча знаю, що і за часом, і за віддаленістю його чекати ще рано. А між тим так хочеться почути Вас на папері. Коли б Ви тільки знали, з яким трепетом я читав і перечитував Ваш лист і які дорогі мені Ваші аркушики паперу...

За останні десять днів сьогодні вперше я маю можливість черкнути Вам кілька рядків... Не дивлячись на те, що останні дні я працював як віл і дуже часто забував поїсти — думки мої були весь час із Вами. З чуттям глибочезної вдячності згадую хвилини, якими Ви нагородили мене...

Ви найближча й найдорожча для мене істота, і тому і мені так хочеться говорити Вам «ти», «тобою», «про тебе»...»

В іншому листі Петро Чазов скаржиться на свою гірку долю, на мовчання Варі.

«Знову переживаю я величезний біль, навіяний листом Вашим (від 31.VIII). Важко, рідна, мені. Не можу я більше. Хоч би який-небудь маленький промінь надії на те, що я знову знайду Вас. Як часто втрачаю я грунт під ногами, не маючи надії на світле майбутнє з Вами. Не звинувачую я Вас у цьому. Ні, рідна... Не можна вірити людині, яка не викликає довір'я... Але як боляче усвідомлювати це, Варюшенько.

Все частіше і частіше мене зраджують сили. І здається мені, що ось-ось упаду на землю, розпластаний в безтямі буду дряпати

її нігтями і в довгих риданнях виплачу своє горе... Здається мені, що я встану з цієї землі з полегкістю, затопчу виплакану землю і видиратиму з серця кохання своє по шматках.

Голову мою тисне смуток важкий і безвихідь...

Що ж знайшли Ви нещирого в моєму листі, про котрий згадуєте?

Я не вимагав від Вас негайної взаємності. Я не наполягав, щоб Ви обов'язково зв'язали Вашу долю з моєю раз і назавжди... Адже я не ставлю перед Вами будь-яких термінів. Я розумію Вас, що Ви ще не пережили свою втрату, що у Вас могли і повинні були виникнути сумніви у моєму коханні, оскільки воно виявилось несподіваним для Вас і для мене самого. І, покірний часу, я чекав і сподіваюся, що Ви врешті-решт переконаєтесь, що я справді кохаю Вас, кохаю безмежно, що мої відносини до Вас не є простим захопленням, яке завжди повинно мати межу. Зрозумійте, радість моя, що я ніколи не покину думки належати Вам на все життя...

А поки що я хочу тільки бачити Вас, щоб ще раз натішитися Вашою невимовною чарівністю. Це дасть мені динамічний заряд для подальших вичікувань, може, безплідних. Я готовий чекати Вас роками...

Чому Ви не хочете мені відповісти, де зараз Ліза? В Сімеїзі чи в Харкові? Чи можу я поділитися з нею своєю радістю і горем, радістю, що покохав Вас, і горем, що ця любов безнадійна у взаєминах.

Не пишіть на конвертах «Олексійовичу»: «Михайлович».

Взаємини не налагоджувались. 10 квітня 1932 року Чазов знову пише про свої страждання.

«Силоньки моєї більше нема. Замучився я. Твоє мовчання мене зовсім звело з глузду. Я вже не знаю, що й думати. Чи не захворіла ти, сонечко? Рідненька, мила, адже всі терміни відповіді пройшли — і можливі, і необхідні, і «пільгові». Поміркуй сама, золотко:

1. 29.III я відіслав із П'ятихаток телеграму,
2. 31.III із Кривого Рога спішною поштою листа,
3. 1.IV рекомендований лист,
4. 2.IV спішною поштою лист,
5. 4.IV рекомендований лист,
6. 5.IV грош. переказ,
7. 6.IV спішною поштою лист,
8. 7.IV листівку,
9. 8.IV телеграму,
10. 9.IV телеграму.

І жодного слова у відповідь. Хоча б одне слово!..

З 27.III жодного звуку. Я вже не знав, де ти, куди мені поїхати».

Минув ще якийсь час. У недатованому листі Чазов сповіщає Варю:

«Ура! Ура! й Ура! Мені надали відпустку. У перших числах січня я їду до Вас.

Довелось, як я Вам уже писав, піти на маленьку хитрість. Я змушений був заявити, що я їду... брати шлюб. Врешті-решт мені вдалося довести, що шлюб буває справою, яку не можна відкладати.

Ану, спробуйте тепер відмовитись від мене!? О сонечко, моє миле! Все рівно, якби навіть Ви роздумали і бачити мене, а не лише згодитися на шлюб, все рівно приїду я. Все рівно хочу глянути на Вас, хоч здалека помилуватися Вами.

О, як радісно б'ється серце при одній думці, що нарешті я буду біля Вас, моєї ніжної, маленької, палко любимої. Послухайте, як калатає сердечко. Тихіше, дурне! Воно не може тепер бути спокійним, тому що дні, що залишаються до 3—5 січня, здадуться мені значно довшими, ніж ті півтора року, що ми не бачились.

Тільки не здумайте виїхати в грудні або в перших числах січня, ради бога, Варюшенько. Це уб'є мене зовсім...

Сонечко моє рідне.. Я не можу тепер всидіти на місці. Все боюсь відмови Вашої...»

Звертаю увагу ще на один лист, точніше — збережений клаптик листа. 13-а сторінка починається з фрази, в якій Чазов пише про якісь неприємності і запитує: «Навіщо ж торкаються і мене? Нічого не розумію!»

Далі він висловлює таку думку: «Як же ви тепер без молока, рідні мої? Боже мій, за віщо ж все це?

Впізнаю Варюшеньку: тільки вона могла повірити, що суниці з кварти могли з'їсти птахи. Але який же негідник зважився на таку безсердечну крадіжку, що украв ягоди у дитини. Нахабство яке!

Ай-яй, третя уже година, а мені о шостій вставати...

Міцно-міцно обіймаю всіх вас. Поцілуйте Ваденьку.

Відіслані документи поверніть мені».

А ось що свідчить Вадим Петрович в одному з листів, надісланих мені: «Так, адреса в Євпаторії: Санаторська, 36. Там, у Жевжикових, зупинялася В. С., а П. Чазов писав туди листи і сам там бував. Родичем Жевжикових він не був. Хто він? Це військовий, був полковником чи підполковником (мав у петлицях 3 шпали), начальником особливого відділу дивізії (НКВС), служив у Дніпропетровській області й Одеському військовому окрузі — Кривій Ріг, П'ятихатки, Первомайськ. На конвертах, що збереглися, зворотна адреса: поштова скринька № 87. Є його декілька листів. Решта і фотографії загинули під час війни. Я його не бачив».

Варвара страждала, носила в собі таємницю. Сліди цієї таємниці загубилися в плині життя. Але одне незаперечне, що В. С. Довженко жила тільки життям свого справжнього чоловіка О. Довженка, раділа його кожному успіху в творчості і навіть уже після розлучення, за свідченням її сестри, таємно бачилася з Олександром Петровичем, чи не тому вона так побивалася за ним, залишаючись до кінця йому вірною.

Харків

«ХРИСТОС ВОСКРЕС!» — «ВОСКРЕСНЕ Й УКРАЇНА!»

Усі ми виносимо з країни дитинства романтичні спогади, котрі на схилі літ дедалі частіше й частіше навідуються в гості як щось прекрасне і неповторне. Для мене таким є Великдень, котрий здебільшого припадає на квітень[1]. Здається, жодне свято для нас, сільської дітлашні, не дарувало стільки радості й душевної теплоти, як Паска. Це справді був Великий день, може, не так церковними відправами, як дійствами родинних та громадських обрядів. Адже нарешті можна було уволю поласувати в проголодні літа смаковитою, що танула в роті, паскою, досхочу наїстися яєчок, похристосуватись і намоцокуватися крашанками в колі своїх однолітків.

Не менш цікавими були для нас і одвідини всеношної. Ще заздалегідь потаємно від «іуд-сексотів» — так називали позаочі тих, хто доносив учителям,— домовлялися про похід у сусідні Скурати, де збереглась одна-єдина на всю округу церква. Щоправда, біля храму стояли на чатах вчителі, аби не допустити своїх вихованців на всеношну; кого щастило їм зловити, тому знижували за чверть поведінку і викликали батьків до директора...

Але й ми були не ликом шиті. Десь опівночі, коли вчителям надокучувало тримати заслін і вони розходились по домівках, ми манівцями збігалися до храму і, розсіявшись по закутках, чекали святкової відправи. При цьому щиро вірили: якщо не задрімати протягом ночі, то обов'язково пощастить знайти гніздо дикої качки.

Як зараз пам'ятаю той вечір. Поправшись удома та зладнавши у кошик паску, крашанки і шмат сала, ми з мамою вирушили на всеношну. Доки дісталися — а це добрих шість кілометрів,— людей у церкві було повно. Хтось читав по складах Євангеліє. Та ось вдарили дзвони. Люди оживилися — скоро має явитися з вівтаря батюшка.

Так і сталося: розчинились врата, і в святкових ризах з хрестом у руках до прихожан вийшов священик. Я уважно стежив за ним, бо знав, коли вперше привітає з Христовим воскресінням, потрібно, тримаючи в руці срібну монету, відповісти: «Анталюз маю!». Тоді ця копієчка, походивши по інших руках, неодмінно повернеться до мене не сама, а з усіма тими, що були поруч з нею.

Ставши перед мирянами, священик басовитим голосом промовив:

— Христос воскрес!

Присутні хором відповіли:

— Воістину воскрес!

Після триразового повторення церковний хор заспівав:

Христос воскрес! Смертю смерть поправ
І сущим во гробі живот дарував...

На вулиці враз почулися постріли — то мисливці, як казали старші, в такий спосіб «убивали чортів». Після короткої служби всі почали виходити з церкви слідом за хоругвами, хрестом і плащаницею. Упевнившись, що в храмі нікого не залишилося, останнім вичвалав церковний сторож і примкнув двері на

[1] Скажімо, протягом наступного десятиліття — з 1991 по 2001 — лише один раз (1994) це свято відзначатиметься 1 травня; решта — у квітні. Цього року Великдень припадає на 7.IV.

замок. Мати пояснили: це щоб у церкві не могли приховатися жінки-відьмачки та чоловіки-упирі. А щоб вони не доторкнулися до замка, біля дверей постійно стояв вартовий.

— Вони ще можуть торкатися священикової руки,— мовили наостанок неньках. — Придивляйся, хто це робитиме!

— А хіба в нас є відьми? — дивуюся.

— Є, синку, є... — відказали загадково.

Тим часом процесія втретє обходила церкву, довкола якої стояло безліч людей з пасками, крашанками, ковбасами, салом, стільниками, дехто з заможніших приніс посвятити ціле смажене порося з хроном у зубах. Після урочистого обходу батюшка освячував нехитрі селянські наїдки. Черга дійшла й до нас. Як тільки відбувся обряд, мама нахилилися до мене, тричі похристосувались і поцілувались, потім так вчинили з тіткою Ганною, що стояла поруч, обмінявшись крашанками.

Нарешті почало світати, і ми вирушили додому. В хаті біля покутя ще горіла, запалена з вечора, лампадка — «бо ангели всю ніч над селом літають». На ліжку, схилившись на бильце, куняли тато; цієї ночі лежати під ковдрою не годилося, бо, кажуть, може нечиста сила приснитися. Похристосувавшись, мама налляли в череп'яну миску води, поклали щойно принесену крашанку і запропонували мені вмитися, потерши нею щоки — «щоб завжди були рум'яними».

Доки готували сніданок, мені було велено віднести корівці окраєць свяченої паски, притрушеної сіллю. Перед тим, як почати розговини, тато мовили:

— Дай, Боже, і на той рік дочекатися цього світлого Христового воскресіння у щасті та здоров'ї!

Ми відповіли:

— Дай, Боже!

Змастивши салом щоки, ніс та губи, тато запропонували це зробити й нам — «аби влітку сонце та вітер не тріскали шкіри». Нарешті почали розговлятися. Першою стравою була, звичайно, паска: розкраявши по шматочку, тато ретельно позбирали крихти і наказали вкинути в піч, щоб миші не поїли, бо перетворяться в кажанів і будуть літати над тим, хто їх розгубив.

Та ось прийшла й черга грати навбивки — найзаповітніша моя забава. Кожен вибрав «на зуб» пару яєчок, і ми почали моцакуватись. Тато, як цього й слід було сподіватися, вийшли переможцем. З цієї нагоди вони пригадали, як у дитинстві приносили додому повні кишені «биток». А ще тато оповіли, як, буваючи в світах, знайомилися з іншими, аніж на Поліссі, великодневими обрядами. На Слобідській Україні, після того, як з'їдали перше свячене яєчко, шкаралупу відносили до річки й кидали у воду — «щоб доплила до рахманів і сповістила, коли Великдень».

У степовій Україні за два тижні перед святом набирали в тарілку землі і висівали в неї овес. На Великдень, коли зело вже закушувало так, щоб могло сховатися яйце, ставили «могилку» на стіл перед тим, як розговлятися, а довкола неї клали стільки крашанок, скільки померло близьких у родині, і вони мали лежати протягом тижня — до поминального понеділка. Загалом літні люди після утрені ходили на могилки «христосуватися зріднею», називаючи поіменно ім'я батьків чи дітей, приказуючи: «Христос воскрес!». Начебто після того як священик оповістить про воскресіння, з могилок можна почути відповідь: «Воістину воскрес!»

Дехто вночі перед Великоднем ходив на могилки до своїх батьків, щоб випросити у них прощення за те, що вони свого часу прокляли їх, якщо земля загуде, то це ознака того, що батькомати простили — «в такий спосіб землиця сповіщає, що прийняла їх і відпустила гріхи за прокляття своїх дітей». У цей час можна побачити і палаючі свічки, котрі підтверджують, що якась душа пішла до раю...

А ще тато згадали, як раніше біля церкви або на сільському пагорбі хлопці цілу ніч палили вогнища. При цьому годилося зрізати в лісі сухе дерево (дуба чи вербу), бо в ньому ховаються нечисті, і вкрасти у попа чи корчмаря стару діжечку або якийсь інший господарський вижиток на розпал. Біля таких вогнів збиралося багато людей, переважно літніх чоловіків; вони грілися і розповідали всілякі забавні історії. Вважалось, що вогонь цей є прообразом того, біля якого грілася варта, оберігаючи розіп'ятого на хресті Ісуса.

Коли завершилися великодневі розговини, ми з мамою лягли перепочити. В підобідню пору, коли прокинувся, взяв два моцаки й дременув на крижове — там уже було повно однолітків: усі в новеньких костюмчиках та з крашанками. Сусідський Толик одразу й запропонував зіграти навбитки. Я зголосився. Обдивившись його моцака — чи, бува, не підсовує мені галунку-«викрутку», себто висмоктану соломинкою рідину і наповнену смолою чи воском порожнину.

Щастя всміхнулося мені. Взявши виграну битку, підходжу до Косарика. Хоч і знаю, що він вельми шпеткий на

всілякі фанаберії, але сподіваюся, що цього разу поталанить таки мені. Косарик охоплює пальцями яйце, так що ледь-ледь видніє нижня його частина, і хвалькувато рече:

— Було не було, даю тобі перевагу — можеш бити носком!

Але я докумекав, у чому справа, і пропоную показати крашанку. Опинається, бачу. Потім, заховавши руки за спину, протягує правицю. Я взяв яєчко, обдивився його зусібіч,— звичайнісінька собі галунка. Та доки я витягував свого моцака, він все-таки встиг підсунути «пустушку». Довелося мені віддати програш...

Нарешті хтось запропонував піти до гойдалки. На узліссі напередодні Великодня хлопці причепили до дубової гілляки дві тички, а знизу припасували кріселко. Такі гулі в нас завжди вчиняли на Паску. Довкола було людно й гамірно: одні гойдалися на орелі, інші грали навбитки, а дівчата неподалік водили хороводи. Облюбувавши обіч невеликий пагорб, щоб не муляти парубкам очі, бо ще й проженуть геть, ми почали з котків. Ставши купкою, скочували в долинку свої крашанки. Оскільки моє яєчко найбільше стукнуло інші, то я за одним махом виграв аж п'ять галунок. Невдовзі перейшли в кидки: той же Косарик поклав на відстані кількох кроків два яєчка так, щоб між ними можна було всунути півтора пальця, а мені годилося влучити в обидва, коли промахнусь або влучу одне, то мушу віддати своє: як ви розумієте, справа ця нелегка. І тим приємнішим був мій виграш, що переміг я свого недавнього «кривдника».

Після цього спробували ще одну забаву. На відстані десяти кроків поклали яєчко на землю. Щоб його дістати, потрібно було пройти цю відстань із зав'язаними очима і взяти рукою. Якщо «заблудився» або не розрахував відстані, а отже, і не зміг дотягтись до крашанки,— мусив віддати свою. Дві мої спроби виявилися марними.

Додому повернувся під вечір. У хаті на покуті сидів хрещений. Я привітався з ним, сказавши: «Христос воскрес». На мій подив, він відповів не зовсім звично: «Воскресне й Україна!». Бачачи моє здивування, розповів історію про те, як, перебуваючи в таборах, куди його безпричинно запроторили в тридцять сьомому, в'язні-українці саме так віталися на великодневі свята між собою. Радий, що почув таке вітання, я похвалився, що неодмінно скористаюся ним. На те хрещений відповів:

— Про це я по секрету сказав, а ти, синку, будь обережний, бо як почують це сексоти і донесуть в НКВСе, то не тільки мене, а й твого батька заберуть туди, де Макар телят не пас. Краще ось візьми дві писанки, я їх виготовив спеціально для тебе!

Таких красивих розмальовок я ще не

А. Німенко. Гетьман Я. Остряниця

бачив ні в кого. На одній з писанок червонів хрест, а нижче текст: «З Христовим воскресінням вітаю!» Красно подякувавши за несподіваний гостинець, я бережно поклав писаночки на покуть. Хрещений тато тим часом почав згадувати, як відзначали Великодень на Поділлі, звідки він був родом.

Повернувшись з церкви, господарі, в яких були в хаті таргани, одне одному казали:

— Що зараз будемо робити?

— Будемо свячену паску і яйця їсти,— відповідав інший.

— А таргани що будуть робити?

— Самі себе їсти...

Потім, відрізавши дві цілушки, одну відносили худобі, а другу засушували: свяченої паски не давали лише котові та псові — «бо то великий гріх»; але дехто вважав, що тварина, котра посмакує цього хліба, не боятиметься сказу, хоч би й покусала її хвора псина.

Після того як причастили домашніх тварин, самі сідали снідати. Діти невдовзі оббігали сусідів та родичів, вітаючи їх із Христовим воскресінням. За це юних оповісників обдаровували крашанками чи писанками.

По обіді молодь і дорослі сходилися на цвинтар. Одні хлопці вчилися дзвонити, а інші грали в козаків. З-поміж гурту вибирали двох панів, котрі набирали парні команди з числа присутніх — себто козаків. Взявши палицю, якою мали бити м'яча, пани вирішували, кому бути вдома, а кому в полі. Хто першим навершував кийка, той залишався вдома — розігрував гру в гилку.

Дівчата в свою чергу грали в жучка. Ставши парами одна до одної обличчям, схрещували обидві руки. По них, мовби по місточку, проходила маленька дівчинка або хлопчик: пара, по чиїх руках пройшов жучок, миттю перебігала наперед. Рухаючись у такий спосіб довкіл церкви, юнки співали:

Ходить жучок по ручині,
А жучиха по долині.
Грай, жучку, грай!

Присутні приспівували:

Ой грай, жучку, грай, небоже,
Най ти пан Біг поможе.
Грай, жучку, грай!
А ми того рік чекали,
Та щоби-сь мо жучка грали.
Грай, жучку, грай...

Ввечері хлопці йшли до дівчат по писанки. Кожному парубкові юнка давала по парі розмальованих яєць, за що хлопці мусили відборгувати — третього великодневого дня влаштувати обряд «відгулювання писанок»: наймали музик і запрошували в танок тих, хто давав їм обрядові вироби. У нас на Поліссі, щоправда, був інший звичай. Дівчата самі вручали свої вироби хлопцям, а ті на храмовому святі мусили причастити їх медівкою і наймати музик...

Подоляни вірили, якщо взяти на всенощну маленький стільчик, зроблений на четвергові пости, і сісти на нього, то можна побачити всіх сільських відьом, котрі триматимуть дійниці на головах. Крім того, якщо вкинути в піч перед тим, як пекти паску, галузку, котра на Зелені свята втикалася в стріху, то неодмінно до хати прийде жінка-відьмачка. Людина, що померла на Великдень, вважалась «вельми щасливою». Такій клали в домовину писанки — «щобись мала з чим прийти до родичів і похрестосуватися».

І ще мені запам'ятався один гарний звичай, про який згадали мама. Удавнину вважали, що на Великдень має «грати сонце», а тому перед його сходом люди відчиняли віконниці, відсували фіранки, знімали з підвіконь зайві предмети — «щоб упустити до хати царя неба, який приносить у дім щастя й здоров'я». Дівчата ж вибігали тим часом у садок і чекали перших променів,— як тільки вони з'являлися, склавши руки, читали спеціальну молитву:

Добрий день тобі, сонечко яснеє!
Ти святе, ти ясне, прекраснеє,
ти чисте, величне й поважне;
ти освіщаєш гори, й долини,
і високії могили,—
освіти мене, рабу Божу, перед усім миром:
перед панами, перед царями,
перед усім миром християнським
добротою, красотою, любощами й
милощами.
Щоб не було ні любішої, ні милішої
од раби Божої народженої, хрещеної,
молитвенної.
Яке ти ясне, величне, прекрасне,
щоб і я така була ясна,
велична й прекрасна
перед усім миром християнським
на віки віків.
Амінь.

Після цього на корі дерева робили помітку у вигляді хреста, а коли воно зацвітало — з його квітів плели віночок, деякий час носили й вішали в оселі — «щоб причарувати хлопця».

Так, за спогадами та розмовами минув перший великодневий день. Провівши хрещеного до воріт, я довго дивився йому вслід та все повторяв про себе: «Христос воскрес!» — «Воскресне й Україна!». Цей спогад залишився зі мною на все життя...

ВОЛОДИМИР БУТКЕВИЧ

НЕ МАЛА БАБА КЛОПОТІВ

Казка для дорослих

Іде баба Ганна селом, несе лантух з клопотами і бідкається пошепки:

— Клопоти, мої клопоти! Розвелося вас, що й полічити ніяк. Нещодавнечко в клунок влазили. Згодом ледве в торбі ховалися. А це вже й в лантух не вбереш. Спокою од вас немає. Аж на голову давить! Хоч є й непогані, та нехай вам грець!

Несе баба Ганна клопоти на Оболонь, щоб викинути у глибоку прірву, поки надворі дощить та хилява під ногами. А вже як вишкіриться, щоб і на душі було свято.

Та не встигла витрусити мішок, як гульк, а клопоти знову туди поховалися. Лащаться, мов кошенята, і муркочуть: «Ми, бабцю, твої рідненькі. Разом живемо, разом і вмиратимемо, бо ми частиночки твої невід'ємні. Позбавитися нас важко. Хіба що подарувати. Або хто сам з доброї волі візьме.

Що тут поробиш? Постояла баба Ганна, зітхнула та й понесла клопоти додому.

Іде собі і стиха сперечається з ними:

— Якби ж воно, як у людей: один чи двійко великих та маленьких кілька, то, може, воно б і той, нехай!.. А вас осоружних ондечки, мов реп'яхів, наплодилося. Від одного хазяйства ціла купа.

Город орати час. А хіба Грицько Бедик без чарки прийде? А не направиш йому око, межу переоре. Ото вже й клопіт.

Часник на кооперацію здавати час. Раніш під двір під'їжджали, а зараз возиком у місто. Та попобігай за тією Дунькою, що на прийомці. І сіток у неї немає. І нема куди зсипать. А часник гниє. І який? Що той Бедиків кулак! Клопіт, тобі клопіт.

Курчата інкубаторські, по тридцять копійок за душу, мов мокрі горобці. Лише харчі переводять. Утлі, аж очі запливають. А що вже дохнуть, так навіть від грубого слова. Грицько на коняку тричі гримнув, а їх п'ятеро так і полягали... Клопіт, клопіт та ще раз клопіт.

— Здрастуйте, бабцю! Чого зажурилися? Чи вторгували мало? Чи мішок важкий? — зачепила бабу Ганну рожевощока молодичка з Харсік.

— Драстуй, Наталочко! Ти вже й побазарювала. Купи в баби клопоти. Ти така молода та проворна. Вони тобі більше до лиця. І дешево віддам.

— Е-е, бабцю! У мене своїх доволі. Я цього року до навчання подалась, а чоловік у гречку... Та й живемо разом із свекрухою...

— Так, це великий клопіт. Ходи собі, дитино. Ходи здоровенька.

Стала баба Ганна на узбіччі, розгнуздала мішок та й роздивляється на клопоти, ніби вперше їх бачить:

— А це що за купка в гузир повпиналася? Жилаві! Не відірвеш! Ще й шиплять!

Певно, мої болячки трикляті.

Оце сіреньке — мої застуджені коліна, смугасте — моя болюча голівонька, чорненьке — моє натомлене серце. А оці ласкаві, що об руку труться — то мої діти дорогі, що у великих містах на дрібненьких посадах зачепилися. Городянами стали. Невістки на бабиному городі навшпиньках ходять, щоб не пошкодити капрону об гарбузову огудину. А внучата гарні. Непосидючі й веселі. Жаль, що бабину мову погано розуміють. Все перепитують: «Што?» та «Как?»

— Здрастуй, Ганно! Купувать чи продавать? — наздогнав сусідку дід Яків. — А я от порося на базар несу. Натщесерце кашляє. Мабуть, гаскарида замучила. А хвершала не докличешся.

— Давай мінятися, Якове. Я тобі клопоти разом з мішком, а ти мені — порося!

— Та бери його так, Ганно, задарма. Воно ж ховрах, а не скотина. Один тільки лемент. Хто за нього гроші дасть?

— Осьо тобі, Якове, на папероси і кидай порося у мішок. Я його теплим молоком з часником вилікую. — І швиденько, щоб не передумав дід, задріботіла бабця додому.

Заверещало порося у мішку, аж луна селом до Оболоні. Борсається на всі боки, лементує.

Причаїлися клопоти. Схудли відразу. Ніби їх у мішку і не стало. А бабі Ганні радісно. Аж посміхнулася старенька.

А як же не радіти. Зайвий раз діточок та онуків побачить, коли на свіжину покличе. А можливо, яка-така поміч і в господарстві буде.

Всі свої. Рідні. Як то хороше — вкупі!

ВАСИЛЬ ОРТИНСЬКИЙ

МІНІАТЮРИ З НАТУРИ

ЗАКОНОМІРНІСТЬ

Майстерно лиходій кінці ховав у воду —
Подалі від гріха, подалі від народу.
Та спала від жари ота вода в ріці...
Народ таки довідавсь про кінці.

РОЗПЛАТА

Гамселив і своїх, аби чужі боялись,—
Чужим був у своїх, чужі — своїм вважали.
І ось... крутій зазнав халепи та хули —
Але ні ті, ні ті на поміч не прийшли.

МАЙСТЕРНІСТЬ

Ліпив митець вождя репресій і терору.
Вождя застою теж ліпив без мук докору.
І — переліплював під сурми перемін:
Не глину користав, а — пластилін...

ПЕРСПЕКТИВА

Орлиним голосом орла дражнив папуга.
Той навіть не моргнув, спокійно зніс наругу.
— Змалюй тепер мій лет! — орел промовив так. —
Погляну в небесах, що з тебе за мастак!

Дрогобич

ТУР КАРИКАТУР

Мал. В. Семеренка

ТУР КАРИКАТУР

ВОЛОДИМИР ПЛЮВАКО

ПЕРСПЕКТИВНЕ ХОБІ

Пародія

Вранці корова замукала, як «Волга»,
Хрюкає льоха, мов «Жигулі»...

Віталій Березінський.
Із книжки «Кольори граніту».

Коли у сараї захрюкає льоха —
В уяві чомусь постають «Жигулі».
Замука корова — вбачається «Волга»...
А в мене ще ж гуси, качки є й кролі...

Радію з того, що хоч цим я багатий,
Що дещо таки я на тім зароблю...
Бо ж скільки не буду тих віршів писати,
Ніколи машини собі не куплю.

ПАВЛО СТОРОЖЕНКО

ДЕЗЕРТИР

***Головному редактору молодіжної газети «Ні кроку назад!» тов. Хрущу Л. С.
кореспондент спортивного відділу газети Вовчук-Задунайський І. П.***

ЗАЯВА

Як відомо, на редакційній летючці, яка відбулася 16 лютого ц. р., тобто майже два місяці тому, розглядалося питання про підвищення читабельності газети. Члени редколегії справедливо зазначали, що газети не читає навіть найстійкіший контингент наших читачів — пенсіонери. Як показало спеціальне дослідження, навіть місця інтимного користування люди відвідують без нашого широкого публіцистичного слова. У зв'язку з цим вирішено пожвавити рубрику «За цікавими адресами».

Не секрет, і про це також говорилося на летючці, що все цікаве поміняло адреси. Тому прийняли рішення відрядити мене, як наймолодшого й такого, що не встиг підірвати здоров'я розумовою працею, в банду рекетирів, яка орудує неподалік від центрального ринку. І відповідно Вікторію Погорілу, кореспондента відділу літератури і мистецтва,— до готелю «Світле майбутнє», де вечірньої пори огинаються в пошуках клієнтів дівиці легкої поведінки. Я й Погоріла повинні були проникнути в їхнє середовище і підготувати серію репортажів про людей, які заплуталися в наших моральних цінностях.

Виконуючи це рішення, ми з заввідділом Л. М. Сердитим розробили «легенду», згідно з якою я мав удавати із себе життєлюбця, звільненого з редакції за прогули і нездатність висловлюватись без нецензурних слів. Моя зовнішність, а саме: відсутність окулярів, спортивна постава і життєрадісний колір обличчя засвідчили б правдивість моїх слів.

Доповідаю: благополучно проник у рекетирське середовище. Відтоді моє життя різко змінилося. Тепер мені не треба зрання душитися в переповнених тролейбусах, щоб встигнути на летючку. В мене теж ненормований робочий день, але в кращий бік: коли встану, тоді й добре. Не треба годинами просиджувати на нарадах і засіданнях, які ніколи й нікого розумнішим не зробили, а тільки сприяли розвиткові радикуліту, остеохондрозу, геморою та інших «засідательських» болячок. Я багато перебуваю на свіжому повітрі і став ще рожевощокішим, ніж до приходу в редакцію.

Якщо раніше начальство мене ледве помічало, то тепер я «в авторитеті», на базарі всі вітаються. В тому числі й дільничний уповноважений Л. М. Загорулько.

Матеріальне становище поліпшилось теж. Якщо раніше грошей мені не вистачало від получки до дому, то на новій роботі й одержую...

Втім, не буду травмувати вашу чутливу адміністраторську душу подробицями. Скажу тільки, що маю намір вести скромний, ощадливий спосіб життя, щоб через місяць-другий купити собі машину. А то без неї якось незручно, несолідно. Та й професія вимагає. Не можете ж ви уявити собі токаря без верстата, слюсаря — без терпуга, колгоспника — без трактора?.. Так і я.

В мене міцний сон, здоровий апетит і є чим його задовольнити.

У зв'язку з вищевикладеним прошу вас звільнити мене з посади кореспондента за власним гарячим бажанням. Колишньому рідному колективу передайте, що я не повернувся із завдання, бо геройськи віддав душу боротьбі з чужими приватновласницькими тенденціями.

На жаль, я не можу зайти за трудовою книжкою особисто. Боюся, що наскочу на п'ятихвилинку і доведеться сидіти в задусі півдня. Це могло б негативно позначитись на здоров'ї. А в моєму ремеслі головне — гарна спортивна форма. Отже, будьте люб'язні, перешліть трудову книжку за адресою, вказаною на конверті. Як ви, мабуть, зрозуміли, з гуртожитку я вибрався. Придбав недавно скромну кооперативну квартирку з трьох кімнат.

Ага! Трохи не забув. Недавно зустрів біля готелю Вікторію Погорілу. У неї теж справи йдуть непогано. Вікторія просила передати прохання, щоб їй продовжили термін відрядження. У неї, здається, не вистачає на норкову шубу. А там буде видно.

На цьому кінчаю.

Бажаю вам коротких летючок і великих творчих успіхів!

З палким рекетирським привітом — Дуня, він же Вовчук-Задунайський.

ВАСИЛЬ ДОМЧИН

ПОСТРІЛИ ДВОСТВОЛКИ

ХАПУГА ПРО КУРКУ

Не поважа вона себе:
Від себе тільки все гребе.

СТЕЛАЖ

Хоча під книгами він цілий вік стогнав,
Та мудрості від них не перейняв.

БЕЗДОННА ТОРБА

Чим більше в неї насипали,
Тим більш вона горлала: — Мало!

НЕТЕРПЕЦЬ

Журились ярма: ой, коли
Полюблять щиро нас воли!

ГРІХ ДОНЖУАНА

Кипів у пеклі за великий гріх:
Красунь не встиг перекохати всіх.

Житомир

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

А ПОЕТ ПИШЕ...

...Чом же тепер, коли школи
Всі вже, здається, скінчив,
Ні — та й обізветься болем
Все, чим я змалечку жив?

А дядько їде...

Звіддалеки, щоб нас догнати
Ніхто не зміг,
через плоти
Перекривляєм дядька Гната
На всі лади, на всі роти.
А потім навздогін підводі,
Свій оголивши срам і сміх,
Дрібні, заслиненобороді,
Піском жбурляєм з-поміж ніг...
...Чого спливло це із дитинства?
Десятки ж літ йому, либонь!
Чи не тому, що пародисти
Піском шмаляють навздогонь?

Михайло Пасічник, зі збірки «Хлібні заповіти».

Відкрив «Вітчизну» — і, о Боже! —
Немов обпік мене вогонь:
Знов пародисти (скільки ж можна?!)

Піском шмаляють навздогонь...
...Згадалось: дядько Гнат на возі —
І ми, свій оголивши стид,
Стаємо в непристойні пози —
Й з-між ніг піском йому услід!
Брудні, заслинено-сопливі,
Гидкі й без того мов чорти,
Таке із себе корчим-кривим,
Що просто господи прости...
...Таки негарно. Ниньки бачу...
Але ж — чому, чому ніяк
Я пародистам не втовкмачу,
Що сором же ж робити так?
Й навіщо їм така морока?
Поет, як той же дядько Гнат,
Все'дно свого Пегаса вйока,
Не озираючись назад.
Тож, щоб дійшло, скажу ясніше
(Хе! — за плечима стільки шкіл!..):
Перекривляти розумніших —
Природна риса слабаків!

ГРИГОРІЙ ШИЯН

НЕ ПО ЗУБАХ

Завжди я стараюся іти в ногу з життям. Але зараз воно таке мінливе, що не одразу второпаєш, на яку стати. Те, що вчора зневажалось і ганьбилось, нині шанується. Кому недавно кланялись, того сьогодні топчемо. Ніяк не врубаєшся, хоч плач. А я ж не звик плестися в хвості, а... щоб попереду. З подіями в ногу! Ать-два, ать-два-а... Треба було кричати «ура!» та аплодувати — не жалів ні горла, ні долонь. Тепер модно репетувати «Ганьба! Геть!»? Будь ласка. Горлянка ще ого-го! Як сказав один мудрагель: «Все тече, все змінюється».

Учорашні переконані комуністи почали тікати з партії, як з потопаючого корабля. Груповим методом. Це віяння дмухнуло й на мене — написав заяву і віддав квиток. З легким серцем. А за чим шкодувати? Партквиток не ощадна книжка. Та і яка вигода мені від партії, котра вже не «наш рульовий»?

Тепер інші часи. Затяті атеїсти-матеріалісти ні сіло ні впало заговорили про Бога. По телевізору замість КВК показують церковні богослужіння. Де й набралося віруючих! Навіть наш колишній завмлином Трохим Кухлій, який видудлив не одну цистерну сивухи, витолочив гектар гречки, п'ять років ліс пиляв на Півночі — і той почепив на шию хрестика і вчащає до церкви в сусіднє селище. Був чорт з рогами — став ангел з крильцями. А я що, Богові на мозоль наступив? Чи Богородицю за коси сіпав? Тим паче, віру за плечима не носити. Може, скоро віруючим, як партійним, якась пільга буде? А коли й справді щось воно там є? Тоді виходить, пройдисвіт Кухлій пануватиме в раю, а мені без пересадки до пекла?! Ні-і, я не згоден. Тільки не знаю, з якого боку підступитись до того Бога, з чого починати. Вирішив нишком завітати в сусіднє селище і побесідувати з попом. По-нашому, проінструктуватися й одержати вказівку. Поїхав у неділю. У якоїсь ветхої бабці спитав, де живе піп. Виявилося, що в них не піп, а отець Артемій, і живе, як є, біля церкви...

У церкві ще правилось. Якраз до речі, бо зроду в храмі не був. Зайшов. Сподобалось. Чисто, світло, пахне ладаном і нафталіном. Протиснувся досередини, щоб побачити, хто там бутить так. Аж то піп. Чи то співає, чи то тужить. А люди без угаву хрестяться. Я ж стою пеньком, бо ще не віруючий, а тільки співчуваючий. По-нашому, кандидат. Коли це хтось смик за рукав. Оглянувся — Трохим Кухлій. Хрестить лоба і замість молитви шепоче:

— Чого тебе в храм занесло? Чи не заблудився?

— Тебе забув спитати,— кажу сердито. — Молись ото мовчки і не сунь поганого свого носа, куди він не влазить...

Забувши, де я стою, згарячу згадав Бога і матір Божу зовсім не так, як годиться в церкві. Ну, по-нашому, словом. Наче й не голосно, а бабусі від мене так і сахнулися. Одна перелякано зойкнула і захрестилася часто-часто, друга зашепелявила: «Шатана! Іштиний шатана!» А якась штрикає гострим ліктиком мене під бік і сичить: «Ізиди, сатано!» Вислизнув я з церкви і виніс перший урок: церква не клуб і не кабінет політосвіти і язика тут слід тримати на припоні.

Покурив, поплював під церквою. А як вийшов піп, ось і я. Одразу все й виклав йому. Мовляв, вирішив у Бога вірити, але не маю ніякісінького досвіду.

— Не можна цього вирішувати, раб божий,— наставницьки мовив піп. — Віра сама повинна прокинутись у душі твоїй.

— Таж вона й прокинулась, товаришу попе.

— Духовний пастир не товариш,— похитав патлатою головою піп. — До мене звер-

таються «святий отче», «батюшко». То, глаголиш, прокинулась віра? Зело похвально. Для Господа Бога один грішник, що кається, дорожчий за дев'яносто дев'ять праведників.

«Ого, який дорогий наш брат,— подумав я. — Ціна кооперативна, їй-богу!»

А піп витяг з-під ряси ланцюга з годинником, клацнув срібною кришкою і мовив:

— Зайдімо до моєї обителі, побесідуємо трішки.

У затишній вітальні пахло воском, м'ятою і свіжим хлібом. Отець Артемій посадив мене у низеньке м'яке крісло, а сам, повільно походжаючи по товстому килимі, почав викладати мені ази віровчення. По-нашому, заливати арапа.

— Тількі міцна віра і щира молитва — шлях до спасіння душі, сину мій. Зречися земних гріховодних утіх, покайся, і молися, і спасен будеш. Заповідь гласить... — Піп, чи то пак батюшка, поставив перед собою палець свічкою і врочисто прорік: — Не убий!

«Годиться,— подумки прикинув я. — Кому ж охота до тюряги потрапити».

— Не укради! — підняв вище палець-свічку піп.

«Оце вже перебір,— запротестував я мовчки. — Це що ж, на саму зарплату жити? Дзуськи, батюшко! Чим же я кабанчика, бичка годуватиму, де корівці макухи братиму? Купувати? Ні, це мені не підходить».

— Не перелюбствуй...

«Чого захотів, святий отче! Та мене ж сьогодні вже чекає вдовичка Люся, а ти початкуючого раба божого ладен у монахи записати. Це не для мене, батюшечко».

— Возлюби ворога свого...

«Ого! Спішу, аякже! Так і загорюся любов'ю до голови нарконтролю Свічкаря, бо з його ласки недавно викинув сотню Сіркові під хвіст. Так і кинуся обнімати та чоломкати сусіда Косяка за його язик осиний або ж надто принципового Петра Сича... Ні, товаришу попе, дозволь мені вибирати, кого любити, а кого ненавидіти».

Я вже зібрався сказати про це вголос, але тут до вітальні нечутно впливла лебедицею молода вродлива жіночка. Фея! По-нашому, краля на всі сто! Вона кивнула мені байдуже, а до попа проворкувала з лагідним докором: «Ба-атюшко-о...»

— Зараз прийду, матушко,— єлейним голосом відгукнувся піп.

«Он воно хто! — закліпав я. — А в попика губа не з лопуцька. Ну, матушка! Кругом, куди не глянь... ма-атуше-ечка-а!»

Отець Артемій перехопив мій погляд і остудив ще однією заповіддю:

— Не бажай жони ближнього свого!

«На, викуси! — скрутив я в кишені дулю. — Тільки сліпий та дурний не побажає такої вродливиці. Ой, не по зубах мені твої заповіді! Кінчай, мабуть, святенику, на мізки мені капати».

— Зрозумів, отче,— сказав уголос я, зиркаючи на двері, за якими сховалась матушка. — І оці всі заповіді обов'язково треба виконувати? Ой-ой-ой... У нас недавно був Моральний кодекс будівника комунізму, але не такий суворий. Не всього й дотримувалися.

— От через те ви й комунізм бачите, яко власні вуха. Заповіді не виконувати треба, а жити за ними. Повсякдень, повсякчас — і уготовано буде тобі царство боже. Амінь.

Ну, що таке «амінь», я знаю. По-нашому, амба. Пора йти.

І попрощався. Ха! Більше ноги моєї тут не буде. Це ж диктат! Не ходи, не чіпай, не роби, не... не... До біса таке царство небесне! Поки молодий, при силі і є можливість, чого ж не взяти, не «скрутити», не позалицятись, не перехилити чарку? Треба собі царство робити тут, на землі, а не чекати небесного комунізму. А як забракне сил і здоров'я, тоді можна і в Бога вірити, і поклони бити. По-моєму, ті заповіді якраз для пенсіонера. А може, щось зміниться, і ми цього попика Артемія та за петельки, га?

Поживемо — побачимо.

Богуслав
на Дніпропетровщині

ОЛЕКСАНДР ПЕРЛЮК

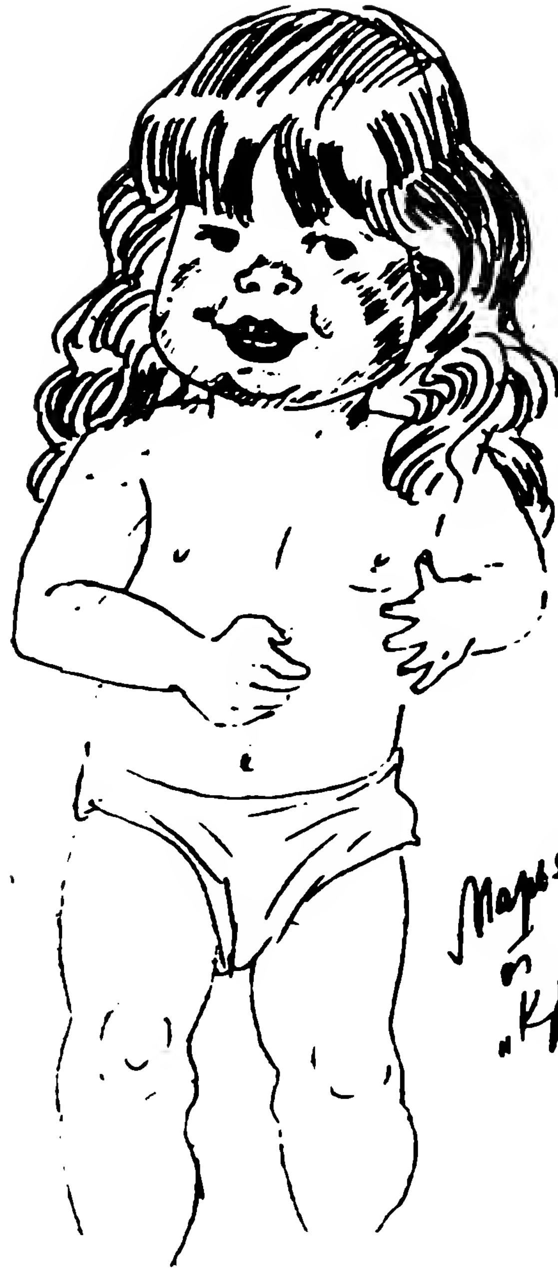
ФРАЗИ

- За розумним вожаком стадо і на м'ясокомбінат піде.
- Якщо жаба перестала вихваляти своє болото, значить, воно перетворилось на квітучий сад.
- І в тих, хто топчеться на місці, є свої лідери.
- Яке важке зараз життя — ні мужності, ні героїзму!
- Життя не стало гіршим, важче стало брехати, що воно в нас чудове.
- На зміну торжеству демократії йде багатопартійність...
- Можна закрутити гайки одразу, а можна почекати до кращих часів.
- Про яке порушення законів може бути мова, якщо їх порушив той, хто має на це повне право?!
- Чим масовіший героїзм, тим більше жертв.
- У клітках тримають лише співучих птахів.
- Це в них мафія, а в нас усе шито-крито.
- Може, тому й приймається стільки постанов, що вони нікому не потрібні.
- Цінність деяких спеціалістів у їхній некомпетентності.

Кіровоград

ЛЕОНІД СУХОРУКОВ

МАР'ЯНЧИНІ БУВАЛЬЩИНИ

▣

Дворічну Мар'янку мати запитує:
— Доню, ти будеш зі мною снідати?
— Авжеж! — радіє дівчинка — із мамою, із татом, із дідом, із бабою!
З усіма по черзі...

▣

Бабуся годує Мар'янку і між іншим каже Мар'янчиній мамі (власній дочці): «Я сьогодні голодую, їж без мене».
Мар'янка миттю реагує: «І я зараз доїм і почнемо з тобою голодувати разом, добре?

▣

Доня чує зранку дитячі голоси в дворі й запитує тата:
— Татусю, а дітки у дворі вже гулящі?

▣

Мар'янка дивиться на фотопортрет мами і, сплескуючи руками, вигукує:
— Ой, мамуся без ніжок зовсім!

▣

Батько з любов'ю цілує Мар'янчиного носика, маля мружиться і миттю реагує:
— Татуню, а тепер поцілуй власного носика!

▣

Батько суворо запитує доньку:
— Мар'янко, ти навіщо порвала книжечку?
— Зовсім не порвала...
— А що ж ти тоді з нею зробила?
— Гарненько почитала...

▣

Мар'янка просить у мами морозива:
— Мамуню, дай, дай морозива!
— Тобі ще рано, ти ще простуджена,— відказує їй мати.
— А коли буде пізно, поїмо, добре? — із надією благає Мар'янка.

▣

Дівчинка просить маму: «Мамо, хочу шоколадку!»
— Зараз це дефіцит...
— Добре, добре, дай дефіциту!

▣

Мар'янка націлює іграшковий пістолет на маму, а батько їй каже:
— Доню, ніколи не можна цілитися в маму...
А Мар'янка йому у відповідь:
— А я тільки пістолетиком, добре?

МИКОЛА ПЕТРОСЮК

ВО СЛАВУ РОДУ І СЕЛА СВОГО...

Розділ четвертий

Зрозумійте мене правильно: я не прицілювався творити роман «Війна і мир». І не лише тому, що книгу з такою назвою вже написано до мене. Головне в іншому: хто б мене допустив до «театру воєнних дій» з однією підтяжкою? Обірветься під час нестримного штурму — ганьби не обберешся. Але природна допитливість не могла втримати мене в льоху, де в ковбичці майже постійно перебували старшенькі сестричка і братик. Зрозуміло, я використовував усі наявні можливості й спостерігав те, що коїлося, вишкрябавшись на ворота. Шкода, звичайно, що на той час ще не тягло мене до абетки. А то б занотував, що вже десь над Уманню спалахувало у надвечір'ї небо. Десь ще ближче, може й біля Гереженівки, гупало, гуркотіло, блискало, як у грозу. Ось і в нашому селі бухнуло так, що й ворота хитнулися, мало не скинувши мене на землю, і забряжчали шибочки у віконечках нашої хатини. Потім ще і ще. У небі ревіли літаки. А відтак усе стихло, тільки мама продовжувала молитися, звертаючись до Миколая Спасителя...

Вранці повз нашу хату торохтіли машини, підстрибували на бруківці підводи, гупали солдати. Я зайняв свій пост на воротях і прощально махав рукою всім, хто їхав і йшов. Наші відступали на Схід, на сусіднє

Продовження. Початок «Зенітка» вже відстріляла торік.

село Косенівку. Декотрі підбігали до мене, обнімали, притискали до своїх закіптюжених тютюновим димом сорочок, обдаровували грудкою цукру чи окрайцем хліба.

Боже! Та скільки ж їх! Нема ні кінця, ні краю цьому машинному, кінному, пішому потокові. І це ж не всі! Бо між ними не видно мого татуся: він десь в іншому місці, в іншій колоні. І, певне, махає йому услід такий же чолов'яга, як і я...

Незабаром посунули й німці. Вони гелготали зовсім якось не так, як усі, а як наш німий дядько Тимко. Наче в них язики попришивувані. Дивно було дуже, що так багато дорослих людей не навчилися нормально говорити. Залишилися німчаками. Сказано — німота...

Спочатку вони поспішали вслід за нашими, а потім кинулись навтьоки, неначе втямили, що не туди йдуть. Або як ото ми, бува, шурхотіли з чужого садка, коли там об'являвся господар... Сиджу на воротях, дістаю вишеньки зі скляночки та по одній кидаю в рот, аби дарма часу не гаяти. І їм, німцям, на прощання рукою махаю. Хай тікають, коли не туди вскочили... Коли це черга з автомата цівкою вдарила по воротях, лата, на якій я сидів, провалилася, скляночка в моїх руках розсипалась на скалки, і я сторчма полетів на тверду землю. Аж у голові задзвеніло. І в носі закрутило. До всього ж іще колінцем на скло вгодив. Кров'ю штанці геть об'юшив. Мати підхопила мене, у хату внесла. Та все допитувалася: «Живий? Поранений?» У мами і губи, і руки тремтіли. Зняла штанці, облила коліно гасом. «Нога,— кажу,— заживе, а штанців шкода!» — «Живорізи прокляті! У дитину надумали стріляти!» — не слухала мене мама. «На те й війна, аби стріляти»,— спокійно пояснюю їй.

Скоро до нашої хати прибилося з десяток жінок. Чи не кожна, переступивши поріг, питала: «Живий? Ну, слава Богу!» Одна лише тітка Пріська не на витрішки, а по ділу прийшла. Йод принесла. Потім я проклинав її за те благодійство, бо від йоду рани пекли, неначе в них сіль сипали. І яка лиха година принесла цю Пріську в таку хвилину? Біль аж до серця діставав...

Чужинці то відступали, то наступали. Мама збиралася вареники варити. Вишеньки цукром пересипала і тісто готувала. Аж тут — німчураки в хату. Їх, певно, погано харчували, аби клятішими були. Не питаючи дозволу ні у мене, ні у мами, як хорти, посунули до столу. Жменями ті вишеньки почали хапати та в свої німі роти запихати. Я також хапав, бо розумів, що жодної не залишать. Один ненажерливий схопив миску й сироп у рот вицідив. «Сарана, а не люди! Щоб вас уже короста їла!» — висловилася мама, витираючи фартушиною руки.

А тим часом ані короста, ні міль їх не їли, і вони вже по хлівах почали шастати. Надибали в обійсті тітки Насті телятко, яке тільки вчора на білий світ з'явилося, й розтрощили його, як ті гієни, почали котлети робити. Декотрі й сире м'ясо в пащі свої ненаситні кидали. «Ні, це таки не люди! Гірше од звірини»,— скрушно хитала головою мама, дивлячись на не бачене досі дійство.

Звичайно, у цій ситуації треба було заспокоїти маму й виголосити: «Хто до нас з мечем прийшов, від меча й загине. Смерть фашистським загарбникам не забариться!» Та скоро вона в цьому й сама впевнилася. Один чоловік (на жаль, ні дорослі, ні юні слідопити досі не встановили його імені) викопав на старій ділянці кладовища яму, обладнав її, обклав дерном, переніс із сусідньої могили старого хреста та й сховався там, аби перечекати лиху годину. Чужинці, хоч і відзначалися неабиякою хоробрістю, коли витягали із сусіднього хліва теля, але, забачивши на цвинтарі дерево, витрощили його й спалили. Їм чомусь ввижалося, що за кожним деревцем чи кущиком має ховатися партизан. Та на цьому не впокоїлись і почали забивати кілки та пришивати до них колючий дріт і розвішувати на ньому бляшанки. Дійшли до могили живого чоловіка й почали вбивати кілок — та й розбудили його. А той, мабуть, подумав, що вже ніч і жінка йому їсти принесла, а чи й ще щось нафантазував... Могила заворушилася, з'явилася на світ божий голова... Фашисти скам'яніли й попадали, як падають намертво пташки у тріскучі морози.

Розповідають, що їх не мили, бо й навряд чи можна було відмити. Повкидали в ту порожню яму, повідомили додому, що загинули смертю хоробрих за фатерлянд, за Адольфа Гітлера, та на тому и квит. Не буду стверджувати категорично, але припускаю: цілком можливо, що саме цей випадок посунув ту сарану далі з нашого села. Аби серед їхніх вояків не поширювалася бувальщина про хоробрість колег, виявлену на цвинтарі. Одного все-таки залишили. Він оселився у пристойному обійсті, де колись жив батюшка. Разом з новим господарем у дворі з'явилася ціла псарня. Тому обходили цей дім десятою дорогою. Усі. Окрім партизанів, котрі таки навідалися в село. Перед досвітком, коли пан Кенінг, очевидячки, дивилися найсолодші сни про бліцперемогу над Росією.

Стрілянина зчинилася неймовірна. Ми повискакували з хати у двір, і я побачив, як через наш город, пригнувшись, біг чоловік у білизні. Наш собака Жучок гавкав, аж захлинався, рвався з цепу. Я відв'язав його. Жучок, мов блискавка, кинувся навздогін. Дістав біженця й розпанахав йому підштанники. Тим біженцем і виявився Кенінг. Ситуація для нього склалася критична. Треба було утримувати залишки білизни й боронитися від Жучка. Нічого не залишалося — й він вистрілив. Жучок жалібно заскиглив і вмовк. На той постріл і поспішили партизани...

Якби пан Кенінг і залишився живим і якби йому навіть удалося якимсь робом дістатись до рідних місць, він напевне розповідав би про свою виняткову хоробрість, про те, як мужньо воював з партизанами, стікаючи кров'ю, бо в тім смертельнім бою йому було геть розпанахано сідницю...

Та дідько з ним, з Кенінгом. Шкода, дуже шкода було Жучка. Нашого охоронця, відданого мого друга...

Очікуйте продовження

АНАТОЛІЙ ЯНЧЕНКО

А У НАС?

Із сатиричного циклу

ДИВО-ТЕХНІКА

На Заході буржуазнім,
Котрий «загниває»,
Диво-техніка повсюди
Людям помагає.

От, наприклад, їм потрібно
Щось підрахувати —
Є комп'ютер. Лиш встигай-но
Кнопки натискати.

А у нас? Ось цього року
Комп'ютер зробили,—
Розкажу вам, послухайте,
Що з ним приключилось.

...Повезло мені недавно —
Просто як нікому:
Я в Японію путівку
Вибив у профкомі.

Ну й поїхав. А давно вже
Кожному відомо,
Як поводяться туристи
Наші за кордоном.

Не потрібні нам музеї,
Виставки картинні,
Головне для нас — оббігать
Їхні магазини.

Я й оббігав. І, щоб знали,
Не буду брехати,—
Накупив товарів гарних...
І — досить багато.

Приїжджаю я додому,
А мене й питають:
— Як же це тобі вдалося?
У нас же міняють

Тільки тридцять карбованців...
— Е-е,— всміхаюсь хитро,—
В мене ж, вибачте, на в'язах
Не якась макітра!..

Я в одному магазині,
Де вибір багатий,
Витягаю свій комп'ютер,
Щоб підрахувати,

Щоб прикинуть, що до чого,
Й висновок зробити,
Скільки й що на свої гроші
Можу я купити...

Й тут де не візьмись — японці:
Мене оточили
І комп'ютера буквально
Рвуть із рук щосили.

«Це годиться для музею!
Цінна річ! — кричать. —
Дев'ятнадцяте сторіччя!
Антикваріат!

Продавайте!» І продав я,
Грошей стільки взяв,
Що в японських магазинах
Що хотів придбав.

І тепер казати буду
І дорослим, й дітям:
Наша техніка повсюди
Щонайкраща в світі!

ЩОДО РЕКЛАМ У НАС І «ТАМ»

На Заході буржуазнім,
Котрий «загниває»,
Як відомо нам, поважну
Роль реклама грає.

От, скажімо, там зуміли
Гарне щось зробити,—
Враз рекламу підключили
Про це розтрубити

Розтрубили — і повсюди
Цей товар хапають,
Задоволені і люди,
Й фірма користь має.

А у нас? Якщо непутнє
Люд не хоче брати,
Ми його давай могутньо
Скрізь рекламувати.

Та народ наш нюхом чує,
Його не обдуриш,
Зна: коли вже рекламують —
Значить, то халтура.

А бува ще рекламують
В нас такі товари,
Що на виставках існують
В однім екземплярі.

І котрі не потрапляють
В наші магазини —
Їх успішно забирають
Лиш «вождів» дружини.

Тільки от казна державна
Зазнає ударів —
Їсть реклама гроші справно
І гниють товари.

Тож у мене є потреба
Тут сказати прямо:
В нас реклама — як не треба
Робити рекламу.

А. Німенко. Гетьман Павло Бут (Павлюк)

УКРАЇНСЬКІ ГЕТЬМАНИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ

Ще зовсім донедавна наша офіційна історіографія щосили переконувала: майже всі українські гетьмани — за незначним винятком (наприклад, Богдан Хмельницький) — коли не зрадники свого народу, то особи вельми підозрілі, що провадили вузькокласову, зловорожу самому народові політику, і на адресу гетьманів висувалися хтозна-які звинувачення. Майже непомітно за сімдесят з лишком років з історії України позникали імена славних козацьких проводирів, а котрі й лишилися, то на її задвірках, і вельми незатишно їм там почувається, бо чогось особливо видатного нащадки з ними не пов'язували. Вилучено з минулого всі їхні героїчні походи і битви, всі думи про благо і щастя рідного краю, якщо вони не узгоджувалися (а таки зчаста не узгоджувалися!) з інтересами «єдиної і неділимої» Російської імперії. Ми навіть уже й не задумувалися про те, що на гетьманів козацтво обирало здебільшого найкращих своїх синів, які здобули авторитет і геройством та кмітливістю у битвах із ворогами, і розумом, і славетністю роду, і справедливістю вчинків, і багатьма іншими чеснотами, що й підносило їх з-над оточення на гетьманські вершини.

На сторінках не тільки шкільних підручників, а й навіть наукових монографій можна прочитати, що Богдан Хмельницький очолював повстання українського народу за возз'єднання з російським народом, що Косинський, Наливайко, Трясило, Остряниця тільки й мріяли про те, в який би його спосіб об'єднатися з єдиновірною Росією, а всі гетьмани, що були після Богдана Хмельницького,— то заможні феодали, які рішуче відстоювали інтереси свого клану й заганяли свій рідний народ у ярмо кріпацької неволі. І найбільше тут перепадало, звичайно ж, Іванові Мазепі, який виявився не тільки зрадником російського царя, а (не більше й не менше!) всього українського народу. Ось така псевдоісторія видавалася нам за найточнішу, найправильнішу, як любили висловлюватися деякі наукові мужі, виважену на чітких класових оцінках історію. Ця історія була аж вельми далека від намірів з'ясувати, що, як і чому відбувалося в минулому. Вона, мов цирковий фокусник, вичворяла різні ідеологічні ефекти, підтасовувала факти так, як вимагала від неї ідеологія. Хоч як це неймовірно звучить, але минуле ставало апологетом сучасного. Тобто історії відводилася роль дисципліни надзвичайно утилітарного характеру. Минувшина під спритними перами наших істориків оберталася на спроектовану в далекі часи політику наших днів. Ось така сумна історія вийшла з українською історією.

Нині «наука наук» повертається до нас. Відкриваючи її, ми ніби діти, які вчаться ходити. Несподівано видибуємо за ворота — і відкриваємо цілий великий світ. Ось так, вийшовши за вузькі рамки шкільної чи вузівської програми історії України, спиняємося в розгубленості: перед нами, скільки сягає зір, далина й далина...

Поет, художник і скульптор Андрій Німенко належить до тих небагатьох, хто знається на нашій історії давно, бо читав книжки М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Максимовича, М. Костомарова, Д. Мордовця ще тоді, як читав їх мало хто, бо перебували вони за сімома замками. Йому не треба було вивчати перипетії біографій об'єктів його мистецького зацікавлення а чи характерні реалії епохи. Все те давно й надійно залягло в пам'яті, як, власне, й задум такої масштабної роботи — створити медальєрну серію українських гетьманів. Перші ескізи її з'явилися ще років з тридцять тому, коли ніякі державно-культурницькі інституції до такої тематики не заохочували, бо стократ бажанішими для них були залізні революціонери чи нібито видатні державні й партійні діячі штибу бровастого батька застою, що став джерелом натхнення цілого легіону служителів муз, які весь свій хист укладали в облагородження й інтелектуальне витончення його парсуни.

Андрій завжди тяжів до української історії, до її визначних діячів і велетів нашої культури. Він автор пам'ятників нашим письменникам, у нього є численні акварелі багатьох церков і монастирів. Мандруючи по всій Україні, він не помине жодної з цих давніх споруд, зафіксує архітектурний ан-

А. Німенко. Місток через Снов

А. Німенко. Зима. Ірпінський ліс

самбль, акцентуючи увагу на його визначальних особливостях. У Німенка зібралася ціла колекція маленьких скромних церквиць, що чудом уціліли посеред розгулу атеїстичного мракобісся нашої нетерпимої до будь-яких релігій, окрім марксистської, доби. Вони ніби зійшлися до його майстерні з різних куточків України, щоб засвідчити: ще не все з минулого понищено, ми лишилися, чудом уціліли під пронизливими вітрами епохи. І мовби променяться тихим світлом мудрого спокою, яке дарують нам тільки речі справді нетлінні в своїй цінності.

Ці ж медалі гетьманів і народних героїв України ми мали шанс побачити понад чверть століття тому. Ще 1965 року Рада Міністрів республіки (мабуть, сьогодні вже мало хто пам'ятає це, та, зрештою, і вона сама!) прийняла постанову про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозьких козаків. Передбачалося оголосити острів Хортицю державним заповідником (один із тих добрих намірів минулого, які не втілювалися в життя!). Навіть проект спеціальний готувався: створити музей козацької слави, пантеон уславлених запорозьких ватажків. І довірливий Андрій Німенко вже мріяв про те, що його роботи посядуть своє місце в майбутній грандіозній експозиції. Один за одним народилися портрети Петра Конашевича-Сагайдачного, Петра Дорошенка, Яцька Остряниці, Северина Наливайка, Івана Гонти, ковані на гарячій міді. На той час, розповідає Німенко, готувалася чергова республіканська художня виставка. Запропонував ті роботи на розгляд авторитетної комісії, яка вирішувала, що експонувати а що ні. З гіркою іронією згадує, як один із можновладних в офіційному мистецтві мужів, голос якого важив над десяток інших голосів за процедури голосування, здивовано запитав своїх колег: «А кто такая Остряница и зачем она нам на выставке нужна?!» Його соратники дружно стенули плечима: а й справді? Так його гетьмани й не з'явилися на очі глядачів.

Звичайно ж, скульптор зажадав пояснень, навіть прорвався на прийом до тодішнього міністра культури республіки Р. Бабійчука. Чому, мовляв, мої роботи відхилено? Може, вони не відповідають зрослим художнім критеріям? Міністр про критерії нічого не сказав, бо в теорії мистецтва, як ми тепер знаємо, був мов та людина у воді, котра не вміє плавати. Його відповідь була лаконічна, немов катехізис: «А мы этих ваших гетманов не брали и брать не будем!» Вирок ніякому оскарженню не підлягав. Міністр — це все. А художник — хто? Підозрілий тип, що зазіхає на самі основи нашого ладу, або просто ніхто. Скільки українських митців могли б розповісти аналогічні епізоди зі своїх біографій!

Нині становище нібито змінюється на краще. Чиновники від мистецтва не диктують художникам свою волю. Мов безслідно щезла Атлантида, являється нашим очам наша історія. І в творчій біографії Андрія Німенка відчутні позитивні зміни. Нещодавно при Львівському відділенні Спілки художників України і Львівському університеті утворено кабінет медальєрики та фалеристики, йде підготовка до організації республіканської гільдії медальєрства: за попередніми даними, киянин А. Німенко у числі кандидатів на її президента. Отже, з'явилися надії на утвердження медальєрного жанру на Україні.

І цей факт також утверджує на вірі, що ми, можливо, й справді стоїмо на припочатку духовного й культурного відродження нації.

МИХАЙЛО МАР'ЯНІВСЬКИЙ

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Витчызна» («Отчизна»).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник. На украинском языке.
Учредитель Союз писателей Украины.
Зарегистрирован Госкомитетом УССР по печати. Серия КП № 94.
Издается с 1933 года.
№ 4, апрель 1991
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радяньскый пысьмэннык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 18.01.91. Підписано до друку 30.04.91. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,49 обл.-вид. арк.
Тираж 31393 прим. Зам. 01250041. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

А. НІМЕНКО

Свідок минувшини

Ірпінь. Будинок творчості

Анонс „Вітчизни"

У наступному номері:

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК. СЕРЦЕ.

Новела.

Уперше друкуватиметься в повному обсязі
(з коментарем Ф. Погребенника «Без цензурних утисків»)

◆

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК. СІМ ЗВАБ ЧЕНЦЯ ІВАНА З ВИШНІ.

Історичний роман

Про одну з найяскравіших постатей
давньої української літератури XVI ст.,
письменника-полеміста, який сорок років прожив
аскетом-пустельником на славетній святій горі Афон.

◆

До чергової річниці чорнобильської аварії —
стаття Любові Ковалевської «Ядерне насильство».

◆

«БУНТ МОРЯ».

Гостропубліцистичне дослідження
про екологічну трагедію Чорного моря

◆

«УРОКИ ЖИТЕЙСЬКОЇ МУДРОСТІ»

Уперше публікуються листи
класика української літератури
І. Тобілевича до своїх дітей

◆

З творів української діаспори

Редакція готує до друку
твори літератури канадських українців.

◆

На «Нашому виставочному стенді»
сучасний український
кіноплакат

В. Шостя. Кіноплакат

1 КРБ. 90 КОП. (по передплаті — 1 крб. 50 коп.)
ISSN 0131-2561. Вітчизна. 1991. № 4. 1—208
ІНДЕКС 74087